ЗАПИСКИ НТШ-А

Нова серія

PAPERS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

New series

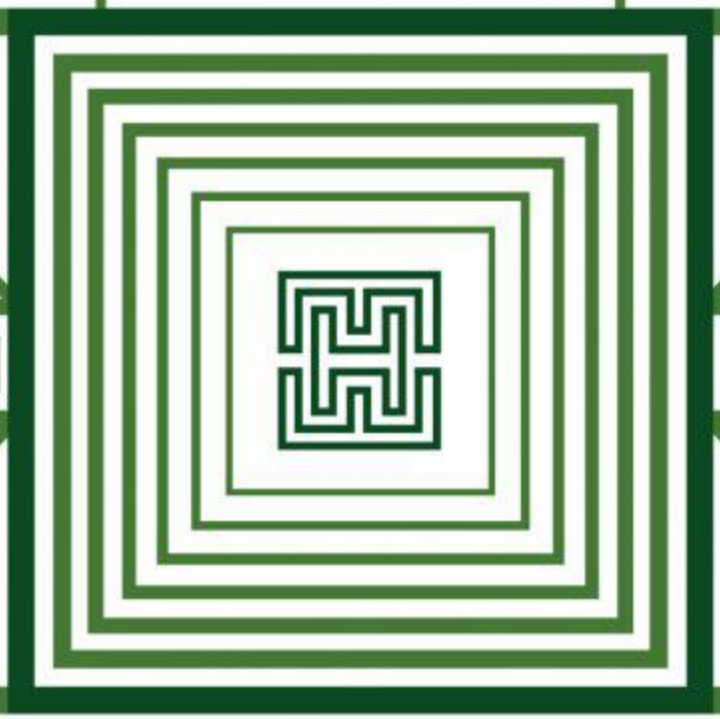

ТОМ 2-3

VOL. 2-3

2021

ЗАПИСКИ НТШ-А

НОВА СЕРІЯ

PAPERS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

NEW SERIES

PAPERS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN THE US

NEW SERIES

Volume 2–3

2021
New York

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА В АМЕРИЦІ

НОВА СЕРІЯ

Том 2–3

2021
Нью-Йорк

«Записки НТШ-А. Нова серія», видання Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці (НТШ-А), є продовженням «Записок НТШ», які були засновані у Львові 1892 року і виходили в США від 1953 до 2001 року.

Papers of the Shevchenko Scientific Society, *New Series*, are published by the Shevchenko Scientific Society, Inc., in New York and are a continuation of the *Zapysky NTSh* (Memoirs of the Shevchenko Scientific Society) founded in Lviv in 1892 and published in the United States between 1953 and 2001.

Редактор — **Editor**
Григорій Грабович — George G. Grabowicz

Редактор тому — **Volume Editor**
Олесь Федорук — Oles Fedoruk

Редакційна колегія — **Editorial Board**
Олександр Боронь — Oleksandr Boron
Галина Гринь — Halyna Hryn
Тамара Гундорова — Tamara Hundorova
Анна Процик — Anna Procyk
Олесь Федорук — Oles Fedoruk
Віталій Чернецький — Vitaly Chernetsky

ISSN 2473-3962

Copyright © 2017–2021 Shevchenko Scientific Society, Inc.

Cover design: Yaroslav Havryliuk

Editorial office and subscriptions:
Zapysky NTSh-A, *New Series*
63 Fourth Ave, New York, NY 10003 USA
212-254-5130
zapysky@shevchenko.org
www.shevchenko.org

Prepress: *Krytyka*, Kyiv (ДК no. 4419 /12.10.2012)
Printed in Ukraine by Tvory Ltd Printing House
(Vinnytsia, 62A Nemyrivs'ke Highway; ДК no. 6188 dt. 18.05.2018)
info@tvoru.com.ua www.tvoru.com.ua

ЗМІСТ

Від редактора 7

Foreword 8

Статті

До 200-ліття від дня народження Пантелеймона Куліша

George G. Grabowicz. Rehabilitation Deferred: Panteleimon Kulish in the 1920s 9

Тамара Гундорова. Хуторна культурософія Пантелеймона Куліша як проєкт українського народництва (слідами Віктора Петрова) 89

Anna Procyk. Panteleimon Kulish and His Polish Encounters during the Era of Young Europe 109

Микола Бондар. Кулішева поезія 1860-х років: колізії та контекст 119

Василь Івашків. Український світ історичного роману Пантелеймона Куліша «Алексей Однорог» 145

Андрій Данильченко. Хто є ближчий до народу? Малоросійські проповіді Василя Гречулевича (1849) в едиції Пантелеймона Куліша (1857) 167

Галина Наєнко, Ярина Ходаківська. До питання про початки наукової мови Куліша 185

Олександр Боронь. П'єси Шекспіра в Шевченковій лектурі: джерелознавчі зауваги 201

Євген Нахлік. Мотивація Івана Ґонти (верифікація гіпотез Івана Франка, Данила Мордовця і Володимира Антоновича) 217

Матеріяли

Олесь Федорук. Інскрипти Пантелеймона Куліша 257

In memoriam

Василь Махно. Про Богдана Рубчака 301

Марія Ревакович. Літературні іпостасі Богдана Рубчака 309

Ігор Гирич. Науковець і Церква: пам'яті Ігоря Скочиляса (5 квітня 1967 — 20 грудня 2020) 327

Хроніка

Пантелеймон Куліш – 200 років: хроніка подій (*О. Ф.*) 333

Видання НТШ-А, присвячені Тарасові Шевченку і Пантелеймону Кулішу (2005–2021 роки) 343

Від редактора

Якщо попередній – перший – том «Записок НТШ-А. Нової серії» було присвячено патронові Товариства – Тарасові Шевченку, то цей, спарений, том своєю тематикою звертається вже до постаті Пантелеймона Куліша, одного з найближчих товаришів й однодумців Шевченка, разом із яким він поправу вважається творцем української модерної культури. 2019 року сповнилося двісті років від дня народження Куліша, й Наукове товариство ім. Шевченка в Америці долучилося до наукових заходів й урочистостей в Україні, взявши участь у міжнародних конференціях у Києві, Львові, Сумах і Ніжині. У листопаді того року НТШ-А спільно з Українською вільною академією наук у США, Українським науковим інститутом Гарвардського університету й Українським інститутом Америки провело в Нью-Йорку і свою наукову конференцію, приурочену до 200-літнього ювілею автора першого українського роману, першого повного перекладу Біблії та багатьох Шекспірових драм, творця прообразу сучасного українського правопису, непогамовного й пристрасного критика, публіциста, історика, фольклориста, людини воістину ренесансного типу. Кілька статтей, уміщених у цьому томі, було виголошено саме на згаданій конференції в Українському інституті Америки.

Чимало зроблено на ниві кулішезнавства попередніми поколіннями науковців, проте – і це, зокрема, демонструє наше видання – ще більше залишається зробити, а насамперед – опублікувати всю Кулішеву спадщину, науково і критично. Таку працю 2005 року розпочав Інститут Критики, а з часом до неї долучилися інші чільні наукові інституції. НТШ-А в цьому плані веде активну діяльність у партнерській співпраці з Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України та його Центром дослідження життя і творчости Пантелеймона Куліша, а також із Українським науковим інститутом Гарвардського університету. Вміщений наприкінці тому перелік кулішівських і шевченківських видань, випущених із рамен НТШ-А, промовисто засвідчує наші зусилля щодо відновлення канону української літератури та національної пам'яті.

Олесь Федорук
редактор тому

Foreword

Just as the preceding, first volume of the *Papers of the Shevchenko Scientific Society in the US. New Series* was devoted to the patron of our Society, Taras Shevchenko, this double volume turns to the figure of Panteleimon Kulish, one of the closest of collaborators of Shevchenko in the formation of modern Ukrainian culture. The year 2019 marked the bicentennial of the birth of Kulish. The Shevchenko Scientific Society in the US participated in the scholarly activities associated with this anniversary, particularly in some of the international conferences held in Kyiv, Lviv, Sumy, and Nizhyn. In November 2019 our Society, along with other Ukrainian Studies institutions in the US—the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, the Ukrainian Institute of America, and the Ukrainian Research Institute, Harvard University, sponsored an international conference on the occasion of the bicentennial of Kulish—the author of the first Ukrainian novel, the translator of the Bible and many plays of Shakespeare, the creator of the Ukrainian orthography, and a tireless and passionate critic, publicist, historian, ethnographer and truly Renaissance man. Several of the articles included in this volume were first presented at that conference held at the Ukrainian Institute of America in New York City.

Much has already been done in the area of Kulish studies by earlier generations of critics, but, as this volume demonstrates, many tasks still face us—especially the all-important goal of publishing the complete, academic and commented edition of Kulish's works, an effort that was begun in 2005 by the Krytyka Institute in Kyiv, Ukraine, and which in time was joined and supported by other key Ukrainian Studies institutions. In this connection, the Shevchenko Scientific Society in the US has partnered with the Shevchenko Institute of Literature of the Ukrainian National Academy of Sciences and the Ukrainian Research Institute of Harvard University. The list of the Shevchenko- and Kulish-related publications of the Shevchenko Scientific Society in the US that is appended at the end of this volume bears eloquent testimony to our efforts towards restoring the canon of Ukrainian literature and of national memory.

Oles Fedoruk
Volume Editor

Статті

Rehabilitation Deferred: Panteleimon Kulish in the 1920s

George G. Grabowicz

1. Introductory

By any measure, Panteleimon Kulish (1819–1897) looms as a key figure in the creation of modern Ukrainian literature and culture and of a new Ukrainian historical consciousness.[1] Along with Taras Shevchenko (1814–1861) and Mykola Kostomarov (1817–1885) he is one of the founding fathers of the Ukrainian national revival of the 19th century, and along with Mykhailo Drahomanov (1840–1895) of modern Ukrainian intellectual and critical thought and of the modern national consciousness that it fostered. A sense of Kulish's centrality existed already during his lifetime among his friends and collaborators in the Ukrainian world, beginning most notably with Shevchenko, as well as among his many friends, as well as among his rivals and opponents in the Russian imperial world and among other neighboring nations, particularly the Poles. Indeed, along with Shevchenko and Kostomarov, Kulish can be credited as being one of the very first to see the Ukrainian question as a fundamentally international issue, as a question of nation-formation—which, of course, was soon dramatically developed and made a programmatic goal by Drahomanov. At the end of Kulish's life, in the last decades of the 19th century, a sense of his exceptional role in Ukrainian affairs was a given for the relatively small number of so-called conscious or committed Ukrainians (*svidomi ukraïntsi*) but even for these patriots it was still far from a complete and integrated vision or understanding of his role—or indeed fully cognizant of the actual breadth and depth of his achievement. Inevitably, and necessarily, Kulish's reception reflected the creation of Ukrainian

[1] The first, introductory part of this essay, and very short segments on Zerov and Khvyl'ovyi, were presented at the NTSh-A, UVAN, HURI, and UIA bicentennial conference on Panteleimon Kulish held in New York, November 17, 2019. The presentation drew largely on my short introductory essay "Approaching Kulish" (Nablyzhaiuchys' do Kulisha) which prefaced the *Prospectus of his Complete Works* [*Panteleimon Kulish: Povne zibrannia tvoriv*: *Prospekt* (Kyiv: Krytyka, 2005), 1–4]. The rest of this essay was written May–September, 2021. Special thanks are due to Oles Fedoruk for invaluable help in accessing various sources.

cultural and also political identity, a process that was extremely difficult and drawn out—most obviously as a result of Russian imperial resistance to Ukrainian nation-formation and its resultant policy of official oppression which was only shaken by Russia's defeat in the Russo-Japanese war of 1904–1905 and the first Russian revolution of 1905. Its retreat, however, was merely tactical. In many ways the process of rejection continued during Russia's Soviet hypostasis—and now in the post-Soviet space (which in many ways is as Soviet as before) it is borne out by the ongoing war in eastern Ukraine. For its part, not surprisingly, Ukrainian identity, then as now, was multiform, contradictory and fraught—and the lives and work of those who shaped it were fraught as well.

The issue was not only ideological or conceptual. Kulish was so colorful, sharp edged, and voluntaristic an individual that his integration into Ukrainian political life and the canon of national memory was profoundly impeded and his entry into the canon still reveals many lacunae, blind spots, detours and dead ends—which of course highlight the conflicts and gaps in modern Ukrainian canon- and nation-formation and the collective identity itself. In the course of his life and many decades after it, his commentators, instead of examining and studying his often shifting, but also often highly probing and invariably provocative positions and his overall legacy frequently resorted to rote defensiveness or judgmentalism, or to polemics and crypto-polemics that now often stand (although not without exception) as monuments to occluded vision; other instances stand as monuments to bad faith and selective condemnation (with sins others committed being readily forgiven—and Kulish never); while still others directly reflect Kulish's own errors and obvious flaws. As progressive and seemingly enlightened a writer and critic as Ivan Franko, for example, was largely incapable of seeing Kulish's importance and the attention and esteem he deserved. (For Franko, alas, this was not at all uncommon; many lesser figures, however, were even more biased.) At the start of the 20th century even such key figures in the Ukrainian national movement as Mykhailo Hrushevs'kyi and Serhii Iefremov were still not ready to accept Kulish, sharp edges and all, as a fundamental presence in and as an essential shaper of the national character. For the public at large a spirit of rancor and exclusion remained dominant. The populist topoi of "hariachyi Kulish" or the seemingly more moderate "proviianyi Kulish," (the latter smugly and self-servingly coined by Iefremov) retained their currency along with the canard of his, Kulish's, supposedly half-hearted assertion of his Ukrainian identity vis-à-vis the Russian imperial one. His programmatic questioning of the role of Cossackdom (and the *haidamak* phenomenon in particular) within the large canon of national history continued

to darken his reception among the broader masses—and was later utilized by dogmatic and often anti-Ukrainian Soviet crypto-scholarship to totally or at least largely ban Kulish from the canon for much of the 20th century. With the lack of desire or inability of every (!) post-Soviet Ukrainian government, without exception, from Kravchuk to Zelens'kyi, to commit to a program of affirmative action for the Ukrainian humanities the Soviet era lacunae have to this day not been comprehensibly and programmatically removed as part of a national priority of restoring both cultural memory and the canon itself. What *was* done in the way of restoring the literary canon was most often individual, often opportunistic or at best grossly hybrid (i.e., Soviet-cum-nationalist), local and particular, piecemeal and open to vagaries and distortions.[2]

Whatever it's anomalies, however, the reception of Kulish even when negative and populist (and often actively provoked by his own polemical or confrontational stance) is an indelible part of Ukrainian culture and history and only by adequately understanding it do we do justice to it and to his role within it. For his role was formative—especially in ushering in the transition from a strongly traditionalist and even nativist stance to a critical and modernist and ultimately a Europe-centered one—which, to be sure, is still *in statu nascendi*.

*

An objective correlative, so to speak, of the difficulties Kulish's legacy projects and imposes on us are the periodic and largely incomplete attempts at collecting and publishing his complete works. In effect, nothing so much encapsulates his complexity as the difficulty in reconstructing and adequately presenting and commenting on his complete oeuvre.

The difficulties here stem not only from the multifaceted nature of Kulish's polyphonic creativity, most concretely the many genres and modes he worked in—literature, history, folkloric and ethnographic studies, archeographic and archival work, translating (the Bible, Shakespeare and a host of other key writers from many literatures), publishing, especially oral and archival sources, literary criticism and political activism—but also the question of how to synthesize this massive achieve-

[2] E.g., *Ukraïns'ke slovo: Khrestomatiia ukraïns'koï literatury ta literaturnoï krytyky XX st. (u tr'okh knyhakh)*, 4 vols. (Kyiv, 1994–1995), esp. vol. 4 where everyone who was left out of vol. 3 was retrospectively crammed in, both important and marginal émigré writers, along with excellent writers persecuted and killed by the Soviets and bad Socialist Realist hacks, all cheek by jowl, with no attempt at conceptualizing why they were there. Unless it was the fact that they lived in the 20th century—hence someone remembered that since they died respectively in 1913 and 1916 Lesia Ukraïnka and Ivan Franko should also be included, which they were.

ment. Just seeing it all was a challenge—let alone adequately digesting and conceptualizing it. As such, the reception of Kulish, the conceptualization of his multifaceted work, its interrupted and impeded trajectory, and especially perhaps his constant articulation of dissent, his challenging of the majority consensus, indeed even the topos of bardhood as applied to Shevchenko—*and the mythical thinking implicit in it*—constitute a separate and highly important subset of Ukrainian intellectual history.

The first attempt at publishing the corpus of Kulish's writings was the most successful, i.e., the publication in 1910 of his Ukrainian works in six volumes in Lviv in the "Rus'ka pys'mennist'" series of Prosvita—which included much of his poetry, prose and essays. Later attempts were not even close to complete. The planned 20 volume edition by Ivan Kamanin in the period 1900 to 1910 could manage only five volumes, a quarter of the planned project. Subsequent attempts at publishing a complete corpus were also stillborn—but for much of the 20th century the clear cause of this malign karma was the larger fate of cultural institutions under the Soviets—wherein Kulish, as the 1920s so dramatically demonstrate, became implicitly a symbol and rallying cry for the forces of enlightenment and conversely an object of intense hate for the Soviets and those who fell in with them. As noted above, the post-Soviet period of Ukrainian history was clearly better, but thus far not that much better than the Soviet one; books on Kulish do appear, but the institutional commitment that is needed is lacking. Laissez-faire has replaced ideological exclusion and party *diktat* and in the humanities it is sink or swim. Characteristically, a full academic edition of Kulish's works (where several volumes from various subseries have appeared)[3] is now being done by the Krytyka Institute—with the support of the Shevchenko Scientific Society in the US and until recently also the Ukrainian Research Institute of Harvard University—but with only nominal support from the Ukrainian Academy of Sciences and no support of any kind from any other Ukrainian government source; it is simply not a priority for them.

2. Before the 1920s: Iefremov and Other Precursors

A sea change in the Kulish reception came in the 1920s with the flowering of Ukrainian culture, particularly literature, and above all of

[3] I.e., Panteleimon Kulish, *Povne zibrannia tvoriv. Lysty*, vols. 1–2, *1841–1856* (Kyiv: Krytyka, 2005–2009); Kulish, *Povne zibrannia tvoriv. Naukovi pratsi; Publitsystyka*, vol. 3: *Zapiski o Iuzhnoi Rusi*, pt. 1–2 (Kyiv: Krytyka, 2015); Kulish, *Povne zibrannia tvoriv: Pereklady; Perespivy*, vol. 1, *Shekspyrovi tvory* (Kyiv: Krytyka, 2021).

that most neglected of fields, seemingly ancillary to this art form, but in fact central not only to literary study but to the humanities in general, especially in the Ukrainian case, i.e., of literary historiography which in the 1920s witnessed an explosion of new critical texts and a massive infusion of archival materials relating to Kulish and his legacy and with it a host of revisionist ideas that were being discovered, digested and expanded at breakneck speed. Never before and perhaps never since has Ukrainian literature and literary studies, and the humanities in general developed with such speed and energy and in such depth. Even if Kulish was by far not the center of attention—various other, fundamental issues of Ukrainian identity and the course of nation-formation were center stage—with these developments also came the realization of how central he was to all of these issues, of identity, nation-formation, critical thought and revisionism as such. From the perspective of a century later, the 1920s, despite the collective failure to establish an independent state through military means (the *Vyzvol'ni zmahannia* of 1917–1921) present an unprecedented revival of cultural activity that in retrospect appears to have been a potent cultural bulwark that remained in place even after the political and military efforts to establish a viable independent state had failed. What was not achieved by force of arms was shored up by cultural activity that outlasted both the Stalinist depredations of the next two decades and more, and the long corruption (or *marazm*) of "mature communism." Culture and multiform cultural activity remained (especially through the work of the emigration and then the diaspora) a keep that was never overrun.

On the eve of the 1920s the upheaval of revolution and so called "civil war" (in fact a Russian-Ukrainian war waged with various Russian and Ukrainian hypostases and especially Ukrainian Communist proxies for the Russian side) also had the effect of clearing the decks of some verities, particularly the hegemony of populism or *narodnytstvo,* and thus also enabling a radically new receptivity for a rediscovery of Kulish. The very fact that the earlier hegemonic populist frame had shunned and largely damned him was itself perhaps a cachet, an opening up to his heterodox ideas and a fascination for an intellectual as well as an inherently difficult and prickly character.

The incipient poetics of modernism and the avant garde are arguably key underlying issues here. As the 1920s began, however, they were still in the future, waiting to be fully articulated, acknowledged, and assimilated as discrete frames and perspectives. But even while not yet named and processed they were already there as still-only-intuited-but-already-deeply-felt presences. As much is powerfully signaled by the poetry of Pavlo Tychyna whose first collection *Soniashni kliar-*

nety appeared in 1918 and was strikingly animated by a kaleidoscope of feelings—the enharmonic, pastel and lyrical mixed with the horrific and macabre—that emerge from just before the first World War, then the war itself, and then the Revolution and whose second and third collections, *Pluh* and *Zamist' sonetiv i oktav* (both appearing in 1920) programmatically and with awesome prescience engage the new existential (and ominously ideological) reality of the Revolution.[4] Much the same can be said of the multiform and simultaneously archaizing-and-innovating art of Heorhii Narbut.

The rediscovery of literary history (even a very recent history) cannot, of course, compete for timeliness or prescience with poetry or artistic expression of genius, but in the context of a general Ukrainian cultural reawakening at the turn of the century the emergence of a new take on Kulish was quick to follow. As the bibliographical evidence shows, the period between Kulish's death in 1897 and the early 1920s was remarkably rich for works and critics that greatly expanded his corpus and paved the way for the revival of the 1920s.[5] The spirit of wariness, indeed outright antipathy to Kulish was still dominant in the general discourse of Ukrainian literature, however, and was loudly voiced by the then foremost traditional-populist literary historian, Serhii Iefremov (1876–1939), in his highly influential *Istoriia ukraïnskoho pys'menstva* which had three editions between 1911, when it first appeared, and 1917, with a fourth edition published in 1924. His main charge against Kulish in that *History* was that all his achievements were ultimately vitiated in the later years of his life by his egregious self-contradictions and above all by a deprecating and scornful attitude towards the *narod* which becomes, so Iefremov claims, a kind of monomania from which Kulish never recovered. To prove this he provides seemingly random quotes which irresponsibly dispense with the larger issues and requisite contexts. (As harsh as the lines from his poem "Do ridnoho narodu" may sound—and they are, of course, unsparing, as was Kulish's wont, i.e., "Народе без пуття, без чести і поваги…"—they still are motivated by Kulish's self-imposed task of bringing culture to his people and are not just engaging in empty gestures but writing this dedication to accompany his first completed translations of Shakespeare's plays. Iefremov does not seem to see this crucial juncture, or deem it necessary to factor

[4] For a discussion of the specific modernist techne of Tychyna's poetry, see George G. Grabowicz, "Creating and Concealing Modernism: The Poetry of Pavlo Tychyna Reconsidered," *Harvard Ukrainian Studies* 36, no. 3–4 (2019): 447–93; and in Ukrainian translation in *Krytyka*, no. 5–6 (2018): 18–22, and *Krytyka*, no. 5–6 (2020): 29–36.
[5] See Oles Fedoruk's "Kulisheznavstvo," *Entsyklopediia suchasnoï Ukraïny*, http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51403.

in that frame, that quid pro quo as it were; for him it is solely Kulish's ambient spite and contempt for the *narod*—and it clearly is not just that.

He further argues that while achieving, as he says, occasional "intervals of lucidity" Kulish basically projected a life dominated by extremist formulations and mindboggling contradictions—which the decade that was soon upon him, the 1920s, would manifestly and decisively refute. In effect, the ten pages or so devoted to Kulish in Iefremov's *History* read more like a screed or a bill of particulars than an objective examination of a major writer's legacy.[6] A year later, in 1912, in the newspaper *Rada*, Iefremov slightly reformulates in a short newspaper article "Bez syntezu," subtitled simply "Pam'iaty P. Kulisha," his indictment of Kulish with a quasi-psychological or psychoanalytic take: Kulish was a victim of his own manic maximalism, his argument goes, and an incorrigible contrarian and self-destructive maximalist entangled in monomaniacal mind games, taking each position to its utter extreme, but powered throughout by his overweening pride and self-centeredness.[7]

The same title, and the same tack, varied only by a broader focus and different rhetorical devices, and now subtitled "Do zhytt'ovoi dramy Kulisha," informs Iefremov's longer academic article, first written in 1919 but published only in 1924 in the *Zapysky* of the Historical-Philological Section of the Ukrainian Academy of Sciences, which continues his exorcism of Kulish, now in a seemingly more sorrowful tone of commiseration with the author's manic obsessions.[8] But his rejection remains sweeping and categorical. It revisits the earlier charge about Kulish's inconsistencies, contradictions, and contrariness (the lack of "synthesis" stressed by the title) and turns it into something more ominous, a fundamental character flaw that essentially negates the person and his works:

> Без синтезу—ось де джерело життьової драми Куліша! Без синтезу і в науковій роботі, і в поетичній діяльності, і в етичному світогляді, і в стосунках до людей, і в інтимних, чисто особистих переживаннях. Якось нічого він, не зважаючи на великі сили духові, на широкий розмах енергії, на тверду вдачу—не може довести до краю, всюди спиняється на півдорозі, надолужуючи суперечною категоричністю своїх присудів, за якою проте не чується сили правдивого переконання та щирости, що все оправдує і все

[6] Cf. Serhii Iefremov, *Istoriia ukraïns'koho pys'menstva*, 2 vols, 4th ed. (Kyiv-Leipzig: Ukraïns'ka nakladnia, 1924), 2:51–63.

[7] Serhii Iefremov, "Bez syntezu," *Rada*, no. 27, February 2 (15), 1912, 1. https://chtyvo.org.ua/authors/Yefremov_Serhii/Bez_syntezu_Pamiaty_P_Kulisha.

[8] Serhii Iefremov, "Bez syntezu, Do zhytt'ovoi dramy Kulisha," *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu U.A.N.*, bk. 4 (1924): 58–79.

> перемагає. Увесь час доводиться Кулішеві провадити боротьбу з самим собою—боротьбу безнадійну, бо сам він не міг звести її до якихось загальних підстав. Так само безнадійна, принаймні безплодна, була боротьба з людьми, бо раз у раз починалася за здравіє, а зводилася за упокой, і Куліш не міг добитись, щоб його зрозуміли, а тільки дратував своїм форсованим презирством до всіх і всього, а найпаче до того, що здавалось його "артисто-козацькій" натурі "черню".[9]

Even a preliminary glance at the rhetorical tropes, the sweeping and facile generalizations, the absence of nuance (the insistent "always" and "never"), and the predictable circling back to the prime cause—Kulish's alleged snobbishness and contempt for the *narod*—shows a mean-spirited vendetta, a settling of accounts with an ideological opponent, not a historian's measured analysis. Underlying it is a kind of sleight of hand where Kulish's revisionism and refusal to accept dominant populist attitudes is cast as lack of national solidarity, in effect a betrayal of the national cause. The fact that Iefremov was making it as late as 1924 remains rather dispiriting and adds no luster to his critical acumen. The most fundamental reason, by all indications, is that for him the populist stance (*narodnytstvo*) was a moral and social category that effectively trumped aesthetic considerations; this much was already evident in his *History* which effectively subordinated the broad course of literary development to the overarching categories of national (in essence political and social) self-realization and freedom, postulating a tripartite division of Ukrainian literary history—as quaint or pollyannish as it might now strike us—into long periods of independence (to the end of the 14th century), of loss of independence (end of 16th century to the end of 18th century) and then the period of national revival (from the end of the 18th century to the contemporary period, i.e., the start of the 20th century and programmatically rejects esthetic criteria as pertinent for framing Ukrainian literary history.[10] If the whole of the literature was to be judged by basically extrinsic criteria (independence, the nation's cause, and so on), so all the more should an individual writer. The more basic reason, by all indications, was the sway of his populist stance which was predicated on a moral as well as social and even utilitarian understanding of literature and its function in society—which tied it both to 19th-century social-cum-utilitarian crit-

[9] Ibid., 77–78.

[10] See Iefremov, *Istoriia ukraïns'koho pys'menstva*, 1:9–26 and passim. See also my "Serhii Iefremov iak istoryk ukrains'koho pys'menstva," *Suchasnist'*, no. 10 (1976): 52–61; and my *Do istorii ukraïns'koï literatury* (Kyiv, 2003), 387–98.

ics like Belinsky and Chernyshevsky and Dobroliubov and also anticipated Soviet socialist realist thought. That congruence with the latter is, of course, sadly ironic.[11]

As the 1920s progressed and the Kulish reception rapidly evolved, Iefremov apparently intuited a need to adjust his earlier stance. In his oft-cited article "Proviianyi Kulish" (1927) he makes the rather obvious case for treating him analytically in his historical context and without rancor and polemics—and with due acknowledgement of his multiform achievements.[12] On the face of it, it is all very true and normal, but here also obviously a case of too little and too late: it remains, given its timing, but especially its rhetorical features, its mode of conveyance, a rather grudging and minimalist concession, a retreat masked as a gracious and reasonable scholarly concession by an admitted ideological opponent who had invested much energy, perhaps too much, in combatting and demeaning Kulish's importance. The tide, of course, had shifted, and time seems to trump everything, including memory.

2.1 Dmytro Doroshenko

Indicative of the changes occurring in the reception of Kulish on the eve of the 1920s was Dmytro Doroshenko's (1882–1951) study of the writer which appeared in 1918 in Kyiv and then again, in an almost doubly expanded version in Leipzig five years later.[13] It is, above all, a popularizing text, obviously intended for a young or not very experienced reader, presumably not privy to the passions and polemics of past decades. Its pace is languid and its exposition is anecdotal and not at all conceptual or theoretical, and by its very nature non-problematic; its prime focus apparently is the story itself, or storytelling as such—according to the rules of an uplifting biography: about Kulish's childhood and gymnasium learning; his laborious path to an education because of the family's financial straits and so on; it does not readily take on the larger, conceptual issues. It definitely is not censorious and bilious as was Iefremov; it is still implicitly populist but now almost entirely in a positive mode—

[11] See my *Do istorii ukraïnskoï literatury*, 397–98.

[12] See *Panteleimon Kulish: Zbirnyk prats' komisiï dlia vydavannia pam'iatok novitn'oho pys'menstva* (Kyiv, 1927), 5–11. "Proviianyi Kulish," of course, is a rather self-serving title: if not blaming the victim now, it at least deigns to pardon him. It would have been more honest to call it "Proviianyi Iefremov." The edition S.O. Iefremov, *Literaturno-krytychni statti* (Kyiv, 1993), 293, erroneously dates it as written/published in 1920, although in the notes the correct date is given—1927.

[13] Dmytro Doroshenko, *P.O. Kulish, ioho zhyttia i literaturno-hromads'ka diial'nist'* (Kyiv, 1918); and Doroshenko, *Panteleimon Kulish* (Leipzig, 1923).

and as such it becomes a clear rehabilitation of Kulish. As an academic study of Kulish it is mediocre at best: none of the fundamental, breakthrough issues that we now identify with Kulish are deeply examined (for example his emphatic, even hyperbolic acceptance of social structure over *communitas*, even if the former is despotic as in the case of Peter I or Catherine II) and various key moments (like Kulish's emphasis on intellectual dissent) are barely noted. But as part of the Kulish reception the book should not be underestimated precisely because of its implicit focus on and access to a mass audience. In effect it is a popularizing text that naturally, "normally," depicts Kulish as a national hero—as, of course, all *good* Ukrainian narratives ought to do, and all *good*, i.e., *real* Ukrainian writers by definition ought to be (then as now). It does not contend with or even thematize as such the bile and aspects of character assassination of Iefremov's earlier treatment of Kulish; it simply depicts Kulish with the implicit deference and affection and acceptance that all true Ukrainian writers ought to be shown—in this kind of popularizing text of course. And the impact of this, one must assume is magic: the writer is implicitly returned to the canon—at least as far as the broad readership is concerned (i.e., through the implicit value system that such a readership presumably shares). One swallow, of course, does not make spring—but the very appearance of this work is telling, and its popular modality all-important.

3. The Role of Mykola Zerov

In many Ukrainian literary and cultural overviews the extraordinarily exciting and productive 1920s are cast as an "executed renaissance"—emphasizing the fatal teleology of Stalinist repressions and various shades of a martyrology that would mark the end of the decade and the character of the 1930s—and also indelibly shape collective Ukrainian self-perception.[14] Both moments, of course, are entirely true—even if various prominent figures like the poets Tychyna and Bazhan survived, scores of prominent writers, and thousands of the intelligentsia would perished in what would more commonly and euphemistically be called "purges." Ultimately it would all pale before the millions of peasants that were starved to death in the genocidal Holodomor. In this paradigm of ordeal

[14] See Iurii Lavrinenko's highly influential anthology *Rozstriliane vidrodzhennia* (Paris, 1959), and the more recent reassessment of the paradigm by Halyna Hryn, "The Executed Renaissance Paradigm Revisited," *Harvard Ukrainian Studies* 27, no. 1–4 (2004–2005): 67–96.

and persecution the fate of the poet, critic, scholar and literary historian Mykola Zerov (1890–1937) stands out in particular. His reputation as a poet was already high in his lifetime and it has withstood the test of time and even the post-WWII émigré cult of neoclassicism; despite his small corpus of original works (and a larger body of outstanding translations) he is now justifiably seen as among the very best of 20th-century Ukrainian poets. As a historian of literature and as a literary critic Zerov emerges as the key player in the reconfiguring of the historical role of Kulish—precisely as he relates to the overall national movement of the 19th century and the creation of a modern Ukrainian identity. Arguably, as I hope to show, for Zerov it was precisely the problematic and dissenting aspects of Kulish's character and career that made him so important for Ukrainian intellectual development in general and its intense activation in the early Soviet period in particular.

As a period of national self-assertion the 1920s were particularly fertile in terms of critics and commentators; which is tautologous, of course: remarkable pent-up collective energies were being released and massive, and now state sponsored opportunities created a host of actors.[15] The question for us is why does Zerov stand out as he does? For many were vying for the lead role in the drama that was being playing out. Even the very specialized field of emerging Kulish studies (kulisheznavstvo), precisely on the eve of the 1920s (i.e., 1917–1920) was crowded not by one but by two generations of critics, and in each of them there were many players. As Oles' Fedoruk notes:

> У 1917-20-і рр. закладено основи сучасного кулішезнавства. Поряд із науковцями старшої генерації (І. Абрамов, М. Грушевський, С. Єфремов, Г. Житецький, М. Могилянський, К. Студинський, М. Сумцов, В. Щурат, М. Возняк, Я. Гординський, В. Данилов, В. Дорошенко, Д. Дорошенко) почало працювати нове покоління дослідників, які сформували цю наукову дисципліну: І. Айзеншток, О. Гермайзе, О. Дорошкевич, М. Зеров, Є. Кирилюк, В. Міяковський, М. Павлушков, В. Петров, В. Романовський, П. Рулін, Ф. Савченко, Б. Шевелів, І. Ямпольський та ін.[16]

Why then does Zerov stand out as distinctly as he does? To be sure, in the final reckoning, as we will see, Viktor Petrov will also play a highly prominent role, but in the broad formulation of issues and ap-

[15] Fittingly, the literature of this period also thematized this phenomenon: cf. Valerian Pidmohyl'nyi's *Misto* (1927) which recounts through its thinly-veiled autobiographic cast the making of the contemporary Ukrainian writer.
[16] Fedoruk, "Kulisheznavstvo."

proaches, and especially in articulating through Kulish the parameters of a new canon, the rediscovery of Kulish and his legacy is shaped above all by Zerov. The reasons are several. In practical, even specifically chronological terms it is because Zerov, writing on Kulish in the latter half of the 1920s, is already summing up and synthesizing what he perceives as a direction or indeed a clear task requiring completion. He articulates a development, in fact a canonic shift where before there were discrete treatments, articles, essays and so on. On a deeper level, Zerov stands out by his ability to conceptualize this shift, by virtue of his sheer intellectual capacities, his erudition, his broad knowledge of world literature and his remarkable grasp of Ukrainian literary culture. As critic and scholar he remains unmatched among his contemporaries as well as among the vast majority of modern Ukrainian literary historians: he is one of only a small handful of scholars whose judgments do not date but remain as fresh and astute now as when they were first written. One repeatedly finds oneself reading a passage from his historical studies and thinking, yes, this is right and it's hard to add anything substantial.

A major enabling quality here is Zerov's superb sensitivity to and control of formal analysis and his constant awareness that literature is not reducible to syllogisms, theses and ideologies but is always a complex fabric of formal and esthetic features—as so many foremost scholars, particularly the formalists, were arguing then. Unifying it all is a remarkable ability to see the large picture, the whole trajectory of literary development while always paying close attention to nuance, style and innovation. Thus his 1929 collection of six articles written mostly in the second half of the 1920s and entitled *Vid Kulisha do Vynnnychenka* clearly and presciently signals that both of these termini refer to writers that present a fundamental challenge to, and affect transition within the established order, and within the erstwhile Ukrainian canon, and whose place in it may still be subject to rewriting—as it indeed would be done by the Soviets, where for decades both writers were forcibly removed from it. The other moment is that the first of these, Kulish, will mark, as the 1920s will determine, a fundamental departure from the preceding Shevchenkian period. In his earlier course of lectures dealing with 19th-century Ukrainian literature, *Ukraïns'ke pys'menstvo XIX st.* (1927–1928) Zerov similarly signals a new and more accurate proportionality between these two epochs.

Zerov was on organic westernizer, a Europeanist, and professional comparativist of the highest calibre, whose precursor-Kulturträgers in the Ukrainian tradition were Drahomanov, and indeed Kulish himself. This creative bond with the object of his study was of course something

he clearly noted—as witnessed by his 1926 sonnet "Kulish" (from a cycle tellingly entitled "Kulturträgers") in which Kulish emerges as a protean, creative force, by its very nature not limited by mere mortality and as such fated to be reborn, to assume new life[17]:

Та він працює. Феніксом з пожару
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов,
І в очах—відблиск молодого жару.

Він боре тупість і мурогу лінь,
В Європі хоче "ставляти курінь",
Над творами культурників п'яніє;

І днів старечих тягота легка,
І навіть в смертних муках агонії
В повітрі пише ще його рука.

[11.05. 1926.][18]

But the initial determining component, the key so to speak to Zerov's broad impact on the Kulish reception, would seem to be his magisterial and insightful ability to contextualize, to sense the large movement of forces in the establishment of the Ukrainian literary canon—which he implicitly addresses through the weight that he gives to Kulish in the overall flow of Ukrainian literary history in the 19th century: whereby the pre-Shevchenkian period of 19th-century Ukrainian literature merits 25 sections and some 140 pp., the role of Shevchenko—8 sections and some 40 pp., and Kulish merits some 5 sections (if one includes the short section on the groundbreaking Ukrainian St. Petersburg journal *Osnova* in which he played a key role), and some 30 pp.—which any contemporary, informed and reasonable historiographic approach to the 19th-century canon would confirm. The attention paid to Kulish reflects the revisionist effort that every fresh look at the canon requires, and which every history is implicitly required to make. In engaging with it Zerov readily enters the polemics around Kulish and also clearly aligns himself with the original revisionist tradition, i.e., of Drahomanov. Nowadays, in most quarters, Zerov's reading of Kulish's role is generally accepted; at the time it was presented it was largely revisionist:

> *Куліш—центральна задача у вивченні українського письменства 40-60-их рр.* Поет і прозаїк, етнограф і критик, видавець, лі-

[17] This metempsychosis (to use Słowacki's term) or reincarnation is discussed at length by Vasyl' Shchurat; see below.
[18] Mykola Zerov, *Tvory v dvokh tomakh*, 2 vols. (Kyiv, 1990), 1:32.

> тературний ініціатор,—*він причетний до всіх помітніших* літературно-громадських заходів 40-их рр. і *відіграє головну роль* наприкінці років 50-их та на початку 60-их. Навіть на схилі своєї письменницької кар'єри він так добре розуміє чергові завдання українського літературного життя, що імпонує навіть Драгоманову і драгомановцям. Куліш—*єдиний з українофілів, що може поставити українську справу на всю її широту*, і то не зважаючи на свій консерватизм і химери—так оцінює його Драгоманов [emphasis mine—GG].[19]

Zerov adduces the further defining feature that in Ukrainian literature no one had heretofore managed to so exercise not only his contemporaries but subsequent generations of critics and historians as did Kulish, and directly engages his most avid, and still active, opponent, Iefremov:

> Вивчення Куліша на часі ще й тому, що ні одне ймення в українській літературі не викликало стількох суперечок. З Кулішем боролися, полемізували, винуватили у відступництві. Відгомони війни з Кулішем українофілів 70—80-их рр. відчуваються в пізніших писаннях: почасти у Грінченка, Дм. Дорошенка, цілком у С. О. Єфремова. Замість шукати об'єктивних причин, що зумовили ті чи інші кроки Кулішеві, історик літератури задовольняється тим, що нотує в творчості Куліша катаклізми та злами, називає його трагічною фіґурою, "дволиким Янусом", а кінчить порівнянням з "неистовым Виссарионом" (Бєлінським), що випадає, розуміється, не на користь Кулішеві: у Куліша, мовляв, нема тієї щирості, похапливості на правду та благородного самобичування, яке так чи інакше може зрівноважити від'ємність ідейних перекидань від одного табору до другого. Єфремівське трактування Куліша має деякі паралелі і в студіях Дорошкевича. Переоцінюючи роль і значення в українській літературі багатьох її діячів, нашій добі дісталася поважна задача внести певну об'єктивність та наукову безсторонність і в студії над Кулішем, пробуючи його зрозуміти в зв'язку з добою та з тим середовищем соціальним, в якому він зріс.[20]

The charge against the Kulish deniers is withering (especially the reference to Iefremov's cavalier preference for Belinsky over Kulish, this despite the fact that, as anyone who read him knows, Belinsky viscerally loathed everything Ukrainian, beginning with Shevchenko, while Kulish remains one of the founding fathers of the national revival); but it is altogether objective. Its main point, of course, is to make a re-evaluation, a

[19] Ibid., 2:185.
[20] Ibid., 2:186.

canonic reconsideration of Kulish the central task for the entire period of the brief 1920s—precisely when in the latter half of the 1920s the Stalinist night was quickly falling. As improbable as it may have seemed, this task was largely realized—although it needed to wait another 70 years or so for the fall of Soviet-Russian communism to occur and for its effects to become visible. Now, from the perspective of a century later, it also seems that of all of his contemporaries it was Zerov who had the clearest sense of what was required and how to ground his case.

A full examination of Zerov's argument must be left for further study. One key issue to be raised here, however, is his masterful discussion of Kulish's poetics, i.e., "Poetychna diial'nist' Kulisha" which opens his *Vid Kulisha do Vynnychenka* and serves perhaps as his most sophisticated articulation of his understanding of Kulish and the importance of his legacy. In the process it addresses, and then demolishes, the double-barreled charge against Kulish that remained in place from the time of the Ukrainophile attacks on him in the 1870s and 1880s and lasted through to the rearguard actions of Iefremov and his followers well into the 1920s (and is also at the heart of Hrushevs'kyi's study which we examine below) that Kulish consistently set himself apart from Shevchenko, particularly by stressing his alleged aristocratism—while at the same time as a poet he was only an epigone of Shevchenko. Zerov begins by contextualizing this in terms of the overall Kulish reception over the decades, by the way it was shaped by his own confrontational and often intemperate behavior, that stemmed not only from his political views but from his character, ornery and unwilling to separate out his role of gadfly and dissenter from his overall poetic voice. Zerov's opening lines are a classical instance of a formulation that is direct, thorough, wise but simply stated, and basically irrefutable:

> Кілька причин зложилося на те, що Куліш-поет і досі не зайняв належного йому місця в наших літературних оцінках. Одна із них (і, можливо, найголовніша) полягає в різкій окресленості, непримиренності його громадсько-культурної позиції, що раз у раз зачіпала українське громадянство, незмінно перешкоджаючи йому підійти до життєвого набутку письменника з об'єктивною міркою та супокійним настроєм. Кулішеві треба віддати заслужене: з нього був великий майстер дратувати українську громадську думку.[21]

He then proceeds to illustrate it with various of Kulish's historical judgments (most obviously perhaps his dim vision of the Cossack legacy which for Ukrainian society in the 19th century was virtually sacrosanct) or indeed his stylistic-literary views (such as his enthusiasm for

[21] Ibid., 2:247.

Kvitka's sentimental story "Marusia") or perhaps most tellingly his harsh language towards his own society and then also observes that that society, did not forgive in Kulish what it forgave many others and simply turned a blind eye to Kulish's obvious achievements:

> Така була його мова, і громадянство платило йому тим самим. "Писанками" відповідало йому на його "Крашанки", осудом зустрічало його "возсоєдинительство", не прощало йому варшавського епізоду, який легко дарувало його своякові і співробітникові В.М. Білозерському, і за всією тією принціпіальною та особистою боротьбою сливе не помічало його художніх заслуг та поетичних творів. Обурюючись характеристикою українського народу: "Народе без пуття, без честі, без поваги"—не брало до уваги усієї яскравості його інвективного тону; нотуючи його теорії староруської та новоруської мови, рідко бралося за оцінку його великих зусиль, відданих на справу формування українського "високого" стилю.[22]

What strikes one immediately is Zerov's even-tempered, even mild summing up of the community's ostracism of Kulish; it could have been judged more harshly, e.g., as an essentially anti-intellectual, reflexive response from a collective very averse to self-reflection and fully satisfied with its self-imposed obscurantism. Particularly interesting is his final focus on the *systemic blindness* of the reception. In speaking of it, Zerov—in contrast to virtually all of his contemporaries (not to mention the earlier partisan and angry societal response itself)—is also identifying a deep and unacknowledged structure motivating society's hostile response, in effect its defensiveness in the face of having its own inadequacies pointed out to it long before society was prepared to face them itself, in effect, before it had the necessary structures to facilitate such a discussion. Drahomanov's comment about the plethora of Shevchenko's contradictory hypostases ("Так завше з пророками") would also apply to Ukrainian society's acute resistance here.[23]

A separate highpoint in Zerov's reconsideration of Kulish is his examination and then dismantling of a central negative stereotype in the Kulish reception, which in fact stems from Kulish's own self depiction of himself vis-à-vis Shevchenko (see his autobiographical *Zhyzn' Kulisha*, 1868) as signaling the contrast between a citified Cossack of the *starshyna* class and Shevchenko's incarnation of the archetypal and

[22] Ibid., 2:248.

[23] See the coda to his wry account of the various interpretative hypostases projected onto Shevchenko: Mykhailo Drahomanov, "Shevchenko, ukraïnofily i sotsializm," in *Literaturno-publitsystychni pratsi u dvokh tomakh*, vol. 2 (Kyiv, 1970), 7.

elemental Cossack of the *narod*, the Zaporozhian *nyzovyk*.[24] Since this is such a central issue for Hrushevs'kyi's reading of Kulish, which Zerov warmly welcomes for its insights but also fundamentally recasts, we shall turn to it below.

Central here are his masterfully detailed close readings of Kulish's specifically poetic innovations which, to Zerov's mind, fully debunk the notion (to which paradoxically Kulish himself gave rise) of his alleged epigonism vis-a-viz Shevchenko—later seized on and spitefully all-but-canonized by Franko; the great bulk of Zerov's fundamental article on Kulish-as-poet ("Poetychna diial'nist' Kulisha") is devoted to the formal side of this question, which necessarily involves also Kulish's role as translator not just as original poet, and which deserves another close reading, not just recapitulation of his main theses. The power of this reassessment and revision is encapsulated in his closing comments on the post-Shevchenkian generation of poets in which Kulish by far stands out:

> Шевченко справді зробив величезне враження на всіх своїх сучасників; повів їх за собою; владно накинув їм свою, на народнопісенних зразках побудовану романтичну баладу, патріотичну думу, свої плачі та пророцтва... Тим шляхом пішов Куліш у "Досвітках", Руданський—у своїх історичних поемах, Щоголів—у своїх піснях-романсах та козацьких картинках "Ворскла". Пішла тим шляхом сила другорядних поетів, пішла і досі ще йде початкуюча літературна провінція.
>
> Проте всі, хто мав власну індивідуальність, скоро побачили, що на тих шляхах їх доля вічне переспівування, повторювання знайденого, висловленого; повторювання, яке не дасть їм змоги розгорнутися на повню власних сил. Ми не знаєм, в якій мірі відчував це Руданский, коли до своїх пісень, стилізованих під народні, додавав понурі міські картинки... Але знаємо, що це виразно відчув Щоголів, коли став одходити од шевченківського буйства у підкреслену пристойність, в педантичну прибраність своєї елегійної поезії, "прорубающей окно в интелигентные покои". Найгостріше це відчув Куліш. Його заперечення Шевченка було найзавзятіше. А що з нього був ще історик та публіцист, то виявилося воно не тільки в шуканні нових засобів та форм, а і в протиставленні козакофільству українських романтиків темпераментної проповіді "культурництва". З трьох названих поетів Куліш був найближчий, найтісніше зв'язаний з Шевченком, найвиразнішу мав на собі печать його доби, а через те і боротьба його за власну в історії української поезії постать була найгостріша.[25]

[24] See Zerov, *Tvory*, 2:187.
[25] Ibid., 2:293.

The next-to-last sentence of this quote is peculiarly Zerovian and a stroke of genius: he clearly casts Kulish's counterposing of a "cultural program" (i.e., *kul'turnytstvo*) to Shevchenko's Cossacophilism not as a function of his ideology but as a more basic drive to assert individual, creative autonomy and perspective in all the "means and forms" available to him, and not only in terms of poetic resources. As such it is much more universal, true and persuasive. And stands in sharp contrast to Petrov's overriding dependence on ideology—which we will encounter later.

From our perspective, Zerov's most striking and essentially modernist feature is his constant revisionist concern, indeed agenda: his belief that without it all literary historiography, all canonic models and supposedly sacrosanct formulas are futile. As he succinctly summarizes his own experience of writing literary history in his introduction to *Vid Kulisha do Vynnychenka*:

> Майже всі уміщені в збірнику нариси постали в процесі роботи автора над власним курсом нової української літератури і, так чи інакше, становлять *спробу наново розглянутися в матеріалі попередніх оглядів і оцінок*. Свіжі дані, що опубліковуються нині щораз частіше й щедріше, *нові погляди* та завдання літературознавчі, нарешті час, що вносить свої інколи дуже істотні, *поправки до усталених, здавалося б літературних репутацій*, помалу *переробляють канонічні списки* українського письменства. *На наших очах упало розуміння української літератури як сосуда народності та її речника, адвоката*, розвіявся войовничий естетизм Євшанових трактувань, *з'явилися тверезе вивчення* соціального коріння української творчості XIX–XX вв. та пильне приглядання до її художніх форм, жанрів і стилю [emphasis mine—GG].[26]

4. The Political Frame: Khvyl'ovyi, the Literary Discussion of 1925–1928, and the Emerging *Kulturkampf*

A chronological timeframe would seem natural for any historical examination, especially one that so strongly impinges on the fraught issue of identity-formation. Timing, specifically in the formulation of issues would seem to be all-important. The Kulish reception in the 1920s, however, reveals peculiar turbulence as publicistic works and politics as such not only impact the scholarly discourse and the canon they are shaping (which was already the case in the writings of Iefremov a decade earlier),

[26] Ibid., 2:246.

but become a general, peculiarly Soviet phenomenon as political issues and then totalitarian fiat form and then fully subordinate the reception process. With the onset of socialist realism in the following decade one can no longer, in fact, speak of a reception process—other than as more or less concealed or displaced dissent on the part of a cowed reading public. The literary process and especially the canon are now wholly owned by the state and reception is fundamentally reconfigured. In the 1920s events are thus unfolding in peculiarly mixed double or multiple time tracks: while the intellectual and academic reassessment is progressing at its own untypically rapid pace it is also being foreshortened or even "turbocharged" by other events which seemingly bypass, or anticipate and "crowd" the actual interpretative process. The individual effecting this more than anyone else is Mykola Khvyl'ovyi (1893–1933) the leading Ukrainian prose writer of the day, an impassioned and prominent publicist who more than anyone in Ukraine shaped the 1920s, a charismatic leader and founder of various literary groups intent upon cultural and esthetic reform and the emancipation of Ukrainian literature from its quasi- (or indeed entirely) colonial tutelage by the Russian, a national Communist long before that option became viable in the post-WWII period, and, not least of all, a self-avowed friend, ally and colleague of Zerov's whom he regarded as his moral and esthetic teacher and model. Notably, despite the differences in their respective styles and creative principles, the impact of Zerov's intellectual vision is repeatedly confirmed in Khvyl'ovyi's correspondence with him—and in his formulation of Kulish's import and legacy.

The event that gave broad resonance to Khvyl'ovyi's efforts and propelled him, along with Zerov, to prominence on the Ukrainian stage (and in various respects on the all-Soviet stage as well) was the long Literary Discussion of 1925–1928 which aired, first with the Party's approval albeit with attempts at control, and later to its consternation, a broad range of issues relating to the future of Ukrainian literature and the very question of a modern Ukrainian identity. The Discussion has received considerable attention and its role in the formation of Ukrainian or Soviet Ukrainian literature has been variously studied;[27] it functioned, of course, primarily as a public and publicistic venue providing a semblance of democratic discourse in a society whose rights to this were already being rapidly

[27] An early and still central statement of the issues is George S.N. Luckyj's *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934* (New York, 1956); cf. especially Chap. V., "The Literary Discussion, 1925–1928," 92–111. Cf. also Halyna Hryn's dissertation "*Literaturnyi iarmarok": Ukrainian Modernism's Defining Moment*, (PhD diss., University of Toronto, 2005). See also Myroslav Shkandrij, *Marxists, Modernists and the Nation: The Literary Discussion of the 1920s* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992).

curtailed. As an officially *sanctioned* event and venue, however, it also continues to provide invaluable material relating to positions, attitudes, strategies and so on of a broad gamut of literary organizations and behind them a much greater number of individual writers and critics at a crucial historical juncture.[28] For this was the most important factor of the Literary Discussion: it had both massive dissemination and fairly long duration. For almost three years there existed the rudiments of an open discussion, and even while the Party's thumb was always on the scales, and even though it progressively narrowed and then terminated the discussion, its afterlife turned out to be significant; arguably, its aftereffects lasted until independence in 1991. Most immediately for our purpose, the issue of Kulish's presence and role in the Ukrainian canon was given an inordinately greater resonance and cachet than his case would have had if it had been confined to the usual process of canon formation and revision—the fireworks set off in this arena were much more visible. This time warp is both fortuitous and important: while the academic discussion is slowly progressing in the mid- and late 1920s, a radical reformulation of Kulish's role is "lobbied," as it were, in the highly visible and superheated polemical space of the Literary Discussion.

4.1 "Thoughts Against the Current"

Khvyl'ovyi introduces Kulish into the Literary Discussion in the second of his series of polemical pamphlets, "Dumky proty techii", that appeared between Sept. 22, 1925, and Dec. 13, 1925, and follows his first salvo, "Kamo hriadeshy" (Apr. 30, 1925–June 21, 1925); and he does so with his usual verve. The question he poses for his readers and his debate opponents is stark: you can either chose Europe (which he qualified as "psychological Europe" to fend off the charge that he was promoting capitalism or some such perversion) or cultural and esthetic backwardness that is symbolized for him by the various ministries or agencies of remedial education, i.e., minimal education for the functionally illiterate (in a word, "prosvita"); you can't have both, and not choosing is also choosing—i.e., the latter.[29] Key to his argument is the claim, made in the concluding part of "Kamo hriadeshy," that this goal can be reached only

[28] Particularly valuable here is the account—already then subject to censorship and soon totally withdrawn from public access and scrutiny—provided by A. Leites's and M. Iashek's *Desiat' rokiv ukraïns'koï literatury (1917–1927)*, vol. 2 (Kharkiv, 1930) on the various manifestoes, positions, etc., of the many participants in this discussion.

[29] Cf. Mykola Khvyl'ovyi, *Tvory v p'iat'okh tomakh*, vol. 4 (New York, 1983), 67–137. NB: the Prosvita, as Halyna Hryn argues, is not the Ukrainian Prosvita of earlier times—but present Soviet efforts at dumbing down culture; cf. her dissertation noted above.

if those actually implementing this outreach to Europe have the moral fiber and the intellectual mettle of a Zerov:

> —Ми розуміємо Европу теж, як психологічну категорію, яка виганяє людськість із просвіти на великий тракт прогресу.
>
> Маркс, засвоївши европейську техніку, не був би Марксом, коли б сума його духовних вартостей не ввійшла в названу нами категорію. Айнштайни—великі і маленькі—европейці, а самоварники-професори—просвітяни. Очевидно, справа не в самій техніці.
>
> Отже, зерових ми мусимо використати не тільки по лінії техніки, але й напрямку психології. Один той, на перший погляд, незначний факт (а на погляд інших контрреволюційний),—той факт, що вони так пильно "проти течії" перекладають римлян, дає нам право вбачати в них справжніх европейців. Зерови відчули запах нашої епохи й пізнали, що нове мистецтво мусить звернутися до зразків—античної культури. Азіятський ренесанс—це епоха европейського відродження плюс незрівняне, бадьоре й радісне грецько-римське мистецтво. Не дивно, що навіть у буржуазній Франції виник недавно неоклясицизм. Для романтики вітаїзму неоклясицизм так потрібний, як і сама віра в правду великого азіятського ренесансу.
>
> Ідеологія набувається не тільки певним клясовим походженням, але й інтелектом. Отже, й тут ідуть інтелектуальні бої. Ми визнали техніку зерових, зерови мусять визнати нашу ідеологію... і не тільки визнати, але й свідомо прийняти її. І вони приймуть, бо переможцями на цьому фронті будемо ми,—ті, за кого непереможний боєць—історія.[30]

This projected alliance of disparate forces—of the newly formed VAPLITE in which Khvyl'ovyi was to play such an important role and the largely apolitical neoclassicists identified with and continually inspired by Zerov—an alliance based precisely on a shared, unequivocal commitment to intellectual and artistic quality, and of course the overarching commitment to building a fully fledged modern nation freed from its age-old colonial neuroses and pathologies can be seen, as it is by Iurii Shevel'ov, as one of the most hopeful signs in the course of the promising 1920s—although in the end it, too, proved to be unrealizable.[31] All of Khvyl'ovyi's other ad hoc or incomplete, or unduly optimistic, or simply not fully though out formulations and ideas in these passages—from the fond hope that Zerov will be bound to join the new national-communist

[30] Khvyl'ovyi, *Tvory*, 4:130.

[31] See Shevel'ov's introduction to Khvyl'ovyi's pamphlets, "Pro pamflety Mykoly Khvyl'ovoho," in Khvyl'ovyi, *Tvory*, 4:16.

ideology based on the sheer fact that it incarnates the insuperable progress of history, or the now so grating and deeply (and not just politically) incorrect locution of speaking of Zerov in the plural (as if people could be typecast in this fashion without hedging on their irreducible individuality and autonomy)—all of this pales before his inspired search for justice and enlightenment for his collective. In this sense these pamphlets remain as powerful now as when they were written.

The first mention of Kulish occurs near the end of Khvyl'ovyi's first cycle of pamphlets, "Quo vadis," and comes basically in passing as Kulish is mentioned as a forerunner, a literary-critical ancestor, a person one is proud to choose as a precursor because he knew exactly where he stood, and he stood for telling the truth even in the face of an army of lilliputian naysayers, in effect demonstrating that *parrhesia*, saying truth to power, occurs not only when it is said to the tyrant but also when it is said to a tyrannical mob[32]:

> Ми хочемо бути комунарами, що знають собі ціну й мають сміливість взяти ще одну цитату, саме з Куліша:
>
> "Да, не той Куліш чоловік, щоб людської ворожнечі в своїй правді лякатися. Стояти за правду не то проти однієї ледачої людини, та хоч би й проти кагалу ледарів—це його можна сказати—культ".
>
> Кінчаючи свою статтю ми, "олімпійці", бажаємо "молодій" молоді продумати її. Бо ми знаємо:
>
> —Тільки тоді вона, "молода" молодь, буде з нами, коли почує надзвичайний гул азіятського ренесансу, який гряде.[33]

Whether by design, or the implicit logic of this ingathering of progressive forces, or by simple intuition (the epistolary material is spotty and we do not have the letters that Zerov was writing to Khvyl'ovyi to express his own thoughts on the matter) Khvyl'ovyi introduces in the 2nd round of his pamphlets the figure of Kulish as a concrete historical symbol, or a kind of objective correlative of this enlightened turning to Europe, in effect casting Kulish as a premiere Europeanist among the founding fathers of the Ukrainian national movement in the 19th century:

> Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша не знайти. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу

[32] See especially Michel Foucault's definition of parrhesia in his *Fearless Speech* (Los Angeles: Semiotext(e), 2001), 11–24 and passim.
[33] Khvyl'ovyi, *Tvory*, 4:111.

західного інтеліґента. І ми зовсім не розуміємо чому тов. Дорошкевич уважає його за представника "чорної Европи," на наш погляд це саме й є Европа червона. Бо ж під "червоним" ми розуміємо не що інше, як символ боротьби.

Куліш був по суті ідеологом сильного "третього стану," і коли б він не стикнувся з мертвою стіною культурного епігонізму тодішньої української інтелігенції, ми б, безперечно, в часи горожанської війни не мали б таких вождів, які завжди пленталися у хвості маси. Як у свій час національні війни були революційним, червоним явищем в історії людськости, так і Куліш для нашої країни був проґресивною, червоною Европою.

And then adds, so the point is not lost,

Перед нами, як перед молодою клясою, і перед нами, як перед молодою нацією, ця доба ставить таке завдання: утворити за всяку ціну нове і справжнє мистецтво.[34]

As much as Khvyl'ovyi is taking his cue as to Kulish's importance from Zerov (as he did when he armed his own revisionist efforts for Ukrainian culture with Zerov's watchword of "Ad fontes," i.e., "back to the sources" and later added to it his potent political argument for the need to reject any colonialist mediation from the hegemonic power, in this case, the Russian, i.e., that Ukraine can find its own way to Europe and the world of classical culture without any help or tutelage from the "big brother"), he is undoubtedly correct in his emphasis on Kulish's extraordinary contribution to the rapidity and substance of Ukrainian nation-formation through his constant stress on critical reasoning, on intellectual responsibility and on the essential need to deconstruct and question received wisdom and established tradition in order to belong, as an equal among peers, to the larger community of civilized and enlightened societies—which was also precisely that symbolic Europe that inspired Khvyl'ovyi's revisionist program. (The references to it being a "red Europe" is, of course, window dressing, a concession to the demagogic style of the public discourse Khvyl'ovyi is situated in.)

It is important to note, however, that the discourse couched in Khvyl'ovyi's political pamphlets had a double bottom—an antecedent and more essential discourse which lay in their correspondence. The political alliance (tactical, but also idealistic and genuine) between Khvyl'ovyi and Zerov took shape after the first stages of the Liter-

[34] Khvyl'ovyi, "Kulturnyi epihonizm," in *Tvory*, 4:179.

ary Discussion in mid-1925;[35] the correspondence itself started some two years earlier, apparently with a letter from Zerov and then a reply from Khvyl'ovyi. What has been preserved, and first published in 1989, and then amplified in two subsequent publications, are some 22 letters from Khvyl'ovyi to Zerov (with an additional one by him published in 2013) which shed remarkable light on what was much more than a tactical political alliance but a genuine friendship and dialogue (now, alas, available only in the letters of Khvyl'ovyi) that reveal the laboratory of Ukrainian literary life at one of its most exciting and trying periods.[36]

Several things stand out in this correspondence. One is that in his letters to Zerov Khvyl'ovyi is literally trying out various approaches, as if testing the waters with a draft before a demanding teacher. Thus his statement about Kulish as a model revolutionary-and-citizen from the "Kulturnyi epihonizm" section of "Dumky proty techiï" cited above was actually included in a letter received by Zerov on Oct. 8, 1925, where Khvyl'ovyi speaks of Kulish in the same spirit as in his published pamphlets, but with small differences in formulation, i.e., "Що ж до науки, до політики й культури, то тут більшого за Куліша я не бачу. Здається тільки він один маячить світлою плямою з темного минулого…." A few lines further he continues his comments on Kulish from that same section verbatim, in effect putting into the letter the text that will appear, or has already appeared, in print.[37]

More important perhaps than these "previews" and "drafts" is the general tone that moves from polite to warm, to friendly and even intimate, with frequent greetings to and from other family members and animating it all a growing esteem and a sense that he considers Zerov an inspiring teacher whose approval and support he very much wants and needs. But he also finds a way of reversing this formula and effecting a *quid pro quo*. An interesting case in point is letter written Dec. 6, 1925 where Khvyl'ovyi speaks of the recent death of his friend Ellan Blakytnyi and then moves to literary small talk or gossip that suddenly

[35] Luckyj, *Literary Politics in the Soviet Ukraine*, 100–111 and passim.

[36] See Mykola Khvyl'ovyi, *Povne zibrannia tvoriv u p'iaty tomakh*, vol. 2 (Kyiv, 2018), 233–72 and 320–35.

[37] See ibid., 2:254. See also the identical formulation in this statement: "Як у свій час національні війни були революційним, червоним явищем в історії людськости, так і Куліш для нашої країни був проґресивною, Червоною Европою," ibid. At the same time, there are subtle variations, where in the published pamphlet (see note 34 above) he speaks of Kulish as an "ideologue" of a "strong third estate" (сильного третього стану), whereas in the letter to Zerov he says "Куліш, по суті, був ідеологом молодої буржуазії," by which presumably he means the same thing.

turns to more serious matters, to doubts about his own reception, and to gratitude for Zerov's support, and confidence in ultimate success:

> З різних джерел, як із ваших листів, мені стало відомо, що мої останні статті страшенно рознервували багатьох киян. Навіть Підмогильний, кажуть, лізе на стіну. Що ж, я не заперечую, хай лізуть. Мені самому боляче було ображати декого, але я все-таки найшов мужність во ім'я ідеї зробити так, як я зробив. Інакше я зробити не міг, бо від даного моменту залежить судьба нашого мистецтва…
>
> Що мене тривожить, так це така неупевненість: може, і справді я десь витикаю саме себе, "преподношу себя"? те убожество думки, з яким я стикнувся, так завжди нервувало мене, що, може, і справді я зірвався з пристойного тону? Напишіть, будь ласка, мені, чи не відчуваєте Ви в моїй тузі за культурною атмосферою, де могли б виховатися хоч "маленькі Вергілії," випирання самого себе. Чи нема у мене десь такого lapsus linguae?…
>
> Він [i.e., Pidmohyl'nyi] пише Косинці, що проти мене повстали всі кияне і недалекий той час, коли Хвильового покине і Зеров. Я тоді засміявся, а зараз все-таки питаю: чи не образив де я Вас, т[оваришу] Миколо?
>
> Як по правді Вам сказати, що від Вас єдиного поки що я маю цілковиту підтримку. Хоч як це парадоксально, але в тій боротьбі за пролетарське мистецтво, яку мені приходиться провадити, тільки Ви один, "правий," підбадьорюєте мене.
>
> Правда, в тій групі, від імені котрої я говорю, багато гарних хлопців, але мало з них цілком розуміють мене. Питання про попутників багатьом із них іще й досі неясне.
>
> Отже, мало не все приходиться робити на власний "риск і страх."
>
> Але як би не було, а нашу групу спаяно досить-таки міцно, і тому я вірю, що коли Хвильовий якось і зійде з арени, то діло молодого мистецтва тепер вже не програє. [На] той шлях, на який йому треба стати, воно вже стає і з нього тепер не зійде.[38]

Along with doubts and anxieties these letters also reflect an alliance cemented by friendship and shared values—and also a sense of impending danger. The reference to Khvyl'ovyi departing the scene is indeed how history played out as he choreographed his suicide. In an earlier letter, which Zerov received Nov. 12, 1924, Khvyl'ovyi in fact reveals such recurring suicidal phantasies and actual steps he had taken to realize them.[39] If one confesses such things, the person one tells it to is already close—or at least considered to be so. Yet while revealing his doubts he

[38] Ibid., 2:264–65.

[39] See ibid., 2:244–45. See also my *Teksty i masky* (Kyiv, 2005), 255–57.

also clearly voices his sense of obligation to their mutual cause, for example, in a letter dated Oct. 27, 1925:

> На ідіотиків, які пишуть про Вашу "внутрішню еміграцію," не звертайте уваги. Коли діло зайде далеко, я завжди готовий виступити в пресі і дати мат ядрьоний тому чи іншому з наших ядрьоних землячків. Як же: це моя роль, я ж маю партійний квиток і мушу, очевидно, ним "зловживати." Принаймні так думають мої вороги... Вони й Ваші звичайно.[40]

And then again in the next letter written Nov. 4, 1925:

> Тепер про справу. Статті Щупака й Кияниці та нові етюди Пилипенка (між іншим, щоби не забути: пришліть, будь ласка, під ситуацію де Вас "лають") примушують мене знову виступити. За Вашою статтею, буде, очевидно й моя, будемо, так би мовити, tour de tour. Особливо переконав мене в необхідності виступити Ваш лист, де Ви "натякаєте," як говорить герой з "Маріци," що я хочу перейти до оборони. Не знаю, що дало Вам привід гадати так, а тим паче сумніватись в моїй вірності своїм ідеям. *Від союзу з Вами я не відречусь*, бо я зовсім не наївний Сосюра і за все, що я роблю, завжди готовий відповідати перед партією і ГПУ.[41]

In the frame particularly of the Kulish reception (without necessarily mentioning Kulish—only the issues he subtends) Khvyl'ovyi—and he is the writer, polemicist and activist, not the literary scholar and historian—pays pointed attention to the question of modernism and how that phenomenon affects the entire cultural scene, and specifically the implied revisions to the canon that necessarily follow from discussion about Kulish. Thus his letter (sent Dec. 23, 1925) begins *in medias res* with "і все-таки Дорошкевич страждає на епігонізм" and then continues,

> Для мене тепер вже нема ніякого сумніву, що він є талановитий учень Єфремова і народник, як то кажуть "до мозга костей." Дорошкевич буквально не здібний приложити до життя марксистського методу, що *характеризується об'єктивізмом*. [...] Коли ж я читаю Дорошкевича, то з кожного рядка дивиться на мене шляхетний народник. В кожному рядкові я відчуваю тугу за тенденційною (в найгіршому сенсі цього слова) літературою.

And then he focuses on a central contradiction in Oleksandr Doroshkevych's inability to see that modernism's role is to liberate man's creative potential, and to actualize the potential of Ukrainian poetry. And so,

[40] Khvyl'ovyi, *Povne zibrannia tvoriv*, 2:258–59.
[41] Ibid., 2:260.

> факт появи модернізму був не просто "рискованным порывом в туманную высь," як характеризує його учитель Дорошкевича академік Єфремов, і не просто "соціально-реакційною течією," а революційним явищем в історії літератури, а відцілля—й в історії народу...[42]

The argument here is both implicit and oblique. Khvyl'ovyi is not specifically referring here to Kulish. But his openness to considering modernism as an esthetically and intellectually enabling phenomenon also bears on his openness to seeing Kulish in a revisionist light—which clearly emerges from both the letters and the pamphlets—and which presumably also resonated with Zerov's unalloyed openness to modernist techniques and to literary-historical revisionism.

5. Increments of Reevaluation: The Mid- to Late 1920s

Throughout the latter half of the 1920s, from the slow start to the pell-mell conclusion marked by the onset of Stalinism, one can speak not so much of stages as of incremental moments in Kulish's reevaluation: a clearer pattern that would delineate issues and even signal new topics would emerge only with time—and, as noted above, changes in the canon itself became apparent only from a much greater historical perspective. The anomaly and brutality of the Soviet attempt to regulate literature and turn it into a tool of state control would become apparent only with time, and the total picture of its destructiveness would emerge much after the 1920s, first with the post-WWII emigration and then with the second stage of intellectual consolidation in the emigration in the 1960, the 1970s and beyond. The absurdly reductive Soviet canon of Ukrainian literature, with not only major writers like Kulish excised from it but whole periods (like the Baroque) and whole areas of contacts (be it with Byzantium or the West) proscribed and unmentionable—would last inordinately long, particularly through the structures, habits and sheer ramified presence of censorship, and political colonialism, and as a cultural style it would remain in place not just to independence in 1991 but to the present day in fact. It would leave behind massive and long-lasting damage to literature and culture—also to this day. Stalinism's and censorship's deeper mind frame is still in place and the damage and destructiveness it caused is still denied and glossed over in many quarters and formally and *de facto* still a structural component of late-Soviet/post-Soviet establishment rule. Various Stalinist structures,

[42] Ibid., 2:266.

most prominently the Ukrainian Academy of Sciences with its anti-humanist (putatively "scientific" but in fact *scienticist* and beyond that both Stalinist and colonialist) ethos and priorities (in the 1930s it was a prioritization of "practical"—not theoretical—science and near total marginalization of the humanities—remain in place to this very day with the Academy's institutes of heavy metals apparently still drawing the great bulk of its budget); a Stalinist command structure is also largely or fully in place, although in the absence of transparency in matters of governance and funding it is hard to be precise. Though a separate topic, it does shed light on the distortion of major institutions in post-Stalinist Ukrainian life and the consequent and altogether consistent lack of support on the part of that Academy of Sciences—from independence to the present—for any thorough examination of the canon of Ukrainian literature, not to speak of a discussion of the place of Kulish within it: who would bother with such piffles? An Academy refashioned for total control and Stalinist priorities was clearly not designed for reexamining the narrative of Ukrainian self-reflection that Kulish and more generally, the literature itself, embodied—especially in the vibrant 1920s. And in the process of the Academy's Sovietization much more than just Kulish studies or various key aspects of Ukrainian literary studies were summarily swept into the dustbin of history, as a key Soviet meme had it.[43]

It also goes without saying that the material subsumed in this section—as in this whole overview—deserves more and deeper attention: this is but a preliminary formulation with a special focus on major conceptual dimensions rather than on bibliographical or archeographical detail. In time, a larger study will hopefully ensue.

5.1 The All-Ukrainian Academy of Sciences

The Ukrainian Academy of Sciences was founded under Hetman Skoropads'kyi in November 1918. (For their part, the Soviets falsely but consistently claimed that it was they who founded it in 1919.) At the start

[43] A key academic statement of this is Natalia Polons'ka-Vasylenko's history of the Academy of Sciences: N.D. Polons'ka-Vasylenko, *Ukraïns'ka akademiia nauk. Narys istorii* (Kyiv, 1993). NB: this was reprinted from the original 1955 Munich edition by that very Academy with a short introduction by Omelian Pritsak in which he notes how pleased he was to see that she saw him as continuing the *estafeta* from Hrushevs'kyi, through Kryp'iakevych to himself and his historical school at Harvard. But as far as the establishment of the Ukrainian Academy of Sciences was concerned, no real, structural, political, or administrative consequences or inferences were drawn from her account; none at all. When in 2008 the Ukrainian National Academy of Sciences published a history of itself—prominently highlighting Borys Paton, its president then for some 65 years—it was as if no independence had actually occurred; it was as Stalinist then as it was in the 1930s.

of the 1920s its role in the Kulish reception was fundamentally different from what it became a decade later. Upon Kulish's death in 1897 his widow, Hanna Barvinok, made various efforts at preserving Kulish's legacy—by establishing two museums, one in the homestead (*khutir*) of Motronivka and one in the villages of Kynashivka, by further gathering her husband's legacy, and by initiating a project to publish his complete works under the leadership of the eminent Ukrainian archivist and archeographer Ivan Kamanin; passing years and massive political changes seemed to sideline the project. With the death of Kamanin on January 11, 1921, the entire Kulish archive was transferred to the recently established Ukrainian Academy of Sciences. A huge and multifaceted archive was thus made available in a newly established institutional base for Ukrainian studies and with a possible participation of an unprecedented number of established and budding young scholars in a field that for the first time in history now had the official backing of a state. As described by Volodymyr Miiakovs'kyi in an unfinished article on Petrov's work on Kulish, the impact this had on Kulish studies was extraordinary:

> У 20-их роках у Києві створилася незвичайно сприятлива обставина для студій над Кулішем. До Української Академії Наук був переданий багатющий архів Куліша, що мав у своєму складі величезне листування письменника, не тільки листи до нього, але й значну кількість оригінальних листів самого Куліша, його записники, рукописи творів, виданих і невиданих.
>
> Це був архів старанно призбираний самим Кулішем, а по його смерті Ганною Барвінок, що свято берегла пам'ять не завжди до неї справедливого чоловіка свого. Бажаючи увічнити пам'ять Куліша, Ганна Барвінок вирішила видати повне зібрання його творів. У пошуках редактора вона звернулась до одного з знайомих покійного чоловіка, Івана Михайловича Каманіна, історика і археографа, директора Центрального архіву давніх актів у Києві. Архів Куліша був переданий тоді під опіку Каманіна, який встиг видати лише п'ять томів художніх творів Куліша, оригінальних і перекладних…
>
> П'ять цих великих томів видавалися без розрахунку на вимоги читача як пам'ятник-"монумент", і так вони пролежали в тому ж архіві не просунувшись ні до читача ні до популярних бібліотек, разом з архівом письменника, до якого не мали доступу інші дослідники. Тільки в революційні роки завдяки величезному попиту на українську книгу ці п'ять томів швидко розійшлися…[44]

He notes that the people who immediately began working in that ar-

[44] Volodymyr Miiakovs'kyi, "Pratsi Viktora Petrova pro Kulisha," in Miiakovs'kyi, *Nedrukovane i zabute* (New York: UVAN, 1984), 447–48.

chive were Fedir Ernst, Zerov, Petro Rulin and Petrov and then goes on to say what is obvious but which also is always worth stressing—nothing is more conducive to scholarship than an institutional framework; in this case it created a boom in Kulish scholarship:

> Переміщення рукописів Куліша з Архіву до Академії відразу створило документальну базу для досліджень. Куліш поруч із Шевченком став центром дослідчої роботи багатьох співробітників ВУАН. За студії над Кулішем взялися М. М. Могилянський, О. К. Дорошкевич, П. І. Рулін, М. К. Зеров і В. П. Петров. Внаслідок цієї праці появився академічний збірник, присвячений Кулішеві, а молодий літературознавець Є. Кирилюк в підготовці до студій над Кулішем зібрав повну бібліографію публікацій Куліша і про Куліша. Але найбільш серйозним студіям над Кулішем присвятив себе Віктор Петров.[45]

The final statement on Petrov, however, begs, as we shall see, some important and uncomfortable questions.

5.2 Pavlo Fylypovych

Signs that this windfall of archival material, with treasure troves of correspondence between Kulish and various key figures in Ukrainian, Russian and Polish literature were drawing the attention they deserved were soon in evidence. More than that: this was dominating the scholarly landscape. In his summary of the six or so years (and extraordinarily short time for scholarly advances in the humanities) that this material had been made available to researchers (and on top of that with the release of various police files and a lifting of the taboos of the ancient regime), Pavlo Fylypovych notes the explosion of Kulish research (he also first notes Petrov) and paints a picture that shows that various top scholars of the time are working precisely on Kulish:

> Дослідники ретельно взялись за нього, вивчаючи поки здебільшого біографію та світогляд Кулішів, менше цікавлячись літературною аналізою. Особливо треба відзначити праці В. В. [sic] П е т р о в а , найенергійнішого з усіх, вдумливого дослідника Куліша (більшість з них друковано в “Записках...”) і О. Д о р о ш к е в и ч а. Багато цінного матеріалу з недрукованого Кулішевого щоденника використав акад. С. Є ф р е м о в у статті “Без синтеза” (“Записки,” кн. IV). Еволюцію поезії Куліша накреслив, руйнуючи старі народницькі канони, М. З е р о в у вступній статті до вибраних поезій Куліша (“Літ. бібл.”), вплив Вальтера Скотта на “Чор-

[45] Ibid.

ну раду" простежив Б. В. Н е й м а н (стаття в зб. "П. Куліш"). Історичні погляди Куліша освітлено в статті акад. М. Г р у ш е в с ь к о г о, вміщеній в ювілейній (30-річчя з дня смерті) книжці "Україна" (1927, № 1-2), де надруковано також статті І. Ж и т е ц ь к о г о ("Куліш і Костомаров"), О л. Г р у ш е в с ь к о г о ("Повісті Куліша з середини 1850 років") і акад. К. С т у д и н с ь к о г о ("До історії зв'язків Куліша з Галичанами в 1869-1870 р."), 1919 р. з нагоди сторіччя народження присвячено було Кулішеві 23-24 число "Книгаря" з низкою статей (акад. А. Лободи, М. Сагарди, П. Руліна, П. Стебницького та інш.). Можна ще згадати виданий "Книгоспілкою" науково-популярний нарис І. Т к а ч е н к а—"П. Куліш."[46]

In the reference to Zerov there is, of course, the clear allusion to his programmatic revision of populist approaches to the canon: it was no secret that Zerov was reformulating it not only in various public venues like the Literary Discussion but in extensive painstaking research and insightfully synthesizing literary history. It might be useful, however, to begin with an "outlier," a historian, who was also the dean of Ukrainian scholars, the pre-eminent scholar in Ukraine at the time, and also the country's former President, who now also seems to have been impelled to rethink the Kulish reception.

5.3 Mykhailo Hrushevs'kyi

Mykhailo Hrushevskyi's article "Sotsial'no-tradytsiini pidosnovy Kulishevoï tvorchosty" was completed Jan. 15, 1927 and appeared in *Ukraïna*, the organ of the Historical Section of the All-Ukrainian Academy of Sciences and the scholarly bimonthly of Ukrainian studies of which he was editor and was dedicated to the 30th anniversary of Kulish's death. While engaging with Kulish when a more conciliatory attitude towards him was already in the air, Hrushevs'kyi still remained firmly committed to an understanding of Ukrainian history that was fundamentally based on the notion of the *narod*, the Ukrainian people—albeit with a variegated and sociologically nuanced sense of class structure and operant political traditions, on both the Ukrainian side as well as the Russian and Polish sides with which the Ukrainian players, the Cossacks, were contending. The opportunity, if such it was, of reconciling with Kulish, of recentering him in the Ukrainian canon is ultimately not accomplished—he still emerges from this study as a willful and egocentric outsider, driven by an individualistic vision that cannot but

[46] P. P. Fylypovych, *Literaturno-krytychni statti* (Kyiv, 1991), 251.

put him at odds with the bulk of the collective. But this reading of Kulish is not marked by the kind of visceral othering that defined Iefremov. In contrast to that approach, which saw Kulish as fully at odds with the Ukrainian collective as such—whether by virtue of his egomania or other unspecified psychopathologies—Hrushevs'kyi sees him as articulating Cossack monarchist positions of the late 17th and 18th centuries and identifying with the Khmelnyts'kyi era Cossack gentry that looked to the Polish king (the traditional favorite of this class being Batory) and which in later centuries also identified their interests and attitudes with the Tsar in Moscow or St. Petersburg and later still and in other situations also identified with the moneyed townspeople. As is clearly noted in the very title, the roots that Hrushevs'kyi is searching for are to be found in a native tradition, even if it is not the democratic one—which, after all, provided the backbone of the Ukrainian revival. A continuity with earlier populist rejections of Kulish seems to appear at the very beginning of the essay:

> Як би ми високо не цінили культурні й літературні досягнення Куліша (в сфері лірики, історичної повісти, фолькльору), безсумнівно високі і тривало-варті,—все таки для історика українського життя та його відбить в літературі постать і діяльність Куліша інтересна найбільше в тім, що на протязі своєї довгої, більш ніж піввікової творчости, незвичайно продуктивної, змістовної і многосторонньої, він завдяки своїй непогамованій, до крайніх екстремів схильній натурі, з небувалою яскравістю, силою і о г о л е н і с т ю виявив, усвідомив і скристалізував отсю антитезу традицій своєї верстви з демократизмом українського мужицтва і військової черні, *що ліг основою нашого відродження* [emphasis mine—GG].[47]

In his very next comment Hrushevs'kyi also seems to echo Iefremov as he speaks of Kulish's "tragedy" and his inability to find a "synthesis":

> Індивідуальна трагедія Куліша була в тім, що він не знайшов сінтезу тих культурницьких і державницьких домагань, що поставила українсько-старшинсько-інтелігентська верства, з якою він солідаризувався, з отими соціял-радикальними і чисто-соціялістичними постулятами, які противставило польсько-московському режимові українське відродження. Чергові завдання українського відродження ув'язували його роботу з роботою инших передовиків сеї боротьби за визволення української нації.[48]

But in fact, a careful, unbiased reading shows that it is nothing of the sort: what Hrushevs'kyi is doing is countering the inertia of earlier

[47] *Ukraïna*, no.1–2 (1927): 9–38; here 10.
[48] Ibid.

reflexive and hyperbolic rejection and vindictiveness directed at Kulish by examining precisely the underlying dichotomy that was embedded in Ukrainian social and political life and by accurately, even sympathetically, tracing its subsequent articulation in Kulish's positions or his basic, socially conditioned and inscribed predispositions to various attitudes and values. By arguing the issue not as personal pique, irascibility or sheer orneryness, but as a stance reflecting whole sectors—and key sectors at that—of society he is enabling that very understanding that Iefremov himself had called for in his later writings. Because for Hrushevs'kyi—as is clear from the whole tenor of his piece, and its very title—the issue is not the individual but the class, the social dimension:

> Але Куліш заразом почував себе всіми сторонами життя зв'язаним з тою "панською," як він її часом залюбки і з усею симпатією називав, українською верствою і культурою. Сю класову культуру і соціяльну традицію хотів він своєю творчістю і роботою продовжити, ублагороднити, піднести до верхів вселюдської культури і з ними безпосереднє зв'язати. Стрічаючи в українському минулому розходження з тою концепцією культури й держави, яку він собі зложив, він обрушувався на них з такою ж злістю, завзяттям і безоглядністю, забуваючи всякі вимоги історичної об'єктивности, як і на сучасних "ницаків", які не хотіли прийняти його історичної концепції й сучасної програми. Але тою безперечною інтуїцією, яку він при всім тім вносив в свою (дуже односторонню і пристрасну—се правда!) поетично-публіцистично-історичну аналізу української минувшини і української сучасности, він дуже багато дечого і вияснив! Повертаючи своїм "хуторним" каганцем в крутих ходах нашого складного і богатого контрастами історичного життя, він висвітлював богато такого, що ховалось від більш об'єктивних і урівноважених поглядів. Кидав світло часом дуже влучне на заплутані клубки наших соціяльно-економічних та національних комплікацій.
>
> Тому його творчість—навіть останніх десятиліть його війни з громадянством, не була тільки книгою божевілля, злости і ман'яцького самообоження, як здається декому. Ні, при всіх неприємних збоченнях і ірраціональностях, вона була і зістається утвором великого таланту і глибокого розуміння українського життя не вважаючи на органічну нездатність автора до історичного сінтезу. Не кажу про правдиві самоцвіти поетичного таланту, що трапляються часом серед ріжного шлаку його останніх творів. Але для історика українського життя вона і в цілому дає богато. І власне сю сторону вважаю я своїм обов'язком, як історик українського життя, підчеркнути в нинішню річницю "бідолашного" Куліша.

> Здається, вона має шанси стати важним поворотним моментом у вивченню його літературної і громадської спадщини. Час узброїв нас кращими засобами її зрозуміння й оцінки![49]

The work that follows is a multi-leveled reading of sources and documents that bear on the question of Kulish's rootedness in this upper class and its culture. It is hardly an apologia for Kulish. Hrushevs'kyi has no sympathy for the monarchist position (particularly as support for the Russian monarchy) and the attitudes on history and the state of the Cossack *starshyna* class, which he examines in detail, and he is unbending in his condemnation of Kulish's various irrational or simply wrong-headed attitudes. He is particularly caustic in his assessment of Kulish's so-called Warsaw phase (1863–1866) when he became a willing tool of Tsarist policy in the aftermath of the second Polish uprising and even saw in his role a kind of historical recompense for Polish injustice meted out to Ukrainians in the past.[50]

Hrushevs'kyi, however, is also sensitive to the broad historical role and the peculiar nature of this class—and to the very organic identity that this represents for Kulish. Because on the one hand it is a strongly democratically tinged "aristocratism" that presupposes not a court and courtiers surrounding and fawning on the monarch in St. Petersburg, and not a categorically urban class, with a corresponding urban (and presumably "anti-village") perspective, but a peculiarly Ukrainian hybrid mix which presupposes a *sui generis* synthesis of city and country—and which implicitly also postulates a real commitment to the *narod*, i.e., *narodioliubstvo*. In speaking of this Hrushevs'kyi is both demonstrably engaged and persuasive:

> ...я думаю, що для Куліша просвіщенне, культурне і традиційно зв'язане з українським народнім життям і його історією українське козацьке панство являлось не тільки економічно необхідною, але й *ідеологічно цінною* й *природною* підставою нового українського народолюбного, і через те до певної міри й, демократичного руху! Як сучасним російським лібералам на англійський фасон просвіщенна і конституційно вихована англійська аристократія здавалась незвичайно цінною підставою англійської культури і політичного розвитку (трохи не секретом і виключною передумовою англійських успіхів!) так і Кулішеві, очевидно, зовсім щиро здавалось, що українське панство такої категорії, як отсе я вище схарактеризував (що дійсно документувалась тоді деякими живими взірцями культурного і поступового панства, з якими

[49] Ibid., 10–11.
[50] Ibid., 21–23.

> йому доводилося стрічатися, як Тарнавські, Галагани й ин.), являється незвичайно цінним, і майже єдиним в тодішній ситуації, історично даним фундаментом українського відродження![51]

From this general or optimal, almost philosophical goal emerges not just a specific synthesis of Kulish's values, but also his key symbol and trope: the *khutir*, the homestead. Hrushevs'kyi's summation of this ideal is both factual and somehow grudgingly sympathetic—as if appreciative *malgre soi*. Thus:

> Все життя він силкувався відновити свою економічну класову базу—свій "хутір," потрібний для здійснення такого соціального ідеалу, і в ряді своїх писань (найяскравіше в своїх "Листах з хутору" 1861 р.) він виложив сей свій ідеал, малюючи в сій обстанові самого себе і поставляючи за взірець, норму і мету сучасному громадянству. Сей "хуторянин," заможний, незалежний, в своїй хуторській хаті узброєний всіми здобутками цивілізації, свято переконаний в вищості своєї "хуторної філософії" над "міщанською",—в тім, що правдива цівілізація зберігається не в міській гамірні, а в хуторській тиші. Предківським звичаєм він оре землю, "з свити не вийшов" хоч "собі на лихо ухопив маленького чинка, і люди його звуть паном",—і він сам очевидно вважає себе "паном на всю губу"; але не відділяє себе від доохресного селянства, бере його за одну скобку з собою…[52]

After that follows a long page and a half quote from Kulish's Fifth Letter from his *Lysty z Khutora*—"Khto takyi khutorianyn"—which in great detail elaborates on this ideal and literally materializes it, brings it to life.[53]

5.4 Zerov's "Poetychna diial'nist' Kulisha"

It is also most revealing that Zerov in what is perhaps his last major examination of Kulish, i.e., his magisterial overview of Kulish's poetry, "Poetychna diial'nist' Kulisha" which opens his last major work, *Vid Kulisha do Vynnychenka* (1929), refers to this article by Hrushevs'kyi as one that provides a "splendid analysis" of what the so often used and abused notion of Kulish's aristocratism actually meant.[54] As Zerov argues it—and this perhaps becomes the defining take in the course of the

[51] Ibid., 14.
[52] Ibid., 14–15.
[53] See *Tvory Panteleimona Kulisha*, vol. 6 (Lviv: Prosvita, 1910), 541–43 and passim.
[54] "Прегарну аналізу цього Кулішевого поняття [i.e., аристократизму.—GG] знаходимо в статті акад. М. Грушевського 'Соціяльно-традиційні підоснови Кулішевої творчості'…". Zerov, *Tvory*, 2:263.

1920s (to be followed, of course, by the Stalinist elimination of Kulish from the canon and many of those who dared to discuss him, both pro and con, from life itself—that notion of aristocratism is indelibly combined in Kulish's writings with a spirit of democratism, both as an abiding sense of being immersed in the *narod* and as a need, constantly—by virtue of one's basic sense of identity—to work with and for that *narod*. As Zerov puts it so directly, this aristocratism is not at all based on privilege and inheritance; it is not at all applied, as the Ukrainian has it, "в ледачому розумінні цього слова." It is nuanced by a

> "Поліпшений цивілізацією побут," "приподоблення побутові освіченішого громадянства," але без зривання зв'язку з своєю народністю; певна моральна культура, заповіді і практика самовдосконалення—от прикмети аристократизму справжнього, а не "ледачого," на думку Кулішеву.[55]

A bit further Zerov notes what in later 20th-century discussions of Ukrainian self-identification (especially under the impact of such thinkers as Viacheslav Lypyns'kyi and the statist school of historians) had become a "normal," acceptable argument, but which in the 1920s was still marginalized by traditionalist populism, that this kind of "aristocratism" is not foreign to the peasantry itself:

> на думку Кулішеву, навіть "український народ," тобто весь селянський люд, "не чужд понятий об аристократизме, но он до сих пор держится коренного значения слова aristos (лучший) не прибегая к внешним искусственным, механическим пособиям превосходства одного человека перед другим..."[56]

And finally Zerov nuances Hryshevs'kyi's case for a finely tuned class consciousness by arguing that in real life Kulish was best defined not as a "pan" or a "polupanok" as both Hrushevs'kyi, and as Doroshkevych (in large measure a follower of Iefremov) aver, but as belonging to a new and different class; here Zerov is inclined to accept Petrov's definition (not without some reservations, as he notes) of Kulish as a *riznochynets'-inteligent*, as somewhere between the small rural landowners and the urban *riznochyntsi*. As Petrov had put it just a year earlier:

> Куліш, козацький син, що самотужки вибився в люди,—представник нового покоління: він різночинець, різночинець-інтелігент, що не остаточно розірвав з тим дрібно маєтковим середовищем, звідкіля походить, але також не остаточно зв'язався і з міським

[55] Ibid., 2:264.
[56] Ibid.

> різночинством. Куліш все життя своє хитався між хутором і містом, між Петербургом і Україною, між хліборобством і журналістикою (додамо: та службою). Аналіза економічної бази Кулішевої дає надзчичайно цікавий матеріал для висвітлення його ідеологічних поглядів. Ніколи не мавши певних матеріальних достатків, раз у раз змінюючи джерела своїх заробітків, він ввесь час хитається в своїх поглядах, концепціях, планах, оцінках.[57]

This is as far as Zerov quotes Petrov. In general, the latter's argument and his inferences may and should raise questions—and I will return to them—but Zerov is quoting him to discuss Kulish's class profile, and Petrov's formulation of *riznochynstvo* serves his purpose. Zerov, however, does not quote Petrov's subsequent three short paragraphs that conclude his introductory essay to the edition in 1928 of the Ukrainian translation of Kulish's *Mykhailo Charnyshenko*. For the moment, just the first of these will illustrate that summation (or is it indictment?) and we will return to discuss it more closely as we turn to Petrov:

> Отже Куліш розвиває иноді опозиційні погляди, висловлює антиурядові тенденції, проповідує козакофільську романтику, згадує за колишні селянські повстання, цікавиться гайдамаччиною, а иноді виявляє себе, як реального політика, викладає ліквідаторські настрої, проголошує необхідність лояльности.[58]

5.5 Ievhen Kyryliuk

A kind of précis of that decade's Kulish studies was the appearance in 1929 of Ievhen Kyryliuk's (1902–1989) bibliography of Kulish's writings and the writings about Kulish produced under the auspices of the Bibliographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences—which, as noted, drew on the huge trove of Kulishiana that was deposited with the Academy of Sciences at the start of the 1920s and was immediately made available to many different researchers. As such it provided formal testimony—nothing so summarized and establishes an academic project, large or small, as a bibliography—to the centrality of Kulish studies as the decade was coming to a close.[59] No one, of course, could have foreseen that in the following decade the very name of Kulish—and implicitly the entire contents of this bibliography—would be excised from the canon, and if not destroyed then deposit in largely in-

[57] Ibid., 2:265–66.
[58] Panteleimon Kulish, *Mykhailo Charnyshenko*, with an introduction by Viktor Petrov (Kyiv: Siaivo, 1928), 34–35.
[59] Ievhen Kyryliuk, *Bibliohrafiia prats' P.O. Kulisha ta pysan' pro n'oho*, Ukraïns'ka bibliohrafiia, vyp. 2 (Kyiv, 1929).

accessible "special funds," and the very study of Kulish would be prohibited—presumably forever.

Kyryliuk begins his Preface to the Bibliography with a take that is predictable but still telling:

> Можна сперечатися про оцінку Кулішевої спадщини, можна по-різному зважувати її значення для сучасности, але не можна заперечувати одне—П. Куліш одна з центральних постатів у літературному й громадському житті України XIX століття.[60]

The very lack of attention, he goes on to argue, is a product of the dependent and subordinate status of Ukrainian studies—and the difference between it and, say, the work being done in Russian studies is self-evident and of great consequence.[61] Implicitly, the goal of his study subtends the larger issues of the normalization of the academic process and ultimately that of state-building and it naturally also furthers a revolution of rising expectations (Kyryliuk does not use that term, to be sure, but he clearly sees his task as just and all-important). His implied addressee, he suggests, is not the average "man in the street" but a reader who is or will be looking for more information on Kulish, his times, and generally a true history of Ukrainian culture. This, of course, is to be expected from the cultural resurgence of the 1920s, but the confident way in which Kyryliuk frames it reminds us again of the optimism of that decade, of an ambient and openly noted sense that Ukrainian society has a right to know its complete past. With a distinct sense of pride he emphasizes how this study expands our understanding not just of Kulish's literary trajectory, but of the entire Ukrainian national revival of the 19th century. Thus the opening lines of Part VI, "Наша бібліографія відкриває цілком нові обрії для дослідів над Кулішем, од самих початків його літературної діяльности" are then followed by a two and a half page discussion just of the period of 1840–1843, i.e., of the period just before and as Kulish was writing and then publishing in 1843 his first Scottian novel *Mikhailo Charnyshenko, ili Malorossiia vosem'desiat let nazad*.[62] Subsequently, every detail, for example, of the writing of Kulish's major novel, *Chorna rada*, published in both Ukrainian and Russian, is cause for minute analysis—and pride in the achievement of tracing it and confirming it for scholarly posterity.

[60] Ibid., 1.

[61] Ibid., 2–3. Characteristically, however, Kyryliuk does not at all shy away from calling out the failings of Russian bibliography—even when dealing with Kulish's Russian-language works (which do, after all, refer to and impact Russian literature); see, e.g., 8–9. Very soon this kind of direct and objective criticism of "big brother's" policies and products would be unthinkable.

[62] Ibid., 15–17.

A constant refrain for Kyryliuk is that his bibliography is necessarily still incomplete; too much material is still dispersed in journals, archives and occasional publications and the sheer absence of institutions—the bane of stateless nations—is a heavy handicap for this attempt to restore a key player to the Ukrainian literary canon:

> Що П. Куліша досі вивчали мало, в цьому немає нічого дивного. Це саме ми можемо сказати й про кожного иншого письменника, бо нема поки що галузи української літератури дослідженої цілком. Тільки останніми часами почалося наукове студіювання Т. Шевченка—Шевченкознавство. Одночасно почалися досліди й над П. Кулішем. Досліди ці дуже часто йдуть рівнобіжно, оскільки матеріял для їх вивчення дає одна й та ж сама доба. Проте досліди ці провадиться не в однакових умовах. Твори Т. Шевченка видрукувано всі, тимчасом коли багато з Кулішевої спадщини ще не видруковано й сливе невідомо для широкого кола дослідників. Тут маємо романи, поеми, переклади, уривки з різних творів і надзвичайно багато листування. Чернігівські, київські, ленінградські архіви ховають у собі ще чималу частину самого П. Куліша. І можна сказати з певністю, що на весь свій зріст він стане перед нами не скоро. І це ще не така велика прогалина. Кінець-кінцем, над Кулішем працює ціла низка дослідників і мало-помалу витягають звідти нові й нові сторінки до його творчости. Гірше те, що широкі кола українських читачів не знають ще цілого П. Куліша, навіть давно вже видрукованого; і ще менше знають з того, що написано в різні часи про нього. Найперша причина цьому: ми не маємо повної збірки творів П. Куліша.[63]

The tragedy of that canon—running through the decades of Stalinism, late Sovietism and its decades-long decay, and the persistent policy of neglect for the humanities in post-independence Ukraine—is that Kyryliuk's words, written more than 90 years ago, are still largely true.

5.6 Oleksandr Doroshkevych

Kyryliuk's reference to Kulish's enormous epistolary legacy also identifies what must surely be the major front in Kulish studies of that time—his epistolary legacy. The literary historians and critics who analyzed Kulish's letters to reconstruct his life, his works, his times and his unparalleled impact are a large subset of the researchers working on him and his period, and the material they are working with is for the cognoscenti virtually guaranteed to be new and even explosive. One of the first to focus on the letters was Oleksandr Doroshkevych (1889–1946), already prominently

[63] Ibid., 1–2.

mentioned by Khvyl'ovyi, who along with his senior colleague Iefremov was the editor of the collection (*Zbirnyk*) of works on Kulish published by the Historical-Philological Section of the All-Ukrainian Academy of Sciences in 1927—and who also contributed two separate pieces to that collection.[64] Moreover, Doroshkevych was the editor of the 25-volume edition of Kulish's collected works being prepared in the late 1920s by the Institute of Literature. Of these. only volumes 1, 3, and 6 appeared, the last in 1931. This was the final stage of the Kulish studies of the 1920s.[65]

While a closer examination of Doroshkevych's study must be left for another occasion, his long 60-page article (the longest by far in this collection) on Kulish in exile (i.e., the three plus years between Sept. 1847 and Dec. 1850) is cast by him as a programmatic attempt to depict "the real Kulish," without the extraneous adulation: "Ми можемо подати тепер справжнього Куліша, яким він був, без штучних фарб і приятельських гіпербол: поважний уривок часу у вісімдесят років дає нам на те право."[66] The promise (or threat?) to unmask Kulish is carried out expeditiously as Doroshkevych makes his case for seeing Kulish as manipulative, cynical, duplicitous with the authorities (as if Kulish were honor bound to be truthful with the tsarist authorities who had put all of the Cyrillo-Methodian brothers on trial and then jailed or exiled them)—and the documentary evidence for this are the police archives and Kulish's letters, especially those to such officials as General Dubelt and Count Orlov, where Kulish, simply, lies to them, i.e., tells them what they want to hear in order to lighten his load in exile, in effect to speed his release from captivity (which in the end Doroshkevych admits is his ultimate goal).[67] (But what other resources than dissimulation does a prisoner have? The topic has been much discussed throughout history and in all possible disciplines.) For Doroshkevych, however, this is cause for high dudgeon at Kulish's "total lack of principles" ("цілковит[а] безпринципність") in dealing with his captors, marked by a

> надзвичайна (безперечно фальшива) покора, якесь учневе "послушенство" всім наказам, якась містична віра в доброчинність своїх третєотдєлєнських кореспондентів. І над усім панує цей улесливий, велеречивий стиль підлеглої людини, стиль, вироблений віками в рабських канцеляріях московської доби, що ним легко оволодів нещирий, холодний, повний власних розрахунків Куліш.[68]

[64] *Panteleimon Kulish: Zbirnyk prats'* (see note 12). Doroshkevych's contributions are "Kulish na zaslanni," 12–72; and "Kulish heroiem romanu," 157–70.
[65] I would like to thank Oles Fedoruk for bringing this to my attention.
[66] Doroshkevych, "Kulish na zaslanni," 13.
[67] Ibid., 66 and passim.
[68] Ibid.

Or, as he says in another place as he sums up the charges:

> Куліш рішуче зійшов навіть із своєї більш-менш принципової позиції в допиті 1847 року і пішов дорогою повної ідеологічної капітуляції. Куліш, як яскрава літературно-громадська й національна індивідуальність, цілком зник, і натомість з архіву колишнього III відділу виглядає перелякана, трафаретно-нещира й облудна постать "вірнопідданця," що за всяку ціну хоче учинити спілку з ідеологами російської монархічної державности, російської офіційної "культури."[69]

The hyperbole and bile are striking: "total ideological capitulation"—while in exile? with constant police surveillance and their regular perlustration of Kulish's mail (which he, Kulish, of course, was fully aware of)? And with total oblivion as to Kulish's subsequent unceasing and multiform efforts for the Ukrainian cause, from the time of his release from exile in 1850 to his death in 1897? This is "total capitulation"? And what is "ideology" in that mid- to late 19th-century context? A teleological analogue to the situation the Bolsheviks found themselves in in the aftermath of the failed 1905 Revolution?[70] What is clear, however, is that the vast bulk of this evidence is mined from Kulish's own letters—tactics, stratagems, musing written to a broad panoply of addressees. At times it seems that the very richness of the epistolary trove promotes prosecutorial posturing—particularly if the circumstances of the day reward it. As Shevel'ov remarked of this period, the *donos* was fast becoming the most developed genre in Ukrainian literature.

5.7 Kyrylo Studyns'kyi

Close examination of Kulish's letters did not, of course, necessarily portend inquisitorial intent. They were, after all, an invaluable resource, a stenogram, as it were, of the national revival, both in Russian Ukraine and in Austro-Hungarian Galicia. Particularly prominent in this regard was the work done by Galician Ukrainian scholars on Kulish's contacts with other Galician Ukrainian writers and activists as the Ukrainian revival developed there. Most notable among these was the research of the western Ukrainian scholar, and Academician in the All-Ukrainian Academy of Sciences, Kyrylo Studyns'kyi (1868–1941) that appeared in the late 1920s beginning with his piece in 1927 in Hrushevs'kyi's *Ukraïna*

[69] Ibid., 64.
[70] See below for Petrov's generous application of some Leninist topoi, like "liquidationist sentiments," to Kulish's presumed "ideology."

that dealt with the editorship of the newspaper *Pravda*, and Kulish's ever-more strained relations with its editor Anatol' Vakhnianyn, and other figures.[71] The pattern of a highhanded, even despotic management style on the part of Kulish that Studyns'kyi documents is allowed to speak for itself—and reveal an unsavory, despotic side to Kulish—but characteristically it avoids the vituperation, posturing and the ever-greater ideological insinuations that mark the end of the 1920s and beginning of the 1930s in Soviet Ukraine. A few years later Studyns'kyi publishes in Lviv in the *Collected Papers* (*Zbirnyk*) of the Philological Section of the Shevchenko Scientific Society a two-volume edition of "Materials and Research" (Materialy i rozvidky) that focuses primarily on Kulish's correspondence with such figures as the Russian historian Mikhail Pogodin, the Galicians Osyp Lyvchak and the Russian Ukrainian Oleksa Hatsuk in Part I, and in Part II Kulish's correspondence with the Ukrainian physicist and inventor, and co-translator with him of the Bible into Ukrainian, Ivan Pul'ui, with a long introduction by Studyns'kyi (upwards of eighty pages) that equals the corpus of the correspondence itself.[72] Here Studyns'kyi cannot avoid addressing the policies of the Uniate (Greek Catholic) Ukrainian church in which a considerable part of the higher clergy was still hostile to the Ukrainian movement—as it was some four decades earlier at the time of Shashkevych when the edition of the *Rusalka Dnistrovaia* was censored and destroyed—where now at the start of the 1870s a certain Mykhailo Malynovs'kyi, a kryloshanyn in the church hierarchy, attempted to block a Ukrainian translation that Pul'ui made of a prayerbook (in which he used the new orthography—which the good churchman characterized to the future Metropolitan, Sembratovych, as "poison" ["яко отрую, загубу для руського народу"] because it used Kulish's orthography, but basically because it was at odds with their Russophile interpretation of Ukrainian identity.[73] The incident aroused Pul'ui's indignation and steeled his determination to resist priestly obscurantism, which in turn met with Kulish's support and shortly led to a process of revival among these same Greek Catholic churchmen. In general, Studyns'kyi's commentary on the correspondence between Kulish and Puliui is a subtle and objective history of the rapidly evolving Ukrainian cultural scene and Kulish's central role in helping articulating a new sense of national identity—especially as it relates to the eventual unification of the two main branches of the Ukrainian people (of "greater Ukraine" then un-

[71] See. Studyns'kyi's "Do istorii zv'iazkiv Kulisha z Halychanamy v r. 1869–79," *Ukraïna*, bk. 1–2 (1927): 76–93.
[72] See *P.O. Kulish: (Materiialy i rozvidky)*, pt. 1 (Lviv, 1929) and pt. 2 (Lviv, 1930).
[73] Ibid., 2:xiv; cf. also 2:xiii–xviii and passim.

der Russia and of Galicia under Austria-Hungary) i.e., the crucial strategic goal of *sobornist'*, and not least of all, his constant promotion of enlightened European values.

5.8 Vasyl' Shchurat

In anticipation of a more detailed study, one must also note an exceptionally interesting but largely neglected work by Vasyl' Shchurat (1871–1948), i.e., his 1922 study of Kulish, *Filosofichna osnova tvorchosty Kulisha*, which he published at his own expense to mark the 25th anniversary of the writer's death, and which, while bibliographically noted, has apparently received almost no attention and remains basically unknown.[74] In contrast to the bulk of the works discussed earlier in this section (and, most likely, due to his lack of access to the archives in Kyiv) it turns not to the epistolary legacy, but, seeking new ground focuses on the poetry, especially on Kulish's long poems, "Mahomet i Khadysa," 1883, "Marusia Bohuslavka," 1889, and his dramatic poetic trilogy or as Kulish calls it "dramovana trylohiia" [1900] and the way they all engage complex historical and ethical reflections. Shchurat pays particularly attention to Kulish's references to Spinoza's philosophy, to his intertexts and echoes of Byron, Shelley and Słowacki and sees in them the subtle outlines of a different, symbolic dimension to Kulish's poetry—one that has barely been investigated. All this needs to be revisited.

6. Paradoxical Finale: The Case of Viktor Petrov

The 1920s interest in Kulish comes to a paradoxical but revealing conclusion in the writings of Viktor Petrov (1892–1969), who in his many facets is, true to form, both more and less than he seems. Above all he stands out among his contemporaries for his manifold roles and the still greater number of masks he creates for these roles. He is thus (1) a literary scholar writing under his own name, who in the 1920s was by all indications the most prolific and influential Kulish scholar of the decade—as various contemporaries note and as his work bears out (although, as noted earlier, Zerov's insights, I would argue, were deeper and more specifically literary, with a special focus on Kulish's innovative, multifaceted expansion of the canon of Ukrainian literature).

[74] Vasyl' Shchurat, *Fil'osofichna osnova tvorchosty Kulisha* (Lviv: z drukarni "Dila", 1922). Characteristically, Zerov notes it in his overview "Poetychna diial'nist' Kulisha," *Tvory*, 2:274.

At the same time Petrov expands his area of study as in the 1930s he also engages such fields as folklore and ethnology. Parallel to this he also figures as (2) the prose writer V. Domontovych, both in the 1920s and then with a break for the 1930s, when writing itself was almost as dangerous as taking overt political stances, he resumes during the war and the German occupation and continues with it into the emigration, i.e., the D.P camp period from 1945–1949 as both Domontovych and (3) the critic/philosopher V. Ber. Finally, after his return (or kidnapping, as the version promoted by Iurii Shevel'ov argues) in 1949 to the Soviet Union, first to Moscow (1949–1956) and then to Kyiv (1956 to his death in 1969), he (4) resumes his scholarly activities, but now only under his real name, Viktor Petrov, and exclusively as an archeologist and academic functionary at the Institute of Archeology of the Ukrainian Academy of Sciences. On top of all that Petrov was also (5) an active Soviet NKVD agent and/or spy from at least the war period, i.e., 1943 to 1949, (and probably collaborated with the organs prior to that) and perhaps did so to his death in 1969 (the options and mechanics of retiring from that activity or calling are still not clear).[75] The mix may be strange and unsettling for some, while swelling for others Petrov's cachet as an exciting and avantgarde figure beyond conventional good and evil; presumably it also amplifies scholarly and para-scholarly attention and hype.[76] As he may have intended, Petrov remains, on the surface at least, one of the most commented and "fascinating" (i.e., scandalous) of modern Ukrainian writers—while remaining purposefully elusive.[77]

Even at this preliminary stage of reconstructing the Kulish reception of the 1920s, one needs to draw some inferences from Petrov's panoply of masks, especially since some of his hypostases not only do not align with each other, but risk cancelling each other out. The issue is not only the glaring contradiction of being simultaneously a leading figure in the émigré MUR period, in fact the all-but-official "theoretician" of that movement or period, while also being an NKVD spy

[75] See Valentyna Korpusova, "Liudyna poklykannia, a ne vyznannia: Spohady pro ostanni roky zhyttia Viktora Petrova (V. Domontovycha)," in *Viktor Petrov: Mapuvannia tvorchosty pys'mennyka*, ed. Katarzyna Glinianowicz, Paweł Krupa, and Joanna Majewska (Kraków: Universitas, 2020), 25–41.

[76] See Vira Aheieva, *Poetyka paradoksa: Intelektual'na proza Viktora Petrova-Domontovycha* (Kyiv: Fakt, 2006); and Mar'iana Hirniak, *Taiemnytsia rozdvoienoho oblychchia: Avtors'ka svidomist' v intelektual'nii prozi Viktora Petrova-Domontovycha* (Lviv: Litopys, 2008).

[77] See the *Visnyk kyïvs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Filosofiia, politolohiia*, vyp. 73–75 (2005) for a collection of largely student-level articles on Petrov (in nos. 73 and 74).

or mole.[78] Preceding it by more than a decade, however, was another strange hybridity—the apparent contamination of Petrov-the-scholar by Petrov-the-writer, i.e., Petrov by Domontovych. Both are fraught. But while the former opposition has drawn some attention, the latter has elicited little if any comment.[79]

6.1 "Kulish i Shevchenko (Do istoriï ïkh vzaiemovidnosyn v 1843–1844 rokakh)"

The Kulish reception of the 1920s presents a very different setting from that of the post-WWII period in the emigration where the participants of that chaotic and liberated period, with Petrov prominently in the forefront, take on many different roles—artistic, intellectual, political, commemorative-martyrological, and so on. In the 1920s Kulish scholarship is the dominant métier (with the obvious exception of Khvyl'ovyi) and Kulish is the object of a programmatic reconceptualization of a new, emerging canon of Ukrainian literature, which spanned the entire decade and ended with the Stalinist repressions of the 1930s. The difference between the two settings is fundamental, and one of the things these articles written in the course of the mid- and late 1920s also reveal are the evolution of Petrov's approaches and subtle shifts in his sense of his role. At the outset, however, what first emerges is Petrov's sheer knowledge and erudition—something attested by various colleagues, among them Zerov himself. As Miakovs'kyi had noted, Petrov's assiduous work in the Kulish archives, begun when they were first transferred to the Ukrainian Academy of Sciences, began, in turn, to bear fruit in the mid-1920s. In quick succession he publishes several articles on Kulish, focusing first on the central issue of Kulish's self-positioning vis-à-vis his great contemporary, Shevchenko, i.e., with "Kulish i Shevchenko (Do istoriï ïkh

[78] Petrov's contributions to this period-movement have been collected in a three-volume edition of his *Rozvidky*, compiled by Viacheslav Briukhovets'kyi (Kyiv, 2013). As Briukhovets'kyi notes more recently (see his "Kazkar-mistyfikator 'Pavlo Krechet'," in *Viktor Petrov: Mapuvannia tvorchosty pys'mennyka*, 43–71), Petrov also surfaces here in a new hypostasis—as Pavlo Krechet.

[79] Cf. esp. Briukhovets'kyi who addresses the issue of how and with what motivation Petrov writes his *Ukraïns'ki kul'turni diiachi URSR 1920—1940 zhertvy bil'shovyts'koho teroru* (New York, 1959); republished in Ukraine as *Diiachi ukraïns'koï kul'tury zhertvy bil'shovyts'koho teroru* (Kyiv, 1992) while on his "intelligence" mission during the war; cf. his *Viktor Petrov: verkhý doli—vérkhy i doli* (Kyiv: Tempora, 2013). Apart from the cute title (alluding presumably to the immanent paradoxes of Petrov), no clear argument or insight into his psyche is offered here.

vzaiemovidnosyn v 1843–1844 rokakh)."[80] Petrov begins his article with the actual moment of their first meeting based on Kulish's own autobiographical *Zhyzn' Kulisha*, but checked against other documentary and epistolary evidence from the Kulish archive to firmly fix the exact date (May or June of 1843), and from the very beginning to also strategically position this meeting as a symbolic—i.e., ideologically fraught—encounter between the two poles of the Cossack spectrum: Kulish, the descendant of the Cossack starshyna or practically speaking the Cossack gentry, and Shevchenko from the Cossack rank-and-file that had over time been reduced to serfdom. To the bonhomie and genuine affection in Kulish's account, Petrov also adds a running commentary that amplifies the ideological dimension and prepares the ground, so to speak, to take that opposition between Kulish's putative "aristocratism" and Shevchenko's "democratism" in whatever way extrinsic forces might deem necessary. Petrov first cites Kulish's own *Zhyzn' Kulisha*:

> Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив норови його ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку аристократичність Куліша… Кохався Куліш у чистоті і коло особи своєї вродливої і навкруги себе, кохався у порядкові як до речей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що це зійшовся низовий курінник, січовик із городовим козаком-кармазинником. А були справді вони представителі двох половин козащини. Шевченко репрезентував собою правобережну козащину, що після Андрусівського договору, зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січи верталась в панські добра гайдамаками, що… до посліду днів жадала одного, розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру "Малоросійскую Коллегію", помагало цариці Катерині писати "Наказ" і позаводити училища замість старих бурс.

and then comments on it in his own words:

> Ця антитеза, що ми її знаходимо в "Правді" [where *Zhyzn' Kulisha* was published—GG], може трохи й схематична, а тому й умовна, але не можна заперечувати її певної чіткости й визначености. З одного боку, ми бачимо витриманого, з рівновагою хочу і можу, з рівновагою серця і розуму, "холодного й мовчазного" застьобнутого на всі ґудзики Куліша, а з другого боку, проти нього ставить-

[80] Viktor Petrov, "Kulish i Shevchenko. (Do istorii ïkh vzaiemovidnosyn v 1843–1844 rokakh)," in *Shevchenko ta ioho doba*, zbirnyk 1 (Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukraïny, 1925), 57–79.

> ся “гайдамака” Шевченко, що при своїй звичці мандрівного життя, не мав навіть скриньки, щоб переховувати свої папери, а мусів залишати у своїх приятелів, де того чи іншого твора було написано. Куліш не любив у Тарасові його безладдя щодо речей, учинків і слів. Він не раз вичитував йому за його розхристану “беспечность, небрежность и лень.” Куліш був “городовий козак-кармазинник,” “громадянин міста,” а Шевченко був низовий січовик, байдужий до улаштованости й сталости. Закоханий у порядок Куліш завсіди виказував себе прихильником сталого ладу у приватному, так і громадському житті, ідеологом державности.[81] Шевченко ж, повний бажання помститись панству й панство знищити, “вчився історії від гайдамацьких ватажків і читав її з ураженого серця козацького.” Вони обидва вийшли з козаччини і в спільності козацького походження—їх спорідненість, але вони з різних соціально-протилежних верств козаччини вийшли й це не могло не спричинитися до того, щоб погляди їх на сучасність, на сучасні завдання українського народу й на ролю козаччини в минулому не розійшлись. Для одного козацька сила була силою анархічного повстання проти державности, а для другого, для Куліша, вона була силою повстання державости проти анархії.[82]

The quote is lengthy, but precisely in order to illustrate Petrov's analytical qualities and techniques. Here, in one of the best articles he was to write on Kulish (and Shevchenko as well), Petrov is masterful in his use of a thick, i.e., multi-leveled close reading, where he engages the text which is very often at the core of his focus (here Kulish's autobiography), letters, archival material and multifarious other sources and weaves them into a complex narrative that is continually evolving, and even when making one point—in the passages cited, the different social bases of the extreme poles of Cossackdom that gave us Kulish and Shevchenko (and indeed served as seemingly immutable social-and-intellectual/spiritual determinants for both)—he still manages to endow these supposedly fixed verities with dynamism and a sense of intellectual discovery. At his best Petrov can easily avoid cant; but if need be he can also play this instrument. What he also does, almost by second na-

[81] Ibid., 60–62. Petrov adds here a lengthy footnote explaining that this “instinctual attraction to the state” [державности] was also the reason why Kulish would often give offense to the community and turn it against him and so create self-fulfilling prophecies and recurring alienation. Ibid., 62.

[82] Ibid., 62. Some forty years ago, as I was concluding my monograph on Shevchenko, *The Poet as Mythmaker* (1982), I stressed precisely the anarchic as the dark side of the forces unleashed by Shevchenko; I was not aware then of Petrov's argument in this article. It still strikes me as insightful, but he also seems to be pushing it as far as it can go—as if he was especially invested in the chtonic. This, too, bears further examination.

ture, and as an extension of his formidable erudition, is to pick up on the tropes, locutions, ticks and nuances of his subject's style, allowing him to virtually think like them; to almost inhabit them at will.

In general, Petrov, of course, does not limit himself to the social, class determinants that so readily emerge from both Kulish's and Shevchenko's respective backgrounds: he goes on to address a broad range of other issues, such as the concrete case of Kulish's possible early influence on Shevchenko's project of his painterly series "A Picturesque Ukraine" (to which Kulish later cooled in a remarkable and still unexplained way); or the evolution of Kulish's attitudes to Ukraine and its implicit aspiration (in Kulish's mind, of course) to statehood (which involves the key and at the time of course fraught and even dangerous argument of "derzhavnist'" which very soon will be tarred by the ultimate Soviet condemnation, i.e., of "bourgeois nationalism"), to Kulish's at times enlightened and at times heavy-handed attempts at mentoring and guiding Shevchenko (which the latter most often easily deflected[83]), and to the specificity of his notion of Shevchenko's genius.

Kulish's sense of Shevchenko is central, of course. As Petrov puts it, Kulish recognized the genius in him—but, as always, in his own way:

> Пошана до Шевченкового генія в Куліша була. Шевченко для Куліша—геній, але геній чисто-стихійний, необроблений, некультивований, дарований "гуляке-праздному." "Ты Моцарт, бог, и сам того не знаешь!" Це геній, що сам себе не пізнав і не освідомив. У Куліша була глибока і щира пошана до Шевченкового генія, але це була пошана, що її з'єднано було з обуренням проти, мовляв, неорганізованости цього генія.[84]

As straightforward as this account may appear, it is still problematic: it implies a hedging, even an indictment, at the very least a suspicion that is manifest and imbedded in both the Ukrainian populist legacy still in effect and the emerging Soviet official mindset. Because Kulish's acknowledgement of Shevchenko's genius is not unconditional, it is measured, and far from cultic. On the contrary, it is intellectual and intellectually demanding; it articulates its conditionality and could be cast as grudging. The last sentence in the above quote suggests a built-in ambivalence, indeed it directly interprets Kulish's esteem (*poshana*)

[83] See, for example, Kulish's letter to Shevchenko, July 25, 1846, in which he advises him to redo *Haidamaky* so it is less monochromatic and more like a classical or Shakespearian tragedy—which Shevchenko ignored, because he knew exactly what kind of a work he wanted it to be: Hryhorii Hrabovych, *Shevchenkovi "Haidamaky": Poema i krytyka* (Kyiv: Krytyka, 2013), 96–99.

[84] Petrov, "Kulish i Shevchenko," 64.

as coming with a concomitant "outrage" (*oburennia*) at the fact that this genius is also by its very nature "disorganized," not put to its proper use. Petrov, of course, is much too skilled a rhetorician to not know—especially in the Ukrainian context that is still suffering from Iefremovite populism on the one hand and threatened by a looming Stalinism founded on cultural nihilism on the other—that he is damning with faint praise, that in the broader Soviet cultural context this is serious kompromat: the person who holds such ambivalent views (the term in Soviet parlance of the day, and heard to this day, is *dvorushnytstvo)* is a prime candidate for being labelled an enemy of the people. In effect, an astute observation, presented with much supporting evidence, is couched in such a way that it emerges as an "intellectual" paradox, and leaves the object of his investigation—here, of course, Kulish not Shevchenko, because in the larger Ukrainian context Shevchenko is implicitly unassailable and Kulish is—and thus is indicted, or indictable in the future, on just such charges. And it all rests on nuances of emphasis, on wording and framing. The "outrage" need not be put there, because it in fact is never named or framed in such a way by Kulish; it is Petrov's word. It could just as well be called "exasperation" or something akin to a "father's unhappiness" with his son's happy-go-lucky ways; any number of other locutions might do—and mitigate the opposition that has been posed. Intellectually, analytically, the opposition is there; the cast that is given to it is Petrov's and it follows its own, i.e., his own, logic and ends.

After covering a range of topics the article places its final focus on the issue of romantic nationalism (*narodnytstvo*), on the topic (as formulated by Schiller) of naïve and sentimental poetry, on the poet's role of drawing on the collective and projecting his vision onto it (and hence too also involves a discussion of Pushkin and Shevchenko) and finally touches upon Kulish's deeply held belief that Shevchenko is preeminent among Slavic poets (including here such acknowledged national poets as Mickiewicz and Pushkin) by virtue of drawing so powerfully on the voice and the lore of the collective. Petrov again draws on his remarkable knowledge of Kulish's broad epistolary legacy (here specifically Kulish's letters to H.P. Galagan) as he proposes his culminating judgment:

> Поезія,—читаємо у Куліша,—голос народа, а не "любителей словесности;" все ненароднє зникає з часом і піде в непам'ять.—Тільки слово всього народу, проглаголане вікам і народам через його віщателей, останеться поти, поки любо буде брату спомінати брата.[85]

[85] Ibid., 75.

And then he comes upon another paradox, which in this case, however, inheres in Kulish's thought, and not the critic's formulation. He begins with his own thesis, then offers a series of quotations from Kulish's various writings and then shifts again into his own voice and into more quotations:

> Куліш доходить до певної негативізації значіння особи поета: "Не здолає поет піднятися в гору душею: піднімає його дух його рідного плем'я." "Дух нашого плем'я, дух людськости, дух богочоловічности, виявив уже себе поважними і праведними художественними лицями, як от батько і мати Марусині у Квітки, як от Катеринині батько й мати у Шевченка, як от Кирило Тур і 'Божий чоловік' у мене." Ця теорія лягла в основу всіх критичних нарисів Куліша. Все, що він каже про Шевченка, він каже, ґрунтуючись на цій теорії. Для Куліша Шевченко має вартість остільки, скільки він звязаний з народом і народньою творчістю. В статті "Погляд на усню словесність українську" Куліш стверджує, як провідну тезу: "Думи і поеми Шевченкові мають собі взір у народніх співах." Шевченко вищий од инших письменників тим, що ніхто не зачерпнув народньої поезії так з глибока, як Шевченко. І тут-же Куліш улюблену свою повторює думку: Геній народній создав Шевченка з його стихом золотоголосим. В "Листах з хутора" Куліш писав: Душа поезії нашої народньої неписьменної сталась душею його музи... Його устами ввесь наш народ заспівав про свою долю."[86]

The implication of this prioritization of the *narod* over the poet, of effectively, almost totally, subordinating the poet to the source of his inspiration is very clear to Petrov and he is remarkably forthright in articulating it—the poet, he says, is basically reduced in function, he should, according to this theorizing, not create but take notes: "Примат переноситься з поета на народ. Поет не творити повинен, а записувати."[87]

And then he goes further and says that for full consistency Kulish should basically debunk Shevchenko—and then demonstrates that this is exactly what Kulish in fact does (and in order to do so draws on his superb knowledge of sources and documents, both published and unpublished):

> Послідовно було б з боку Куліша, коли він "надхнення" тлумачить як "запис" заперечити взагалі значіння Шевченка. Так він і робить. В уривкові статті його про відносини галичан і українців, що знайшлась між паперами В. Барвинського, ми читаємо: "Школою

[86] Ibid.
[87] Ibid., 76.

> вашою мусить бути школа українська, оперта не на Шевченкові, як у вас здається, а на етнографії, що вже й після Шевченка дала пахучий цвіт свій Марком Вовчком і Нечуєм. Сам Шевченко поти йшов угору, поки його не одірвано від етнографічного джерела і чутива. Наш Гомер не Шевченко, а народ: всі ми вкупі з Шевченком ласуємось тільки останками від його великого пирування… Поставши в народу і во ім'я народу, появили ми невеличку, а проте суцільну, самостійну літературу."[88]

With this kind of evidence and a powerfully reasoned argument Petrov, were he a Iefremov, would debunk and malign Kulish for even skirting this kind of apostasy, let alone falling into it—but he does not. He argues instead for seeing this as an inevitable consequence of a Romantic theory of poetry that ends up denying individual creativity—as demonstrated by Brentano's religious self-denial; both writers arrived at their respective denials independently, as Petrov sees it, through an inherently similar logical development, albeit with different cultural determinants: Kulish working with the premises of Ukrainian populism and Brentano with mysticism.[89]

6.2 *Mikhailo Charnyshenko ili Malorossiia vosem'desiat let nazad*

In the broad range of Petrov's Kulishiana a particular watershed is his introduction to Kulish's first novel in Russian, *Mikhailo Charnyshenko ili Malorossiia vosem'desiat let nazad*, first published in 1843 and republished in Ukrainian translation in 1928.[90] As an academic introduction it is much better than the usual fare, indeed to all appearances it is a respectable and self-standing scholarly work in which Petrov covers the gamut of issues that one would normally expect from this genre: he writes on Kulish's work of that time and his ethnographic interests; on his broad interest in Ukrainian history and his fascination for the Scottian novel (which—Petrov doesn't go into this, but it is certainly worth noting—was considered a defining genre by Kulish's early mentor, the Polish writer and critic, and ardent, albeit conservative Ukrainophile Michał Grabowski, for whom it defined the prime vehicle of national memory-construction, what he called the *powieść narodowa*). He goes on

[88] Ibid.

[89] Ibid., 77. In arguing it Petrov also notes that he is drawing on a recent work by Viktor Zhirmunskii; see Zhirmunskii, *Religioznoe otrechenie v istorii romantizma: Materialy dlia kharakteristiki Klemensa Brentano i geidel'bergskikh romantikov* (Saratov, 1918).

[90] See Viktor Petrov, "Val'ter-Skotivs'ka povist' z ukraïns'koï mynuvshyny," introduction to Kulish, *Mykhailo Charnyshenko*, 5–35 (see note 58).

to focus on the traditionalist (and ethnographically centered) issue of filial obedience (the plot of the novel is a cautionary tale about a young man who scorns this familial injunction); on the Ukrainian variant of the topos of "superfluous people" and the way this novel is still preliminary and more rudimentary when compared to Kulish's somewhat later *Chorna rada*. However, Petrov argues, even at this early stage Kulish's first novel is not devoid of social nuance.

At the end of the introduction, having broached social issues, Petrov apparently feels impelled to apply the paradigm to Kulish and define his social status. He matter-of-factly inserts a stand alone sentence-paragraph—"Це підводить нас до питання про соціальну базу, соціальний стан Куліша"—and then, without further ado (and without saying whom or why he is quoting other than in the footnotes that follow at the bottom of the page, but thereby also curiously highlight his peculiar arrière pensée), he cites in quick succession three highly uncomplimentary fragments of earlier critics writing on Kulish, two by Iefremov (from his already discussed "Bez syntezu" piece) and one by Doroshkevych, whom we have already encountered in his role as a Kulish "inquisitor" a year earlier in the 1927 collection of articles *Panteleimon Kulish: Zbirnyk prats' komisiï dlia vydavannia pam'iatok novitn'oho pys'menstva*.[91] The Iefremov quotes are predictable fare, culled from his militant phase of full rejection of Kulish as an all-but-pathological would-be aristocrat and hater of all things Ukrainian-and-democratic (the two qualities being essentially paired, congruent and inseparable). First Petrov notes that Kulish came from Cossack stock, next-to-last in the social pecking order—

> Син козака—нижче його було хіба покріпачене поспільство, оте бидло тодішнього часу,—стояв він соціяльним станом своїм на передостанньому щаблі громадської драбини. Але це не заважало йому вже змалку перенятись тенденціями аристократичними"[92]—

and with this demonstrated, he drives home his main charge about Kulish's essentially schizoid nature, his seemingly organic *inability* be part of, or to countenance the real Ukrainian world :

> Куліш, не вважаючи на всю "глибину чуття своєї народности," був власне вдачею, типом, способом думки й поводження, чужий для демократичного українства… Тут і лежить [this is from another part of the essay: Petrov is cherry-picking—GG] коріння Кулішевої драми—його розполовинення, боротьба в йому самому двох проти-

[91] See discussion at the end of section 5.6 above.
[92] Petrov, "Val'ter-Skotivs'ka povist' z ukraïns'koï mynuvshyny," 33.

> лежних основ світогляду й життя. Серце тягло його в один бік, розум у другий. Мимоволі він захоплювався народнім життям в його минулому й сучасному, а беручись над ним розумувати, знаходив там коли не самі темні плями, то принаймні багато такого, од чого його органічно вернуло.[93]

Apart from matters of substance, one could note that from the formal or "procedural" side Petrov is drawing here not on Iefremov's more recent and more moderate formulations of the problem, i.e., his "Provianyi Kulish" aricle of 1927, but his earlier much harsher and more vindictive formulations. And this presentation of somewhat dated material is made without comment, specifically with no indication to the unsuspecting general reader that as far as Kulish's standing in the present canon is concerned the picture is skewed. Instead, what Petrov offers in the very next fragment is Doroshkevych's even more condemnatory take:

> Інстинктом ідучи за інтересами своєї суспільної класи, отого українського дрібно-маєткового хуторянства, Куліш не мав тривкої соціяльно-політичної ідеології й не був підготований до оборони своїх мінливих поглядів. Перебування 1846 року в родині Плетньова та його аристократичного кола, що раз у раз оточували впливового ректора Петербурзького університету, дезорієнтувало Куліша, що недавно ще був повен романтичного захоплення до минулого та пієтету до стихійної постати Шевченка. А трьохрічне заслання (1847–1850 р. в Тулу) не тільки довершило цю дезорієнтацію, а ще промостило шлях до політичного лукавства, до подвійности й нещирости, до холодного, цинічного розрахунку.[94]

*

In light of Kulish's place in Ukrainian culture, and his place in a canon soon to come under full attack, these views essentially boil down to character assassination—typical fare, of course, for Soviet cultural practice, and something that almost all of Ukrainian culture would soon be tested by. The question that necessarily follows is where is Petrov going with this? To what purpose is he constructing—clever dialectician that he is—this potpourri of réchauffé Iefremov-and-Doroshkevych? As ever, the answer (or its approximation) lies in the text—or it may remain elusive. Having broached the issue of class and the underlying issues of choice, identity and commitment (with the revolution, of course, looming over all of them and demanding ultimate loyalty), his quandry, to put it most generously, is how to maintain a semblance of scholarship,

[93] Ibid.
[94] Ibid., 34.

of a search for truth and still hew to the reductiveness and cultural nihilism of the emerging Party line.

It is very telling in this regard to remember how a critic like Zerov would respond just a year later, in 1929, to Petrov's reading of Kulish's *riznochynstvo*, of Kulish as a *riznochynets'-inteligent*, continually torn between choices—Petersburg vs. Ukraine, the *khutir* vs. the city, agricultural life vs. journalism and scholarship, and as Zerov pointedly adds, government service—and this Zerov is willing to accept and indeed quotes Petrov's interpretation.[95] An economic interpretation of one's life choices is plausible, after all, and in his various studies Petrov backs it up with much detail. Zerov apparently can also see himself citing Petrov's last sentence in this short paragraph, because cite it he does, and it is not on the face of it egregiously false, it is just harsh, tending to the reductive, but also possibly a tonic corrective to any excess admiration we might have for our cultural heroes: "Ніколи не мавши певних матеріяльних достатків, раз у раз змінюючи джерела своїх заробітків, він ввесь час хитається в своїх поглядах, концепціях, планах, оцінках."[96] (And besides it is still Petrov's judgement, not Zerov's, and Petrov ultimately owns it.)

But Zerov clearly does not follow Petrov further. He does not cite Petrov's next paragraph, although we need to do so to have the text speak to us once more:

> Отже Куліш розвиває иноді опозиційні погляди, висловлює антиурядові тенденції, проповідує козакофільську романтику, згадує за колишні селянські повстання, цікавиться гайдамаччиною, а иноді виявляє себе як реального політика, викладає ліквідаторські настрої, проголошує необхідність лояльности.[97]

It is a curious mix of truth and half-truth, with the latter revealed by the loose generalizations that sound more like a catalogue of indictable offenses ("висловлює антиурядові тенденції, проповідує козакофільську романтику," etc.) than a critic's or literary historian's judgments, and especially in that last echo of Lenin's polemics, "викладає ліквідаторські настрої." In the 1850s and after, the trauma of the suppression of the Cyrilo-Methodian Brotherhood may have indeed shaken confidence and instilled fear and doubt even in such driven writers and activists as Kulish—but to speak of it in terms of the Lenin-

[95] Cf. final three paragraphs of Petrov's "Val'ter-Skotivs'ka povist'." Ibid., 34–35. Cf. section 5.4 above.
[96] Petrov, "Val'ter-Skotivs'ka povist' z ukraïns'koï mynuvshyny," 34.
[97] Ibid., 34–35.

ist tag of *likvidatorstvo* which he used to bully and browbeat the Mensheviks for their questioning of revolutionary violence after the failure of the 1905 Revolution is rich.[98] To be sure, it was a term broadly used by many, including Khvyl'ovyi; but it also intimates a *donos*. (One can, perhaps, imagine Petrov having a laugh at his own absurdly ahistorical typecasting, i.e., Kulish as a Menshevik-avant-la-lettre. Or perhaps not. He may well have been scared—as everyone else was.) The real *donosy* were soon to come, like Doroshkevych's against Petrov (which perhaps helped the former survive, albeit in the Urals—and die his own death in 1946).[99] And in 1928 (the same year he was writing his introduction to *Mykhailo Charnyshenko*) Petrov wrote several drafts of his *donos* against Ahatanhel Kryms'kyi (which he never finished, but did present in an oral version).[100] Kryms'kyi, the eminent orientalist and Petrov's nominal superior in the First Section of the Ukrainian Academy of Sciences was indeed liquidated, but only in 1942. Zerov was murdered by the NKVD in 1937. We do not know when exactly Petrov started to work for the secret services, but work for them he did (and is still praised for it in some quarters; cf. the already mentioned Madame Korpusova). All of this deserves further attention.

For its part, the term "likvidatorstvo" (or "likvidators'ki nastroï") most likely by virtue of its in-house Party-slang resonance, becomes a handy label for Petrov to address a broad range of ideas and attitudes that involve doubt, uncertainty, rejection of confrontation with the state, and indeed loss of faith in earlier ideals or goals now deemed unrealistic or unfeasible—and perhaps also as a mask or ploy to conceal the author's attitudes? It is also non-scholarly, "newspeak" party jargon and suggests either the cynicism that he often ascribes to Kulish, or particularly assiduous attempts to be consonant with the party-line. He uses it often

[98] The 11-volume *Slovnyk ukraïns'koï movy* (1970–1980) provides a pithy definition of the term *likvidarorstvo*, drawing on only one usage—but, of course, the sacrosanct one: "Крайня права меншовицька опортуністична течія в РСДРП, прихильники якої заперечували революційну класову боротьбу пролетаріату і його керівну роль у революції, домагалися ліквідації нелегальної революційної партії робітничого класу. *Треба серйозно розглянути теоретичний зміст таких течій думки, як народництво і ліквідаторство (головні з дрібнобуржуазних течій, що розкладають робітничий рух)* (Ленін, 20, 1950, 44)." http://sum.in.ua/s/likvidatorstvo.

[99] Viktor Andreiev, *Viktor Petrov: Narysy intelektual'noï biohrafiï vchenoho* (Dnipropetrovs'k: Herda, 2012), 86.

[100] See Solomia Pavlychko's chapter on "Viktor Petrov proty Ahatanhela Kryms'koho," in her *Natsionalizm, seksual'nist', oriientalizm: Skladnyi svit Ahatanhela Kryms'koho* (Kyiv: Osnovy, 2000), 283–97, in which she does a close reading of some of the falsifications, techniques, and "rhetorical manipulations" of Petrov's *donos* on Kryms'kyi.

when discussing Kulish and applies it even to Lesia Ukraïnka.[101] Its normal literary-critical use would seem absurd outside the Stalinist frame—but is still being echoed in contemporary Ukrainian Kulish criticism.[102]

6.3 *Pantelymon Kulish u p'iatdesiati roky*

Petrov's magnum opus *Pantelymon Kulish u p'iatdesiati roky* appeared in 1929 as volume 1 of a projected two-volume edition and consisted, as he notes in the foreword, of work done between 1924 and 1927.[103] The terminus ad quem is telling in that it projects a willingness to engage with more heterodox ideas and largely (if not entirely) avoid the ideological orthodoxy that already reveals itself at the end of his introduction to *Mykhailo Charnyshenko*. Much of what Petrov had published separately as articles in the 1920s is also included in this monograph—which gives it, as Volodymyr Peretts was one of the first to note,[104] a somewhat eclectic and at times repetitive cast. One may add that it also curiously dynamizes the text: the various topics/chapters read in each instance like a rushed and rather breathless discovery of new and fascinating material—which, of course, they are, i.e., either the newly published epistolary material or letters published earlier but never truly digested by the canon (which, itself, was developing by leaps and bounds in the period between Kulish's death in 1897 and the end of the 1920s). In his foreword Petrov notes that he was working on an equally broad treatment of Kulish in the 1840s, which he estimates as consisting of approximately 30 printer's folios (i.e., some 600 pp.), but the state of its completion is not clear as of the publication of the monograph—and it did not appear later (vi). In effect—judging by Petrov's own skimpy and murkily presented evidence—what we have is only about one-third of what he had planned to do, i.e., only volume 1 of a two-volume book on Kulish in the 1850s and none of the large volume apparently ready on

[101] In Petrov's *Pantelymon Kulish u p'iatdesiati roky* (see note 103) it crops up many times, cf. below; in his piece on Lesia Ukraïnka's "Lisova pisnia" (Petrov, *Rozvidky*, 1:382–99) it comes up in a general comment on her retreat from Marxism and loss of faith in the Revolution; see 1:399.

[102] See, e.g., S.V. Bondar, "Istoriosofiia Panteleimona Kulisha v interpretatsiï V. Petrova," *Visnyk Kyïvs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Filosofiia, politolohiia*, vyp. 73–75 (2005): 12–13.

[103] Viktor Petrov, *Pantelymon Kulish u p'iatdesiati roky: Zhyttia. Ideolohiia. Tvorchist'*, vol. 1 (Kyiv, 1929), vi. Further references in the discussion of this work are to this edition and are provided in parentheses in-text.

[104] Volodymyr Peretts, "P. Kulish i ioho novyi biohraf," *Naukovyi Zbirnyk Leninhrads'koho tovarystva doslidnykiv ukraïnskoï istoriï, pys'menstva ta movy*, vol. 3 (Kyiv, 1931), 37 and passim.

Kulish in the 1840s. What happened to this material will probably never be known—and despite all the flaws in the material that survived, the loss of the other material is greatly to be regretted. By all indications, with the tide turning and Kulish becoming the poster boy or is it the whipping boy of Ukrainian bourgeois nationalism, Petrov probably destroyed it, but not before turning it into something entirely different—and also highly regrettable. To this we shall return.

The monograph covers the main phases and highpoints of Kulish's life between his release from exile and arrival in St. Petersburg in late 1852 to near the end of the 1850s when beginning in March, 1858, he and his wife travelled for several months in western Europe; they were back in Ukraine already in late June. In effect, *Pantelymon Kulish u p'iatdesiaty roky* presents the emergence of the mature Kulish through his various contexts and projects of the 1850s and in the process of laying the groundwork for a new canon of Ukrainian literature and the larger issue of the revival of national culture and ultimately political self-expression. This is specifically the task of the first part, subtitled "Life. Ideology," which examines in twelve chronologically presented chapters Kulish's work in and then break from the Nekrasov circle and the St. Petersburg journal *Sovremennik* in 1852–1853; his turning to the idea of agriculturalist self-sufficiency (i.e., his "khutir philosophy" or *khutorianstvo*); his work on Gogol and his contacts with the Russian Slavophiles; the Crimean War and the death of Nicholas I; Kulish in Ukraine and Kulish and Shevchenko, especially just prior to the latter's release from exile; Kulish's theory of "cultural action" or "kul'turnytstvo"; his achievements in 1856–1857; the months before his European trip and his wife's illness; and finally the opposition between his "khutir philosophy" and Europe, especially as revealed in his letters written from abroad in 1858.

The focus here stops well short of Kulish's crucial and paradigm-making involvement in the Ukrainian- and Russian-language St. Petersburg journal *Osnova*, which though short-lived (Jan. 1861—Oct. 1862) was a watershed for Ukrainian life in the Russian Empire, and arguably the enabling intellectual moment for the Ukrainian national revival. Another crucial moment here is his equally important role in providing the organizing force and vision that animated the remarkably mature, dignified and above all *transformative* collective response to Shevchenko's death in March 1861 and thus symbolically set in motion the process of nation-building that would last more than a hundred years. But whether by design or default, or because of his peculiar take, Petrov's monograph focuses on the earlier Kulish, that is, the making of Kulish as the de facto and not by far always gladly accepted, let alone universally acknowledged leader of the national movement; Kulish, in short, *in sta-*

tu nascendi. To this end (again whether intentionally or only intuitively) it becomes necessary or inevitable for Petrov to highlight Kulish's doubts, twists-and-turns, retreats and vacillations; his "liquidationist attitudes" for one (which he mentions 14 times!—and maybe is wrong in his assessment each time); and Kulish's own constant backtracking, second-guessing and agonizing over his path and his calling.

The reason for this is in one sense simple and straightforward: Petrov is writing what is basically a biography (even if it deals with not even a full decade of his subject's life, but a key decade it is) that is packaged with the issue of ideology, which even in normal circumstances is difficult, but in the 1920s is becoming more difficult by the year if not by the month, and at the end of the 1920s it is obvious to even an enthusiast (which he is not) that it is becoming impossibly dangerous. His genre, biography, is highly underrepresented, even rare, in Ukrainian letters for reasons that still need to be more thoroughly discussed but which probably come down to institutional deficiencies and the lack of time and confidence by writers in various periods to engage this task. But in this case there is also a rare counterbalance—the uniquely large treasure trove of Kulish's archives and the letters generated by his remarkable epistolary passions—and they become simply irresistible for the researcher: they are there and they provide endless data (which often can be presented in innumerable ways—and certainly in the way the critic wishes to stress). In the monograph it seems that at every turn Petrov is reaching for and producing a letter by Kulish to demonstrate what it was that he was really doing and thinking. One instance may suffice but such examples are plentiful.

One of the worthwhile tasks that Petrov sets for himself is to identify larger patterns and structures of thought and social action. In his discussion, therefore, of the phenomenon of *riznochynstvo* (the overriding issue of being free of dependency on the state, of having a profession that provides that freedom), Petrov proceeds to draw an invaluable contrast between the Russian and the Ukrainian variants of the *riznochyntsi*. He begins chapter X of the monograph (i.e., "Trudy i dni r. 1856–1857") by first making the flat statement that "Української громадської думки в 50-х роках не було ще зовсім" (306). To substantiate his argument he immediately provides a quote from Kulish's letter to his wife and then succinctly—and fairly—elaborates on Kulish's observation:

> "Сили общественної,—писав Куліш в одному з листів своїх 30-III-57,—тепер немає". "Дика ще наша сторона,—каже він в иншому листі,—що та пуща віковічня. Це ще чи не вперше цюхнула сокира..., то повибігають ведмеді й вовки з берлогів, дивуючись і лякаючись, на що це пущу рубають. Не скоро розрівняєм поляни, по-

> витерблюєм коріння і зачнем пахать да сіять: іди зерно на пожиток людям. Багато, багато діла! і туга хватає за серце чоловіка, що луна йде лучцею од його цюкання! 'Ой хто в лісі обізвися!' Не багато обізветься людей, шумить чудедика [sic] природа!" (30 березня 1857. Лист до дружини. Петербург).
>
> "Общественної сили немає": є самітні одиниці. Ось оцінка дійсности свого часу в Куліша. Тут джерела тих особливостей громадської роботи, що раз у раз дивували й дивують нас у Куліші. Тут причина й коріння Кулішевої громадської неурівноважености, його асинтетичности. Провадячи громадську роботу, він працював поза громадою, бо тієї громади (50-ті роки) ще не було. Вона допіру утворювалася. (306)

Petrov proceeds to ponder this state of affairs—ever drawing on Kulish's words and thoughts—for another page or more, making this considered judgement (again buttressed by words Kulish expresses in a letter):

> Куліш не відчуває своєї залежности від суспільства, від громадського попиту на певні ідеї. Навпаки, він переконаний, що на ідеї, які він викохав і витворив усередині себе, якраз жадного попиту й немає. Не спираючись у своїй діяльності на суспільство й на громадську думку не орієнтуючись, Куліш, вільний од будь-яких "угожденій," дедалі більше призвичаювався з громадською думкою не рахуватись. "Треба, мовляв, угождать тілько Богові." 12 січня 1857 Куліш занотовує в записці до дружини: "Ти думаєш, що я боюсь людей і їх осуди. Не боюсь я людей і сміюсь над їх дурними речами. Роблю я добро, шануючи себе самого, бережусь лихого діла—з того ж начала. А люде найчистіші мої вчинки каляли грязю і серед дня вбачали діла мої помацьки. Так чого ж мині дивиться, як вони про мене думають, як вони мене судять!
>
> Ой нема, нема ні в кому правди,
> Тілько в єдиному Бозі.
>
> Тим-то й треба угождать тілько Богові. (307–308)

Having established Kulish's independence from the vagaries of the community's thoughts and habits (as one can see from the earlier quote above, Kulish compares it to primal nature, with the players being wild bears and wolves) Petrov can draw his important distinction between the Russian and Ukrainian cases; the Russian *riznochyntsi* consistently oriented themselves to the community's perceived opinion; the Ukrainian model being initiated by Kulish held to a diametrically opposed attitude:

> Характеризуючи "різночинство" й "різночинців", Плеханов писав: "У разночинца общественные интересы преобладают над всеми прочими. Чисто литературные вопросы его занимают мало. Его заставляет взяться за перо не столько потребность в художе-

> ственном творчестве, сколько желание выяснить себе и другим те или другие стороны наших общественных отношений". У Бєлінського, Герцена, Некрасова, Чернишевського, Добролюбова переважала орієнтація на суспільство, на громадську опінію. Цього не було з Кулішем, бо власне тоді в 50-х роках українська громадська думка тільки починала творитись і Куліш стояв у центрі цього процесу,—він його викликав, він же його й скеровував.
>
> Тут полягає принципова різниця між українським та російським різночинством, тут же джерела того, що Куліш завсіди так мало рахувався з громадою. Історія його громадського виховання в 50-х роках сливе не знає моментів впливу громади на Куліша. Нічим не зв'язаний, він *блукає скрізь* [emphasis mine—GG]. (308)

Significantly (and, again, fairly), Petrov gives Kulish credit for evoking, in fact, *provoking* the formation of social attitudes, in effect, of helping form civil society by himself becoming the target for the community's outrage at his disturbance of their "natural setting." But as the concluding sentence of the second paragraph above shows, Petrov also leaves the door open for the charge of randomness or even irrationality in Kulish's behavior, especially with the unambiguous "блукає скрізь," which echoes Iefremov's organicist or primordialist judgements. This continuity (or *estafeta*) with such earlier paradigms or indeed biases will remain a central problem in Petrov's treatment of Kulish. But not the only one.

6.4 Peretts on Petrov

While Petrov manages—so it might seem to us, and perhaps to him as well—to bend and utilize the material to his will, the letters, the text, also exert their power over the critic. They present a multifarious and hypnotizing hypertext which he is hard pressed not so much to fathom as to resist—and the process of focusing on and managing Kulish's letters and the powerful and domineering personality behind them becomes, as it must, a struggle with Kulish himself. The psychological effect of this strikes at the very heart of Petrov's enterprise, in effect at his scholarship as such.

There is a kind of poetic justice in the fact that the first to directly comment on the bind that Petrov's mode of operations was constructing for him, i.e., not only his inordinate reliance on Kulish's letters, but literally his "stylizing" as he puts it, of a Kulish that fits his predesigned purposes, was his own professor at Kyiv University, the eminent academician Volodymyr Peretts, who in the already mentioned review of *Pantelymon Kulish u p'iatdesiati roky*, hones in on this problem directly. After various complimentary comments on the general erudition of the author and his conceptual breadth, he also notes the aspects of hurried work and lack of coordination of the material; the material, he says,

rules the critic, and not the other way around: especially galling and indicative of this are the numerous repetitions and variations of one and the same trope or issue. But the crux lies in the distance or rather absence of distance between the critic and the subject of his inquiry; in effect the method itself:

> Намагаючись у наукових дослідах завсіди бути якнайоб'єктивнішим, я ніколи не міг погодитися з запровадженням до наукової праці літературного засобу, що цілком законно вживається у красному письменстві: ототожнення оповідача з героєм його оповідання—і не припускав можливости, щоб дослідник-біограф ототожнював себе з героєм його розвідки. Наш шан. автор часом користується з такого белетристичного засобу; для нього дуже характеристичні такі фрази: "він повинен був на Кулішеву думку зробити епоху," або "Куліш подумав"..., "Кулішеві здавалося," "він відчував" і т.п. Як на приклад такої занадто суб'єктивної аналізи, вкажемо хоч би на сс. 116, 162, 215-216 та ін. Через уживання такого засобу виникає цілком припустима у художньому творі стилізація Куліша (що вже помітив В. Чубинський, Ганна Барвінок, вступ до її творів. К. 1927). Перед читачем наслідком цього з'являється несправжній Куліш, навіть не такий, якого можна змалювати на підставі матеріялів, а втілення в постать Кулішеву уяви автора книги.[105]

One could, of course, continue—especially since the acuity of Peretts's observations is both rare in its time and particularly lacking in today's degraded literary-critical discourse, especially as regards such currently cultic figures like Petrov. But this must wait for an expanded iteration of this study.

What emerges from this line of inquiry is a sense of the fluidity and tentativeness of the demarcation between the author and the object of his inquiry. In one sense Petrov is confirming his intellectual familiarity with and attraction to the kind of empathy (*Einfüllung*) that is a core of the Romantic discourse.[106] And he is flaunting it at a time when any such intellectual interests, let alone passions as is suggested here, are easily interpreted as heretical.

[105] Peretts, "P. Kulish i ioho novyi biohraf," 39.

[106] One could also note here Petrov's fascination for Kulish's Rousseauism; see, e.g., his footnote to the citation above, i.e., of the Ukrainian societal sphere as a "natural wilderness" with bears and wolves instead of socialized people and where he reminds the reader of its significance for a true picture of Kulish's mind: "'Природа шумить,' 'людей небагато', ці образні мотиви мають для Куліша цінність громадських категорій і обрахунків. Вводячи їх у свій ужиток, він визнає тим їхню фактичну наявність. Ми не раз мали нагоду вказувати на руссоїстичні елементи в світогляді Куліша..." (306)

At the same time Petrov is imposing himself upon Kulish, "stylizing him," as Peretts argues, to have him (Kulish) fit his (Petrov's) notion of what he (Kulish) really was in real life and now will be cast in this form for the duration of the new canon. He is, arguably, manipulating him, even parasitizing upon him. The aporias waiting to be anatomized here are many. But one that stands out with great textual emphasis by virtue of coming at the end of the long first part of the book (i.e., Life and Ideology) is the passage in which Petrov summarizes, at the end of the chapter that deals with "Khutorianstvo i Evropa" the central opposition and aporia in Kulish's life and ideology—precisely the contrast between the "*khutir* philosophy" and "Europe," with the two poles shown as contradictory and unbridgeable. And this is then turned into a final indictment of Kulish split between incompatible goals:

> Хай Куліш у залежності від тих чи инших зовнішніх умов до кінця життя свого хитатиметься між хуторянством, "мизним", дрібно-помісним господарюванням, службою та діяльністю журналіста, людини з великого міста: парламентар без парламенту, лідер без партії, громадський діяч без трибуни, журналіст без журналу, людина великих планів і великих підприємств без матеріяльної бази, з обмеженими можливостями, він завсіди віритиме, що найвища радість, приступна людині, це радість піти з великого міста на хутір, до природи, в примітив і бачити ранок перед сходом сонця! (378)

This, I would submit, distills the style and approach of Petrov's monograph, particularly the first part (Life and Ideology); the second part, to which we will turn briefly, is different. What underlies the indictment is, of course, the "ideological" component, i.e., the need to write about Kulish's political, social and others views with a malignant and ever more bloodthirsty system implicitly looking on and taking notes. This precipitates a false discourse where issues of identity and especially national identity, of social and again national aspirations, etc., will necessarily be subordinated to party-line and primitivized assessments and the object of the analysis, Kulish, will necessarily appear as just a bourgeois-nationalist waiting to be unmasked and deposited on the trash heap of history. Which is what in fact happened—and lasted for many decades. Kulish's return is still ongoing as is the reconstitution and rethinking of the Ukrainian literary canon.

But there are still deeper issues of Petrov's own involvement with or collusion in the system's excoriation, not to say demonization, of any number of Ukrainian writers for such or other alleged "ideological," flaws or sins. At the very least by heaping irony on the victims, by abetting their persecution by joining the chorus of mockery. The pas-

sage above suggests some of the mechanisms behind such behavior. On the one hand, doubt and indecision can clearly be cast as vacillation and "intellectual softness" (хитання); this we know from the scurrilous baiting both during the Literary Discussion and in the whole genre of denunciations. More generally and substantively, idealism and vision—especially if associated with a national (hence inevitably called a "nationalist") agenda is subject to at least irony if not vituperation, hence the catalogue of Kulish's supposedly idealist or "dreamer" posturing etc. (i.e., "парламентар без парламенту, лідер без партії, громадський діяч без трибуни, журналіст без журналу, людина великих планів і великих підприємств без матеріальної бази" and so on). The irony, of course, is that Petrov himself does not believe Kulish's supposedly idealist tactics (the "парламентар без парламенту, лідер без партії" etc.) to be flawed or manic, or divorced from reality, or what have you. Early in chapter X, in the above-cited passages regarding the difference between the Russian *riznochyntsi*, who always look to the community, and the Ukrainian case with Kulish, who consistently ignores his community or looks beyond it, he, Petrov, also clearly notes that it is Kulish's behavior and energetic initiatives that ultimately—more than anything else—foster the creation of Ukrainian civil society. Kulish was thus hardly a clueless dreamer, some "leader without a party," etc. On the contrary—and implicitly from Petrov's own narrative—he was in many ways a visionary, a trailblazer. In all likelihood, Petrov was aware of this inconsistency in his own treatment, but the appeal of scoring ironic points at the expense of his subject seems to have gotten the better of him. Moreover, maligning Kulish was obviously the "ideologically" proper thing to do—it was "credit" in the Party bank, certainly in the late 1920s. And he would go on to do it even more energetically.

6.5 Petrov's *Chorna rada*

The second, much shorter part of *Pantelymon Kulish u p'iatdesiati roky* (about half as long as the first part) is devoted to a literary-critical reading of Kulish's belletristic works, from *Chorna rada* to his Russian-language novels and finally to his ethnographic efforts in his *Zapiski o iuzhnoi Rusi*. In general, this part is considerably better than the first because the existence of the text allows—and obliges—Petrov to ground his various, often highly interesting, at times off-the-wall, insights in textual analysis. A more thorough examination of this part is clearly a task for the future. Any number of his major theses, such as his treatment of *Chorna rada* as above all a social novel, not only stake out new ground,

but remain productive even now. Petrov, to be sure, is careful to frame it in terms that meet current Soviet historiography on the post-Khmelnyts'kyi period, thus he notes that in the introduction to the fragments published in 1846 in vols. 37 and 38 of the St. Petersburg journal *Sovremennik* Kulish wrote:

> "Въ спокойномъ, прозаическомъ ходѣ романа, я не рѣшаюсь выразить этой слишкомъ живой, восторженной эпохи Малороссіи: я поведу разсказъ далѣе и постараюсь изобразить ту суматоху, которая наступила въ Малороссіи, когда народъ, свергнувши съ своей выи старую аристократію, начиналъ чувствовать тяготу новой, изъ него образовавшейся, и долго не могъ съ нею ужиться."

To which Petrov adds:

> Ото ж тема роману—революційна завірюха й народнє невдоволення, соціяльна боротьба народу проти нового панства, проти української аристократії, що після Хмельниччини прийшла на зміну польській ("Современникъ," т. 37, 341). (441)

At the same time, in his analysis of *Chorna rada* Petrov is strikingly focused on the religious and generally spiritual dimension of the novel, which is particularly evident in the depiction or rather constitution of its various main characters (to which Petrov devotes sizeable individual subsections), i.e., Shram, Bozhyi Cholovik, even in some small measure the anarchist, anti-urbanist, quasi-puritan, and proto-communist Zaporozhian oldster Puhach,[107] and especially the strikingly paradoxical Kyrylo Tur. Through three characters—the Cossack colonel, and priest Shram, and the Zaporozhian Cossack Kyrylo Tur—Kulish, according to Petrov, encapsulates the core qualities of Ukraine of the 17th century:

> Як Шрам—утілення Кулішевого поняття про козацьку старшину, так Кирило Тур—поняття про запорожців. Було б помилково думати, що Куліш солідаризується з поглядами, що їх він вкладає в уста Шрамові. Навпаки, Куліш, наводячи слова Шрамові, завсіди відтіняє свою незгоду з ним. Слова Шрама—слова певної класи, вислів ідеології певної класи, а Куліш хоче виявити себе як арбітра, що стоїть понад умовністю й обмеженістю класових поглядів. Він прихильність до Шрама урівноважує прихильністю до Кирила Тура. І коли Шрама він малює як людину,

[107] As Petrov notes in this connection: "Запорожці—носії чистоти православного християнства. За гріх належить кара. Пугач суворий ригорист, він вимагає кари для Тура, але він перший підходить до Тура, щоб після того, як Тура одв'язали од стовпа, допомогти йому" (434).

що попри всю обмеженість вузьких класово-старшинських тенденцій, репрезентує міць усталеної національної державної ідеології, державний "розум" України, то Кирила Тура Куліш малює як людину, що живе химерами серця, сердечним поривом, шукає внутрішньої правди. В Туровому образі він хотів виявити "серце" України, моральну, щоправда, нікуди не скеровану, силу й моральні можливості українського простого народу, української голоти. "Як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь." (394)

Petrov's comments on Kulish's polyphony of voices and perspectives in the novel, his attention to Kulish's highlighting and decentering are all sophisticated and well taken, as when he speaks of the key, structural limitations he places on Shram's role and perspective—even while allowing that he, Shram, is a spokesman for national, Ukrainian interests (albeit seen from the perspective of the upper class):

Коли б автор віддав Шрамові своє захоплення цілком, коли б він поклався цілком на його твердження, коли б Куліш був ентузіяст Шрама, коли б у поглядах Шрама він бачив свої погляди, це надало б Шрамові певну авреолю; він—усе, він—герой, він—людина мудрости, носій правди. Але Куліш послідовно й скрізь уживає способу Illusionszerstörung: обвинувачення проти міщан, він розбиває сценою з Тарасом Сурмачем, обвинувачення проти запорожців: було колись зерно, а тепер лишилася сама полова, він спростовує сценою з Кирилом Туром. Ілюзію істинности Шрамової Куліш руйнує протиставленням инших істин: зникає уява о д н і є ї істини. Істин багато і кожна істина несе в собі свою протилежність. [...] Спосіб різкого Illusionszerstörung він використовує протягом усього роману: "Чорна рада"—роман багатьох істин, причому кожну істину він переказує й подає з холодною тверезістю історика, що хоче бути об'єктивним. (430–31)

The last comment, also well taken, is about as close as Petrov comes to expressing unqualified admiration for Kulish. The overriding point, for Petrov—of this passage, perhaps of his understanding of the novel, and ultimately of his worldview as such—is that there are always many truths.

But there is another quality to this work that draws him in even more, and that is its Baroque, so to say, capability to project contrasts and paradoxes—as in the bravura character of Kyrylo Tur. Not only does he take up a quarter of Petrov's entire discussion of *Chorna rada*, but the energy of his delineation dominates his appreciation of the work and anticipates the protean nature of some of his own (i.e., Domontovych's) future characters, particularly, of course, Dr. Serafikus from the epony-

mous novel. Paradoxically or not, it also returns us to the religious theme noted above, or more exactly to variations on religion and the spiritual as paradox. But now, as in part one of the monograph, the voice and predilections of Petrov-the-critic begin to impinge, to crowd in on Kulish's novel in tellingly massive ways.

While literary characters like condottiere or corsairs inhere in the Romantic tradition, the specific variant of Kyrylo Tur, as Petrov proposes to see him, is remolded through the prism of irony into a peculiar variant or rather series of variations on the Zaporozhian as both warrior and holy fool, a metaphorical monk, and indeed literally a man of god or even man-God. That is the logical, semantic message that Petrov proposes; its distillate so to speak. But the actual message that emerges is a riff that like a riff in jazz can hardly be edited or shortened—not if you want to convey the experience of it, *and do it justice*. Like poetry or pure improvisation (whether of the quality of a Mickiewicz or not is secondary) it cannot be paraphrased. It needs to be experienced to be understood. It is given in scholarly-like statements and syllogisms but it affords a variant on Kulish's novel, an affective response or even continuation of it, not a restrained analysis of it. Most importantly, without experiencing this moment we are hard-pressed to understand Petrov's next encounter with Kulish, because that next stage, i.e., *Romany Kulisha*, will takes the method provided, or discovered here, much further.

What follows is an attempt to convey in several fragments a riff on Kyrylo Tur that goes on for almost all of the 16 pages that are devoted to him (381–97). The paragraph headings below are added as a provisional taxonomy but also to lighten the reading load:

[irony that produces the Holy Fool]

> Німецький романтизм, стверджуючи принцип іронії, визначає її як поєднання найсвятішого з найбезглуздішим і найледачішим. Куліш, накресливши перед собою тему: "втілення людськости в постаті кондотьєра", тему "л ю д и н и б о ж о ї" як "р о з б и ш а к и" мусів зупинитись на іронічному розв'язанні теми. Він мусів "іронізувати" тему й у відповідному напрямкові іронічно стилізувати свого героя. Ввівши свого ідеального героя в обстанову XVII-го віку, Куліш "зіронізував" Кирила Тура і зробив з нього "юрода".
>
> Кирило Тур—боголюдина, божа людина, втілення благости душевної, "печалі о Бозі", але він укупі з тим юрод і юродивий. [...]
>
> В іронічному сполученні з'єднано в ньому всі протилежності, всі суперечности людського життя й людської натури, ледацтво з прагненням святощів. (383)

[the Cossack as Monk; the Sich as a Monastery and their shared cult of Death]

Чернець і козак, Січ і манастир—визначають відмінність XVII-го віку, його стиль. Це доба козацьких воєн, коли соціяльна проблема боротьби українського селянства з польським панством розв'язувалась у плані національної й релігійної боротьби. "Благочестивий" це й визначало: селянин, українець, бунтівник. Козак був ченцем і Січ манастирем, церковне братство—військове і братчик був синонім запорожця. Поняття святости перетворювалося в поняття військової боротьби. Воювати, це ж визначало домагатися душевної святости. [...]

[...] Він вірить у смерть, вітає смерть, бажає смерти. Він завсіди ладен зустріти смерть, й своє січове життя він розцінює як школу смерти, науку вмирання й тому життя своє обертає в містерію смерти. Січ бо—манастир, і як в манастирі, так і на Січі ченці-братчики навчаються завсіди бути готові до смерти, шанувати смерть [...] (384–85)

[Kyrylo Tur as a Man of God]

Розмови К. Тура—це розмови людини, що уважно читала Тому Кемпійського, цей продийсвіт говорить цитатами з Imitatio Christi. В його монологах більше священної урочистости, аніж у словах пан-отця Шрама. Кирило Тур не балакає, а проповідує. Він не говорить, а ніби проголошує.

Але він не чернець: він козак! Його аскетизм—аскетизм гульвіси,—його зречення світу, зречення пройдисвіта. (386)

[Kyrylo Tur as a cross between St. Anthony and François Villon... and a follower of Christ]

Коли б св. Антоній узяв був на себе образ Франсуа Війона,—з нього вийшов би Кирило Тур. Зробити пустельника химерним бешкетником, шаленим шинковим гульвісою, поставити св. Антонія в становище шибеника й грабіжника, Франсуа Війона,—це тематичне завдання накреслив перед собою Куліш. Пушкінського Пімена він подав, як гоголівського Тараса Бульбу. Тебаїдські з Січи самотники, люди, виховані в диких степах і каверзники, паливоди, гультяї, баламутники, пугачі, пройдисвіти, кондотьєри.

У бунті, в баламутстві Кирило Тур намагається здійснити справу Христову. В гультяйстві довести аскетичне відмовлення од світу, в бійці, в степових блуканнях, у боротьбі з невірними, татарами й ляхами, здійснити досконалість духовного подвигу. Лицарі богеми, аскети гультяйства. (386–87)

[Kyrylo Tur as Metaphysical Searcher for Truth]

Він шукає правди. Вихідний пункт його світовідчування—метафізичний, його життєвий досвід—метафізика внутрішньої правди.

> Життя своє він обертає в шукання оцієї внутрішньої правди. Але ствердити правду він хоче не для самої правди, не через те, що він цінує правду як предмет абсолютної мети, а тільки через те, що він знає: ота правда—химера. Він цінує правду як абсолютну мету, що в ній немає жадної мети, за її безцільність, за її вигадливу химерність. (387)

And finally this:

[Kyrylo Tur as Philosopher, Cynic, Barbarian, and Nihilist]

> Все в світі—нікчемне й химерне, а тому вважати химери за вищу істину—це й єсть для Кирила Тура опертися в нашій марній дійсності на єдине реальне. [...]
>
> Людина без переконань, без мети, з презирством до всього, людина, що нею керує іронія й скепсис, своєрідний філософ з Січи, циник і епікуреєць, дикий скит, що засвоїв гелленську філософію несхвильованости, дикун і варвар і вкупі лицар, що для нього поняття чести—вище з можливих для людини переконань, хоч у його тлумаченні "честь" иноді може здатися "безчесністю", або ж честь Турова—честь пройдисвіта, що не визнає нічого в світі, що знають инші як закон і право; таким малює Куліш свого героя. [...]
>
> Людина негатизацій і заперечень, Кирило Тур не визнає усталених і освячених традицією звичаїв і поглядів. Він у душі—руїнник і нищитель. (387–88)

Is this whirligig of paradoxes generated by ideas spinning off other ideas, or by sheer rhetoric? Probably both. Does it present a coherent character? Probably not (i.e., not if we agree on what coherence is). Does it correspond to what Petrov thought Kyrylo Tur was like, or what he read into that character? It would seem so (the quotes are all from this study). But like all riffs it is free form, off the cuff... Does it reflect what Kulish saw in Kyrylo Tur? Possibly—but probably not, and almost certainly not in these particular frames. And we certainly must assume that the *Zaporozhians* of that time, and any person today, could tell the difference between *Zaporozhians* and monks. This kind of conflation exists only in a Petrov essay, or novel.) More specifically, various concrete, specific syllogisms are not right: i.e., in the "St. Anthony—François Villon" section there is no textual or historical evidence of any kind that "Kulish set himself the task of turning St. Anthony into François Villon" (as Petrov says directly, "це тематичне завдання накреслив перед собою Куліш"; 387). These are ideas from Petrov's overheated mind—not Kulish's. But the confidence and panache with which they are made is striking, and we are told, flatly, boldly, "таким малює Куліш свого героя..." (see preceding quotation above). And the portrait somehow

gets its own dynamic and, before we know it, it too asserts its "right to life." Se non è vero è ben trovato.

Parody, and indeed self-parody is probably just below the surface here. For his part, Peretts was unimpressed with Petrov's treatment of Kyrylo Tur and offered an objective and down to earth assessment, noting that if Kulish idealizes his heroes, that is explainable by Romantic attitudes and his involvement with his own fictional types, and then continues:

> Але, на жаль, і наш ш. дослідник заразився цією ідеалізацією. Тому й характеристики, що їх він дає героям "Чорної ради," збуджують де-не-де сумніви. Хай буде Шрам "носій правди" (с. 430–431), але цілком не можна погодитися з думкою, щоб така, суто-вигадана постать, як розбишака, насильник Кирило Тур, так само відбивала в собі "душевну благість і ідеальну правду" (с. 397)[108]

and goes on to counsel a more careful literary-historical analysis according to types produced by various genres and so on.[109]

Our purpose is even more practical. This character study (if the notion of study can be used here at all) also show the workings of free association and more broadly Petrov's shift to writing fiction even while purporting to be doing scholarship. The riff, in short, is a giveaway of a much more fundamental shift.

6.6 *Alina i Kostomarov*

In 1929 and then in 1930, in relatively quick succession, Petrov published (as Viktor Petrov, not V. Domontovych) two biographical pieces (or studies? sketches?), both of them christened in time by admiring critics as "belletricized biographies" of respectively Kostomarov (*Alina i Kostomarov*, 1929) and of Kulish (*Romany Kulisha*, 1930). The first of these, even while not on Kulish, is Petrov's first essay into this genre and is simpler in form and more rudimentary in its implied intent, and a few words on it are in order.

If one were to attempt to define the genre of the piece, then the first thing that would come to mind would be a prose lampoon (longer than usual, here some 170 pp.), or some other form of no-holds-barred satire, a pasquil mocking the old order but specifically the hero or anti-he-

[108] Peretts, "P. Kulish i ioho novyi biohraf," 41.

[109] In light of the 16 or more pages that Petrov spent on typecasting Kyrylo Tur as a follower of Christ, a monk, and so on, this does not seem like a very adequate response on the part of Peretts.

ro at its center in the form of a melodramatic potboiler—but with constantly counterpoised ironic commentary from the author. Since "novel" is a most commodious term, let us call it a short novel. A novel about a love affair that begins—as the author tells it—as a banality and ends as a repulsive gerontological farce. Kostomarov is named and depicted at some length as are his fiancée, and eventually his wife, Alina Kragelska, and her mother. Various historical figures are brought in for short walk-on roles, and content relating to Kostomarov is introduced from generally available information, or from letters in archives—most notably, for example, a key letter from Kulish to Kostomarov during the time they were in the Society of Sts. Cyril and Methodius in which Kulish castigates Kostomarov for not wanting to admit to himself and others that he is Ukrainian.[110] Passages from various letters are turned into dialogue by Petrov. Other dialogue and countless scenes are simply made up (echoing the character study of Kyrylo Tur noted above, on the run as it were). The plot of the novel focuses on Kostomarov's fear of getting married, despite saying that he is in love and that he wants to get married; on his utilizing his arrest for the Sts. Cyril and Methodius affair as a convenient excuse for not getting married; on 25 years later meeting Alina, now already a widow with three children, and neurotically, fecklessly again deciding to marry her. Of still further delays. When they finally do marry she is well past her prime and he is a doddering, senile wreck, with an old man's childish tantrums, hallucinations, neuroses, and implicit psychopathy. This is how the novel ends, focusing on just one of the several scenarios of his allegedly typical, infantile-senile behavior:

> Ніч, пітьма, тиша. У Миколи Івановича безсоння. Йому не спиться. Натомлена за цілий день від клопотів по хозяйству й від чудацтв Миколи Івановича в сусідній кімнаті задрімала Аліна Леонтіївна.
>
> Костомарову нудно. Він нудьгує і нудиться, а тоді починає стогнати, спершу потихесеньку, а потім все дужче й дужче, поки не розбудить "барині."
>
> —Що з тобою,—питає Аліна Леонтіївна,—може, знов корчі?
>
> Бувало три виходи: або ж, збудивши Аліну, Костомаров удає, що заснув і запитання не чує, або "бариня" гріє воду для грілки і ставить Миколі Івановичу на живіт, або вона бере книжку, запалює лямпу, сідає коло ліжка й починає йому голосно читати, поки він не засне.
>
> ...Весільний бенкет було справлено перед коханням, обернеким у трупне "ніщо."[111]

[110] See *Kyrylo-Mefodiïvs'ke tovarystvo*, vol. 1 (Kyiv: Naukova dumka, 1990), 269 [no. 341].
[111] V. Domontovych, *Proza: Try tomy*, ed. and with an introduction by Iurii Shevel'ov, vol. 1 ([New York]: Suchasnist', 1988), 358.

If the reader thinks that this is but the last hypostases of Kostomarov, his sad end-of-life decrepitude and so on, he should be corrected: Kostomarov, the novel demonstrates, in scene after dreary scene seemingly strung together for only this purpose, was always like that: a foppish, silly, hopelessly awkward would-be dandy as a young man; a silly, unfocused, idiotically immature and naïve "leader of the Ukrainophiles" during his middle, allegedly "brilliant" Cyrilo-Methodian period; and the silly, decrepit, senile old fool at the end. Nothing changed; the man—so the novel argues on every page—was a moral and human disaster, with no redeeming features. None, at any rate, are mentioned or hinted at. The very opposite of a hero.

And the casual reader of this novel—for that is the only reader implied in it—would probably be surprised to read, just a year earlier, what Mykhailo Hrushevs'kyi wrote on the same man in a foreword to a collection of Kostomarov's scholarly-publicistic and polemical writings he had just compiled:

> Микола Іванович Костомаров відограв величезну ролю в культурному й громадському житті—не тільки української інтеліґенції, котрої провідником, незвичайно впливовим, він був протягом цілого чверть-століття (приблизно 1859-1883), але так само і великоруської і білоруської… Всі симпатії його лежали по стороні виявів народніх потягів до свободи, ініціятивности і боротьби за своє самоозначення, а всі антипатії зверталися проти політики його обмеження…[112]

In a word, not a fool or scoundrel, but a prominent intellectual, even something of a leader, admired by many…

The larger question that may still remain with us is why would a scholar—the name on the book's title page is still Petrov's, not his novelistic pseudonym—even engage in this kind of Buzyna-avant-la-lettre debunking, or, not to mince words, character assassination? Or are we not asking the right questions?[113]

[112] Mykhailo Hrushevs'kyi, "Z publitsystychnykh pysan' Kostomarova," in *Naukovo-publicystychni i polemichni pysannia Kostomarova* (Kyiv, 1928), [iii].

[113] One question that one might ask, for example, is how does the canon respond, especially with reference to the respective historiographies in play here. In literature, the Petrov-admirers seem ascendant, but there are articulate dissenting voices, cf. especially Mykhailo Moskalenko's "Mykola Zerov: dolia i dorobok," in *Mykola Zerov*, *Ukraïns'ke pys'menstvo* (Kyiv, 2003), 1235–72. In the field of history (Kostomarov was, after all, primarily a historian) the picture seems less clear: in the encyclopedic overview *Mykola Kostomarov: Vikhy zhyttia i tvorchosti* (Kyiv, 2005) under the general editorship of Valerii Smolii, the director of the Institute of the History of Ukraine in the Ukrainian Academy of Sciences, the entry on Petrov notes the book in question (*Alina i Kostomarov*) and cites a long, negative and slanderous characterization of Kostomarov in the novel—pre-

6.7 *Romany Kulisha*

Romany Kulisha, published a year later is both similar to and different from *Alina i Kostomarov*, and the differences become more apparent as the book progresses. (As soon as one opens the book, of course, one sees that it is about Kulish's love affairs—not his novels; the ambiguity of the word *romany* is a clever little trap for the unsuspecting.) The similarity is that both books purport to debunk and demystify—not just a leading scholar and writer, but a Founding Father, a leader of the nation (or purporting to be that) who is deserving of our esteem and yet somehow fraudulent—and thus not really that deserving, i.e., something of an impostor. But the issues are different. Kulish, a married man with extramarital love affairs may be offending our moral or middle class sensibilities; but how is Kostomarov's neurotic behavior offensive or worthy of condemnation? (Other than as a frustration that the reader internalizes—and then resents and projects back at the offending party—i.e., gets angry at "Kostomarov" for being such a fool. But normally, one does not become outraged at a cripple, even a mental cripple just for being what he is.) In the case of Kostomarov we are offended (if offended we are) by the sheer personal fecklessness (assuming the story was true) that an intellectual and leader of the collective could be as personally indecisive, childish, and so on as depicted here. One may hope, of course, that the reader is adult or mature enough to recognize manipulation and malice on Petrov's part—and resist his novel's near pathological meanness. But that is a high standard. Stalinism was breaking into people's lives through all the crevices in the social fabric and concern for the honor of a Ukrainian writer and historian of the 19th century was probably a very low priority for the average reader in 1929. By 1991 everything was forgotten and forgiven. And some decades later we would supposedly be in a post-truth world, so the issue is moot.

In Kulish's case we are invited to share the author's, Petrov's, outrage (real or pretended) at being deceived and at the claim to morality and virtue that his subject, Kulish, consistently makes and projects. Here, too, there is the potential of character assassination—but only if the charge is shown to be baseless. If the letters confirm that such affairs existed—even if it turns out that for the most part they were not real affairs—the charge seems to be justified and the rhetorical case made. The fact that the actual "charge" or "crime" is continually shifting becomes immaterial. The method of acquiring and then promulgating the kompromat, the

sumably citing V. Bilozers'kyi—but nowhere comes up with a direct characterization of the work as a lampoon, satire, pasquil etc., i.e., anything but a normal biography—and, in effect, a work of unremitting mockery.

"evidence" so to speak, while germane, is also not a central concern, either for Petrov and his exposé or for the literary context. The ethical issue of confidentiality is almost certainly moot: a physician or psychiatrist does not publicize his patient's illness, or the lawyer his client's problems with the law—that is in fact guaranteed by the law, at least in some societies. But the archivist and researcher do not face such strictures: the intimate correspondence of their subjects is fair game, and in fact a certain paparazzi-like competition seems to be in play in the 1920s as Petrov is competing with other researchers for "scoops" on this subject (cf. below).

The major difference between *Romany Kulisha* and the earlier pasquil on Kostomarov is the multifaceted fact that the later work is much more developed, nuanced, and carefully written and its prime focus is constantly and rather demonstrably changing; a set of shifting agendas is in play and Petrov seems altogether comfortable with putting them on display. He may feel that once the reader is drawn into the work—and metaphorically sitting in the jury box—the actual charges may be changed or even dispensed with: the audience is now captive and eager to hear more.

At the same time, *Romany Kulisha*, is not a novel—not even in the commodious sense usually implied and in Petrov's case often pushed to the limit. It is a work of expository prose, recapitulating in many ways arguments and issues presented in his monograph published a year earlier. Commentary on events, letters, aspects of a given relationship, literary parallels or allusions become as important and as self-standing as any moment of a putative belletristic plot. There is a general chronological progression from the mid- to late 1850s to the early 1860s but the epistolary relationships that are discussed here—with Lesia Myloradovychivna, Marko Vovchok, Paraska Hlibova and Hanna Rentel'—provide the rough chronological frame that is filled in with multifarious descriptive, more or less analytical, especially moral and psychological commentary, as well as a mass of other literary and digressive material. This seems more notable in the latter sections of the work, especially the last, fifth chapter on Kulish and Hanna Rentel', but this expository mix prevails throughout.

6.8 *Romany Kulisha* as Synthesis and as De-Synthesizing

The various themes or recourses that define Petrov's case in *Romany Kulisha* also reinforce the rather self-evident contention that what we have here is not a novel, not a work of belles lettres, or even belletricized biography, but a peculiar continuation of his earlier *Pantelymon*

Kulish u p'iatdesiati roky—i.e., further commentary on and reconsideration of issues raised in that original text but with a redesigned focus on the affairs, on the implicit love or even sex interest involved and the attraction this may provide for a broader readership; and, yes, while it arguably provides some further biographical detail on the main player, Kulish himself, it is clearly focused on expanding, elaborating Petrov's own cogitations on this subject. For all eventualities the introductory chapter ("Vstupni uvahy") stresses some ideological issues, the question of Kulish's bourgeois *riznochynstvo,* his lack of a clear-cut political let alone revolutionary stance. As expected, Petrov provides the requisite, verified ideological take, but now it seems more pro forma than a tactic of preemptive ideological distancing:

> В. Коряк (Українська література.—1928) визначає Куліша як організатора та першого ідеолога буржуазної української літератури. Куліш виступив у цій ролі ще за часів кріпацтва, тобто в ті часи, коли буржуазія українська тільки починала виростати, оформлятись в певний клас, диференціюватись і відмежовуватись, конструювати свою ідеологію й політичну програму.
>
> Початкова доба початкових оформлень, неостаточна диференційованість, приналежність Куліша до "середнього класу"—все це обумовило недостатню чіткість соціально-політичних поглядів Куліша, його вагання, ухили, політичне та ідеологічне угодовство.[114]

And before that he repeats the very thesis he had already noted in *Pantelymon Kulish u p'iatdesiati roky,* namely that in order to create Ukrainian civil society Kulish had to break with—and he again uses this fraught term—a *denationalized* Ukrainian community:

> Для Куліша з українського суспільства була фікція, не даність, а завданість. Від перших років своєї діяльности він знав, що для того, щоб громадську думку створити, щоб стати національним трибуном, для цього йому треба йти проти денаціоналізованого суспільства, розірвати з ним. Тут є громадська логіка Кулішевих антигромадських позицій.
>
> Розрив із суспільством—провідна лінія суспільної акції Кулішевої.
>
> — С обществом, к которому мы принадлежим,—писав Куліш в листі з 8 квітня року 1853,—мы разлучены огромным неравенством состояний, мест, возглядов на вещи. Звідсіля й ота Кулішева "байронічна" самота, поза метра, зневажливе ставлення до оточення. Він рвав із сучасністю, щоб творити прийдешнє.[115]

[114] Viktor Petrov, *Romany Kulisha* (Kyiv, 1930), 13.
[115] Ibid.

Another central issue here—a major leitmotif both now and in the earlier monograph—is that Kulish is still not allowed at this time to write as himself, but is still appearing under his nom de plume of Mykola Makarovych (i.e., Nikolai M.):

> Ім'я Миколи Макаровича було для Куліша тим шифром, що під ним він ховався від уважного зору "милостивого благодетеля" Леонтія Васильовича Дубельта, начальника III Відділу.
>
> Куліш ховався під шифром не тільки зі своїм авторством, а й з думками своїми. Зважаючи на цензурні заборони й перешкоди, йому доводилося погоджувати свої писання з вимогами офіційної благонадійности. Всі його твори—шифровані й псевдонімні. Для Кулішевих творів властивий розрив між замислом, справжніми намірами автора й виконанням, між зовнішньою тенденцією твору й внутрішнім розумом фактів. Куліш силувавсь писати в офіційному дусі, щоб офіційною благонадійністю прикрити й покрити, врятувати неблагонадійну двозначність фактів, що він їх малює.
>
> Псевдонім як спосіб літературної творчости, маскування як певний спосіб художнього стилю характеризують творчу манеру нашого письменника.[116]

But while the fact of his masking and dissimulation is true at this point (and generally is also true at many other times in Ukrainian history and for many other writers, both Ukrainians and non-Ukrainians in world literature) the suggestion that this *becomes the style and the essence* of Kulish is false and amounts to a political denunciation, a *donos*, that fundamentally distorts and maligns Kulish and his achievements. The plausible and even realistic is replaced by ideological (or crypto-ideological) syllogisms that create a simulacrum of an ever incomplete, contradictory, vacillating and deceitful Kulish, with Petrov still repeating not only his earlier ideological charges, but warming up old Iefremovite ones (the "bez syntezu," of course), and in all likelihood anticipating perhaps with still greater anxiety further ideological charges (which, of course, did come) about his own insufficient fervor in fighting off the bourgeois nationalist enemy:

> Невтіленість, половинчатість та нерішучість, розрив між замислом та здійсненням, мрією й життям є найхарактерніша й найвідмінніша риса художньої творчости Куліша, його соціально-політичної ідеології, його особи.
>
> Це його стиль!
>
> Куліш такий самий у своїх вчинках, у своїх коханнях, у своїх творах і в своїх соціальних орієнтаціях.

[116] Ibid., 13–14.

> Куліш свідомо культивує "невтіленість," "розлад" і "розрив." Як в "Олексії Однорозі" або ж "Якові Яковичі," так і в своїх взаєминах з Лесею Милорадовичівною, Глібовою, Марком Вовчком, Рентель він свідомо культивує "невтіленість" і "розрив." Він свідомо йшов на те, щоб ствердити розлад між прагненням і втіленням цих мрійних прагнень у певних образах, в дійсності, в особах: неможливість здійснити мрію про любов.
>
> Розрив між тенденцією і здійсненням—це не тільки формальний момент у Куліша, не тільки композиційний спосіб. Способом розриву, десинтезації (Куліш людина "без синтезу") користувався Куліш скрізь і завжди. Спосіб розладу між замислом та виконанням був спосіб його літературного й соціального мислення.[117]

The "synthesis" that Petrov comes up with here is particularly sweeping: it encompasses Kulish's life and psychology, his creative work and his "socio-political ideology" and his person—and also his love affairs and for good measure Petrov also mentions, a few lines further down, his old chestnut of *likvidatorstvo* (i.e., "У ці ліквідаторські роки після катастрофи р. 1847 Куліш із визнанням власної "безсилости" виразно ставав на шлях ліквідаторства й ліквідаторської опортуністичної погодженості"[118]). He himself probably does not take it too seriously: it is boilerplate and he does not return to it once he has thrown the censor some red meat. In time he does vary the fare and goes on to speak of Kulish's various relationships in a more nuanced way, particularly in the frame of literary tropes and conventions. But the malignancy of the *donos* is there, he does make the claim that Kulish is making "de-synthesizing" (*dysentyzatsiia*) a principle for all of his behavior ("скрізь і завжди"), i.e., not just in literary but in social thought as well! A nonce term coined by Iefremov now becomes fodder for a *donos*. It takes rhetorical and dialectical skills to come up with such connections, but it also makes for bad scholarship and is a disservice to the canon. Unless, of course, one thinks that it is normal for scholars to write *donosy*.

6.9 *Romany Kulisha* as Synthesis Reconsidered

A fuller reading of *Romany Kulisha* is a task for the future, as is a general, refocused consideration of Petrov's place in the canon and his role not only in the Kulish reception but in other key phases and aspects of Ukrainian literary life. At this point one can sum up part of that task by noting that Petrov attempts to extricate himself from the impasse

[117] Ibid., 15.
[118] Ibid.

that he put himself into by changing the terms of his engagement. The impasse, of course, is caused both by the paradigm of Kulish's love affairs—a fraught and somewhat reckless tack that tempts the twin expectations of scandalmongering and titillating the mass reader—and the dangerous if not impossible task of engaging it with some scholarly honesty under Stalinist circumstances. (And on top of that there is the psychologically complicating competitive urge to outdo Doroshkevych, whose book on Kulish and Myloradovychivna's correspondence was published just two years earlier.[119]) Petrov cleverly finesses his retreat from this predicament by shifting his argument from the psychological and erotic to the cultural (or specifically the kulturträger-like) and the literary. He does so at the very outset and then continues in stages. He first notes—entirely plausibly, even though he purports that it shows weakness on Kulish's part—that Kulish's overall program of cultural reform (*kul'turnytstvo*) is focused on rediscovering the word and on moral and intellectual renewal:

> Політична програма Кулішевого українофільства—це проповідь боротьби за слово, моралізаторська проповідь "правдивого серця," ідея "хуторянства," компромістичне вагання між містом і селом,—це анемічні думки, нетривкі позиції, сумнівні оцінки.
>
> З моралістичною проповіддю "добра" й "доброти," просвітником виступає Куліш і в своїх романах. Культурництво—основний тон його взаємин з жінками. Як у сфері політичної акції він обмежується "боротьбою за слово," "проповіддю слова," так само і в коханні він обмежується листуванням з коханою жінкою, "словами," уникаючи зустрічі, побачення, рішучих, остаточних кроків. Він утримується здійсняти кохання: він шукає "ідеальних" виходів з кожної романічної ситуації, дарма що шлях "реального" кохання зовсім не був би для нього неможливий.
>
> Його кохання—це моралізаторство й менторство, культурницьке "просвітництво." На всіх романах Кулішевих виразно позначилася ця його тенденція "просвіщати" кохану жінку.[120]

Petrov later directly informs his readers that in fact three of these four "affairs"—with Lesia Myloradovychivna, Paraska Hlibova and Hanna Rentel'—were epistolary, consisting of letters, not trysts in hotels and post stations.[121] Apart from the short affair with Marko Vovchok (and apparently the possibility of real trysts) these were only exchanges of let-

[119] Oleksandr Doroshkevych, *Kulish i Myloradovychivna* (Kyiv, 1927).
[120] Ibid., 16.
[121] This is done throughout the work, but is most pronounced and developed in the opening of the Rentel' section.

ters, with varying degrees of emotional involvement, but not "affairs" (*romany*) in the usual, adulterous sense of the term. A cruel disappointment for some, no doubt. Petrov, as is his pattern in his treatment of Kulish, was exaggerating, or to put it more directly, simply lying when using the plural of *romany* in the title and at the very least exaggerating with malicious intent when broadly suggesting an essentially duplicitous, manipulative Kulish bent on hypnotizing and seducing young women for his lecherous goals. In fact, as the above quote makes clear, the conscious, internalized intent was always moral and cultural uplift, which Petrov dismissively styles as "mentorstvo" and "kul'turnytske 'prosvitnytstvo'"—but he does see it; he is not unaware of it. The erotic element is present, of course, as it is in so much of human interaction, but its presence in this book seems more the product of Petrov's interpretation than of Kulish's design.

It may also be the case that since he knew all along the true nature of these *romany*, it may have been a relief for Petrov to drop somewhere in the middle of his book the pretense of tawdry bedroom content (presumably launched to attract an audience, any audience, to witness the fruit of years upon years of labor in archives and repositories, of poring over hundreds if not thousands of letters), and to reenter the sphere of mere literary convention and a greater semblance of scholarly normality when talking about it. By why then introduce the tawdriness in the first place?

And to state the obvious: while negligible when compared with the utter malice of *Alina i Kostomarov*, there is still ample malice and more than a touch of character assassination in Petrov's *Romany Kulisha*. No writer, Ukrainian or not, deserves this kind of treatment; certainly not Kulish. (And not Kostomarov, either.) For the Petrov admirers, who profess to study the record, and who write on him, to continue to ignore this is simply indecent. For the canon to remain silent about it is scandalous. To repeat the mantra *маємо те, що маємо* does not let you off the hook.

7. Conclusion. Aporias

Every essay is a learning process. A path is travelled, conclusions are drawn and a harvest of sorts is reaped (and occasionally some metaphors are mixed). The conclusion, however, is not always what you, the author, may have initially expected.

The conclusion you are now reading is certainly not what I had anticipated just a few short months ago as I was still developing the argu-

ment and digesting the evidence of the texts of the 1920s. At the outset I had thought that the reception of Kulish in the 1920s would emerge in a more uniformly optimistic light, or at least could be melded into a positive synthesis that had so notoriously been missing, and which, by an ironic twist of history and rhetoric, had become the watchword for the rejection of Kulish—i.e., by way of Iefremov's categorical and clearly wrongheaded and meanspirited verdict of "bez syntezu." I had hoped, in short, that somehow his take would not cast its long shadow on the whole of the 1920s, especially since as early as the middle of the decade the battle for a Kulish revival and "rehabilitation" (the term is both appropriate and not, and I draw on it with a sense of bitterness) had seemingly been won, or at least was on a winning track by the efforts of many of the people here discussed—Kyryliuk, Hrushevs'kyi, Khvyl'ovyi and above all Zerov. But that was not to be, that trend did not hold, and the tide seems to have shifted even before the first installments of Stalinism started appearing and bearing fruit. Obviously due to the subtle sense that writers, and critics too, have as to what is out there, just around the corner. And not even the background ambience of the huge and genuine and still living achievements of Ukrainian modernism of the entire decade of the 1920—from that same Khvyl'ovyi and his and his colleagues' *Literaturnyi iarmarok*, all the way to Iohansen who as late as the early 1930s was still writing his best works—could turn the tide. No synthesis would in fact emerge—contrary to my expectations and the fatalistic Ukrainian watchword of the preceding period that I may have unconsciously absorbed: *contra spem spero*. Because for every modernist and Kulish-rehabilitator two or more sceptics and accusers would emerge, or indeed change sides when needed; for every Zerov there would be others like Doroshkevych and Petrov who would effectively block or sidetrack that (what? longed for? poetically just?) synthesis. And, yes, Petrov has ended up occupying an inordinately large segment of our attention, by dint of his skills, talents and insights—and by his deviousness and his readiness to put them at the service of other, non-scholarly, even anti-scholarly goals. He was tempted to join the other side and in various ways he did. And the issue cannot be swept under a rug. The problems he raised, both in the Kulish reception that he is part of and outside of it, deserve further attention.

History, including reception history, is what it is, it is not fair or just (to expect it to be so is naïve, and the people who do so will most likely be called "losers"); it is not a morality play (the very notion that it can be packaged as a literary genre is quaint and unserious).

What I have often referred to and alluded to in these pages must now be said once again and pondered one last time: after the 1920s Kulish was

effectively stricken from the canon, for another 40 years, when a popular collection of his works appeared again in 1969.[122] By that token all the writings here discussed were also effectively erased, made spurious, uncanonic, subversive. Basically inaccessible. A black hole had opened up and it consumed not only his many works—in fact, they were never really fully collected, commented on, and republished, and the preliminary reckoning today is that a full academic edition would contain upwards of thirty volumes[123]—but all the writings about him and all the time and human effort spent on him and his legacy were also lost, at least for decades. And since the primary focus of those thirty or so still unpublished volumes was Ukrainian history, culture, language and literature—in a word, identity, what was lost was also 40 years or so of work on those issues, on the shoring up of Ukrainian identity. Multiplied by the countless number of people who could have been doing it under normal circumstances. The loss is incalculable.

But there is a silver lining: time. It effaces everything, as the poet says,

> Слова дощем позамивались…
> І не дощем і не слова
> Гладесенько Сатурн стирає…

It also effaces, with echoes of Ozymandias, the *diktat* of tyranny and even its black hole of oblivion. And if the will and vision are there to restart the ongoing discourse that is the canon, the situation is still redeemable.

[122] Panteleimon Kulish, *Vybrani tvory* (Kyiv, 1969). Even though rudimentary it had a relatively large press run (30,000 copies) and was many times more substantive than what the emigration could muster. In short time that proportion would change and it would be the emigration, now the diaspora, that would take the lead in reconstituting a devastated canon.

[123] See *Panteleimon Kulish: Povne zibrannia tvoriv; Prospekt*. It is heartening that the Shevchenko Scientific Society in the US has committed itself to supporting this project.

Хуторна культурософія Пантелеймона Куліша як проєкт українського народництва (слідами Віктора Петрова)

Тамара Гундорова

Літературне народництво

Термін «народництво» має доволі довгу і сталу традицію вживання, зокрема в українській історіографії, де прийнято говорити про «народницький напрям» або «народницьку школу (течію)» на означення «неформальної інституціоналізації українських істориків» упродовж XIX ст., котрі «відводили народу/нації провідну роль у концептуальному представленні минувшини»[1]. Про його особливий різновид – літературне народництво – згадують найчастіше у зв'язку зі статтею Софії Русової «Старое и новое в современной украинской литературе» (1903), у якій авторка писала про послідовну народницьку традицію в українській літературі, та Франковою відповіддю на статтю, де категорично заявлено, що «*виключно народницькою* українська література не була ніколи»[2].

Літературне народництво XIX ст. та його адаптацію соцреалізмом у XX ст. Юрій Шевельов асоціював зі стилем оповіді «під мужичка» або «імітацією селянського – чи краще "мужицького" – стилізованого монологу-оповіді чи діялогу»[3]. З реакцією проти літературного народництва пов'язується і поява модернізму в українській літературі[4].

У найзагальнішому плані літературне народництво є особливою формою втілення романтичної ідеї Volkgeist і просвітницької ідеї про виховну роль літератури ідеєю XX ст. Михайло Грушевський називає літературне народництво «просвітньо-поступовою

[1] Детальніше див.: О. В. Ясь, «Народницький напрям в історіографії», *Енциклопедія історії України*, т. 7 (Київ: Наукова думка, 2010), 190.
[2] Іван Франко, *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*, т. 35 (Київ: Наукова думка, 1982), 92.
[3] Юрій Луцький, ред., *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані* (Нью-Йорк; Торонто: УВАН у США, 1984), 21.
[4] Див., зокрема: Соломія Павличко, *Дискурс модернізму в українській літературі* (Київ: Либідь, 1997); Тамара Гундорова, *ПроЯвлення слова: Дискусія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація* (Львів: Літопис, 1997).

течією, зі значною національною закраскою»[5]. Михайло Драгоманов пов'язує його з українофільством і однією з найсуттєвіших ознак називає «турботу українофілів про народну літературу»[6]. Григорій Грабович, зі свого боку, зауважує, що основною ідеєю, яку розділяли письменники народницького спрямування, є уявлення про те, що «українська література є і *повинна бути* народною літературою»[7].

Іван Лисяк-Рудницький визначив три доби національного руху в Україні – «шляхетську», «народницьку» і «модерністичну», назвавши роки 1860–1890-ті народницькою добою[8]. Доволі часто народництво ототожнюється з *українофільством,* яке Сергій Плохій трактує як ідеологію, спрямовану на те, щоб «деконструювати загальноросійську імперську традицію, вироблену впродовж XVIII ст., повернути собі внесок, зроблений до неї їхніми малоросійськими попередниками, і збудувати на цій основі окрему історію й ідентичність»[9]. Сергій Єкельчик також стверджує, що українофільство – це «час розмаїтих можливостей самовизначення, винахідливих культурних стратегій та розхитування імперських цінностей зсередини»[10].

І народництво, і українофільство – по-своєму цікаві ідеологічні та культурософські напрямки в історії української національної ідентифікації. Уточнити зв'язок між ними намагався Драгоманов у статті «Что такое украинофильство?», де стверджував, що навіть «чистий українофіл», «націонал» не може не бути «народником», оскільки «українська національність» майже винятково представлена «украинским простонародьем». Саме тому «*на Украине только нелогичный народник может не стать украинофилом, и наоборот* [курсив мій. – *Т. Г.*]. А с какого конца кто начинает – это дело личного развития, не больше»[11]. Драгоманов також зауважив, що термін «українофільство» з'явився «аналогічно другим подібним

[5] Михайло Грушевський, «Памяти Олександра Кониського», *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 39 (1902): 1.

[6] Михайло Драгоманов, «Что такое украинофильство?», у кн.: М. П. Драгоманов, *Вибране. ...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні* (Київ: Либідь, 1991), 430.

[7] Григорій Грабович, *До історії української літератури* (Київ: Критика, 2003), 200.

[8] Іван Лисяк-Рудницький, «Роля України в новітній історії», у кн.: Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1 (Київ: Основи, 1994), 158.

[9] Serhii Plokhy, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2005), 20.

[10] Сергій Єкельчик, *Українофіли: Світ українських патріотів другої половини XIX століття* (Київ: КІС, 2010), 12–13.

[11] Драгоманов, «Что такое украинофильство?», *Вибране*, 453.

термінам, котрими звали другі подібні напрямки в Європі»[12]. Філософською підставою українофільства, так само як германофільства, кельтофільства, слов'янофільства, є романтична концепція «духу» народу, а саме – виведення «певних політично-соціяльних і культурних тенденцій» з «певної *суті* або *духу* [...] ріжних народів чи рас»[13].

Надалі вживатиму термін *літературне народництво* в розумінні ідеології і художньої практики, сформованої на основі романтичної концепції народности, просвітництва та реалізму в другій половині XIX – на початку XX ст. Обґрунтування і розбудова національної культури є одними з провідних у цьому комплексі ідей, хоча саме поняття «нації» змінюється на різних етапах його розвитку – в періоди романтизму, позитивізму і модернізму. Відмінне воно і в різних представників цієї течії – Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Бориса Грінченка, Сергія Єфремова та інших. Якщо ж визначити найзагальнішу мету народницького напрямку, то її можна звести до формули Нечуя-Левицького:

> Українські народовці-націонали держались прогресивного, поступового напрямку і бажали на свій національний ґрунт пересаджувати усі найновіші добутки європейської культури й просвіти; вони не знижували себе до народу, а потягувались підв[ищ]ити народ до свого становища в просвітніх, правових і економічних умовинах[14].

Предметом моєї уваги в цій статті є концепція літературного народництва в аспекті «хуторної поезії» Куліша. При цьому я спираюся на праці Віктора Петрова, який у 1920-х роках розробив і запропонував власну візію біографії і творчої еволюції Куліша. В естетико-культурній теорії Петрова як одного з провідних модерністських критиків та письменників постать Куліша займає одне із центральних місць. Він присвячує Кулішу ряд академічних праць, захищає в 1930 році дисертацію «Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя, ідеологія, творчість» і романізує його біографію («Романи Куліша», 1930).

Зауважмо, що, попри велику кількість праць, присвячених Кулішеві[15] включно зі спробами «не канонізованого, не пієтетного»

[12] Михайло Драгоманов, *Листи на Наддніпрянську Україну* (Коломия: З друк. Михайла Білоуса, 1894), 195.
[13] Ibid., 196.
[14] І. С. Нечуй-Левицький, *Зібрання творів у десяти томах*, т. 10 (Київ: Наукова думка, 1968), 167.
[15] Більше про це див.: Раїса Мовчан, *Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі* (Київ: Стилос, 2008), 112–114.

аналізу його спадщини[16], саме у 20-ті роки розпочинається й інтелектуальна критика поглядів цієї постаті. Микола Хвильовий називає (у листі до Миколи Зерова) Куліша чи не єдиним «справжнім европейцем», людиною, «яка наблизилась до типу західного інтелігента» та «ідеологом молодої буржуазії»[17]. Петров твердить, що «ідеї Куліша – це ідеї початкового народництва»[18]. Микола Зеров називає його «звичайним собі різночинцем, тільки провінціального складу»[19].

Особливо складною для прочитання є його *хуторна філософія*. Критики 1920-х років підкреслювали її буржуазність й аристократизм (Олександр Дорошкевич). Сучасні дослідники схильні вбачати в ній предтечу неокласиків, а ідею «хутора» розцінювати як уособлення «самодостатньої герметичності особистості, до якої прагнули "неокласики"»[20]. Популярним є і прочитання хуторної філософії через «етнозахисні функції української культури»[21].

Студії 1920-х років, присвячені Кулішеві, однак, розкривають значно складнішу й суперечливішу постать письменника. Для Петрова, зокрема, важливо продемонструвати, як у Куліша романтичний індивідуалізм переходить у заперечення творчої індивідуальности через трагедію «розриву з соціяльним оточенням»[22], а русоїстські теми «втечі, пустині, відмовлення й природи» трансформуються в аграрний соціялізм хуторної філософії. Йому важливо через Кулішеву поїздку до Европи продемонструвати антизахідництво письменника, а його власний досвід хуторянина розкрити як кризу романтичної віри «про італійську віллу на Дніпровому березі»[23]. Куліш загалом цікавить Петрова як постать амбівалентна – культуртреґер та ідеолог, правдивий романтик, а водночас людина схем і формул.

Важливим аспектом реінтерпретації Куліша у 1920-х є ідеологічний складник, обумовлений «духом» часу, який зазвичай дослідники оминають. На значному біографічному матеріялі Петров розбу-

[16] Ibid., 114.
[17] Микола Хвильовий, *Твори у двох томах*, т. 2 (Київ: Дніпро, 1991), 863.
[18] Віктор Петров, «Куліш і Шевченко (До історії їх взаємовідносин в 1843–1844 роках)», у кн.: Віктор Петров, *Розвідки*, упоряд., передм. та приміт. В. Брюховецького, т. 1 (Київ: Темпора, 2013), 165.
[19] Микола Зеров, «Пантелеймон Куліш. Біографічні праці й канва», *Твори в двох томах*, т. 2 (Київ: Дніпро, 1990), 190.
[20] Мовчан, *Український модернізм 1920-х*, 116.
[21] Ibid., 120.
[22] Петров, «Куліш і Шевченко», 177.
[23] Віктор Петров, «Куліш-хуторянин. (Теорія хуторянства і Баївщанський епізод 1853–1854)», *Розвідки*, 1:218.

довує соціяльно-класову інтерпретацію постаті Куліша відповідно до ідеології цього часу. Зокрема характеристика Куліша як останнього представника дрібнобуржуазної інтеліґенції, «дрібного поміщика, що стоїть на межі міського різночинства, вже зв'язаного із містом, тільки ж заразом не остаточно ще розірвав з селом і землею»[24], стає базовою для соціологічної радянської критики. Петров вбачає в особах Куліша й Шевченка представників різних соціяльних класів і прихильників різних ідеологій – державницької (Куліша) і соціяльно-демократичної (Шевченка). Науковець зводить народництво до культурно-просвітницької концепції, протиставляючи її класовій теорії пролетаріяту («Подібно народникам, Куліш вірив, що не боротьба й не повстання, а культура й освіта визволять селянство»[25]). Аналізуючи еволюцію поглядів письменника, Петров звертає увагу на антизахідний і антиурбаністичний аспекти його ідеології («заперечуючи великоміську цивілізацію капіталістичної Европи, Куліш на перший план висуває селянство»[26]), стверджує близькість до слов'янофільських ідей, тобто вписує постать Куліша в загальноросійський імперський простір.

Водночас Петров здійснює ґрунтовну культурософську інтерпретацію поглядів Куліша, і його соціологічна концепція є частиною ширшого проєкту, спрямованого на аналіз того, як трансформувалося традиційне українське суспільство в період модерности і яку роль у цих процесах відіграв Куліш як новий соціяльний тип на межі дворянства і різночинства і як його народницько-хуторна філософія відображала процеси модернізації.

В орбіті зацікавлень Петрова є передусім тема Кулішевого світогляду. Розбудовуючи свою концепцію, дослідник відзначає пізньоромантичні джерела світогляду раннього Куліша, що спонукали його до подорожей в пошуках народної творчости і спричинили козакофільство. При цьому критик стверджує, слідом за Осипом Маковеєм, що саме в романтичний період 1840-х, а не під кінець життя, відбувається формування основних історіо- і культурософських поглядів Куліша, що мають виразні сліди пізньоромантичного українофільства в поєднанні з просвітництвом.

Коріння народницької ідеології Куліша Петров пов'язує із трансформацією романтичного русоїзму з літературної течії у громадський напрямок. Саме з романтичного русоїзму, на думку дослід-

[24] Ibid.
[25] Петров, «Куліш і Шевченко», 165.
[26] Петров, «Хуторянство і Европа. (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го)», *Розвідки*, 1:204.

ника, виростає Кулішева «народницька громадська доктрина» з її посиланням на природу, народ і органічність[27]. Це була доба, коли «романтичний русоїзм переживав найвищий момент свого розвитку, коли він із літературної течії ставав напрямком громадським, обертався в народницьку громадську доктрину [...]»[28].

Народницька концепція Куліша в інтерпретації Петрова проявляє всю амбівалентну складність не лише його постаті, а й пізнього романтизму, який набуває раціоналізованого просвітницького характеру. Вже в ранній період, приймаючи русоїстську опозицію природи і культури, Куліш ставиться з «недовір'ям щодо природних сил», а «з надією на розум, цивілізацію й ідеал централістичної державности», і таким чином стає «в опозицію до своєї доби»[29]. Водночас Кулішева *хуторна філософія* реанімує мітотворчі потенціяли романтизму, зокрема *хутір* стає варіяцією популярного романтичного топоса «острова». Загалом Петров визнає Куліша за «типового романтика»[30] з властивою для романтизму амбівалентністю.

Хуторна поезія і її поет

Особливе місце у спадщині Куліша займає хуторна поезія. У циклі есеїв «Листи з хутора» (1861), трактаті «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879) та збірці «Хуторна поезія» (1882) розгортається доволі стрункa і послідовна культурософська концепція Куліша. Як твердить Петров, Куліш творить свою хуторну філософію на основі міту про ідеальний природний стан, пов'язуючи його з ідеєю романтичної *народности*. Хоча дослідники говорять про кордоцентричну (Дмитро Чижевський[31]) і навіть екзистенціяльну, близьку до ідей Мартина Гайдеґера (Ігор Юдкін-Ріпун), природу хуторної філософії Куліша[32], варто наголосити, що Кулішів ідеалізм у хуторній філософії має не містично-сакральний, а раціональ-

[27] Петров, «Куліш і Шевченко», 165–166.
[28] Ibid., 162.
[29] Ibid.
[30] Ibid., 177.
[31] У «Нарисах з історії філософії в Україні» Чижевський говорить, що через ціле життя Куліша проходить «демаркаційна лінія між внутрішнім і зовнішнім не лише в людині, а і в світі, і в суспільстві, і в історії». Дмитро Чижевський, *Філософські твори у чотирьох томах*, під заг. ред. Василя С. Лісового, т. 1 (Київ: Смолоскип), 119.
[32] Ігор Юдкін-Ріпун, «"Хуторянство" Пантелеймона Куліша як український екзистенціалізм», *Студії мистецтвознавчі*, № 1 (21) (2008): 20–21.

ний, ідеологізований характер. Петров справедливо вказував, що Куліш є передусім «ідеолог, людина системи й розрахунків, людина формул і тез»[33].

У загальному плані хуторна філософія постає у нього не лише варіянтом русоїстської втечі, а й утопічним культурним проєктом щодо особливого типу ідеальної культури, а саме *хуторської,* що в Кулішевій уяві нагадує «фаланстеру фур'єристичного утопічного соціялізму»[34]. Суб'єктом такої культури є «людина хуторна» – *хуторянин* або *хуторянка*. Ідеальний портрет такої хуторянки Куліш списав зі своєї дружини:

> Се була людина хуторна, мало свідома в світі і його широкій добрій і злющій жизні, мало учена, мало тямуща в рідному слові [...] і велико розумна тим розумом, котрий натхнув непорочні уста промовити: «В мире скорбни будете, но дерзайте: яко аз победах мир», велико здібна до зрозуміння такого, що буває втаєне од премудрих і розумних, велико чуйна до краси і сили рідного, прибитого вже к самій землі слова[35].

Таким чином, серед прикмет «хуторної людини» Куліш виділяє інфантильність, малоосвіченість, християнську доброчесність, простодушну емпатію, любов до українського слова. Зауважмо також, що в цих уявленнях про «хуторну людину» можна також відчути стратегію колоніяльного іншування, що проявляється у фемінізації та інфантилізації об'єкта цивілізаційного споглядання. Не позбавлена такої стратегії і концепція національного поета, яку розбудовує Куліш на основі хуторної філософії. Загалом у центрі його філософсько-культурного проєкту «хуторної філософії», закономірно, стоїть постать деміурга-культуртреґера. Роль деміурга Куліш недвозначно присвоює собі, а постать національного поета асоціює із Шевченком. Після повернення Шевченка із заслання, як твердить Петров, «Куліш поставив перед собою певне завдання зв'язати свій шлях і шлях Шевченка у щось єдине, а зв'язавши, взяти на себе відповідальність за напрямок Шевченкової поетичної творчости»[36]. «Куліш дивився на себе як на людину, що через нього і в ньому, за його допомогою, повинно здійснитись призначення Шевченкове»[37].

[33] Петров, «Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856–1857-го», *Розвідки*, 1:180.
[34] Петров, «Хуторянство і Европа», 204.
[35] Пантелеймон Куліш, «Історичнє оповіданнє», у кн.: П. А. Куліш, *Хуторна поезія* (Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка, 1882), 16.
[36] Петров, «Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка», 179.
[37] Ibid., 181.

Після смерти Шевченко стає центральним об'єктом розроблюваної Кулішем концепції «хуторної поезії», і не випадково одним з основоположних у «Листах з хутора» є третій лист – «Чого стоїть Шевченко яко поет народній». Як знаємо, Куліш у різні періоди часто критикував Шевченка, вказуючи на стихійність і необробленість його поезії. Однак особливо важливо, що саме посмертно Шевченко стає тим поетом, на основі якого Куліш розробляє ідею *хуторного (мужичого) поета*. Як вказує Петров –

> романтична концепція народного поета, що наголошувала надлюдську і надприродну іпостась «романтичного генія-поета», трансформується ним цілком у відповідності з романтичною народністю у заперечення індивідуальної творчости поета і зводиться до ролі «записувача-етнографа»[38].

Цю еволюцію національного поета Петров трактує з погляду історика романтичного руху, посилаючись на Віктора Жирмунського, котрий підкреслював на прикладі творчости Клеменса Брентано, що роль романтичного поета з часом еволюціонує і зводиться до ролі «записувача-етнографа», втрачаючи індивідуальні риси. Схвально цитуючи Жирмунського, Петров вбачає підтвердження цієї тези в тому, що Куліш зводить поетичний ґеній Шевченка до імперсонального голосу. Поза увагою Петрова, однак, лишається те, що насправді Кулішеві йдеться не про всякого поета, а *національного*. Для себе, як романтика за типом творчости, він лишає інші можливості, зокрема право індивідуального самовираження.

У народницько-хутірській, як називає її Петров, концепції «хуторної поезії», розробленій у 1860–1880-х роках, Куліш не лише знецінює індивідуальний голос національного поета (Шевченка), а й зводить його роль до етнографа, тобто «записувача» з народних уст. Уже в «Листах з хутора» применшено роль індивідуальної творчости в Шевченка як *поета народного*. «Взяв бо Шевченко свою чудотворну річ не з городів великих, не з академій самопрославлених, не з-між товариства блискучого і всевладнього»[39], – підкреслює Куліш улюблену тезу про шкідливу освіту, яка йде з «городів» (міст). Більше того, він трактує Шевченка як *поета хуторян*: «тілько по селах, по простих хатах» шукав він своїх героїв, «тимто не хто, як хуторяне та селяне, знають і чують душею, чого сто́яв

[38] Петров, «Куліш і Шевченко», 174.

[39] Пантелеймон Куліш, «Чого стоїть Шевченко яко поет народній», у кн.: Олександр Боронь і Михайло Назаренко, упоряд., *Тарас Шевченко в критиці*, заг. ред. Григорія Грабовича, т. 2 (Київ: Критика, 2016), 127.

Шевченко». Куліш навіть називає його *Мойсеєм хуторян*: «Він їх вивів, наче Ізраїля, із книжньої неволі, в котору були городяни взяли всякий розум людський»; «він возвеличив їх образ духовний і виставив його на взір перед цивілізованим миром»[40].

Ще виразніше проявляється позиція Куліша в «Гадках при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерті» (1869), де він називає Шевченка «*мужичим сином*», а його творчість зве «мужичою музою» («Мужичий чин озвався до мужиків словом правди [...]»[41]). Прикметно також, що в «Хуторній поезії» (1882), написаній через двадцять років після «Листів з хутора», Куліш все так само пов'язує Шевченка з хуторною поезією і називає *хуторським поетом*.

Шевченковими словами, за Кулішем, говорить старосвітчина і хутірський народ, бо «узяв він голос і склад своєї речи високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми, хуторяне, слухали і серцем розуміли; душа поезії нашої народньої неписьменної сталась душею його музи»[42]. Тобто роль національного поета не всенародна, а станова, конвенціональна: бути посередником, записувачем, ретранслятором старосвітчини, виразником якої є «народ наш простий у своїх домотканих свитинах»[43]. Індивідуальний голос національного поета не є важливим, важить його анонімність та безособовість. Звідси, до речі, випливає й особливе поцінування Кулішем етнографічної літератури, фактично, спроба звести україномовну літературну творчість до етнографії, зразком якої він вважав свої «Записки о Южной Руси». В народницькій концепції Куліша місця для індивідуального поетичного голосу, окрім його власного, не знаходилося.

Кулішеві опонує Михайло Драгоманов у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1876), стверджуючи, що «в добрій половині того, що найгарячіше писав Шевченко, він показується менше всього письменником для мужиків»[44]. Він загалом закликає переглянути поняття «народний письменник», породжене романтизмом, так само як і романтичне уявлення про Volkgeist:

[40] Ibid., 128.
[41] П. Куліш, «Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерті», *Хроніка–2000*, вип. 78, *Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин* (Київ, 2009), 144.
[42] Куліш, «Чого стоїть Шевченко яко поет народній», 125.
[43] Ibid., 126.
[44] Михайло Драгоманов, «Шевченко, українофіли й соціалізм», *Літературно-публіцистичні праці у двох томах*, т. 2, упоряд. І. С. Романченко і В. В. Лисенко (Київ: Наукова думка, 1970), 42.

> Наука ще не вміє показати, що таке справді дух якої-небудь породи людської, і поки що ознакою породи служать більше зверхні одміни її, напр., мова, ніж внутрішні, т. наз. «світогляд». Цей «світогляд» складається з різних речей [...]. Далі й у тому, що ми звемо частіше всього народом, у мужицтві, у якому люди подібніші одні до одних, є все-таки одміни в світогляді. От через що треба бути обережнішим з такими словами, як світогляд народний. А ще обережнішими треба бути з такими словами, як «співець за ввесь народ», «письменник народний, мужичий» і т. д.[45].

Можна стверджувати, що «світогляд народний» Куліш і зводить до «хуторної поезії». У збірці «Хуторна поезія» він також подає соціокультурну характеристику українського суспільства, яке сформувало і підтримало Шевченка як національного поета. Останній уже сприймається не «кобзарем», а «національним пророком». «Се вже був не кобзар, а національний пророк», – твердить Куліш. Не випадково свою книгу він закінчує «Зазивним листом до української інтеліґенції». Важливо підкреслити, що в «Хуторній поезії» Куліш розпочинає аналізувати образ конкретного реципієнта Шевченка не ідеально-романтично, а зблизька, в конкретно-історичному і соціяльному контекстах. При цьому він видозмінює романтичну формулу *народного поета,* сформульовану Костомаровим: не абстрактний і містичний *«народ»*, а *українська інтеліґенція*, куди Куліш відносить професорських викладачів, дрібне дворянство, поміщиків-хуторян, перейнятих національними симпатіями та ідеями, є тією авдиторією, до якої звернений голос національного поета.

У вступній статті до «Хуторної поезії» під назвою «Історичнє оповіданнє» він змальовує це коло української інтеліґенції, серед якого Шевченко знайшов матеріяльну і духовну підтримку. Куліш говорить про «молоді уми в Києві», інтеліґенцію, «глибоко просвічену святим письмом» і натхненну українською ідеєю, про себе і свою дружину («людину хуторну»). Він також виводить на сцену історії театру два типи поетів – Шевченка і своєрідного, як він називає, «хуторного прояву». «Хуторний проява» – це Віктор Забіла, український поет, який писав «українські пісні, взором звичайних жіночих, та й козачих, і в інші з них улив стільки душі, що співались вони або читались у рукопису геть широко по Україні між панами, а деякі чував я й між простацтвом»[46]. Зіставлення двох хуторних поетів – Шевченка, що піднімався вгору, і поета-«прояви», що

[45] Ibid., 41.
[46] Куліш, «Історичнє оповіданнє», 19.

«вже сідав на хуторне сідало»[47], стає в Куліша тлом для розповіді про національного поета.

Разючим контрастом щодо «хуторного поета», чий образ Куліш починає творити ще в «Листах з хутора», є «Воспоминания о двух малярах» (1861) Костомарова, також датовані роком Шевченкової смерти. Хоча в слові над гробом Шевченка Костомаров і називає його «поетом сільського народу» (імовірно, під впливом Куліша, який твердив, що Шевченків ґеній вийшов із-під сільської стріхи), однак у своїх «воспоминаниях» зіставляє двох сільських митців, щоби показати, як одному з них не вдалося прорватися, вийти поза обмеження кріпацького стану, а другий – Шевченко – став «істинно народним поетом»[48], або ж, в уявленні Костомарова-романтика, ґенієм, «избранником народа в прямом значении этого слова», сакральним голосом «народу» («народ как бы избрал его петь вместо себя»)[49].

Зауважмо, що Шевченко подав цілком симпатичний образ Забіли в повісті «Капитанша», де вивів його під іменем Віктора Олександровича. Натомість Куліш подає біографію цього хуторянина-пана досить характерно, наголошуючи передусім риси «втраченої людини»:

> Беручи сю людину в цілості, мушу сказати, що був се чолов'яга з великим природним даром, та на біду собі з ніжинської гоголівської гімназії шурхнув у військове товариство, в кірасири, здається, а добре там загартувавшись, чи то, мовляв, той, «привикнувши до служби», устряв, доматорствуючи на господарстві, між таких приятелів, про котрих сам говорив почасту: «Великий недурень випити»[50].

Забіла – виразник «іншого романтизму», про який писав Юрій Шевельов, запропонувавши концепцію двох романтизмів в українській літературі. На думку науковця, репрезентантом першого є Шевченко, другого – Михайло Петренко:

> У Шевченка – концепція поета, що підпорядковує свої думки і свою творчість своїй країні. Крізь особисту лірику проходить і вибивається на поверхню національно-історична романтика. Цьому Петренко протиставить концепцію суб'єктивної і тим самим загальнолюдської лірики[51].

[47] Ibid., 21.
[48] М. І. Костомаров, «Воспоминание о двух малярах», *Твори в двох томах*, т. 2 (Київ: Дніпро, 1967), 405.
[49] Ibid.
[50] Куліш, «Історичнє оповіданнє», 19.
[51] Юрій Шерех, «Інший романтик, інший романтизм», у кн.: Юрій Шерех, *Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеологія* (Балтимор; Торонто: Смолоскип,

Забіла також – один із тих хуторних «поетів з природи», або читачів-письменників, про які говорить Олександр Білецький. Саме так критик називав «читача, що сам береться за перо», комбінуючи свої твори на основі цитат і стилів прочитаних творів. Важливо також зауважити, що така практика письма є явищем популярної культури, формування якої спостерігаємо в певних соціокультурних середовищах упродовж XIX ст. Хуторна поезія є також явищем такого типу. Це відзначає і Петров.

> Так само, як у Харківщині, проявилась рідна поезія за приводом Гулака-Артемовського, а в Полтавщині за приводом Котляревського, так і в Черніговщині, не знать ізвідкіля, повінуло тогді по тихих хуторах поетичнім надихом, і козакуватий сусід нашої «молодої княгині» був самостайним органом нового почуття нації, –

стверджує Куліш, акцентуючи на соціяльному і культурному середовищі, яке витворює «хуторну поезію»[52]. Хутір є останньою надією для Куліша в час «національної погибелі», оскільки міста і села втрачають національну ідентичність:

> Одну одраду чує хуторянин, спускаючись мислю своєю з темного ступня ще до темнійшого, у безодню національної погибелі, – ту одраду, що він знає тепер, де ми не опинились, і не доймає вже віри ні лукавим у своїй тупості книжникам, ні єхидним у своїй святості фарисеям[53].

Кулішеві міркування про особливу роль так званих хуторян у долі національного поета перегукуються з твердженням Драгоманова, що «в цей середній вік найбільше впливу над Шевченком мусили мати його київські приятелі 1845–46 рр., далеко більше його вчені, і його гостювання по Чернігівщині й Полтавщині, де він мав багато приятелів між панством»[54]. За словами Драгоманова, саме «дехто з того панства хоч би одними “великими словами, привезеними з чужини”, прислужись і самому кобзареві, бо й він через кілька часу став говорити багато такого, за що колись сердивсь на своїх панів-земляків»[55].

Отже, зникнення суб’єктивного голосу для романтичного поета не є закономірністю, як це підкреслює Петров. Радше це є ідеологічним фактором у критиці Куліша. Шевельов, наприклад, ба-

1991), 20.
[52] Куліш, «Історичнє оповіданнє», 19.
[53] Ibid., 42.
[54] Драгоманов, «Шевченко, українофіли і соціалізм», 28.
[55] Ibid., 38.

чить еволюцію українського романтизму в переході від «предметно-конкретного» до «загальникового» стилю, що є виразом суб'єктивних почуттів поета. Іншими словами, пояснення етнографізму національного поета еволюцією романтизму, до якого вдається Петров, посилаючись на Жирмунського, не є переконливим. Головну роль у Куліша відіграє не так романтичний стиль, як народницька (хуторська) ідеологія, яку він розробляє в 1860–1880-х роках. Імовірно, на це впливає і своєрідне вичерпання романтичного стилю самого Куліша у 1860-ті, на яке вказує Микола Зеров у студії «Від Куліша до Винниченка» (1929). На тлі Шевченкової лірики останніх років, яку критик називає «такою своєрідною, неповторено-індивідуальною», Куліш, за словами Зерова, «подається назад до безхарактерних, без виразної індивідуальної печаті, стилізацій народної лірики»[56].

Хуторна філософія як народництво

а) Народність і громада.

Ключовими ідеями Кулішевого проєкту хуторної філософії стають *патріярхальна народність, нативізм і простонародність*. Романтична ідея народности в концепції Куліша плинно переходить в ідею *простонародности*. При цьому поняття «народ» постає не так сакральною духовною іпостассю, як це властиво для романтика Костомарова, як збірною особистістю, або *«громадою»*. Місія народного поета в тому, щоб стати членом такої громади-сім'ї.

> І великого, мабуть, стоїть народ наш простий у своїх домотканих свитинах, коли, ввійшовши в його сем'ю, найрозумніший, найученіший з нас має собі ту сем'ю за свою рідну, – самий могущий і прославлений з нас, самий високий і чистий духом не одцурався б Марусю рідною сестрою звати, і її матір – рідною матір'ю, і її батька – рідним батьком[57], —

констатує Куліш, ідеальним хуторським письменником уявляючи Квітку-Основ'яненка.

Щоб ствердити родинно-сімейну («громадівську») ідею української народности, Куліш апелює до образу «громади» як «української сім'ї». Така народність, за словами Куліша, «нас родичами

[56] Микола Зеров, *Від Куліша до Винниченка: Нариси з новітнього українського письменства* (Київ: Культура, 1929), 22.
[57] Куліш, «Чого стоїть Шевченко яко поет народній», 126.

поміж собою поробила, у братню сем'ю з'єдночила і наше українське суть навіки вічні утвердила»[58]. Таку національну спільноту, засновану на гуманітарних засадах, скріплено мовою та Словом, що воно дістає в Куліша сакральне тлумачення. Слово тотожне мові, Божій правді, Біблії, однак функції його цілком раціональні. «Словом скріплявсь новий союз», – твердить він. Вписуючи постать національного поета в свою концепцію хуторної поезії, Куліш наголошує *а)* гуманітарний характер української народности – основою її є мова; *б)* її духовно-сакральний зміст, опертий на Біблію, оскільки «рідна словесность осталась для нас службою Господу правди»[59]; *в)* дидактичний і просвітницький характер письмового слова, яке має бути «словом правди».

Хуторна модель національної культури в Куліша – свідома націотворча конструкція, яка резонує з ідеєю нації як «уявної спільноти», лиш така «уявна спільнота» персоніфікується у вигляді «великої народної громади». «Громада – великий чоловік» – не втомлюється повторювати Куліш, редукуючи спільноту до ідеального типу і створюючи таким чином узагальнений патріярхальний образ української народности як «нової сем'ї української». Логічним наслідком такого розуміння української народности стало утвердження Шевченка як батька-пророка в сім'ї українських письменників.

Хто входить до такої «громади»? Яка суспільна і станова природа такої спільноти? У першому листі з хутора – «Про городи і села» – Куліш недвозначно асоціює хуторян із нащадками тих, кого називали «смердами», протиставляючи їх «городянам», «паничам», «письменним, вельможним і багатим предкам»[60]. Шевченко постає при цьому співцем і поетом лише спеціяльної «громади» – «селянсько-хутірської». «Взяв бо Шевченко свою чудотворню річ не з городів великих, не з академій самопрославлених», «тільки хуторська й сільська мова йому до його великого діла здалася; тільки по селах, по простих хатах шукав він для своїх поем людей духом великих, серцем чистих, поважних, високих»[61], – вибудовує він концепцію Шевченка як «селянського поета».

Саме завдяки такому спрощенню Шевченко як сконструйований Кулішем демократичний тип «народного поета» стає для нього проєкцією і моделлю національного характеру – «шевчен-

[58] Ibid., 127.
[59] Ibid.
[60] [П. Куліш], *Листи з хутора. Лист I і II. Про городи й села* (Петербург, 1861), 12.
[61] Куліш, «Чого стоїть Шевченко яко поет народній», 127.

ківських людей». Останні – зразок для виховання і «развития души в простой форме»[62], ідеальними моделями такого характеру є для Куліша батьки Марусі у Квітки, батько і мати Катерини у Шевченка, Кирило Тур і Божий чоловік у «Чорній раді» самого Куліша[63].

б) Нативізм.

Суттєвою прикметою *хуторної культури,* як пізньоромантичного варіянту народництва Куліша, є його антимодернізм та нативізм. Помандрувавши і познайомившись ближче з Європою внаслідок подорожі у 1858 році, Куліш дистанціюється від прагматичного і раціонального західного «арифметичного народу» та европейського буржуазного міщанства. Він втомлений від урбаністичного Заходу, його динамізму й проґресу («А що прогресом, городяне, величаєтесь, то ми тому прогресу ціну знаємо»[64], – пише згодом у «Листах з хутора»), ображений нехтуванням минувшини та лицемірством і хотів би «оселянити» Европу. «Його народницька соціяльна теорія – протиміська й противласницька»[65], – твердив Петров.

Куліш свідомо культивує хуторну філософію через опозицію Европи та хутора, цивілізації та просвіти, міста та села. Це була теорія, побудована не на ствердженні, а на контрасті й запереченні. За словами Петрова, «його Европа і його "міськість", що нею він пишався перед иншими хуторянами, в порівнянні з дійсною Европою, з реальним европейським життям, були Европою уяви і мрії»[66]. Дістається і Вольтеру, як просвітителю і цивілізатору, – він бо, твердить Куліш, «сам написав, що слугам і черні нічого йому сказати: себто його публіка – самі пани, самі просвіщенні»[67].

Віктор Петров блискуче підсумував цю антиномічність Куліша:

> там, на Україні, Куліш себе відчував европейцем, людиною міста. Себе, представника «городового» козацтва, він протиставляв степовому низовикові, Шевченкові, людині анархічних, гайдамацьких інстинктів. Але тут, серед европейців, в галасі й грюкоті великих міст він відчув себе хуторянином, людиною сільської закоха-

[62] Віктор Петров, *Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість*, т. 1 (Київ: З друкарні ВУАН, 1929), 251.
[63] «Частная переписка Г. П. Галагана. 3. Письма П. А. Кулиша (1856—1858 г.г.)», *Киевская старина* 66, № 9 (1899): 344–345.
[64] Куліш, *Листи з хутора*, 22.
[65] Петров, «Хуторянство і Европа», 203.
[66] Ibid., 206.
[67] Куліш, *Листи з хутора*, 212.

ности. Він був європейцем між хуторянами і хуторянином між європейцями[68].

Двоїстість Куліша у ставленні до Європи, відзначена Петровим, не завадила тому, що для багатьох представників модерністського напрямку саме Куліш стає втіленням українського інтеліґента-західника. Ієремія Айзеншток називає Куліша «европейцем в кращому значінні того слова»[69]. Хвильовий говорить, що «тільки його можна вважати за справжнього европейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелектуала»[70].

в) «Простонародність».

Особливою ознакою Кулішевого народництва стає ідея «простонародности», що значно видозмінює романтичну концепцію «народности» (Volkgeist). В основі її лежить «опрощення», а саме – ідентифікація людей зі світу «іншого, не простонародного кола», тобто освічених вищих класів, «с великою собирательною личностию простолюдина»[71], «проникновение наше духом собирательной личности простолюдина»[72]. У листі 1893 року до Драгоманова Куліш зізнавався, що він любить «рідний простолюд», але виступає проти «титулу *Народ* [курсив Куліша. – *Т. Г.*], без вищих репрезентантів національности його»[73]. Отож якщо для Костомарова *народна* література є проявом романтичної тотожности індивіда і соборного, всенародного цілого – народности, то для Куліша *простонародна* література є передусім раціональним й ідеологічним конструктом, який створюють «вищі репрезентанти національности». Власне, тоді, коли україно́філ-інтеліґент ідентифікує себе з «простолюдином», він культивує особливий різновид культурної практики, який можемо назвати *народницьким*.

Ототожнення освічених вищих станів українського суспільства зі «збірною особою простолюдина» Куліш пов'язує в статті «Характер и задачи украинской критики», тобто в період «Листів з хутора», із суспільною корисністю, коли, як він пише:

[68] Петров, «Хуторянство і Европа», 207–208.
[69] Ієремія Айзеншток, редакція, вступ. статті й приміт., *Котляревщина*, Українські пропілеї, т. 1 (Харків: Державне видавництво України, 1928), 13.
[70] Хвильовий, «Думки проти течії», *Твори в двох томах*, 2:473.
[71] П. Кулиш, «Простонародность в украинской словесности», *Основа*, № 1 (1862): 1–2.
[72] Ibid., 5.
[73] *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані*, ред. Юрія Луцького, передм. Юрія Шевельова (Нью-Йорк; Торонто: УВАН, 1984), 287.

> [...] общество от каждого творения ума человеческого начало настоятельно требовать несомненно полезного приложения его к общему делу жизни и когда многие задумались над вопросом: какую именно пользу должны принести обществу высоко развитое слово и высоко облагороженная мысль[74].

Однак Куліш, розбудовуючи свою народницьку концепцію хуторянства, особливість українського руху в цей час бачить у тому, що національна література в Україні не є продуктом індивідуальної творчости авторів і високої культури еліти, тобто високоосвіченого вищого світу («[...] небольшого кружка, устроившего себе изящную жизнь посреди толпы, для которой осталось только подчиняться его вкусу, его понятиям и самой ее жизни [...]»), а є «голосом подобной толпы»[75]. Така література спрямована не на задоволення смаків вищих суспільних класів, далеких від народу, а навпаки – вона залучає до своєї орбіти найздоровіші елементи освіченої еліти, близької до народу «[...] со всею их ученостью, со всем блеском их артистической образованности»[76].

Так, обґрунтовуючи засади українського народництва, Куліш відходить від романтичного ототожнення народу й ґенія, природи й культури; він не виводить народність з «духу» народу, як ранні романтики, а передає його окремим представникам освіченої еліти. Саме тому, що найкращі представники освіченої еліти уявляють навколо себе «віче народне», їхні творіння не є «игрушками удаленного от житейских треволнений кружка», а «созданием духа народного»[77]. Що ж становить собою цей народ? Куліш трактує його не тотально чи сакрально, а доволі прагматично – як суму «окремо взятих особистостей», кожна з яких «[...] почти безразлично незначительна, но в обществе со множеством других, себе подобных, хранит законы литературного вкуса и народного смысла для самых развитых и самостоятельных представителей нашей народности»[78].

Українські поети у трактуванні Куліша – не індивідуалісти, не жерці краси, не естети, вони не творять для свого невеликого кола, а навпаки, завжди уявляють навколо себе «віче народне», і саме тому їхні твори можна вважати втіленням народного «духу». Це наділяє письменника правом репрезентувати народ і морально просвітити його, що робиться для «здоров'я» самого ж народу. У так званого

[74] П. Кулиш, «Характер и задачи украинской критики», *Основа*, № 2 (1861): 159.
[75] Ibid., 159.
[76] Ibid.
[77] Ibid., 160.
[78] Ibid., 159–160.

«народу» (як «развивающейся инстинктивно массы»[79]), немає потреби (чи права?) «[…] работать в мире отвлеченных идей: это дело его литературных органов»[80], не забуває нагадати він. Суть же творчости (як *літератури народної*) полягає не в тому, щоб бути забавкою, а в тому, щоб «[…] служить прежде всего на пользу нашего морального существования […]»[81].

Якщо у 1860-х роках творення популярної української літератури стає першочерговим завданням, то вже в середині 1870-х років Куліш доходить висновку, що культурний маскарад (а «простонародність» була його своєрідною формою) звужує можливості самоідентифікації й індивідуальної, і національної. Свою концепцію «простонародности» він завершує пошуками «кунштовного художнього слова». Куліш називає «роковой крайностью» тенденцію «искать истинной человечности только в сословиях труждающихся и обремененных»[82], зауважуючи вичерпаність україно-фільської стилізації. Наслідування простонародних манер, на його думку, призводить до появи «копий, дающих уродливое понятие об оригиналах, так как не все паничи видали на веку своем лучшие образчики простонародья и не все способны на основании наблюдений своих создать в душе идеал естественной грации простолюдина и его безыскусственного приличия в обращении»[83].

Така народницька концепція, що покладає особливу культурну місію на освічену еліту і водночас ставить їй обмеження не виходити поза моральні уподобання нижчих класів, відповідає духу позитивістської епохи. Хоча така еліта, яку Куліш називає тут справжніми творцями народної літератури, не названа «хуторянами», насправді він апелює саме до них та ідентифікує з ними поняття «українська інтеліґенція». Його «Хуторна поезія», написана через двадцять років, лише конкретизує їхню роль як справжніх виразників народного (і національного) духу.

Можна визнати слушність Арнолда Тойнбі, який, розробляючи модель національної модернізації, апелював не до «репрезентативної культурної еліти», а до середнього класу, не до високої, а до популярної культури, пов'язуючи її розвиток з формуванням середнього класу. Британський історик розрізняв два шляхи творення модерного суспільства. В його теорії це шляхи «знизу догори», тобто через витворення середнього класу, і «згори донизу», коли

[79] Ibid., 162.
[80] Ibid.
[81] Ibid., 160.
[82] П. Кулиш, «Украинофилам», *Хроніка-2000*, вип. 78 (Київ, 2009), 104.
[83] Ibid., 110.

сила, тотожна середньому класові, утворюється програмно, зверху. Цей другий тип розвитку він бачив у Росії, де функції середнього класу перебирає на себе інтеліґенція[84].

Елімінація верхнього класу і його денаціоналізація в Україні, коли «освічені прошарки суспільства – дворянство, молода буржуазія та велетенська більшість інтеліґенції – стояли на платформі російської державно-національної та культурно-національної приналежности»[85], фактично сприяла посиленню (і поширенню) в Україні середнього та дрібного поміщицького стану, а також здрібнілого дворянського класу, сформованого з колишньої козацької верхівки. У цьому плані й самого Куліша критики 1920-х років радше відносили до «різночинців». Це середовище і забезпечувало рецептивне коло «хуторної поезії» Куліша.

Було би значним спрощенням уважати «хуторну поезію» літературою для народу. Її читацьку основу складали різні стани: від грамотних селян і міщан до дрібних поміщиків. Айзеншток твердив, зокрема, що «соціяльне обличчя читачів Котляревського цілком визначається обличчям сучасної інтеліґентної, читачівської маси: це були поміщики, дрібна шляхта й попівство»[86]. А Грінченко, аналізуючи читацьке сприйняття Кулішевих творів, наголошував «інтеліґентський» характер народницького українського письменства, стверджуючи, що ці «твори, хоч мають і дуже добру народну форму, все ж є в далеко більшій мірі твори “духу інтеліґенції”, ніж “духу народного”, або – простіше сказавши – вони просто є продуктом індивідуальної творчости, і через те, що автор їх належав до інтеліґенції, вони сталися більше зрозумілими інтеліґенції, ніж народові»[87].

Кулішезнавчі праці Віктора Петрова не лише дають широкий інтелектуально-культурний портрет Куліша, а й вказують на ті складні питання, які доводилося розв’язувати і в нетрях яких не раз доводилося плутатися творцеві *хуторної філософії*. Всебічний компаративний аналіз його культурософії все ще лишається справою майбутнього.

[84] Арнольд Дж. Тойнбі, *Дослідження історії*, т. 2 (Київ: Основи, 1995), 177.
[85] Лисяк-Рудницький, «Формування українського народу й нації (методологічні завваги)», *Історичні есе*, 1:19.
[86] Айзеншток, ред., *Котляревщина*, 56.
[87] Борис Грінченко, *Кулішеві твори і сільські читачі* (Київ, 1906), 32.

Panteleimon Kulish and His Polish Encounters during the Era of Young Europe

Anna Procyk

> Who among us is not a prophet? Each one of us who has by word, pen, great deed or act served the sacred cause has been a prophet, has been a civil servant of the national call to action, has had a premonition of that what ought to happen.
>
> Adam Mickiewicz[1]

This article will focus on Panteleimon Kulish as a young man, in particular, on the intellectual currents percolating into Ukraine from Western Europe in the second half of the 1830s and early 1840s, currents which captivated the mind and imagination of university students in Kyiv and which subsequently served as the foundation for the program of the first modern Ukrainian political organization, the Cyril and Methodius Brotherhood.

When Panteleimon Kulish began his university studies in Kyiv, it was not an ordinary year in the life of the recently opened institution of higher learning. Before classes could begin in 1840, both new and old students had to pass through an extraordinarily grueling screening process supervised by the police. The reason for this unusual procedure in an academic setting was the discovery of a radical student cell with ties to a revolutionary organization actively engaged in subversive activity within the walls of the university. When subsequent investigation revealed that almost one-third of the student body fell under suspicion, the university was promptly closed.[2] Arrests, lengthy interrogations, imprisonment and executions of the revolutionary organization's top leaders in 1839, created an atmosphere of fear when classes were resumed in the following year.[3]

[1] Adam Mickiewicz's response to Adam Czartoryski in 1842, when the prince referred to the poet as Poland's foremost genius and national prophet. Quoted in Rostyslav Radyshevs'kyi, "Velykyi pil'grim i prorok," in *Adam Mitskevych i Ukraïna* (Kyiv: Biblioteka Ukraïntsia, 1999), 36.

[2] Mikula Varvarcev, "La diffusione del pensiero mazziniana in Ucraina nell 'Ottocento," in *Il mazzianesimo nel mondo*, edited by Giuliana Limiti (Pisa: Instituto Domus Mazziniana, 1996), 477.

[3] Information regarding student circles can be found in Jan Tabis, "Polskie rewolucyjne organizacje studenckie na Universytecie Kijowskim," ed. Antoni Podraza, *Szkice z dzie-*

The radical organization in question, operating under the name *Stowarzyszenie Ludu Polskiego* (Association of the Polish People; from now *Stowarzyszenie*) was led by Szymon Konarski, an emissary of Giuseppe Mazzini, the founder of Young Europe, as well as of Joachim Lelevel, the leader of Young Poland.[4] It was Konarski's mission to prepare the ground for a revolution in Eastern Europe.

Mazzini's frequent encounters with Polish exiles in France and Switzerland led him to believe that an intelligently planned upheaval of the Slavic nations under an enlightened leadership would serve as a spark for a general pan-European conflagration eagerly awaited by exiled revolutionaries. In a letter to Lelewel, the Italian political thinker confided that a young nation would be a better candidate for leadership in the impending epoch of democracy and brotherhood than an old nation that may have been great in the past but "as a result of the cult of materialism and pride in its acquisitions entered the path of moral decline."[5]

Among his Polish acquaintances Mazzini took special note of Konarski, a youth still in his twenties but already a legend in Europe: the young man took part in the Polish November revolution and soon after its suppression by Russian imperial forces in 1831 became one of the most energetic activists among Polish political émigrés in France. After serving as a volunteer in Young Italy's unsuccessful expedition against the Kingdom of Savoy, he became the right hand of the Italian leader in the steps leading to the construction of Young Europe.

The principal aim of Mazzini's organization, founded in Switzerland in 1834, was the attainment of self-determination for all nations willing to fight both by pen and sword for democracy and freedom. Because of Young Europe's declared war against imperialism, Mazzini and

jów stosunków polsko-ukraińskich (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1968), 21–27; S. S. Simonov, "Oseredok 'Sojuzu pol'skoho narodu' w Kyïvs'komu Universyteti," *Visnyk Kyïvs'koho Universytetu*, no. 4 (1961): 96; Witold Łukaszewicz, *Konarski, 1808–1839* (Warszawa: Książka, 1948), 132–33.

[4] On the influence of Young Europe in Ukraine, see my monograph: *Giuseppe Mazzini's Young Europe and the Birth of Modern Nationalism in the Slavic World* (Toronto: University of Toronto Press, 2019), especially chapters 4–6. See also my articles on this subject: "Polish Émigrés as Emissaries of the *Risorgimento* in Eastern Europe," *Harvard Ukrainian Studies* 25, no 1–2 (2001): 7–29; "Moloda Evropa i Kyrylo-Metodiïvs'ke Bratstvo," in *Ukraïns'kyi istoryk*, no. 1–5 (2003): 276–85; "Giuseppe Mazzini and Eastern Europe," in *Ad Fontes: Studia in honorem Oleh Kupchyns'kyj septuagenario dedicata*, vol. 2 (Kyiv–Lviv, 2004); "The Role of Young Europe in the Slavic World," *Kosmas, Czechoslovak and East European Journal* (Spring, 2009): 50–58. See also Mykola Varvartsev, *Dzhuzeppe Mazzini: madzinizm i Ukraïna* (Kyiv: Universytets'ke vydavnytstvo Pul'sary, 2005); Varvarcev, "La diffusione," 465–509.

[5] Quoted in Joanna Ugniewska, *Giuseppe Mazzini: historia jako narodowa terapia* (Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1986), 101.

his followers were hounded in every corner of the continent by Austria's iron-willed chancellor, Prince Metternich. For safety reasons, therefore, it was considered essential to adopt the innocuously sounding name *Stowarzyszenie* as a cover for branches of Young Poland in the territories ruled by Austria and Russia.

Preparatory work for the planned upheaval began even before Konarski left France for his mission in the summer of 1835. A few months earlier, from Young Poland's headquarters in Brussels, Joachim Lelevel dispatched several appeals addressed to both Catholic and Orthodox inhabitants of Ukraine, Lithuania, and Belarus, exhorting all to unite for a struggle against the existing repressive regime.[6] These appeals were followed by hundreds of books and pamphlets with incendiary content from Mazzini's Bibliothèque du Proscrit, a special library founded by the Italian leader in Marseilles for the purpose of collecting and disseminating "all banned works of exiles worthy of note that in accordance with the ideas of Young Europe, deal with history, literature, etc."[7]

These preliminary steps enabled Konarski to transform with relative ease an already existing Polish student group in Kyiv into a disciplined, tightly knit revolutionary organization. The clandestine group was skillfully led by Wladyslaw Gordon, a popular student in the mathematics and physics department. Being a devout admirer of Konarski, the young man followed instructions of Young Europe's emissary with utmost devotion. This was especially true with respect to recruitment of not only Polish but also Ukrainian students. That the participation of non-Poles in the organization was not of marginal nature is attested by the fact that at the time of the conspirators' arrests in 1838, among the top ten leaders holding the rank of *soltys* there were two Ukrainians: Arystarkh Sosnovsky, the son of a Uniate priest, and Aleksander Chornyi, a scion of a government official in the province of Volhynia.[8]

Revolutionary books and pamphlets for the members of the underground were delivered to Kyiv through various underground routes, but the bulk of the incendiary material arrived through the port of Odesa. According to government records based on police interrogations after

[6] Stefania Sokołowska, *Młoda Polska: Z dziejów ugrupowań demokratycznych Wielkiej Emigracji* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972), 147.
[7] Giuseppe Mazzini, *Edizione Nazionale, Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini*, 106 vols. (Imola: Cooperativa Tippografico; Editore Paolo Galeati, 1906–1990), 12:233.
[8] Information regarding Ukrainian members of the secret organization at the Kyiv University can be found in Tsentral'nyi Derzhavnyi Arkhiv Ukrainy v Kyievi (TsDIAK), fond 442, op. 794, spr. 159. Both Sosnovsky and Chornyi were sentenced to death together with Konarski and eight other conspirators. The students' sentences, however, were later commuted to service as privates in the Caucasus. See the references in footnote 4.

Konarski's arrest, a large part of the seized literature was designated for university students in Kyiv.[9] Well known works of Mickiewicz, such as *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* and *Dziady*, Lamennais's *Paroles d'un croyant*, and of other authors, among them Maurycy Mochnacki's *Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831,* were read and analyzed in small, tightly knit discussion groups. This intensive political indoctrination was camouflaged by a lighthearted, jovial demeanor displayed by the conspirators in their day-to-day interaction with colleagues on the university grounds.[10]

Despite the rigorous screening process imposed by the police at the opening of the school year of 1840, a good number of the organization's rank-and-file must have escaped detection, for very soon after classes were resumed, both Polish and Ukrainian circles began to emerge. When interrogated by the police in 1846, Hryhorii L. Andruzsky, a student at the university during the time under consideration and subsequently a member of the Cyril and Methodius Brotherhood, stated matter-of-factly that the Poles were dreaming of restoring their lost statehood, the Ukrainians carried on lengthy discussions about the Cossack past and explored the treasures of their culture. Only the Russians, besides preparing themselves for classes, did not appear to have any other interest except billiards, the favorite pastime of the day.[11]

Young Kulish was a member, if not the initiator and leader of the Ukrainian student group referred to by Andruzsky. In his reminiscences he calls his intimate circle of friends *Kyivs'kaia Molod'*, explaining that because of the extreme caution those times required, neither a written statute nor a plan of action could be prepared for the attainment of what appears to have been the circle's principal aim: "the salvation

[9] Varvarcev, "La diffusione," 478.

[10] Tabis, "Polskie rewolucyjne organizacje," 22–24. See also "Zapiski Pietra Dmitrievicha Sieleckogo (1821–1846)," *Kievskaia starina* 8–10, no. 2–9 (1884). A similar secret society tied to the Stowarzyszenie was established at the University of Dorpat where both Polish and Ukrainian students were pursuing their studies in the 1830s and 1840s. The city's important port on the Baltic was a convenient channel for revolutionary literature designated not only for the university but also for the organization's branches in Lithuania, Belarus, and the Russian capital. The members of this circle focused on the dissemination of democratic ideas among the gentry and among the youth. The leading activists in the group were Karol Hildebrandt, Bronisław Zaleski, and Edward Żeligowski. Łukaszewicz, *Konarski*, 133; Wiesław Caban and Ryszart Matura, eds., *Bronisława Zaleskiego i Kajetana Cieszkowskiego nieznane relacje o powstaniu styczniowym* (Kielce: Wyzsza Szkoła Pedagogiczna im Jana Kochanowskiego, 1997), 27.

[11] *Kyrylo-Mefodiïvs'ke tovarystvo*, vol. 2 (Kyiv: Naukova dumka, 1990), 507 ["Police interrogation of H. L. Andruzsky"].

work of the people." For all had to abide by the unwritten rule: "to be as elusive as air."[12]

That the atmosphere of fear generated by the events of the Konarski conspiracy continued to dominate the academic day-to-day existence in the 1840s is evident from every phrase in the cited passage. Yet, in spite of the caution Kulish learned to abide by in his youth, the guiding principles of the circle's "unwritten program," as well as the literature by which its members were inspired, are only thinly hidden in his reminiscences:

> Ukrainian songs and literature of the Ukrainian people inspired youthful minds in Kyiv with the salutary thought: to raise their nation out of the darkness which was destroying its well-being and making it impossible for spiritual forces to prevent the decline. The Kyivan youth we are talking about was deeply inspired by Holy Scripture; it was a youth of great spiritual purity and was enthusiastic about spreading the gospel of neighborly love […] The teacher of the Kyiv group […] was He Himself [i.e., Christ]. They were all equal, and he was the first among them, who was their servant.[13]

The above passage reveals that the members of the Ukrainian circle were familiar with ideas of *Polska Chrystusowa*, a religious, mystical group founded by Polish émigrés in France, some of whom were members of Young Poland.[14] In addition, the passage betrays the circle's acquaintance with writings of Lammenais, in particular, his *Paroles d'un croyant*, as well as with an important early work by Mazzini, *Fede e Avvenire*[15] originally written by the Italian revolutionary in French specifically to make it more accessible to educated youth in Europe.

The Italian leader's firm belief that every nation ought to be independent was based on his conviction that foreign domination inevitably leads to moral degradation of the subjugated nation due to the erosion of

[12] Panteleimon Kulish, *Tvory*, vol. 2 (Kyiv: Naukova dumka, 1994), 361.
[13] Ibid.
[14] Of special interest in this instance are Józef and Bohdan Zaleski. The official name given at birth to both of these lifelong intimate friends was Józef Bohdan Zaleski. For reasons of clarity, the poet will be referred to by the name he is commonly known in literature, Bohdan Zaleski. His older namesake, a distinguished soldier of the Napoleonic wars as well as the November Revolution of 1830 and in emigration a confidant of Young Poland's leader, Lelewel, will be referred to as Józef Zaleski. Both had continuing contacts with relatives and friends in Ukraine. On this subject see Józef Tretiak, *Bohdan Zaleski na tulactwie: 1831–1838*, 2 vols. (Kraków: Nakładem Akademii Umiejętnosci, 1913–1914), especially 1:282–83, 290; Mikołaj Mazanowski, *Józef Bohdan Zaleski: Życie i dzieła, zarys biograficzny* (Petersburg: Nakładem Księgarni K. Grendyszyńskiego, 1901).
[15] Giuseppe Mazzini, *Fede e Avvenire et Altri Scritti*, ed. Luigi Salvatorelli (Rome: Guillio Einaudi, 1945).

spiritual values secreted in the people's culture and tradition. Therefore, it was the responsibility of enlightened individuals, in Mazzini's terms, "the apostles of the people," to prevent their countrymen's moral and cultural decline through a conscious effort to recover the treasures of the nation's past. In this manner, Mazzini believed, national consciousness would be reawakened among the masses, providing them with the spiritual nourishment and moral strength needed for an all-embracing struggle for democracy and national freedom.[16] In modern terminology these ideas could be interpreted as a nation-building process, but not one that would involve a deliberate attempt to "create a tradition" in the sense of the Marxist historian Eric Hobsbawm, but by means of a conscientious effort by gifted individuals to unearth the enslaved nation's hidden spiritual wealth.

A sterling example of an "Apostle of the people" in the Mazzinian sense would be the circle's future member, Ukraine's foremost poet, Taras Shevchenko. In fact, it was precisely from that perspective that the national bard was perceived by his colleagues when the circle was being transformed into the Cyril and Methodius Brotherhood. One of the Brotherhood's leading members, Mykola Kostomarov, expressed this idea with penetrating insight and eloquence:

> Taras's muse has broken some underground dam, closed by many locks for centuries, buried in the soil, deliberately ploughed and cultivated, so that the very memory of the place where this underground stream flows is hidden from young generations. Taras's muse daringly entered this cleft with an inextinguishable torch and opened up the way for sunlight, fresh air, and human curiosity... And no historical or moral carbonic acid will extinguish this torch, since this torch is aflame with immortal fire—the fire of Prometheus.[17]

In fewer words, but with equal perspicacity, Kulish expressed the same idea: "It was Shevchenko who was the first to ask our mute burial mounds what they are, and it was to him alone, that they gave their answer, clear as God's word."[18] Another member of the Brotherhood, Vasyl' Bilozersky, responded with similar awe and admiration upon hearing

[16] For an excellent summary of Mazzini's ideology in English, see Roland Sarti, *Mazzini: A Life for the Religion of Politics* (Westport, CT: Praeger, 1997), especially 23–70. By the 1840s Mazzini's viewed his movement more as an elite organization of true believers, a training ground for the elites of the future rather than a broadly based organization. Ibid., 109.

[17] Mykola Kostomarov, "Spohad pro dvokh maliariv (Spohady pro Tarasa Shevchenka)," in *Spohady pro Tarasa Shevchenka* (Kyiv: "Dnipro," 1982), 133–34.

[18] "Slovo nad hrobom Shevchenka," in *Tvory Panteleimona Kulisha*, vol. 6 (Lviv, 1910), 495–96.

a friend's rapturous report about Shevchenko's reading of a new poem ("Yeretyk"):

> In an instant, a salutary thought flashed through my mind—what a genius we possess in the person of Taras Hr. [Hryhorovych Shevchenko], because only a genius through a deep emotional insight is capable to grasp the needs of the people and of the entire era which no science or knowledge is capable to attain without the poetic and religious fire.[19]

The similarity of ideals guiding Young Europe and the Cyril and Methodius Brotherhood, has been observed by a number of historians. One of the first serious studies on this subject was written by Zenovii Hurevych, in the early years of Soviet Ukraine. His work *"Moloda Ukraïna": Do vos'mydesiatykh rokovyn Kyrylo-Metodiïvs'koho Bratstva*[20] was written to commemorate the eightieth anniversary of the founding of the Cyril and Methodius Brotherhood. By tracing the links between the Ukrainian political organization and Young Europe through the Konarski movement, Hurevych reached the conclusion that "Similar to its older sister, Young Italy, promoting the slogan 'God and the people,' our young Ukraine by declaring the rule of God and the people, ideologically belongs to that bourgeois organization that is known in history as Young Europe."[21] As the political climate in the Soviet Union was rapidly changing at the time of the book's publication in 1928, the work disappeared from the shelves and the young historian and his mentor, Matvii Yavorsky, were exiled. After the sad fate of the two historians, no Soviet writer in the years to come attempted to look for links with the West. A strict Russocentric orientation became the rule.

The failure to look for possible connecting ideological links with the West has not been the shortcoming of the Soviet authors only. It is also true of works published outside of Ukraine. The Canadian author George Luckyj, for example, was clearly aware of the ideological similarity between the two organizations when he chose the title of his monograph on his subject, *Young Ukraine*: *The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius in Kyiv*.[22] In his research, however, the author showed no interest in finding the channels through which ideas from Western Europe were being transmitted to Ukraine.

[19] Kyrylo-Mefodiïvs'ke tovarystvo, vol. 1 [1990], 105.
[20] Zenovii Hurevych, *"Moloda Ukraïna": Do vos'mydesiatykh rokovyn Kyrylo-Metodiïvs'koho Bratstva* (Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukraïny, 1928).
[21] Ibid., 112.
[22] George S. N. Luckyj, *Young Ukraine: The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius in Kiev, 1845–1847* (Ottawa: University of Ottawa Press, 1991).

A striking example of this shortcoming is a work written in Poland on the eve of the fall of the Soviet regime. In it, the book's author, Stefan Kozak, nonchalantly dismisses the Brotherhood's connection with Young Europe by arguing that, even though the Cyryl and Methodius Brotherhood's program reflected Mazzini's political ideas, the Ukrainian conspirators were influenced not by Young Europe but by *Konarszczyzna* (the Konarski movement).[23] The author is obviously unaware that Konarski was an emissary of both Lelewel and Mazzini, that *Stowarzyszenie* was a branch of Young Poland, even though well-documented studies on this subjects have been for years available in Poland.[24] Similar lack of interest in the European connection is evident in biographies of Kostomarov and Shevchenko, in spite of the fact that hints of possible conduits have been always present.

A number of hidden conduits, for example, are found in Kulish's reminiscences of his youth and early career. One of them involves his encounters with the Polish landowner, writer, and literary critic Michał Grabowski. In the police records, Grabowski is listed as a member of Konarski's organization but, like many other members of Polish intelligentsia not directly engaged in conspiratorial work, the Polish writer was placed under surveillance only. The records show that at least until September 1840, Grabowski was obliged to report to the police.[25]

Kulish depicts his visits to the Polish landowner's estate in glowing colors, referring to the days spent in Grabowski's company as the hap-

[23] Stefan Kozak, *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści: Bractwo Cyryla i Metodego* (Warszawa: Instytut Wydawniczy "Pax", 1990), 88. Similar shortcomings are present in the introduction of a three-volume collection of documents on the Cyril and Methodius Brotherhood published in Soviet Ukraine in the same year as Kozak's study. In the introduction to the first volume, reference is made to parallel political developments in Western Europe, including the founding of Young Poland and Young Europe, but with respect to the question of influence on the Cyril and Methodius Brotherhood, only Russian clandestine organizations and the *Stowarzyszenie* are mentioned. As in Kozak's study, the *Stowarzyszenie* is treated as an organization separate from Young Poland and therefore unrelated to Mazzini's Young Europe. *Kyrylo-Mefodiïvs'ke tovarystvo*, 1:6–7. It is clear that the author in Poland relied mainly on sources published in the Soviet Union, even though excellent studies on Young Poland and Mazzini have been published in Poland.

[24] Sokolovska's work cited in this article is only one example.

[25] See TsDIAK, fond 442, op. 790, spr. 14, ark. 1–21. On this subject, see also Volodymyr Miiakovs'kyi, "Shevchenko i Kostomarov," *Khronika-2000*, no. 4 (86), *Zarubizhne Shevchenkoznavstvo (z materialiv UVAN)*, part 2 (2011): 296–312, here 307–9. There is little doubt that Grabowski was familiar with Young Poland's program. Two of his colleagues, the poets Bohdan Zaleski and Seweryn Goszczyński, were active members of the organization. Zaleski was recruited to Young Poland by Konarski when the organization was in the process of formation and Goszczyński headed the Galician branch (*Stowarzyszenie*) of Young Poland in Lviv during the second half of the 1830s. Both had contacts with Kyiv as well as with other parts of Ukraine.

piest time of his youth. The budding Ukrainian writer expresses amazement how tolerant and patient his host had been when because of his youthful impulsiveness and hotheadedness, he occasionally became excessively critical of some events in Polish history.[26] In those days, of course, Kulish could not have known that Grabowski had ties with the Konarski cause which, as noted earlier, had on its agenda the cultivation of friendship with Ukrainians, the young in particular. Even though Konarski and other leading figures of the *Stowarzyszenie* may have been executed, the guiding ideals of Young Poland/Young Europe were not extinguished with their deaths. The "apostles of the people" that were left behind continued to perform their "missionary" work in a quiet, patient manner once the stormy weather of arrests and executions passed away. If one wishes to cite a connecting link between Ukrainian political awakening in the 1840s and the ideals of Young Europe, the mentor-student relationship between the Polish writer and one of the central figures in Ukrainian cultural and political renaissance, serves as a prime example.

Among other members of Polish intelligentsia who maintained regular contacts with young Ukrainian activists, of special interest is Konstanty Świdziński. This Polish aristocrat also cultivated friendship with Kulish and Kostomarov by encouraging them both in their scholarly endeavor and literary pursuits. The close relationship established between Kulish and Świdziński is attested by the fact that the aspiring Ukrainian writer had access to the count's rich collection of manuscripts, even when the master of the house was not present on the premises of his estate in Khodorkovo, near Kyiv.[27] That Świdziński was also a scholarly advisor to the niece of Józef Zaleski, Countess Dionizja Poniatowska,[28] a frequent traveler to France and Italy for reasons that were not connected entirely to her health, indicates that through Poniatowska/Świdziński there existed a direct channel of communication between Józef and Bohdan Zaleski—both important Polish émigrés with ties to Young Poland—and the members of the Cyril and Methodius Brotherhood.[29] Regular contact between families torn apart by the Revolution of 1830 was essential for most Polish émigrés not only for emotional but also for political and fi-

[26] Panteleimon Kulish, "Avtobiohrafiia," in *Sami pro sebe: Avtobiohrafiï vydatnykh ukraïntsiv XIX-ho stolittia*, ed. Iurii Luts'kyi [George S. N. Luckyj] (New York: UVAN, 1989), 23–56, here 33 and 36. See also the correspondence between Kulish and Grabowski in Panteleimon Kulish, *Povne zibrannia tvoriv*. *Lysty*, vol. 1, *1841–1850* (Kyiv: Krytyka, 2005).

[27] Kulish, "Avtobiohrafiia," 35.

[28] *Listy Dyonizyi Poniatowskiej do Bohdana i Józefa Zaleskich*, vol. 1 (Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1900), 13.

[29] See the sources in footnote 14.

nancial reasons. This was true of both Zaleskis. Countess Poniatowska, in addition to being the niece of Józef Zaleski, was also the "Ukrainian muse" of Bohdan Zaleski the poet.

Was Kulish aware in his youth of the Konarski/Young Europe connection? Most likely not, because for reasons of security, it was in the interest of the conspiracy to keep ties with one of the most radical organizations on the European continent in strict confidence, especially in territories ruled by the autocrats of Austria and Russia. If Kulish learned of the link in later years, it provided him with yet another proof to support his belief that: "With its head Ukraine is in Europe, while with its feet, it is in Asia."[30]

[30] Quoted in Ievhen Nakhlik, *Panteleimon Kulish: Osobystist', pys'mennyk, mystets', myslytel': Naukova monohrafiia u dvokh tomakh*, vol. 2 (Kyiv: Ukrains'kyi pys'mennyk, 2007), 79.

Кулішева поезія 1860-х років: колізії та контекст

Микола Бондар

Чимало дослідників відзначають значні зміни в духовному й культурному житті України по обидва боки російсько-австрійського кордону на початку 1860-х років. Значно вищим (а в зіставленні з Ніколаєвською епохою – незрівнянно) стає ступінь особистої свободи, зокрема у вислові думки, що, втім, бере початок ще у часи Кримської війни; суспільство обговорює проєкти реформ, які назрілі, а в підросійській Україні набирає масових форм національно-культурний рух, складовою частиною якого є діяльність громад, що ставлять собі за завдання розвиток народної освіти. У Західній Україні на суспільну арену виходять народовці. За цих обставин національне самоусвідомлення набуває нової сили, передбачаючи не лише розгляд актуальних завдань на перспективу, а й ширше – у змінюваній духовно-культурній ситуації, осмислення феномена України на тривалому історичному шляху.

На початок 1860-х років Пантелеймон Куліш є вже істориком і літератором з неабияким досвідом осягнення історичного минулого: в його доробку, окрім роману «Чорна рада», – прозові твори, поема «Україна», літературно-критичні й публіцистичні статті.

У середині 1861 року Куліш активно повертається до віршування українською мовою. Підсумком такого вибуху творчости стало видання збірки «Досвітки» навесні 1862 року. Збірка містить низку творів історичної тематики: поеми «Великі проводи» й «Настуся», думи «Солониця», «Кумейки» та «Дунайська дума» (фактично менші за обсягом і лірично наснажені поеми). Ці тексти посідають чільне місце в збірці, визначають її як талановиту репліку поета в контексті нового, поглибленого бачення української історії.

Світоглядно, літературно, історіософськи Куліш на цьому етапі своєї творчости закорінений переважно у Просвітництві й Романтизмі; на карті західноевропейського культурного розвитку це період від Руссо до Ґеґеля. Певна річ, для Куліша як автора «Чорної ради», ранніх фольклорних оповідань, роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» та поеми «Україна» чимало важив, зокрема, й досвід російських та ранніх українських романтиків. Але у сферах, які виходили за межі жанру й сти-

лю, літературної поетики, у парадигмах світоглядних Куліш усе-таки тяжів до тих універсальних абстрактних структур, що ними жила європейська філософія та література другої половини XVIII – початку XIX століть.

Один із дослідників слушно завважує відгомін геґелівських концепцій у поглядах Куліша: «Саме в плані філософії Геґеля Куліш вважав, що історію рухає абсолютний дух»[1]. На підтвердження тези наведено міркування на початку Кулішевого нарису «Руїна» (1863), де мовиться про підпорядкований абстрактному розуму хід історії і те, щó він несе для менших націй: «…всьогосвітний розум чинив своє діло, пробивавсь крізь темні, чваровиті віки, судив могущих і великих історичнім судом…»[2]. Можна згадати, що існування вищої «інстанції», яка логічно вирівнює розрізнені та протиставні одне одному зусилля, Куліш стверджує в листі, написаному за пару років до появи «Досвіток»:

> О Василий Васильевич! делайте свое дело и предоставьте другим столь же благородным существам делать свое, а вышния судьбы, которые не дают известись человечеству, уравномерят все слишком пылкие стремления противодействием других сил, и человечество никогда не потеряет благородства своей природы. Недаром оно волнуется и страдает. Видно, иначе ему существовать невозможно[3].

Перед тим як перейти до власне аналізу поезії, наведемо тут поетичний вислів, що ще раз засвідчує подібні Кулішеві переконання. Ведучи мову про героя своєї поеми («Великі проводи») як про незрозумілий тривіяльному сприйняттю феномен, поет зазначає: «Не про вас, панове, дбає / Чистий дух з духами, / Як на землю посилає / Диво між дивами»[4]. Заслуговує на увагу припущення Осипа Маковея про інтенсивність духовно-культурного діялогу Куліша зі слов'янофілами, відтак і можливість формування історіософських уявлень письменника через поглиблення знайомства з геґелівською

[1] С. Т. Мащенко, «Методологчні позиції Кулішевого аналізу історії», *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*, вип. 75, *Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури* (Чернігів, 2010): 40.

[2] П. Куліш, *Твори [у шести томах]*, [упоряд. Юліян Романчук], т. 6 (Львів, 1910), 168. Див.: Мащенко, «Методологічні позиції Кулішевого аналізу історії», 40.

[3] П. Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, т. 2, упоряд., комент. О. Федорук (Київ: Критика, 2009), 353–354. (Лист до Василя Тарновського-старшого від 30 березня 1856 р.).

[4] П. Куліш. *Твори у двох томах*, упоряд., приміт. М. Л. Гончарук, т. 1 (Київ: Дніпро, 1989), 163–164. Дальші посилання на це видання – у тексті статті в дужках.

філософією історії, що виступала одним зі складників світогляду та ідеології слов'янофільства[5].

У час написання «Досвіток» Куліш уже читав філософські праці представників позитивізму. Дослідники – Степан Величенко, Євген Нахлік, В'ячеслав Артюх, Олексій Ясь – уже відзначали, що письменник глибоко засвоїв настанови позитивістської парадигми; на додачу, той же Олексій Ясь особливу увагу звертає на факт, що ще 1862 року в праці «Украинофилам» (вперше видрукувана в 1911) Куліш цитує міркування Генрі Бокля про «клас людей» і зловживання цього «класу» своєю силою[6]. Слід зазначити, що позитивістські практики Куліш був готовий засвоювати ще до свого заслання, працюючи над власним історіографічним, придатним і для історичних, і для літературних праць та новаторським на той час (випереджаючи в цьому й Миколу Костомарова) методом дослідження. Центральне місце в структурі цього методу посів пошук «этнографической и исторической истины»: імператив, який Куліш вивів із критичного осмислення творів Миколи Гоголя на українську тему. Позитивістське поняття «класів» також має відповідник у Кулішевому погляді на історичний процес як взаємодію багатьох верств, груп і підгруп суспільства, інтереси яких коливаються від загального співпадання до діяметрального протистояння. Можна навіть сказати, що «позитивістський» метод Куліш розробив самотужки, а в працях, із якими познайомився пізніше, віднайшов його теоретичні обґрунтування. Здається, утім, що з Кулішевої уваги випало притаманне позитивізмові бачення явища в його еволюції (хоча на великому історичному відтинку, як-от у «Дунайській думі», Куліш таки констатує еволюційне переродження) та ще більше – принцип відносности дослідницького погляду (якраз можливість релятивности, наявність кількох рівноправних думок в оцінці явища Куліш цілковито відкидав).

Здається, що ці два методологічні – у декартівському розумінні – чинники: близький до позитивізму спосіб доскіпливого історичного дослідження та притаманна раціоналізмові спрямованість на остаточну «правду» явища, чинний для всіх наступних часів смисл, – зумовили як сильні сторони його творчости (через повірку тієї чи іншої історичної події перед лицем абсолюту), так і його подальші колізії під час намагань здійснити ревізію української історії.

[5] Осип Маковей, *Панько Олелькович Куліш: Огляд його діяльности* (Львів, 1900), 82–83.

[6] Олексій Ясь, «Історичне письмо пізнього П. Куліша як предтеча консервативного проекту української історіографії початку XX ст.», *Український історичний журнал*, № 4 (2019): 71.

У творах збірки Куліш відходить од апріорної ґлорифікації українського козацького минулого, що було притаманно його попередникам-романтикам, не виключаючи й Шевченка як автора «Тарасової ночі», «До Основ'яненка», «Івана Підкови», «Гамалії». Не викликає сумніву, що ще до знайомства із філософією Бокля та його поняттям «класів» Куліш упроваджує у власні тексти, які оповідають зокрема й про козацьку добу, значну диференціяцію учасників історичного дійства й констатує гострі внутрішні суперечності в спільноті.

У змінюваних історико-культурних обставинах початку 1860-х збірка «Досвітки» не могла не ввібрати відповідних своєму часові рефлексій над українською історією – а зважаючи на панівну тоді традицію виокремлювати козацький період як історично значущий, і поготів.

Історичні сюжети творів збірки співвідносні переважно із подіями XVI–XVIII століть.

У «Досвітках» Куліш яскраво заявляє про себе як про поета не тільки історичної, а ще й народознавчої тематики. Його глибоке знання козацького побуту відбито в поемі «Настуся», основним сюжетом якої є породичання – сватання, а відтак і весільний обряд – двох славних козацьких родів. Ще в 1885 році Іван Франко, «захищаючи» Куліша від знищувальних оцінок Олександра Конисько-го (автора огляду «Zarysy ruchu literackiego Rusinów»), відзначав «уступи поеми "Настуся"» як приклад «проблисків правдивого таланту» поета[7].

Куліш у поемі чимало уваги приділяє різним відрадним турботам родинного характеру й мирному побутуванню поза битвами, що відшуміли: «Попаруєм діток, / Молодих орляток, / Та й засядем по пасіках / На ввесь літ остаток. / Нехай свіжим цвітом / Земля процвітає, / А ми будем молитвами / Добувати раю…» [1:84]. Але навряд чи пацифістські концепції посідають у поемі чільну роль, як і, для порівняння, у «Чорній раді». Можна почасти погодитися з дослідниками Віктором Петровим і Василем Івашковим, що ідеалом «Чорної ради» є мирне життя, віддалеки бурхливих подій, втілене в образах Петра Шраменка та Лесі Череванівни[8], проте в цілому Кулішеве бачення позитивного персонажа та відповідного, зумовленого історичним часом, окреслення трибу життя звести лише

[7] Іван Франко, *Зібрання творів у 50 томах*, т. 26 (Київ: Наукова думка, 1980), 353.
[8] Василь Івашків, «До питання про художню концепцію роману П. Куліша "Чорна рада"», у кн.: *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження* (Львів; Нью-Йорк: Вид-во Мар'ян Коць, 2000), 41–43.

до цього аж ніяк не можна. У поемі «Настуся» її герої, Морозенко й Настуся, немовби дублюють зазначених вище героїв «Чорної ради» – але цю ідилію поет вважає за необхідне обірвати. У побічних сюжетних відгалуженнях, іще починаючи з пісні другої, змальовано картину бойових пригод представників обох родів, що і є основою їхньої доброї слави. А отже, не може погодитися бути домонтарем і молодий Морозенко, щойно одружений і щасливий у сімейному житті. Розмови двох «дідів» (патріярхів родин) про свої звитяги не дають героєві спокою: «…Не дивиться Морозенко / В очі карії пильненько. […] / Сяде мовчки, крутить уса, / Не спогляне на Настусю», – а його прагнення до битви виказує монолог, звернений спершу до бойового коня: «Годі, коню, смутно ржати, / Підковами землю рвати! / Тобі нудно на отаві, – / Мені нудно жить без слави, / Ой без слави козацької, / Без заслуги лицарської…» [1:94]. Попри розставання з любою дружиною і взаємні сльози, Морозенко вирушає на поля бойовиськ. У фіналі поеми підкреслено – це і є той самий Морозенко, відомий лицар із народних пісень, оборонець України, котрий загинув героїчною смертю: «…Заспіває-заридає / Уся Україна» [1, 97].

Куліш підхоплює та розвиває традицію українських романтиків: Левка Боровиковського, Тимка Падури, Миколи Маркевича, Миколи Костомарова, Амвросія Метлинського, Тараса Шевченка, Олександра Корсуна, – але тон історичних творів у «Досвітках» дещо інший. Поет виводить на яв драматичні сторінки української історії, він пише не так про перемоги, як про поразки козацьких військ – і у бою в урочищі Солониця (1596 року, військо Наливайка), і в бою під Кумейками (1637 року, військо Павлюка-Бута), – наголошуючи, що українська історія не була парадним походом і що кожен крок її давався нелегко: «Нехай знають на всім світі, / Як ми погибали / І, гинучи, свою правду / Кров'ю записали» («Кумейки» [1:40]). Поет пластично зображує моменти поразок – і коли план зображення радше масштабний (у «Кумейках» це дії реґулярного війська Потоцького супроти тих, кого поет іменує «нашими»: «Ой розбив з гармат Потоцький / Табор, мов кошару, / Розігнали ляхи наших, / Як вовки отару» [1:39]), і коли детальний (опис жорстоких кар, яких дознали переможені: «Кого били-потопили / В глибокій Росаві, / А кого судом судили / В далекій Варшаві. / Осудили недобитків / На великі муки: / Розійшлися по Вкраїні / Каліки безрукі» [1:39]). У думі «Солониця» тяжкі страждання обложених наливайківців змушують їх урешті прийняти поразку: «Вони воювали / Чотири неділі, / Од безхліб'я, од безвіддя / Руки обімліли. / Вони воювали / І кров проливали, – / Бунчуки й шаблі під ноги /

Ворогам поклали» [1:36–37]. Серед батальних описів, які становлять другий план поеми «Настуся», рельєфно й із натуралістичними деталями показано не лише звитяги родовитих козаків, але й невдачі, як-от опис зломленої оборони козацького табору на Сулі в 1638 році: «… Покидали в багнах / Воронії коні; / Слали свити через багна, / Втікали ’д погоні» [1:80]. У поезії попереднього часу першим на такі картини зважився Метлинський у вірші «Козачая смерть» (розмова між козаками, батьком і сином: «– Батьку, батьку! мені душно, мене пече, / В горлі засихає! / – Синку, синку! біля мене все кров тече, / Водиці немає!»[9]). Цю лінію серед українських поетів продовжив, зокрема, Григорій Воробкевич у поемі «Берестечко» (1869), коли змальовував залишене гетьманом в болотах козацьке військо: «Загатили страшну греблю / із трупів козацьких, / помостили міст пекельний / із костей шляхетських. / І тим мостом мала купка / степу достигала, / байраками і ярами / гетьмана шукала…»[10].

Тяжіння до сюжетів з організуючим епізодом поразки, яким позначено інтерпретацію історичної теми у Куліша періоду «Досвіток», безумовно задавало відчутний рівень художньої конфліктности твору.

Прикметно, що Куліш не одразу став заперечувати позитивну роль простолюду в минулих подіях: як засвідчують думи «Кумейки» та «Солониця», поет навіть робить крок назад порівняно із «Чорною радою», де рішення малосвідомих мас зумовило фатальний історичний вибір. У «Кумейках» не раз мовиться, що Потоцькому – «батькові панському» – протистоїть «сірома убога», і симпатії автора всуціль на боці цієї «сіроми», учасників стихійного руху проти гноблення. На оплакування долі побитих повстанців автор навіть залучає ремінісценцію зі «Слова о полку Ігоревім»: «Никли трави жалощами, / Гнулось древо з туги, – / Дознавали наші предки / Тяжкої наруги…» [1:39]. Виступ зазначених «сіромах» поет ототожнює із самим українством у його протиставленні «панству»: «Поки Рось зоветься Россю, / Дніпро в море ллється, / Поти серце українське / З панським не зживеться» [1:40].

Наскрізь конфліктним і зумовленим різницею настроїв і вчинків відповідних тогочасних «класів» (власне, верств козацтва) є сюжет думи «Солониця». Поет тут, знов-таки, опиняється на боці про-

[9] [Амвросій Метлинський], *Думки і пісні та ще дещо Амвросія Могили* (Харків, 1839), 88.

[10] Сидір Воробкевич, *Твори*, упоряд. В. Лесин та О. Романець (Київ: Радянський письменник, 1964), 306.

стих, незначних своїм суспільним статусом прихильників Наливайка та, супроти поміркованих оцінок у «Чорній раді», робить різкий критичний випад на адресу поведінки реєстрового козацтва, щодо якого справджуються підозри Наливайкового товариства: «Крикне товариство: / “Наливайку, друже! / Не впевняйся, сизий орле, / На лейстрових дуже…”» [1:34]. На означення нездалости, малодушности й зрештою зрадництва «лейстровиків» поет знаходить колоритну метафору: «Бо ті лейстровії / Виросли в неволі: / Ой не вдержать против вітру / Корогви у полі» [1:34]. Побоюючись бути вилученими з «реєстру» («виросли в неволі»), вони «не вдержали корогви», себто не допомогли своїм одноплемінникам, ба більше – вчинили ганебно, опинившись у першому ряду тих, хто узяв наливайців в облогу: «Стали недоляшки / Поруч із ляхами, / Обгорнули наливайців / Леєстровиками» [1:35]. Ґрунтуючись на цьому епізоді, Куліш чи не вперше вносить корективи в романтичне піднесення «козацької слави»: «Повабились наші / На мову лукаву, / Затоптали, закаляли / Козацькую славу» [1:35]. Ця теза про зрадництво певних козацьких груп і їхню байдужість до національної солідарности, теза, зміст якої поки що розкривається як випадковий відступ одщепенців від обов’язкового кодексу «козацької слави», озветься повноголосо у пізнішій поетичній – а також у науковій та публіцистичній – творчості Куліша, і то вже переважно у відриві од поняття «слави».

Із думами «Кумейки» та «Солониця» за висловленою позицією підтримки низового козацтва кореспондує «Дума про Саву Кононенка (1637)» – твір, написаний уже по виданню «Досвіток» (його публікацією розпочинається львівський народовський журнал «Мета»). У цій думі також діють павлюківці: за наказом свого кошового отамана вони розправляються з обраним реєстровиками «гетьманом» – Савою Кононенком. Уже до поетичних текстів, друкованих на сторінках «Основи», Куліш не раз додає примітки та роз’яснення – у випадку із «Думою» віршований текст він супроводжує «Переднім словцем», своєрідною прозовою анотацією:

> Між старосвітським нашим козацтвом викидалось людей ледачих чимало. Такий був і Сава Кононенко. Приблудивсь він до нас на Русь із Московщини і заколотив усіма козаками, підцьковуючи шляхту на козацтво, а козаків-рейстровиків – на виписчиків та запорожців. Панам-ляхам такий чоловічок був по нутру; підпирали його пани-ляхи збройною силою, бенкетами його вгноблили, подарунками обсилали і помогли йому виманити в рейстровиків гетьманську булаву. Тоді запорозький кошовий Павлюк, бачивши, що ледачий чоловік орудує козацькою справою, вислав од

свого боку добрих молодців у Переяслав. Взяли вони Саву з його підручниками і привезли до Павлюка в кош. Там козаки його судили військовою радою й скарали смертю яко «недруга отчизного і похлібцю лядського»[11].

У рядках, якими завершується твір, звучить схвалення справжніх козацьких звичаїв, охоронцями яких виступають «низові братчики-козаки», а на передньому плані – їх козацьке уявлення про інтереси «вітчизни»: «Стала в світі слава – / Розквитався Сава / З низовими братчиками-козаками / За лукаві вчинки, / За панські впоминки, / За бенкети, за всі трапези з ляхами. [...] / Стала в світі слава – / Козацькая справа / Сама себе людям на сміх не давала; / Добре вона дбала, / Раду радувала, / Недруга отчизного скарала»[12].

Майстерність зображення батальних сцен, що її Куліш набув протягом 1850-х років, пишучи художні полотна й історіографічні нариси, письменник відтак невимушено трансформував у поетичні історичні твори збірки «Досвітки»: це й поеми «Великі проводи» та «Настуся», і «думи» «Солониця» та «Кумейки», у яких подибуємо описи конкретних воєнних сутичок. Авторське жанрове визначення «думи» має й «Дунайська дума», де, на відміну від двох попередніх «дум» збірки, у викладі матеріялу вирішального значення набуває не розвиток події, а авторський роздум, адже це твір більш узагальненого історіософського плану. (Варто додати, що й тут описувана епоха, узята на чималому історичному відтинку, не раз озивається колоритними батальними деталями.)

«Дунайська дума» (основну частину надруковано 1862 року в збірці, а закінчення – 1863-го в «Галичанині») є своєрідним начерком історії України крізь призму відносин поміж вищими й нижчими її верствами. Поет перераховує цивілізаційні здобутки, які можна віднести до заслуг передовсім української шляхти: «Були то панове / Великого роду – / Каштеляни та княжата, / Дуки, воєводи. / Вони узгряниччя / Людом осадли, / Од татарви безбожної / Землю захистили. / Порядок давали / Городам і селам. / Процвітала Україна / Багата, весела...» [1:41]. Проте триб їхнього паразитичного життя далі постає як замкнутий на собі самому й сповнений надуживань, недоступних іншим: «Хваляться панове / Кіньми дорогими, / Ісповняють срібні кубки / Винами ситними. / Гукають гармати / Під панські вівати, / Од гучних мазурок ходять / Ходором палати...» [1:42]. Вельможне панство, захоплене розвагами й честолюбними намірами, не зважає на тих, чиєю працею живе й

[11] П. Куліш, «Дума про Саву Кононенка (1637)», *Мета*, № 1 (1863): 7.
[12] Ibid., 12–13.

кого непомірним визиском доводить до втечі, до пошуку «по степах» кращої долі. Постає відтак новий суспільний «клас»: «Що ж то за бурлаки / З довгими чубами, / Що всю шляхту, усіх дуків / Зовуть ворогами? / То голота п'яна, / Мужичії діти, / Що не хочуть у вельможних / Ласки запобігти» [1:43]. Характеристика цієї найнижчої, упослідженої суспільної верстви – характеристика осудливо-викривальна, якщо протиставити її високородовитій шляхті, – далі лише посилюється: «То сірома темна, / Винники, дейнеки, / Прошпетившись, утікають / У степи далекі. / То злодійство хиже / Криється від кари… / Завше повні того хлопства / Винниці й бровари» [1:43–44]. Однак – наголосимо – це не власний Кулішів погляд, а немовби безпристрасне відбиття занепокоєного погляду представників змальовуваного шляхетства. (Завважмо, втім, що спроба номінально такого ж опису декласованого населення – опису, що виходив із засновків зовсім інших, – прозвучить у наступному творі Куліша, поемі «Великі проводи», і належатиме головному герою. Згодом, починаючи від середини 1870-х років такі означення «сіроми темної», іще більш посилені й у міру арґументовані, будуть повторені у безпосередніших наративних формах уже голосом самого Куліша – і як історика, і як поета-автора «Хуторної поезії» та «Дзвону».)

Тим часом у «Дунайській думі» своєю власною правотою – різною мірою, але аж ніяк не абсолютною – наділені обидві протиборствуючі сторони: і панство, що покликається на власну державотворчу (для якої держави?) роль, і «сірома темна», втікачі-«бурлаки», що чинять помсту за знущання над собою. У жорстоко-саркастичних фразах поет змальовує, яку зловісну «послугу» бажають вони зробити шляхті, якої «краси» хочуть «додати» шляхетським палацам, підпалюючи їх: «Обізветься хлопство / З Великого лугу: / "Ой вернімось, козаченьки, / Шляхті на послугу!" / Верталось бурлацтво / Шляхті догоджати, / Пишним замкам та будинкам / Краси додавати. / Блискучі будинки, / Стіни мальовані! / Як ви гарно сіяєте, / Окрившись димами!..» [1:44]. Прикметно, що місце перебуванням цього бунтівливого розбишацького «бурлацтва» Куліш називає славленим низовим Великим Лугом, тимчасом як українську шляхту бачить як продажного спільника принизливих договорів із Туреччиною й Польщею: «"Ой виходьте в поле, / Вельможне жовнірство! / Буде вам велика дяка / За все добродійство: / Що ви Україну / Гарно захистили / І козацтво в Чорне море / Гулять не пустили". […] / Вибігала шляхта / З блискучих будинків, / Манівцями утікала / В Польщу без патинків…» [1:44–45]. У фіналі твору (видрукованому уже за кордоном) поет алегорично мовить

про «хмару від півночі», маючи на увазі поглинання України російським царизмом. Для «безумного хлопства» ситуація стає ще гіршою, що висловлено не без гіркої іронії: «Не хотіло ясній / Шляхті догоджати, – / Вкриє тебе ніч навіки / У похилій хаті» [1:174]. Поет із сумом констатує непримиренність інтересів суспільних верств, схиляючись, утім, до пошуку утопічної «сили», яка здатна «шаблею, мов косою» покосити панство. У поемі постає, зрештою, міфологічний образ «домовини», простягнутої «під землею / По всій Україні» [1:175], у якій нібито зберігається певне знання, відкрите тим, хто здатен заглянути в його «тайну» «ясними очима»; у цій же домовині й «сила», яку шукали (слід зазначити, що Куліш тут варіятивно розбудовує образ, намічений Шевченком у 1845 році у вірші «Стоїть в селі Суботові»: «… Церков-домовина / Розвалиться… і з-під неї /Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!..»[13].

Поза сумнівом, доля «сіроми темної», а не «панства», перебуває на передньому плані осмислення у «Дунайській думі». Поет наводить художні арґументи, змальовуючи емоційну слушність гніву упосліджених народних мас, хоча до кінця не ототожнює свою позицію із ними, а загальний патос твору перегукується із Шевченковими «Гайдамаками». Варто відзначити, що приблизно того ж таки часу, коли на сторінках журналу та окремим виданням з'являлися твори цієї збірки, Куліш в «Основі» (січень 1862) друкує оповідання «Січові гості (Споминки старого діда)», у якому зі співчуттям і ледь не із захопленням (мова ведеться устами охоронця панського маєтку) представлено ватажків гайдамацьких загонів – спочатку якогось Чуприну, а згодом Чорновуса; крім того, барвисто змальовано загибель гайдамацького загону. Промовисто виглядає й завершення твору: «…ми, надвірні, було, за панським приводом ходимо на гайдамак. Здавалось: куди яке добро чинимо, а ми тільки помагали загнуздувати наших братів» [2:216].

До групи Кулішевих творів, у яких прояви гайдамацького руху представлено прихильно і наголошено спротив пансько-шляхетському гніту (тобто виписаних практично на тих самих ідейних засадах, на яких вибудувано Шевченкові «Гайдамаки»), належать «Колії: Українська драма з останнього польського панування на Вкраїні» – твір, що постав ще перед поемами «Досвіток». Твір був незавершений – в альманасі «Хата» (1860) опубліковано лише «Акт 1», – проте зі змісту цілком зрозумілими окреслено настрої, що ру-

[13] Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у 12 томах*, т. 1 (Київ: Наукова думка, 2003), 328.

хають героями. Головним серед них виступає, звичайно ж, Карпо, котрий на початку прислужує в корчмі, але з наближенням загону гайдамаків (іменовано їх іще: «січові гості») на очах перероджується, сповнюється почуття гідности й іде в гайдамаки. Характерною є, втім, прикінцева ремарка автора, якою уведено пісню героя: «Карпо (не то кричить, не то співає)» (2:301), що дає змогу припустити певну неоднозначність його внутрішнього стану.

Із дещо інших позицій написано найбільший твір «Досвіток» – поему «Великі проводи». Серед текстів першої збірки Куліша, що розробляють тему української історії, ця поема концептуально найбільш вагома, а крім того – примітна розмаїтістю поетики у плані художньому. У поемі на один із найскладніших історичних періодів – початок визвольного руху під проводом Хмельницького – спроєктовано пізніші авторські історіософські уявлення. Який спосіб чину міг би обрати в той бурхливий і непевний час історичний діяч, дотримуючись Кулішевих уявлень? Поет переконаний, що та епоха породжувала окремих особистостей, які не йшли за загалом, а здіймались у своєму світогляді вище звичайного рівня. В примітці він вказує на одного з таких – Юрія Немирича, хоча ні конкретних політичних орієнтацій, ні історії цього діяча не вплітає в сюжет поеми, ані не робить його прообразом головного героя.

Очільник полку панцерників молодий отаман Голка, вихований у помісті князя Єремії Вишневецького, побирав науку в «чужих краях», проте з походження він «від козака». Близькість до козацтва, представленого полком панцерників, що в усьому його підтримує, а також критичне осмислення свого становища в середовищі шляхти приводять Голку до розуміння хижацької ролі великого панства щодо України, і панство це втілює Єремія. Для Голки нарешті стає очевидним різниця власних інтересів та Єремії: «Ой Яремо, пишний князю! / Не дивись звисока: / Не засліпиш сріблом-злотом / Козацького ока! / Було мене в чужі землі / З собою не брати, / Коли хотів з мене слугу, / Дворянина мати. / Було мене не пускати / На тайні розмови / До тих людей, що по світу / Ширять розум новий. / Ой ти, князю, в єзуїтів / Учивсь панувати, – / А я учивсь у тих людей / Братів рятувати» [1:108–109]. У виданні 1876 року вперше поновлено таку афористичну строфу, що виступає узагальненням роздумів отамана: «Заковані брати мої / В шляхетські статути… / Пора, пора поскидати / Невольникам пути!» [1:109]. Відтак Голка зрікається Єремії і закликає народ до повстання проти шляхти.

Утім, сюжетну лінію Голки ускладнено мотивом кохання: герой закохується у вродливу панну Рарожинську, чий «вельможний» рід також належить до тих, проти кого ополчились і кого у своїй нена-

висті не пожаліють народні маси. У панни навзаєм зароджується кохання до молодого отамана. (Любовні стосунки, що пов'язують осіб із різних, навіть ворожих таборів, не раз було покладено за основу літературних сюжетів і мотивів; одним із найближчих до поеми Куліша творів у цьому плані є Гоголева повість «Тарас Бульба», яка містить епізод зради молодшого сина Бульби Андрія, зумовленої його любов'ю до польської панночки.) Голка рятує молоду Рарожинську від загибелі, а далі допомагає й панам утекти з полону. Промовистим є епізод суворого супротиву Голки «гайдамакам», що ввірвалися в церкву, – ним окреслено межу братання отамана із народом: Голка відкидає розбій і плюндрування культурних надбань, але натикається на нерозуміння «гайдабур», котрі – тут міститься промовиста їх характеристика – хочуть «промишляти / Звичаєм козацьким» [1:146].

Одним із колоритних образів поеми «Великі проводи» є змалювання того, як «бурлаки», коли вже не стало захопленого у панських маєтках добра, почали викидати зі склепів покійників та зодягатися в їхній одяг: «... Всі будинки вже поруйнували; / Здирали одежу / По склепах із трупу, / В тогосвітніх шатах походжали» [1:147]. А відтак самих покійних шляхтичів, які своєю жорстокістю заслужили на цю посмертну наругу – в одежі їхній «походжають» тепер «бурлаки», – поет іменує «упирями»: «Упирями з гробів повставали!».

Ось так Голка зі своїми мріями про «істину», справедливість і мир в Україні опиняється між двох вогнів: на нього косо дивляться і «чернь», і князь Ярема, що хоче його заплутати підступами, використавши його взаємини з панною. Кожен із таборів вважає Голку за зрадника. Критичне ставлення Куліша до постаті Богдана Хмельницького уможливило виведення в поемі образу гетьмана також як супротивника головного героя. Хмельницький мовить до Кривоноса: «Ще ж, мій друже, є там Голка; / Сіяє красою / І прославився на Вкраїні / Нарівні зі мною. / Ой як зможеш йому, друже, / Вкоротити віку, – / Не забуду я послуги / Твоєї довіку» [1:158].

Окремі епізоди широкої за своїм розмахом діяльности Хмельницького здобували подеколи й осудливу характеристику, що стрічається на сторінках літописних та інших історичних джерел, подеколи в народних піснях тощо. У новочасній українській поезії першою виразною леґітимацією такої неґативної оцінки гетьмана став вірш Шевченка «Розрита могила» (1843). Кулішеві був відомий цей твір: як довели Василь Бородін і Ярослав Рудницький, він вмістив його у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (1859). Безперечно, авторові «Великих проводів» було знане й Шевченкове осудливе звернення: «Якби то ти, Богдане п'яний...»

(1859), вміщене у «Більшій книжці» (за якою здійснювалися першодруки низки творів Шевченка на сторінках «Основи»). Шевченкові випади супроти Хмельницького, а в їх розвиток – і дедалі частіші Кулішеві інвективи стали чинниками більш рефлективного осмислення діяльности славного гетьмана в українському письменстві, насамперед у поезії.

Ставши суперником гетьмана у харизматичності, Голка разом зі своїм панцерним полком гине, оточений військом Кривоноса, у якому, за словами автора, перебувають і «ланці», і «гайдабури». Кидається в Дніпро панна Рарожинська, яка – тут романтична гіперболізація – з другого боку ріки бачила загибель коханого.

Образ отамана Голки змальовано з великою симпатією: один із дослідників, Нахлік, переконаний, що Куліш в ньому «іпостасував самого себе»[14]. Співчутливим зверненням до героя автор наче спростовує його утопічність, а тим часом і вказує на неготовність зображеної в поемі тогочасної спільноти сприймати ідеї, що ними живе отаман Голка: «Рано, рано ти, мій орле, / Піднявсь воювати, / Необачних, безталанних / Розуму навчати. […] / Сієш правду, сієш розум / І світ передвічний, – / Байдуже! їх потороча / Тягне в морок вічний» [1:157]. Основна думка, яку Шевченко додав уже прозою до «Гайдамаків» (що криваве протистояння народів, релігій і соціяльних станів є трагедією), пронизує поему «Великі проводи». Цю ж думку потверджує і трагічна доля головного героя і героїні – отамана Голки та княжни Рарожинської. Увівши в поему любовну історію з нещасливим кінцем, поет підкреслив рішучу несумісність жорстокої доби та мирних людяних почуттів.

Особливої уваги заслуговує в поемі зображення низового козацтва та гайдамацтва («волоцюги, розбишацькі діти», «хиже бурлацтво», «лугарі», «дейнеки», «ланці») як прямих суперечників високодуховної місії отамана Голки. Як і у випадку з «Дунайською думою», свою прозову паралель (щоправда, менш виповнену) мають і «Великі проводи» – це оповідання «Мартин Гак», надруковане 1863 року у львівській «Меті». Деякою подібністю, окресленою пунктирно, до отамана Голки наділений головний герой оповідання – щирий правдошукач, сучасник уже не Хмельницького, а Гонти й Залізняка. Для Мартина Гака обтяжливим є перебування як у підданстві у панів, так і в гайдамацькому загоні. Втім, героя – а це особистість значно меншого масштабу, аніж персонаж «Великих проводів» – не терзають суперечності аж так сильно: Гак узага-

[14] Євген Нахлік, *Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах*, т. 2 (Київ: Український письменник, 2007), 153.

лі не бачить можливости замирити ворожі табори, тож змушений зробити свій вибір на користь одного з них. Зрештою в колотнечі між гайдамаками й панськими дворами герой вирішує стати на захист давнішого порядку. Солідарний з ним й оповідач твору: «То вже коли було терпіти від кого напасть, так лучче від панів», – мовить він, розповідаючи про гайдамацькі безчинства [2:219].

У поемі «Великі проводи», суголосної іншим творам збірки «Досвітки», закладено джерело історіософської еволюції Куліша й намічено внутрішню концептуальну колізію письменника, окреслено його, принаймні до середини 1870-х рр., вагання в оцінках представників різних народних станів, та намагання, не поступаючись драматичною правдою історії, виробити примирювальну позицію: «...Тоді слобониться / Від панів неситих Україна, / Як у всіх убогих / І в усіх заможних / Буде воля і дума єдина» [1:134], – твердить герой «Великих проводів».

Подальший шлях Куліша – поета, драматурга, історика – позначено тим, що його критика практично всіх форм масових рухів в українській минувшині поглиблюється, він не зупиняється перед висловом цілковитого заперечення суспільно-конструктивної ролі українського козацтва та, як альтернативу, на передній план української історії висуває подвижників думки, моралі й культури (тут слід згадати поему «Грицько Сковорода» й окремі образи «драмованої трилогії»).

Один з уступів поеми «Великі проводи» можна прочитувати як апеляцію до образу Шевченка, який, на переконання автора, є тим, хто розділяє його жалкування над запеклістю й «безсердечністю» минулих зіткнень. Ув образ ідейної співдружности «двох» (тобто, як випливає із підтексту – себе та Шевченка) Куліш уводить вираз із прикінцевих рядків Шевченкового послання «І мертвим, і живим...»: «Може, тільки двоє / На всю Україну, / Задзвонивши сумно у бандурні струни, / Оплачуть “срамотню / Давнюю годину”...» [1:148]. У творчості 70–90-х років Куліш, раз по раз звертаючись до образу Шевченка, то бачить поета жертвою неправдивої історичної науки свого часу, то висловлює певність, що Шевченко міг би стати спільником у його, Куліша, новій історіософській концепції. В історичних творах збірки «Досвітки» Куліш уникає безапеляційної однозначности. Різні відтінки ставлення поета до, здавалося б, одного й того ж явища позначають не контраверсії світогляду, а радше суперечності самого явища – як внутрішні, так і навіть зовнішні.

Примітним є сповнене цікавих художніх деталей, а подекуди й метафоричних паралелей, предметне змалювання Кулішем історичних подій у «Досвітках». Пізніше письменник сягнув нових

здобутків у поезії як автор любовної та філософської лірики, в окремих випадках – віршової публіцистики, проте історичну тему в художній повноті представлено саме в цій збірці. Із неї читач цілком безпомильно виносить думку, що, як це розумів Куліш, «необхідна гармонізація суспільства на засадах взаємного порозуміння різних станів, відмова від руїнних гріхів, від злоби і ненависті»[15]; і ця думка хоча й фігурує подеколи прямо, та постає значно переконливішою, коли виводиться із композиційно розгорнутої боротьби міркувань, емоцій і настроїв героїв поем та «дум».

Вагання Куліша в авторському остаточному присуді стосовно ролі козацтва та гайдамаччини є, хоч як парадоксально, «рятівними» для поетичної творчости 1860-х років, такими, що уможливлюють певний, чималий, рівень художности творів – особливо в тих випадках, коли їх нарація безпосередньо пов'язана з подійністю.

У творах збірки Куліш іще не є полемістом: хоча його позиція уже означується як дискусійна щодо попереднього, «романтичного» підходу, але письменник цієї позиції поки що не експлікує і не вступає в суперечку з тими, хто явища української минувшини подавав інакше. Куліш іще не дозволяє тут пролунати дикції памфлету, роль якого в його поезії двояка. І в пізніших Кулішевих поезіях історіософського плану (збірки «Хуторна поезія», «Дзвін») не раз бачимо вимовні рядки, що свідчать про блискучу дотепність письменника. Проте в цілому ці твори мають інакший виклад – без конкретики зображуваного явища, яка раніше відігравала сюжетотворчу роль у творах «Досвіток».

Годі не завважити, що після видання «Досвіток» Куліш тяжіє до містерійности у викладі історіософських тем: бачимо це в таких текстах, як вертепна містерія «Іродова морока» (перша редакція – приблизно кінець 1868 року), вірш «Три брати» (1869 рік) і дещо пізніша невеличка поема «Козацька і панська розмова на тому світі» (1876 рік).

Підзаголовок «вертепна містерія на різдвяні свята» містить драматична поема «Іродова морока», що відсилає до традиційного для XVIII – початку XIX століть відзначення великих релігійних свят представленням у формі вертепу. З погляду концептуального та історіософського, «Іродова морока» перебуває у певному суголоссі з «Дунайською думою», – більше того, означує у твор-

[15] Микола Жулинський, «"Розуміти високе значення людини": Культурництво Пантелеймона Куліша як відповідь на виклик епохи», у кн.: М. Жулинський, *Нація. Культура. Література: Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури* (Київ: Наукова думка, 2010), 325.

чості Куліша, надто її перша редакція, момент беззастережного визнання узагальненого представника «сіроми темної» рушієм історичного і морального поступу України. Цей твір, як зауважив Михайло Грушевський, «в еволюції української творчости [...] інтересний як один з найбільш яскравих і талановитих – при всій своїй гротесковій безцеремонності – виявів традиціоналістичного козакофільства»[16].

У «вертепній містерії» діють алегоричні фіґури, серед яких цар Ірод як уособлення зла на землі (у першій редакції наділений рисами російського царя), Кривда – його цариця, Смерть з косою, Чорт та інші. Але зусиль цих дійових осіб виявляється недостатньо, щоб утримувати в кайданах Правду: Бог (із народженням Спасителя) допомагає Гайдамаці (основа його конотації у драмі: «безхатник, безземельник, з предків гольтяпака», «характерник з Січі», «козарлюга», «лицар-невмирака», «запорозький дух», «козацький дух» та подібне) визволити її. Герой розправляється зі Смертю, розлякує «москалів» тощо, а кара, яку заготовляє Іроду, – щоб той мучився, дивлячись на «народну волю», на торжество «просвіти». У фіналі твору «Гайдамака довго крутився між народом, поки знайшов стару Правду [...]. Обнявшись, поцілувавсь з нею тричі і, танцюючи виступцем у першій парі, виспівував: "[...] За гріхи наші великі / Терпіла ти, нене, / І взяло над нами гору / Кодло те мерзене. / А тепер, як дух козацький / Розбив твої пута, / Наступила в Україні / Спасенна минута. / У громаді українській / Ми тебе ховаєм, / Із тобою по всім світу / Страху не дізнаєм"»[17]. У другій редакції останній куплет пісні героя: «Поки будеш, стара нене, / між нас пробувати, / поти ворог не зневажить / козацької хати» [2:332].

Куліш вносить чимало цікавого в інтерпретацію вертепного дійства (зокрема детально акцентує на українських реаліях у творі, особливо на явищі грабунків України з боку царизму), робить спроби осучаснити його комізм (приміром, Чортова порада Іродові викликати військо «по дротині», тобто телеграфом) – проте на роль головного героя автор не знаходить нікого гіднішого за козака-гайдамаку (у другій редакції – запорожця). Зрештою, такий вибір зумовлювало вже саме звернення до цього жанру (за умови збереження його традиційної впізнаваности), що є по-своєму промовистим. Прикметно, що Куліш наприкінці 1860-х років найбільш значущу роль – обстоювання правди – віддає все іще козакові. Маючи

[16] Михайло Грушевський, «Перша реакція "Иродової мороки" Куліша», *Україна*, № 1–2 (1927): 95.
[17] Ibid., 104.

на увазі наступне рішуче Кулішеве декларування поглядів на козацтво як на руйнівну силу, явлене через кілька років в «Истории воссоединения Руси», Олесь Федорук зазначає: «Тим-то особливим і вельми незвичайним для творчості Куліша кінця 1860-х рр. є нестримне козакофільство та почасти москвофобство, що ними настрізь перейнята містерія»[18]. Варто додати, що по-своєму промовистим є і факт друкування цієї драми (у другій її редакції) у складі книги «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879), тобто вже по виходу «Истории воссоединения Руси» (1874–1877), а відповідно й те, що, нівелюючи антимосковську спрямованість цієї драми, Куліш – уже як історик, автор «антикозацької» концепції – зберігає провідні історіософські ідеї своєї драми та в ролі головного героя, зображеного із симпатією, залишає репрезентанта народних мас (іменуючи його переважно Запорожцем). Як не згадати тут слів одного з перших дослідників творчости письменника: «І він хоч сердився на козаків та доказував своєю хронікою [йдеться про "Чорну раду"». – *М. Б.*], що не в їх силі було задержати Україну вільною, самостійною, а проте любив їх за їх козацький світогляд, за їх бажаннє волі та за предківські звичаї, пісні і т. ін.»[19].

Рисами містерійности позначено й поему «Козацька й панська розмова на тому світі», проте тут незрідка подибуємо (зокрема в оцінці козацтва) інші ідеї. Опинившись «на тому світі» й очікуючи свого спровадження або в рай або ж у пекло, діялог між собою ведуть спочатку дві козацькі душі, а далі – дві панські. Змістом цих розмов, природно, є підсумок перебування душ у житті земному. Присуд Куліша суворий: нічого доброго не заслужили ані козацькі, ані панські. Якщо у «Дунайській думі» поет іще завважує якісь заслуги панства та виявляє розуміння почуттів, якими керувались антагоністи твору, що чинили руйнування, – тобто вказує на бодай мізерну «правду» того й іншого стану, – то у «Розмові» діяння і тих, і других здобувають лише осуд. Про невтішний Божий вирок підозрюють й обидві пари душ, що репрезентують усе козацтво й усе польське панство. Вперше у своєму поетичному дискурсі (але уже по створенню «История воссоединения Руси») автор загально подає переоцінку козацької «слави» – одна з козацьких душ здогадується: «Не така тут, брате, слава, / як ми прославлялись, / що гарячою людською / кров'ю упивались»[20]. Також вперше у свої вір-

[18] Олесь Федорук, «До питання про Шевченкові впливи на Пантелеймона Куліша (рік 1869)», у кн.: *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження*, 66.
[19] Маковей, *Панько Олелькович Куліш*, 52.
[20] П. А. Кулиш, *Сочинения и письма*, под ред. И. Каманина, т. 1 (Киев, 1908), 321.

шові рядки Куліш заводить полемічний випад проти тих, кого вважає фальсифікаторами української історії, але поки що не називає їхні (своїх наукових опонентів) імена. Приміром, козацька душа мовить: «Славлять нас пронозкуваті / історіогра́фи, – / а проте попадемося / у чортячі лапи»[21]. Тим часом непростимим гріхом поляків поет бачить некритичну довіру польських державців до ідеології римської церкви й «латинства», що вселила думку про всесвітнє панування прибічників цієї віри: «То була wspaniała гадка, / missya велика, / щоб по всій землі творилась / воля кателика! / Тоді б чорні люди, поки / й світу, працювали, – / а шляхетні панували, / в столи столували»[22].

Очевидно, коло ідей, що наповнювали писану незадовго перед цим «Историю воссоединения Руси», відбилося й у віршових рядках «Розмови», де введено думку, що, мовляв, Україна подалася на приєднання до Московського царства через утиски, яких дознавала в польській державі, зокрема й через спроби станового пригнічення козацтва, не кажучи вже про відмову козакам у рівноправній зі шляхтою нобілітації, що й посилило гайдамацькі настрої козацтва. Одна з польських душ мовить до іншої: «Не схотіли їх лицарством / правим поробити – / і козацькі повернули / у підданство діти. / Втікачі з них, волоцюги, / колії постали, – / ми їх панськими руками / до Москви загнали»[23]. Цікаво зазначити, що схожу тезу про причини приєднання до Москви в аспекті українсько-польських відносин віднаходимо й у фіналі трагедії «Хмельницький» (1887) Юрія Федьковича – представника реґіону, де тоді відбувалися гострі порахунки із політикою католицької експансії. У п'єсі Федьковича один із козацьких полковників мовить до Хмельницького: «Козацтво так рішилося і каже: / Коли нас лях скажений вже неволит, – / Шукати з ким союзу, де притулку, / То хай вже з москалем! – / А хоть і в москаля татарскі дуже очи – / То хоть нам віру нашу не столочит!» – що викликає пізніше репліку Хмельницького: «А ти, о Польщо нещаслива, ти, / Так, яко й ми отуманена, так… < …> / Тимчасом будь здорова і прощай…»[24]. І згадану поему Куліша, і п'єсу Федьковича опублікували вже по смерті авторів (у 1908 та 1938 роках відповідно), а отже, написано їх незалежно одна від одної. Проте судження Куліша могли бути Федьковичеві знаними через їх обговорення на сторінках галицької періодики.

[21] Ibid.
[22] Ibid., 325.
[23] Ibid., 328–329.
[24] *Писання Осипа Юрія Федьковича: Перше повне і критичне видання*, т. 3, частина 2 Б (Львів, 1938), 479–480, 486.

Кулішеві поетичні твори на історичну тему, написані після «Досвіток», позначено переходом до публіцистичних алегорично-емблематичних висловлювань з приводу української історії. Утрачаючи живий зв'язок із певною історичною подією та перетворюючись у жанр абстрактної історіософії, Кулішева поезія не завжди втримує свою поетичність. «Наскільки поезія Куліша є публіцистичною, настільки він не раз захоплювався і зопалу гіперболізував, перетворюючи ідеї на формули, а образи – на символічні концепції», – слушно зазначає дослідник творчости письменника Федорук[25].

На певну сухість викладу страждає ще один Кулішевий вірш із геополітичними мотивами – «Три брати». У нім ідеться, звісно ж, про трьох слов'янських «братів» – Україну, Росію та Польщу, взаємини між якими письменник намагався з'ясовувати практично до кінця життя. Із вірша (вперше його друковано окремою брошурою у 1869 році й підписано псевдонімом Данило Коваль; пізніше редакція «Руслана», посилаючись на архів Олександра Барвінського, все ж атрибутувала твір перу Куліша) постає потворний образ «молодшого» брата, під яким можна розуміти Росію. З Божого попущення й у науку іншим народам цей «брат» постає «харцизякою», на якому мусить справдитися Боже пророцтво: «Вб'ється в силу загребущий, / Засіяє пишно, / І від моря та до моря / Сягне царство грішне. […] / І нехай усім народам / Стане страшно злюки, / І зачинить він півсвіту / Двері до науки…»[26]. І саме на тлі злочинств «брата» тим чіткіше проступає образ іншого, що «Слободиться словом правди, / Волею науки, / І розв'яжуться навіки / Невільницькі руки…»[27]. Напучувальні рядки до братів, оголошені Богом іще до розгортання історії («Живіть вкупі, не сварітесь, / Не бажайте панства, – / Не злякаєтесь довіку / Хижого поганства…»[28], нагадують завершення поеми Степана Руданського «Цар Соловей» (1857) – слова, із якими до дітей звертається заголовний герой, що вособлює слов'янську праєдність: «Діти мої, любі діти! / От вам правда щира: / Не впивайтесь і не бийтесь, / Не соромте мира! / Жийте кожне свою силой, / Тільки-но кохайтесь, / І всі четверо збирайтесь – / Правди научайтесь»[29]. У середині XIX століття в період інтенсифікації політичних і культурних стосунків поміж народами й істотного, супроти минулих століть, ускладнення їхнього змісту, жанр геополітичної містерії ризикував виявитися архаїчним, поверховим, таким, що спро-

[25] Федорук, «До питання про Шевченкові впливи», 62.
[26] Куліш, *Твори*, т. 2 [1909], 479–481.
[27] Ibid., 481.
[28] Ibid., 479.
[29] Степан Руданський, *Твори у трьох томах*, т. 2 (Київ: Наукова думка, 1973), 195.

щує реальні проблеми. Надати такому творові новочасних рис художности можна було лише надзвичайними зусиллями. В цілому ж містерійність як одна з характерностей певного етапу його розвику давала поету простір фантазії, уможивлювала виведення масштабних, узагальнених постатей, – але вона ж і зазнаменувала початок Кулішевої загальникової, певною мірою абстрактної публіцистики в поетичному тексті. Доки Куліш намагався поглибити погляд на історичне минуле – а то й піддати його певній ревізії, що й спостерігаємо в збірці «Досвітки», – в українській поезії образ козацького минулого набував тривких традиційних рис і, асоціюючись із поняттями «слави» та «волі», переглядові не піддавався, хоча й значного розвитку не мав. Хіба що вже як сталий образ його могли, в міру доповнюючи, використовувати в нових темах, наприклад, як у вірші Миколи Вербицького «Веснянка» (1862). Головна думка цього твору – сподівання «долі-волі» у нових часах; поет закликає однодумців до активности у її здобутті – і хоча не кличе безпосередньо назад, у минуле, проте ця «доля-воля» має в загальному риси козацькі, фіґурує на рівні поетичного фразеологізму: «Повій, повій, буйний вітре, / На час, на годину! / Ой верни нам нашу долю / Знов на Україну! [...] / Брати мої, товариші, / Орли молодії! / Осідлаймо, брати мої, / Коні воронії, / Та поїдьмо на тих конях / По широкім полю – / Здоганяти, переймати / Козацькую долю!»[30]. Зрозуміло, що наздоганяти «долю» на «вороних конях» це іносказання, алюзія – нагадування про давніші славні, як певен поет, реалії: поетичний образ, що ним автор намагається означити потребу діяльности за нових обставин. Утім, вже стабільне означення долі як «козацької» є промовистим.

У 1860-х роках не припиняються спроби зображення суто романтичного славного козацького минулого. Найхарактернішим тут є творчість буковинця Сидора Воробкевича. У набутку автора десь зо два десятки віршових творів, написаних до 1868-го. Важко припустити, що цей допитливий і літературно добре освічений автор не знав творчости Куліша. Безперечно, Воробкевич уступає Кулішеві в барвистості батальних сцен, проте очевидно, що саме Кулішева творчість підказала Воробкевичу виразно трагічні мотиви у фіналі чималої за обсягом поеми «Нечай» (1868), а також поем «Мурашка» (1865) і «Скалозуб» (1865).

Рефлексивнішою у власному погляді на українську історію постає, натомість, творчість Сидорового брата Григорія Воробкевича.

[30] Миколайчик Білокопитий [Микола Вербицький], «Веснянка», *Основа*, № 5 (1862): 28 [різна паґінація].

У віршових оповіданнях «Переяславський трактат» (1868) і «На риночку в Переяславі» (1869) поет кидає докір Богданові Хмельницькому за угодовську щодо сусідніх держав політику. У поемі ж «Берестечко» (1869) Григорій Воробкевич змальовує гетьмана співчутливіше, проте таким, що опинився в ганебній ситуації – як прохач перед татарським ханом, а потім як утікач зі свого ж війська. Неоднозначну оцінку діяльности Хмельницького декларовано й у поемі-містерії «Могильні сходини» (1863) Олександра Цисса. Постать самого гетьмана – як й інші, зібрані на могилі й тимчасово воскреслі – констатує, що про нього у залишеній ним Україні існують різні, подекуди протилежні міркування.

Найімовірніше, саме Кулішеве протиставлення оточеного хоромами панства та нещасних злидарів, знайоме з «Дунайської думи», озивається у рядках Цисса: «В хоромах гуляють / Пани, паненята, / А наш брат бідує, / Як панські щенята. / Засіли в хоромах, / В мурованих, білих, / Деруть звідтіль шкури / Братів своїх бідних. / Ой краю наш милий! / Заглянь ти в будини [sic!], / Подивись: пізнаєш, / Що наш пан там чине…»[31]. Щоправда, в останньому випадку мовиться не про історичне минуле, а про сучасність – хоча означення таких відносин іще раніше сформулював Куліш.

Ймовірно, зв'язком із Кулішевою «Дунайською думою» та «Великими проводами», в яких зафіксовано вагання поета щодо остаточної оцінки козацького й гайдамацького рухів, пов'язано й вірш-диптих на той час молодого історика Володимира Антоновича «З колишнього», надрукований 1863 року у львівському журналі «Мета» під псевдонімом В. Маринчук. Залежно чи незалежно від поезії Куліша, твір Антоновича вписується в задану Кулішем парадигму й немовби випереджає пристрасні суперечки на цю тему в українській літературі, журнальній публіцистиці та історіографії.

Констатуючи доблесть, хоробрість і саможертовність козаків, яку ті виявляли в боротьбі за волю рідного краю, автор водночас вважає за потрібне відзначити й певну міру їхньої відособленості од простого народу, зарозумілости, погірдливого ставлення до «братів» некозацького стану та бажання бути «дуками», вельможними багатіями: «… І волю безбрежню, і славу без краю / Вони добули головами… / І – марне пустили кривавий добуток: / Не хтіли ділиться з братами. / І згинула, щезла лицарська родина, / Пішла ворогам на поталу, / І горде лицарство своїми ж руками / Собі ж таки яму придбало. […] / Ой хто ж ви, лицáрі, ой хто ж ви,

[31] Гургурдядько [Олександр Цисс], «Могильні сходини», *Мета*, № 2 (1863): 111.

вельможні, / Хто ви, молодецьке юнацтво? / Ой знаю вас, знаю, сребряники-дуки: / Ви славне та горде козацтво!»[32].

Автор полемізує з уже висловлюваним в історіографії, приміром в Аполлона Скальковського, та художньо розгорнутим, а в поезії Куліша – осудливим і близьким до «прокляття» поглядом на гайдамацтво як на збіговисько розбійників та стверджує, що байдужість «панів» та «урядів» до життєвих потреб «голодних, бідних, почорнілих» якраз і стала першопричиною їхніх нібито гріховних діянь: «На вашім тілі – вашой кров'ю / Пани, уряди записали / За лиху долю – люту кару / Та з тим і спати вас поклали. / І пам'ять вашу прокляли, / Прокляття у книжки вписали; / Про серце, долю, про життя / Вони у вас і не спитали»[33]. Образ книжок, куди записано прокляття нещасним, свідчить про зміну в уявленні та вказує на пізніший «книжний», абстрактний погляд на них. Поет немовби закликає предметніше зрозуміти побудні причини їх появи. В усякому разі, погляд Антоновича милосердніший за погляди сучасних йому істориків: «Ой хто ж ви, прокляті людьми, / Без дому і сім'ї бурлаки? / Хто ви такі, батьки-сердеги? / Я знаю вас: ви – гайдамаки!»[34]. І в цьому поет солідаризується з раннім поглядом Шевченка, розгорнутим у поемі «Гайдамаки».

Окремі пункти ревізійної позиції Куліша заторкує й «Козачий кістяк» (1876) Василя Мови (Лиманського). Сюжет вірша становлять, власне, рефлексії над темою, означеною в заголовку: під плуг хлібороба в полі «кістяк підхопився», а далі й відповідні обладунки, вочевидь, з козацької доби. Плугатар поринає роздумами в ту добу, а автор стилізує, ба навіть пародіює ці роздуми під розхожі й уже тривіяльні на той час тези: «Се був колись лицар, / Гетьманець-козак, / За нас, хліборобів, / Завзятий вояк; / І, може, хоч часом / І нужди зазнав, / Зате на степах він / По волі гуляв, / І гордої шиї / В ярмо не хилив,/ І в праці нагальній / Себе не морив; / І доля козача / Була золота, / І здобич, і слава, / І воля свята…»[35]. Відтак автор-наратор пробує привести до тями «плугатаря» у його патетичних роздумах: «Козацька та слава / І воля свята – / Даремна була то / Лише суєта! / Бо теє козацтво, / Привикши бурхать, / Не вміло свободи / Других шанувать», – розгортаючи далі своєрідний і доволі прозаїзований своїм викладом історичний нарис, де фігурують різні верстви народу минулої епохи, окреслені у взаємо-

[32] В. Маринчук [Володимир Антонович], «Панам», *Мета*, № 3 (1863): 179–180.
[33] Ibid., 180.
[34] Ibid., 180–181.
[35] *Правда*, № 20 (1876): 765–766.

поборювальних стосунках: «І з того ж козацтва, / З його старшини / На лихо Вкраїні / Вродились пани. / Заради користі, / Заради чинів / Пани відреклися / Від менших братів…». Представники козацтва, за Мовою, посідали серединне становище, прагнучи вибитись у вищий панський стан, тоді як панство намагалося підпорядкувати і нижчі верстви посполитих, і самих козаків.

Автор урешті дає пораду персонажеві виринути з безплідних фантазій та озирнутися на життя сучасне: «Покинь же, небоже, / Думки золоті, / Притисни у серці / Чутоби святі, […] / І хлібом, здобутим / У поті лиця, / Згодуй для Вкраїни / Синка-молодця. / І замість козацьких / Рушниць та шаблюк / Нехай він береться / Мерщій до наук…». Сучасне й майбутнє України, переконаний письменник, залежить від енергійних, освічених і сповнених співчуття до народу молодих діячів: «… борячи духом / Трудів тягарі, / Нехай загартує він / Серце в добрі / [І, розумом дужий,] / У правді твердий, / Нехай виступає / В похід молодий. […] / Як стануть у лаву / Такі вояки, / То більш порятують, / Аніж козаки!»[36]. Ідеали козаччини, як і барвисті леґенди про козацтво, є безповоротним минулим – таку думку провадить поет.

Застереження щодо бездумного славословлення козацтва звучить і у вірші Мови, і в Куліша, та й приходять поети до майже однакових висновків: «Свободу Вкраїни, / Народную честь, / І волю поспільства, / І все, що ні єсть, – / Усе те продали / Іюди-пани, / Своєї родини / Ледачі сини!» (Мова, «Козачий кістяк»). Але якщо думка про суспільно дезорганізувальну роль козацтва веде Мову-Лиманського до протиставлення (безперечно, певною мірою штучного) культурних зацікавлень минулим і сучасним та надання переваги сучасности, то для Куліша нова історіософська концепція козацтва стає чільною темою «Хуторної поезії» і «Дзвону». Поет знову й знову повертає історичну, історіософську, а заодно й художню думку на з'ясування об'єктивної «правди» про козацтво, побиваючи памфлетами численних супротивників, багатократно варіюючи (нерідко з примітною художньою виразністю) основні положення власної концепції, а зрештою самим фактом активного проголошення своїх переконань застерігаючи учасників літературного процесу 1870–1890-х років від легковажного підходу до теми.

Належачи до прихильників Куліша, почасти поділяючи його історіософські судження (що й засвідчує розглянутий тут вірш), Мова не сприймав крайнощів Кулішевої позиції, зокрема приписування козацтву всуціль руїнницької ролі. Цікавим документом є віршовий твір

[36] Ibid., 766–767.

Мови «Куліш, Байда і козаки» (1885), написаний, за словами автора, як «інтермедія» до виданої 1884 року драми Куліша «Байда, князь Вишневецький». У першій «картині» цієї «інтермедії» виведено образ самого Куліша, уявний монолог якого служить його самовикриттю: тут і згадка про відступ від молодечих переконань («Отак-то инколи на світі цім буває: / Учитель власную навуку відвергає! / І ним самим прищеплені ідеї / Він нехтує, як щось-то зле – лихеє, / Найкращії думки учеників негує, / Загальні потяги публичности ганьбує…»), і випад проти цієї «публичности» (громади), ідеали якої – тут уже гротескне перебільшення з боку Мови – Куліш нібито ошельмував («Вона все носиться з ідеєю *народу*, / Химрує все про рівність і свободу, / А я народ пошив у дику зграю / Та розбишацьким кодлом його лаю; / Вона ненавидить магнатів, можновладців, / А я їх вихваляв, як рицарів, звитяжців…»)[37]. Можливо, наявна в поемі гіперболізація «гріхів» Куліша, які він нібито сам визнає, дала змогу Юрію Шевельову припустити, що цей твір займає інтермедіяльне становище між Кулішем і суворими критиками його пізнішої творчости, тож у вислові цих нападок на Куліша автор, можливо, пародіює відгуки сучасників на неї[38]. Двоїстим є ставлення Мови до дійових осіб Кулішевої п'єси. Сам Байда, з'являючись нібито Кулішеві у сні («картина друга»), дискутує з ним, спростовує його анахронізми й домисли (зрештою, певною мірою допустимі в художньому творі), а от поява Андибера з його брутальними поплічниками-козаками («Та в душу лають та у мать / І хочуть двері вже ламать»[39]) надає розгорнутому дійству гумористичного характеру: автор немовби повідомляє, що «козаки» не такі вже аж страшні, як їх змалював Куліш. У цілому ж, на переконання дослідника (і з ними в основному можна погодитися, із застереженням щодо певної нерівности стилю «інтермедії»), Мова постає тут як «кулішівець у своїх літературних прямуваннях»: «не закликає Куліша визнати свою поразку остаточною, а свою ідеологію – облудною»[40].

Серед поетів трохи пізнішого часу думки, майже повністю суголосні з «ревізійною» концепцією Куліша, висловлює Іван Манжура

[37] Василь Мова, «Куліш, Байда і козаки», у кн.: Василь Мова (Лиманський), *Куліш, Байда і козаки: Інтермедія до драми П. Куліша «Байда» з додатком листа Василя Мови до Василя Гнилосирова і драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький»*, супровідні статті і редакція Юрія Шевельова і Віктора Чумаченка (Нью-Йорк: УВАН у США, 1995), 9.

[38] Юрій Шевельов, «Василь Мова і Кулішева школа в українській публіцистиці й поезії», у кн.: Мова, «Куліш, Байда і козаки», 62.

[39] Мова, «Куліш, Байда і козаки», 26.

[40] Шевельов, «Василь Мова і Кулішева школа», 64.

у вірші «Декому» (опублікований посмертно). Твір цей полемічний, звернутий до неназваних (втім, їх могло бути немало) опонентів; автор спростовує їхні основні положення: «Ви хвалитесь гордо: колись Україна / Своїм господарством розкішно жила; / Що, волі й братерства кохана дитина, / У славі всесвітній вона ізросла. / Даремна балачка! Її господарство / В безодні кишені гетьманів текло, / А темне її, хоч і жваве лицарство / Користі народній душі не дало…». Завершує вірш рішучий випад проти славословлення минувшини: «А слава? То захистом віри прикрита / Хижацька грабіжка, пожежа війни, – / Сльозами та кров'ю вона перелита… / Стрімітесь за неї, нікчемні сини!»[41].

Різниця підходів до осмислення минулого позначає вірші Павла Грабовського «Пригода з Довгоруким» та «До Богдана Хмельницького» (зі збірки «Проліски», 1894): у першому носій «дідівської слави» козацький гетьман Данило Апостол своїм виглядом на портреті лякає московського генерала, у другому – поет пробує з перспективи простих «посполитих» розібратися в суперечливих учинках Хмельницького. Нарешті, вірш «З думок сучасних» відкривається промовистими рядками: «Запорожжя та козацтво / Спать уклалося в журбі… / Інший час, панове братство, – / Інші теми на добі!»[42].

Утім, в українській поезії кінця XIX – перших років XX століття у творчості Якова Щоголева, Олени Пчілки (поема «Козачка Олена», 1884), Михайла Старицького (поема «Morituri», 1903), Бориса Грінченка, Мусія Кононенка, Миколи Чернявського та інших не було ані зіґноровано тему козацького минулого, ані відкинуто поняття козацької «слави». Однак з певністю можна твердити, що розвиток українського поетичного слова на ділянці осягнення української історії, починаючи уже від часу видання Кулішевих «Досвіток», відбувається з урахуванням досвіду Куліша. Стосується це не лише голосних епатажних розвінчувань і застережень, що належать до «ревізійного» відгалуження його поетичної та наукової діяльности, а й майстерности поетичного змалювання подій української історії у деталізації зображення, у поглибленні й ускладненні образу героя, у представленні суперечливости й у незбігах побудних мотивів учасників історичного дійства, що заявлено вже у творах його першої поетичної збірки.

[41] Іван Манжура, *Твори* (Київ: Дніпро, 1980), 115.
[42] Павло Грабовський, *Зібрання творів у 3 томах*, т. 1 (Київ: Вид-во АН УРСР, 1959), 145.

Український світ історичного роману Пантелеймона Куліша «Алексей Однорог»

Василь Івашків

Перша згадка про роботу над історичним романом «Алексей Однорог», здається, датована 7 березня 1848 року: запевняючи із тульського заслання Міхаїла Поґодіна про свою політичну благонадійність[1], письменник поінформував адресата про те, що взявся за написання твору про події початку XVII ст., зокрема часи «Самозванца Отрепьева», –

> где скопище сподвижников Косолапа, вместе с людьми опальных бояр, вместе с бессильными командами воевод и их чиновников, и жизнь приграничная, всегда отличная от жизни стран центральных, представляют довольно романтических концепций (люблю я очень это слово, да не могу перевести; оно у нас покамест ново, и вряд ли быть ему в чести). Я по возможности намерен избегать известных исторических картин, а больше буду стараться ловить такие случаи, где историк и рад бы что-нибудь сказать, да не смеет в важном своем параде своротить с большой дороги на проселочную, неизвестную, не означенную верстами. [1:214]

Більш ніж через місяць, 21 квітня 1848 року, Куліш писав Осипу Бодянському про свою працю над романом «Дружина Северяк», чи «Северяки», відвертіше і конкретніше – після невдалої спроби створити роман про епоху Івана IV Грізного («вертів, вертів у своему мізкові того Івана Мучителя, щоб висновать з його царования роман історический; далі бачу, що ні, не втну, дуже гидкий, – нехай йому тяжко икнеться на тім світі» [1:217]) письменник перевів свою увагу на непростий період початку XVI століття:

> [...] сновидаю розумом коло Новгородка Сіверського, як він був у ту чудну Самозванщину, та повидумував тут про його дещо багато. Я ж бо там і сам колись учився і по тим *зубровським* ровам швендяв, утікаючи од алгебри да од риторикі. Дак повиймавши

[1] Я не получил еще позволения печатать свои сочинения и не получу его до тех пор, пока не представлю в III отд[еление] Канцелярии Е. И. В. такого произведения, которое бы показало Правительству, что современные политические вопросы для меня, как для писателя, не существуют и что одно безотносительно прекрасное сделалось моею целью (Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Листи* [ПЗТ], т. 1, упоряд., комент. Олесь Федорук (Київ: Критика, 2005), 214). Далі, покликаючися на це видання, вказую в тексті том і сторінку.

> дещо з книжок[2], компоную оце роман саме з того моменту, як Отрепьєв підступа од Чернігова до Новгородка, та ще так хочеться, щоб не дуже історії чепляти, а тілько поміж ярмарком історичним ізвертатися; дак тут такого накомпоновав, що може й лаятимете, як колись надрукую. Хочеться так скомпоновати, щоб і москалі не сердились, та і своїм землякам не золжить, дак і не знаю, чи потраплю. А зоветься роман: «Дружина Сіверяк», і вже аж три глави написано. [1:217]

Свою лояльність до імперії письменник намагався продемонструвати й історичним нарисом «Повесть о Борисе Годунове и Димитрии Самозванце» (написано 1848 року, опубліковано 1857-го; первісна назва: «Московская трагедия»), працю над яким Куліш розпочав водночас із романом. За задумом автора, «Повесть» мала стати чимось проміжним «между историею и историческим романом, ближе, однако ж, к строгой истории, нежели к роману» [1:222]. У цьому недатованому листі до Надії Забіли, написаному в проміжку між 7 травня і 16 червня 1848 року, письменник зазначив, що до праці над романом повернеться лише по завершенню написання «Повести» – хоча, за словами автора, Василь Білозерський похвалив початок твору, проте сам він був ним незадоволений: «я, углубившись в историю, сделался им недоволен и, кончивши “Московскую трагедию”, начну его совсем иначе, так что войдут из прежних глав только две первые» [1:222].

Куліш уважав (див. лист до Бодянського від 16 червня 1848 року), що спершу варто вияснити для себе картину історичного часу початку XVII століття в усій її повноті, щоб згодом вибрати якусь цікавинку вже для роману:

> [...] я перш начертаю собі усю картину того часу, так як вона справді була, то потім чи не буду я сущим хазяїном, як трапиться дещо для роману вибрати! А то я й сам не звідав своїх скарбів, а гайную дороге й дешеве на роман. От, помірковавши сам із собою, і почав писати справжню історію того смутного урем'я, як я її порозумів,

[2] У листі до Пєтра Плєтньова від 14 березня 1848 року Куліш, зокрема, писав: «Чтение наше разнообразно: в одно время нас занимает беллетристика, в другое – история, в третье – естествознание» (Ibid., 215). У коментарях до цього листа Олесь Федорук подав список книжок, які Куліші прочитали впродовж листопада 1847 – травня 1848 року: серед них і «Сказания о Дм[итрие] Самозв[анце]» [1:525], які, вочевидь, були одним із джерел роману «Алексей Однорог». Йдеться про видання: Н. Г. Устрялов, *Сказания современников о Димитрии Самозванце*, т. 1–5 (С.-Петербург, 1831–1834). У Кулішевому списку з «Тульского альбома» названо й історичну драму Алєксандра Пушкіна «Борис Годунов». Зазначу, що Куліш цитував у тексті роману записки німецького пастора Бера (перший том «Сказания современников»), який на початку XVII століття жив у Москві.

> щоб усяк час і усяк старосвіцкий лицарь пройшов через мою голову, і щоб одним поглядом обняти ту дивовидную ігру людських страстей, замешаннє люду православного од того пройдисвіта Самозванця і всякі біди, які тоді склались у землі Московській. [1:223]

Це врешті відповідало позиції Куліша як автора історичних романів – письменник уважав, що такий твір має органічно поєднувати історичну конкретику й романтично-пригодницький вигаданий сюжет[3].

Про труднощі в роботі над романом Куліш 1 вересня 1848 року писав також Поґодіну. Зазначаючи, що практично завершив «Историю Бориса Годунова и Димитрия Самозванца», письменник водночас згадав і про «Алексея Однорога»:

> Роман между тем я начал, и хотя историческим трудом проложил себе дорогу сквозь трущобу темной старины, но не знаю, как скоро его окончу: дело не легкое вызвать из гробов чужих праотцев! свои послушнее. [1:235]

Як бачимо, Куліш виразно натякнув, що писати художній твір історичної тематики з чужоземними дійовими особами йому не просто, адже, як уже йшлося, письменник прагнув представити такий роман, «щоб і москалі не сердились, та і своїм землякам не золжить».

Праця над «Повестю» вкупі з тяжкими обставинами тульського заслання на певний час призупинили Кулішеву роботу над романом, яку він поновив лише у травні 1849 року (див. його лист до Бодянського від 11 червня), водночас суттєво скориґувавши первісний задум:

> [...] в последние недели принялся опять за исторический роман, начатый в прошлом году, прерванный для истории, потом забытый, наконец сожженный для того, чтоб не мешал мне выдумать основу иначе, так как я, после истории, не был доволен написанным. Теперь, на место уничтоженного томика, написал новый, которым я доволен больше, и надеюсь окончить к осени совсем свое компонованье. [1:293]

З цього часу Куліш знову активно інформує своїх адресатів про просування роботи над романом. У листі до Бодянського з Тули від 27 липня 1849 року Куліш зокрема писав, що в цьому творі «не

[3] Докладніше про це див.: Василь Івашків, *Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчости Пантелеймона Куліша* (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009), 385–388.

разминулся я с запорожцами: да оно и хорошо – показать их миру Божому в разные периоды их бытия» [1:296]. Можна припустити, що йшлося уже про задум написання україномовного історичного твору «Брати», сюжетно пов'язаного з «Алексеем Однорогом», однак уже з українськими персонажами Харлом Дожени-Каторгою та Оврамом Тупу-Тупу-Табуном[4].

Працю над першою частиною історичного роману «Алексей Однорог» Куліш врешті завершив на початку літа 1850 року, про що повідомив Лєонтія Дубельта в листі від 7 червня. Незавершеність твору письменник пояснював браком відповідних історичних джерел, які він міг би опрацювати лише проживаючи в Петербурзі:

> Роман этот не может в настоящее время быть мною окончен по недостатку у меня средств для изучения русской старины. Живя в столице, я мог бы пополнить свои сведения по этой части в публичной библиотеке, или достать нужных мне книг на время иным образом; но в Туле всякую книгу я должен выписывать за наличные деньги, что при нынешней моей бедности решительно невозможно. Эта-то причина заставляет меня обратиться чрез посредство Вашего Превосходительства, всегдашнего моего покровителя, с покорнейшею просьбою к Его Сиятельству об исходатайствовании мне ВЫСОЧАЙШЕГО разрешения напечатать первую часть моего исторического романа в одном из журналов, дабы на вырученные за это деньги я мог выписать книги, необходимые для дополнения моих сведений по части русской археологии, и таким образом получил бы возможность продолжать и окончить литературный труд свой. [1:316]

Як бачимо, Куліш спробував схитрувати: під приводом завершення праці над романом натякав на звільнення із заслання. Дубельт однак зрозумів це прохання, здається, не так, як хотів Куліш, а тому, після розмови з шефом жандармів та начальником III відділу імператорської канцелярії графом Алєксєєм Орловим, 22 червня 1850 року листовно запитував письменника про те, «какие именно книги признаете вы для окончания вашего романа необходимыми» [1:317]. Трохи більше, ніж через тиждень, 1 липня, Куліш послав Дубельту список із 43 книг на 349 рублів, що тодішній керівник III відділу, зрозуміло, не міг виконати. Врешті, в наступному відомому листі Куліша до Дубельта від 14 листопада 1850 року про

[4] Куліш, очевидно, сам придумав такі прізвища. Водночас у листі до Бодянського від 16 липня 1848 року писав, що послав своєму адресатові «козацький леєстр 1741, чи що, року»: «Побачиш, які так (мабуть, має бути *там.* – *В. І.*) призвища: Микита *Не-їж-сало*! Семен *Урви-хвіст*: що за кумедний народ був ці козаки!» [1:230].

жодні книжки для завершення праці над романом «Алексей Однорог» уже не йшлося.

Повернувшись із заслання, майже одразу, 6 січня 1851 року, Куліш повідомив Поґодіну про те, що «Алексея Однорога» він ще не завершив. Письменника засмутила фактична заборона друку роману «Петр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся, во что б ни стало, быть счастливыми» (остаточна назва «Искатели счастья»), про що йому написав Дубельт 24 січня 1851 року[5]. Відтак у листі до того ж Поґодіна від 3 березня Куліш визнав цю заборону дуже болісною для себе й зазначив, що не знає, коли повернеться до праці над «Алексеем Однорогом» («“Северяки” мои, кажется мне, ни в каком случае не могут вооружить против себя цензуры; но я еще не оправился от нанесенного мне удара и не знаю, когда их кончу» [2:14]).

Після того півтора року в Кулішевому листуванні не знаходимо жодної згадки чи навіть натяку на працю над цим історичним романом. Лише 8 жовтня 1852 року Куліш писав Миколі Макарову про цей твір:

> Был у нас недавно проездом один из Ваших знакомых, да именно Василий Пантелеймонович[6], и говорил, что Вы уже кончили свой роман: «Приключения Алексея Однорога» и что последние главы, которых я уже не знаю, Вы ему читали. Он говорит, что это настоящий русский исторический роман и что до сих пор под этим именем писали сентиментальную, чуждую духу русскому чепуху. Хорошо, что Ваш роман не больше 20 л[истов] объемом. Такие вещи не могут долго занимать внимание. Притом же Вашею целью было нарисовать картину старины сквозь свою призму, и если Вы до конца выдержали свой тон, то я уверен, что это будет прекрасно. [2:43]

У наведених рядках автор характеризує зміст і проблематику твору (можливо, для того, щоб Макаров як начебто автор у разі потреби міг щось відповісти на зауваження III відділу або цензури). У цьому листі чи не вперше з’явилося ім’я та прізвище головного героя в назві, а сам письменник уважав свій твір справжнім російським історичним романом, позбавленим впливу сентименталізму.

Подальші Кулішеві згадки про роман стосуються вже не безпосередньої праці над текстом, а містять інформацію про спроби

[5] Див.: Куліш, *ПЗТ*, т. 2 [2009], 10–11.

[6] На думку Федорука, «Василь Пантелеймонович – вигадана задля конспірації особа» [2:386]. Вочевидь, Куліш мав на увазі себе.

письменника продати «Алексея Однорога» одному з тодішніх російських журналів. Задля цього автор читав уривки роману на різних літературних зібраннях, водночас продовжуючи коментувати його зміст і проблематику. Приміром, у листі до Бодянського від 14 листопада 1852 року Куліш пише, як він зачитував «Алексея Однорога» видавцям петербурзьких журналів:

> Оце в середу запрохав він [себто Микола Макаров. – *В. І.*] мене з собою до тих панів, що зовуть журналистами, – бачте читати, як там кажуть, роман його. [...] От і почав наш Макаренко читати їм свою книжку. Та й мудра ж книжка! Де він і чув, від кого він довідавсь про таку стародавню старовину? Наче про рідного батька, так він розказує оттам про якого-небудь лицаря або гультая, що вже й кісточок його досі не зосталось у могилі. Гарно, таки так гарно, що і сами тиї ледактори облизуються, та не діждавшись і кінця, зараз і почали з ним торговаться, наче за вівцю або за шкапу. [2:53]

Роман врешті було опубліковано в журналі «Современник»[7], хоча Куліш, здається, розглядав також можливість продати його «Отечественным запискам»[8], у березневому числі якого за 1853 рік згодом була поміщена загалом іронічно-неґативна доволі розлога рецензія на твір (див. прим. 10)[9]:

Назагал Куліш був незадоволений публікацією роману в «Современнике», адже текст зазнав значних цензурних втручань. Тому письменник навіть радив Миколі Білозерському (див. лист від 15–16 грудня 1852 року) в такому вигляді твір не читати:

> Явился наконец –
>
> Том надцатый две – «Современника», и в нем – давно невиданный гость в русской литературе, исторический роман. Но это бы еще ничего, а дело в том, что роман сей нашего общего писателя Н. Я. [йдеться про Миколу Макарова, чиїм іменем підписано роман. – *В. І.*] Но не советую Вам читать его в печати, если Вы хотите читать действительное сочинение автора. Может быть, можно будет доставить Вам для прочтения собственноручную его ру-

[7] Див.: *Николай М.* [*П. Кулиш*]. «Алексей Однорог. Исторический роман», *Современник* 36, № 12 (1852): 61–140; 37, № 1 (1853): 9–78; 37, № 2 (1853): 161–224.
[8] Див.: лист Куліша Осипу Бодянському від 14 листопада 1852 р. [Куліш, *ПЗТ*, т. 2 [2009], 53].
[9] Ось якою одразу після її появи була Кулішева реакція, висловлена в листі до М. Д. Білозерського від 7 березня 1853 року: «Сейчас принесли третий нумер “От[ечественных] з[аписок]”. Судя по заглавиям, нет ничего замечательного: все только продолжения. Разве “Дневник камер-юнкера Берхгольца. 1721 год” представит что-нибудь интересное. – Бранят изо всей силы “Алексея Однорога”» [2:83].

копись. Отнимите у картины некоторые тени, сотрите некоторые краски, прибавьте к ней несколько мазков собственного искусства – что из нее выйдет? то вышло и из этого несчастного произведения. [2:64][10]

Про цензурні втручання у текст роману Куліш писав і в листі до Бодянського від 17 лютого 1853 року:

Любопытно узнать Ваш окончательный суд о новом труде моего приятеля. Мне самому нравится Прокло Проклович, – тем более, что он не подвергся ни малейшему сокращению со стороны цензора. 3 и 4 части сильно сокращены и изменены, 5[я] и 6[я] опять прошли без больших сокращений; однако ж в сложности несколько страниц выброшено и оттуда. [2:81]

Наче передчуваючи появу в тогочасній пресі критичних відгуків про свій твір, Куліш у листі до Михайла Максимовича від 8 січня 1853 року наголошував на новаторстві тематики й жанру:

Литературных новостей у нас мало. Печатается только роман Николая М., «Алексей Однорог», в «Современнике». В декабрьской книжке прошлого года и в январской нынешнего напечатано две трети. Некоторые очень хвалят; все заинтересованы тем, что роман *исторический*, давно уже не появляющийся. [2:70]

Жанрову особливість «Алексея Однорога» як історичного роману наголосив й анонімний рецензент «Отечественных записок», але його головну ваду вбачав у структурі твору, а також у надуживанні деякими пейзажами та загалом похмурими барвами:

Я вас завезу два раза обогреться в избу, да, в курную деревенскую избу, а остальное время заставлю вас ездить по лесам, дебрям, пустыням, оврагам, речным переправам, болотам, непроходимым тропинкам, медвежьим берлогам. Во все продолжение шести частей романа вам будут встречаться лица, одни имена которых наводят страх: Мулюха, Буйтур, Огонь-борода, Полосатый Клим...[11]

[10] Коментуючи це місце з листа Куліша до Білозерського, Федорук, зокрема, зазначив: «Про втручання у текст “Алексея Однорога” (редакційні чи цензурні) можна судити, зіставивши журнальну публікацію роману з авторизованим текстом у другому томі “Повестей П. А. Кулиша” (СПб., 1860) [...]» [2:401]. З цієї причини текст «Алексея Однорога» цитуватиму за виданням: *Повести П. А. Кулиша*, т. 2 (С.-Петербург, 1860), 357 с.

[11] «[Рец. на:] “Алексей Однорог”, исторический роман Николая М. (“Современник” 1852 г., № 12, и 1853 г., №№ 1 и 2)», *Отечественные записки* 87, № 3 (1853): 30.

Відповісти на ці доволі дивні та цілком неслушні закиди можна словами Віктора Петрова: «Куліш навмисне “Смутное время” хотів схарактеризувати в таких же “смутных”, імлистих образах: чорний присмерок і біла снігова хуґа»[12].

Наприкінці рецензент усе ж відзначив певні позитивні риси твору:

> Мы должны сознаться, что [...] роман, особенно в четвертой, пятой и шестой частях, действительно становится занимателен, хотя в нем нет того, что называется собственно интригою[13].

Зазначу, що в рецензії зіставлено окремі нюанси змісту «Алексея Однорога» з опублікованим у першому номері журналу «Москвитянин» за 1853 рік романом невідомого автора «История о российском дворянине Фроле Скобееве и стольничьей дочери Нардина-Нащокина, Аннушке», який, на мою думку, без достатніх на це підстав, названо «более обстоятельным и выразительным»[14], порівняно з Кулішевим романом.

Якщо на неґативну рецензію «Отечественных записок» Куліш зважав мало, то критику Константіна Аксакова сприйняв як слушну (в листі до Макарова від приблизно 5 лютого 1854 року):

> Во все время моего упражнения в живописи, молодой Аксаков разбирал мне Ваш роман «А[лексей] Однорог», которым он очень недоволен, и прочитал мне прекрасную лекцию о старинном порядке вещей в России. Я уверен, что вы извлекли бы из этой критики большую пользу и не прежде взялись бы за исторический роман из допетровского периода, как хорошенько прокоптившись тогдашнею жизнью. [2:163]

Серед дослідників одним із перших про історичний роман «Алексей Однорог» у контексті Кулішевого перебування на засланні порівняно докладно написав Олександр Дорошкевич, однак не заглиблюючись у проблематику твору[15]. Науковець безапеляційно скритикував Кулішів роман:

[12] Віктор Петров, *Пантелимон Куліш у п’ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість*, т. 1 (Київ: З друкарні ВУАН, 1929), 456.

[13] «[Рец. на:] "Алексей Однорог"», 36.

[14] «[Рец. на:] “История о российском дворянине Фроле Скобееве и стольничьей дочери Нардина-Нащокина, Аннушке” (“Москвитянин” 1853 г., № 1)», *Отечественные записки* 87, № 3 (1853): 36.

[15] Див.: О. Дорошкевич, «Куліш на засланні», у кн.: С. Єфремов та Ол. Дорошкевич, ред., *Пантелеймон Куліш. Збірник праць Комісії для видавання пам’яток новітнього письменства*. Збірник історично-філологічного відділу Української Академії Наук, вип. 53 (Київ, 1927): 51–53.

> убогий, бездарний твір, надуманий з початку й до кінця. Сюжет його надзвичайно примітивний: це власне сюжет «Капітанської дочки», опрацьований у дусі безкритичного монархізму, хоч і з деякими локальними українськими сценами[16].

За спостереженням Дорошкевича, на засланні Куліш уникав української тематики, а тому шукав «нейтрального» сюжету, переносячи «свою художню роботу на російський давній ґрунт. А головне: літературна робота для Куліша на засланні була за доказ його нової, лояльної до царату ідеології»[17].

Чи не єдиним українським літературознавцем, який доволі докладно проаналізував «Алексея Однорога», був Віктор Петров[18], чия візія виявилася цілком відмінною від Дорошкевичевого висновку:

> «Алексей Однорог» для 1852-го року в історії розвитку Кулішевої творчости мав значіння певного етапу: це роман найбільш одноцільний, що на ньому якнайкраще позначилися особливості Кулішевої творчости в добу його зрілости[19].

Сучасні дослідники також не часто згадують про цей роман. Зокрема, Євген Нахлік у монографії «Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель» навів вельми стислу характеристику «Однорога» в контексті інших Кулішевих творів про події початку XVII століття:

> Кілька прозових текстів Куліш спеціально присвятив історії рідної Сіверщини початку XVII ст.: незакінчений *соціально-історичний роман* «Алексей Однорог» (Современник. – 1852. – Кн. 12; 1853. – Кн. 1, 2; окр. вид. – Санкт-Петербург, 1853), «*отрывки из исторического романа*» – «Встреча», «Братья», «Два стана» (Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862. – № 7–10), які є спробою продовження «Алексея Однорога», *історичну повість* «Порубежники» (Санкт-Петербург, 1864). У них показано вторгнення на Сіверську землю 1604 р. військ Лжедмитрія I, який ішов походом на Москву, щоб відвоювати в Бориса Годунова царський трон, і неоднозначну реакцію різнорідного населення Сіверщини на цей завойовницький рейд, до якого приєдналася й частина запорозьких козаків[20].

[16] Ibid., 53.
[17] Ibid., 43.
[18] Див.: Петров, *Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки*, 449–484.
[19] Ibid., 449.
[20] Є. Нахлік, *Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах*, т. 2. *Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша* (Київ: Український письменник, 2007), 119.

З нагоди 200-ліття Куліша літературознавці Київського національного університету імені Тараса Шевченка видали науковий збірник «Літературознавчі студії», де, серед інших статтей, поміщено й розвідку Людмили Задорожної «Уваги до повісті “Алексей Однорог” П. Куліша»[21]. Зауважу лише, що дослідниця, на мій погляд, необґрунтовано визначила жанр твору Куліша як повість, попри всі ознаки історичного роману.

Питання жанру «Алексея Однорога» доволі арґументовано розглянув Віктор Петров, хоча і його дефініції, зроблені наприкінці 1920-х років, думаю, не зовсім точні, адже він часом також називав цей твір «повістю». Дослідник, зокрема, зазначив:

> [...] це не звичайний історичний роман, де автор має на меті дати описи пригод, вдовольнити попит на цікаву авантурну лектуру. Але це й не роман, де автор, захоплений середньовіччям, у символічних образах дійових осіб хоче змалювати космічну долю вселюдства, зовнішні життьові переживання героя заміняючи подіями внутрішнього світу. Куліш, правда, запроваджує в свою повість як елементи авантурного роману, так і елементи символічної маніри письма в дусі романтичної школи, але, віддаючи данину вимогам як певного літературного стилю, так і журнального дня, попиту широкого загалу на цікаву лектуру, він усе ж таки й тут лишається людиною з розвиненим і вихованим соціяльним інстинктом[22].

Петров наголосив увагу письменника до соціяльних питань, а відтак зробив дискусійний висновок: «Куліш, очевидячки, накреслив перед собою завдання написати соціяльний роман, використавши для цього звичайні форми й типові підхідки історичного роману»[23]. Такі соціяльні чинники в «Алексее Однороге», вочевидь, не є настільки вагомими, як, скажімо, в «Чорній раді».

*

В основі роману «Алексей Однорог» один із так званих «вічних сюжетів» – повернення героя додому після тривалої подорожі. Отже, за Петровим, «путь править за лейтмотив роману. Путь оформлює роман, зв’язує частини, об’єднує епізоди. Путь творить цілість роману, його єдність, починає й закінчує твір. Путь у Кулі-

[21] Л. М. Задорожна, «Уваги до повісті “Алексей Однорог” П. Куліша», *Літературознавчі студії. Збірник наукових праць*, вип. 1(59) (Київ: ВПЦ «Київський університет», 2020), 50–60.
[22] Петров, *Пантелимон Куліш у п’ятдесяті роки*, 473.
[23] Ibid., 473.

ша – композиційна підхідка»[24]. Далі літературознавець наголосив: «путь і зустрічі – це та вісь, що на ній [...] обертаються події роману. Випадкові зустрічі в дорозі з незнайомими людьми визначають у ході розвитку фабули як зміну дійових осіб, так і їх характеристику: вони – незнайомі. "Путники" й "незнакомцы" – ось дійові особи роману»[25].

Безпосереднім супутником мандрівки є небезпеки та авантюри – тут Алєксєй близький до Михайла Чарнишенка та Кирила Тура. За Петровим, молодий Однорог як справжній байронічний герой був закоханий «в небезпеку й бурю», адже, як і Чайльд Гарольд, «родился под ветер да под бурю» [13], а закоханість у прекрасну незнайомку робить головного героя роману Куліша типовим романтиком, подібним «до Тікового Франца Штернбальда або ж Новалісівського Г. фон-Офтердинґена»[26].

Водночас роман можна вважати своєрідним продовженням першого твору молодого письменника в аналогічному жанрі – «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843): якщо Михайло вирушає з батьківської оселі до війська Крижановського без благословення й урешті гине, то Алєксєй, наче воскреслий Чарнишенко, повертається додому, до суворого батька. Одразу зауважу, що хоча боярин Ніколай Однорог, на відміну від старого сотника Чарниша, й не проклинав сина, коли той їхав у Німеччину з волі московського правителя Бориса Ґодунова, однак згодився відпустити Алєксєя з тяжким серцем[27]. Ось що Куліш написав про почуття сина й батька перед від'їздом молодого Однорога: Алєксєй сприйняв із радістю наказ Ґодунова, натомість –

> старый Однорог с горестью; оба знали, что отказаться от царского назначения было бы и беззаконно по суду совести, и опасно по царскому суду; но старик смотрел на путешествие Алексея как на своевольный побег из родительского дома, и даже сам Алексей считал удовольствие, с каким он отправился в чужие краи, как бы преступлением против отца, которого он почитал и любил, несмотря на всю его строгость. [158]

[24] Ibid., 453.
[25] Ibid., 455.
[26] Петров, *Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки*, 466.
[27] Описуючи цю ситуацію, Куліш покликався на записки німецького пастора Бера: «Не напрасно пишет пастор Бер, живший в те времена в Москве, что "россияне, особенно знатного рода, согласятся скорее умереть, нежели отправить своих детей в чужие земли, – разве царь их принудит; что они одну Русь почитают государством християнским; что всех иноземцев называют они людьми погаными, некрещеными, неверующими в истинного Бога"» [156–157].

Петров зазначив, що спільним у героїв обох романів Куліша є й те, що обидва вони врешті воюють за чужі інтереси[28]: Михайло вирушив на війну проти Данії за Шлезвіґ, а Алєксєй –

> был одним из осьмнадцати молодых людей, отправленных царем Борисом в немецкие земли для науки всему полезному, чего не знали на Руси. Лет пять странствовал он по разным европейским государствам, освоился с чужими языками и перенял многое от разных иноземных мастеров и книжных людей, пробовал сражаться в иноземных армиях и особенно понаторел в малоизвестном тогда на Руси *огненном бое* со всеми его применениями. [8]

Алєксєй, як і Михайло Чарнишенко, «рисковал головой Бог знает за какую землю и за какого государя» [8–9].

Об'єднує образи Алєксєя та Михайла їхня виразна автобіографічність: вони практично не знали материнської любови, батьки виховували своїх синів, як, власне, й самого Куліша, по-спартанськи, строго: відзначу, що, на відміну від сотника Чарниша, боярин Однорог часто бив Алєксєя[29], але син і далі свого батька «почитал и любил, несмотря на всю его строгость» [158]. Схожість героїв і в тому, що їхнє родинне майбутнє батьки намагалися визначити замість них – Михайлові в дружини призначили доньку батькового приятеля судді Животовського красуню Катерину, в яку Михайло все ж був закоханий, а Алєксєєві – доньку боярина Бєрєндєя Парашу, яку молодий Однорог ніколи не бачив. Оскільки тривале перебування в цивілізованій Європі вплинуло на світосприйняття героя, то він, повертаючись додому, захотів хоча б поглянути на свою майбутню дружину перед весіллям (це прагнення слуга Алєксєя Добриня назвав «немецким обычаем»), а тому вирішив їхати через сіверську Україну, де та й мешкала. Крім того, Сіверщина була певною мірою рідною Алєксєєві по матері (власниці Перебоїща неподалік Путивля). Михайло все ж був більш романтичним персонажем – він закохався в таємничу красуню Роксанду, доньку сербського бана Радивоя, а от у серце молодого Однорога на чужині жодна тамтешня красуня не запала, адже він постійно пам'ятав про свою наречену.

[28] Див.: Петров, *Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки*, 457.

[29] Боярин Однорог «довел эту обычную суровость родительскую до крайности. По его обращению с Алексеем можно было бы подумать, что он его совсем не любит, между тем как он любил Алексея больше собственной жизни, и именно потому не пропускал ни одного случая поколотить его собственною родительскою рукою» [156].

За своїм світовідчуттям та основними життєвими принципами Алєксєй все ж великою мірою залишився таким, яким був до від'їзду, хоча Куліш у певному сенсі протиставив їх поглядам слуги героя Добрині:

> [...] как ни изменила чужоземщина образ мыслей и чувства Алексея, но в главных убеждениях он остался по-прежнему русским. Между занятиями и увлечениями дельными он за границею много натворил и глупостей, потому что не был из числа тех юношей, которые ведут себя как старики, но при всем том не прилепился сердцем ни к одной чужоземке. Ему казались холодными и неверными эти смелые красавицы, не краснеющие от молодецкого взгляда, бойко трактующие о любви с рыцарями, везде свободные, как у себя дома... Он никогда, ни один раз не увлекся сильным чувством любви к девушке, ведущей себя недевичьим образом. Он привык воображать прелестную женщину с потупленным взором, свидетельством девственной робости, с жаром любви, таимым от всех и от того еще драгоценнейшим для счастливца...[30]

Характеризуючи смислову наповненість образу Алєксєя Однорога, Петров слушно наголосив, що в Кулішевому романі –

> між героєм і історією немає зв'язку: головний герой не перший чинник подій. Він тільки мандрівник, що споглядає в дорозі, що трапилося. Його сфера, коло, рамці: їхати, бути в путі, блукати, дивитися й змагатися, а не: робити, змінювати, втручатися... Він ніде й ні з чим органічно не зв'язаний; діють інші: Мулюха, Басманов, Дмитрій, старий Однорог, але тільки не Олексій[31].

У цьому ще одна відмінність Однорога-протагоніста від Михайла Чарнишенка, який хоче слави та почестей і сам прагне творити історію. Алєксєй як московит уважає, що такими питаннями мають перейматися ті, хто має владу, а сам він лише виконує їхню волю. Отже, навіть п'ятирічне перебування в Європі не перетворило його цілком у вільну людину, подібну до українця Чарнишенка, який усупереч батькові вирушив на війну: якби не цареве повеління, молодий Однорог так би й залишився в Москві.

Московська натура Алєксєя виявилася й у тому, що, довідавшись від Мулюхи про перебування боярина Однорога в Перебоїщі, як і про те, що батько може бути на боці Дімітрія, герой уже не

[30] *Николай М. [Кулиш].* Алексей Однорог, 2:108–109. Зазначу, що цих Кулішевих характеристик внутрішнього світу героя нема у виданні 1860 року.
[31] Петров, *Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки*, 462.

хоче їхати до Бєрєндєя, аби побачити свою наречену – його серце «сильнее всего требует убеждения, действительно ли отец его пошатнулся вместе с другими и держит сторону ложного царевича Димитрия. Свидание с отцом решит, что он должен делать во исполнение своего долга, как русский, и из усердия к царю, как облагодетельствованный им человек» [65]. Своє кредо герой висловив і в сцені прощання з Басмановим:

> [...] дойдет, пожалуй, до тебя слух и про меня, что я продал чорту душу ради чести, ради высоты или свободы, если мне суждено попасть в плен к Самозванцу; но я прошу тебя верить только одному, что для меня нет выше чести, нет большей высоты и радости, как умереть за моего государя! [298–299]

Думаю, наголошування вірнопідданости головного героя пов'язано було з конкретними обставинами Кулішевого заслання та мало свідчити про лояльність до імперії самого письменника.

Отже, «українськими» у творі є не головний герой, бояри, воєводи та їхні слуги, навіть не вкраплення народних леґенд (важко ствердити, що українські коріння має оповідь Мулюхи про Ольгу Багачку чи леґенда про Святе озеро та урочище біля нього, яку розповів Добриня), а передусім місце дії роману й тамтешні мешканці. Водночас Куліш наголосив порубіжність Сіверщини (письменник ужив і синонім – Литовская Украйна), де населення становило

> три главные состава: восточную, более степную половину страны, занимали своими белыми, крытыми соломою, хатами, собственно так называемые украинцы; на западной, по преимуществу лесистой стороне Десны, жили в курных, покрытых досками-выколками, избах сухощавые и клинобородые белорусцы; в верхних, отделенных впоследствии к Орловской губернии, городах и селах Северии жили поселяне, малым чем отменные от обитателей средины Московского государства. [3]

Далі письменник додав: «со времен царя Иоанна IV Грозного начал примешиваться сюда четвертый, чисто московский состав» [4].

Як бачимо, письменник стисло схарактеризував житло українців та білорусів, однак нічого не написав про те, в яких умовах жили московити. Цю прогалину у певному сенсі заповнили Панас Мирний та Іван Білик, описуючи краєвиди під час етапування українських рекрутів у Московщину:

> поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що, як квітнички, весело кидались в вічі, свої великі села, з кривими улицями, з білими хаточками, з вишневими садочками, свої городи, схожі на

села, увійшли вони в лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини. Ішли вони день, ішли другий... ліс та й ліс![32]

Автори роману наголошували, що такий пейзаж гнітюче вплинув на українців, а Максимові шкода «стало своїх степів безкраїх, свого неба високого: тут за лісом було тісно, душно, а небо здавалося низьким, похмурим»[33]. Підсилюють враження про московський край також описи тамтешнього села. Ось яким було перше Максимове враження від побаченого: «У нас кузні чистіші, ніж у них хати. А ще вихваляються своєю стороною?!»[34] Ще колоритнішим був опис інтер'єру хати, в якій жили тамтешні мешканці:

От розвели їх по кватирях. Максим аж спльовував... Таркани прусаки, стоноги снували скрізь по стінах, та було їх і в страві, і в квасі. У хаті – не виметено, смітник по коліна, несло од його чимсь смердючим; під сволоком лави, де на його стороні зайві горшки ховають, тут були замість ліжка... Світили в хаті не смальцем або олією, а якимись тонкими лучинами... Дим з печі валив прямо на хату, – бо хата без димаря, – давив у горлі, різав очі... Максим не поліз на «палаті»; страшно йому було прилягти і в тій багнюці, що на долівці. Він за цілу ніч не прилягав; з хати ходив надвір, знадвору – в хату; смоктав люльку (бо хазяїн прохав, щоб не курив у хаті) та лаяв кацапів і кацапщину... «Через те вони, бісові ведмеді, і йдуть до нас хліба заробляти, бо їм тут немедяно серед оцих борів та пущ соснових!» – думав він[35].

Про козаків у романі вперше йдеться в розмові Мулюхи з Алєксєєм та його слугою:

У нас от засеки к засеке, от сторóжи к сторóже ты не выбрал бы полчаса в сутки, чтоб пролезть к городам, не повстречавшись с козаками. Степи, леса и реки, в полдневный жар и в утренню росу, и при месячном свете, звенели нашими голосами и выстрелами. Как стрела из лука, так весть от одной сторóжи до другой летела, и чуть завидит сторожевой козак с дерева гонца, то по взмаху шапки смекнет в чем дело, и уже на коне, и летит-свистит к очередной сторóже, и через час из города двинулся уже заставный голова со стрельцами наперерез неприятелю. [32–33]

[32] Панас Мирний та Іван Білик, *Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народного життя*, у кн.: Панас Мирний. *Твори у двох томах*, т. 1 (Київ: Наукова думка, 1989), 424.
[33] Ibid., 424.
[34] Ibid., 425.
[35] Ibid., 425.

Український локус роману яскраво представлено ідилічним хутором Чорні Лози, куди потрапили Алєксєй із Добринею: Добриня сприйняв хутір як чудесний острів, «где все так мирно и спокойно, тогда как кругом земля кипит бедами»[36] [129]. Персонажів спершу оточила зграя собак, а згодом вони почули людські голоси, з яких зрозуміли, що потрапили до поселення, де «живет народ хохол», –

> в высоких черных барашковых шапках, в коротких сермягах и тулупчиках, в широких холстяных шароварах и – что всего более бросалось тогда в глаза – с бритыми бородами (потому что у украинцев бороду носили только старшины, которых все называли *батька́ми*). Каждая из этих фигур держала в одной руке по тяжелому луку, а в другой – по пучку длинных стрел; у поясов – ножи. [83]

Куліш наголосив, що українці живуть по хуторах, а характеристику їхнього мешкання відтінив переказами смолян про «давние, полные напастей, времена» [98]. Українці жили в лісі, –

> среди которого находится широкое, топкое, непроходимое болото, и по тому болоту не только летом, но и в самую холодную зиму нет ни проезда, ни прохода; оно никогда не мерзнет и никогда не пересыхает. Посреди его есть остров зеленый и цветущий, как лужайка. Тут растут высокие, красивые деревья, еще нетронутые от начала мира, и водятся различные звери, птицы и пресмыкающиеся, которых давным-давно уже нет в других местах. (Намек на неизменность старинной жизни в таких захолустьях). [98]

Люди, що перейняли Алєксєя та його слугу, розмовляли українською мовою, тобто на «своем странном для москвича языке, который мы будем передавать здесь по северно-русски» [87], й очікували на монаха з козаком: монаха вважали нечистим «в человеческом образе», який знається «с лесными козаками по всей Сивере и сыплет деньги; а откуда они у него берутся, скажет разве тот, что с козьими рогами» [97]. Походив той монах із Москви і, за словами коваля Потапа, є Отрєп'євим. Цікаво, що Прокло Проклович, вірний московському цареві, не лише не підтримав Потапів намір

[36] Відомо, що Куліш у середині 1850-х років переймався питанням: «откуда же на почве, сплошь напоенной кровью, усеянной костями, стрелами и "переколотыми шаблюками", явилось племя так глубоко спокойное, хотя в то же время оживленное неослабным стремлением к лирическому выражению своего настоящего и эпическому – былого?» (Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика*, т. 3, *Записки о Южной Руси [у двох книгах]*, упоряд., стаття, комент. Василя Івашківа, кн. 1 (Київ: Критика, 2015), 94).

зловити і знешкодити монаха, а й зауважив, що той, мабуть, потрібен Богові для якихось справ, мовляв, –

> погибнет и сам, сделав свое дело. Если б он попался тебе в руки, то я угостил бы его, как доброго, и отпустил бы с миром. А кого отлучит он от людей богобоязливых, тот сам увидит после, что сделал, и восплачется, и возвратится к нам, а не возвратится, пускай погибает своею – лишь бы не нашею – виною. [107]

Подібне Прокло Проклович повторив і щодо самого Алєксєя: «Я не спросил еще тебя самого о твоем роде-племени. По нашему давнему обычаю, не годится спрашивать странника, кто он и откуда, пока он голоден и утомлен» [117], наголошуючи тим сутність своєї української натури, цілком протилежної московській: «Алексей ожидал, что хозяин станет его расспрашивать о его роде-племени (как это первое дело у его земляков-москвичей при встрече с незнакомыми)» [110].

Таку особливість українців Куліш спостеріг у національному фольклорі – приміром, в записаній від пасічника з Кременчуга оповіді «Запорожцы на своих рыбных ловлях», яку фольклорист вмістив спершу в «Украинских народных преданиях» (1847), а згодом – у «Записках о Южной Руси» (1856), йшлося про те, що «було, як прийдеш у завод, то вони (себто, запорожці. – *В. І.*) тебе не стануть питать, що ти за чоловік, а зараз: “Дайте лиш козаку попоїсти та й горілки чарку піднесіть, бо він, може, здалека йде, то втомився”»[37].

Прокла Прокловича зображено як «старинного князя русского», як уособлення української патріярхальної давнини; він «и скоту, и птице и человеку делает добро» [95]. Саме цей персонаж, уважаймо, пропагує Алєксєйові українські й (давньо)руські цінності, а це, своєю чергою, може свідчити, що саме українців Куліш трактував як справжніх нащадків (давньо)руської держави. Приміром, господар Чорних Лоз переповів молодому Однорогу історію своїх розмов зі сліпим старцем із гуслями, вихідцем із тих місць, де загинув Святослав Ігоревич, повертаючися з Болгарії (Прокло Проклович тут покликався на літописця Печерського, а в подальших розмовах із Алєксєєм демонструє свою обізнаність зі «Словом о полку Ігоревім», «Повчанням Володимира Мономаха» та руськими літописами). Старець розповідав Проклу Прокловичу та його синам про неймовірну красу української природи, татарські й турецькі набіги на українські землі над славним Дніпром, яким протистояло відважне запорозьке військо.

[37] Ibid., 88.

Розповіді та спів сліпого старця мали велику емоційну силу:

> [...] незрящий старец говорил нам пространно, и как остановится говорить, то берет гусли и на гуслях играет, как течет Днепр, воздымаючись на каменные горы, как лелеется вода широко, что море, кругом островов, как шумят бесконечные камыши, как свистят стрелы и гремят мушкеты против неверных. То играет, то поет, и таким чудным даром одарил его Господь, что человек забывает, что он и где он, и кажется всякому человеку, что он плывет по морю и ездит по степям с теми отважными христианами-воинами... [116]

Закономірно, що почуте про запорожців так захопило трьох синів Прокла Прокловича[38], що вони попросилися на Січ:

> [...] не стало юношеской веселости у моих детей; леса, болота и воды наши им опостылели: у них в ушах только ревет и шумит Днепр, а в голове кипит война на неверных. И угодно, видно, было Богу, чтоб я отпустил их в ту славную сторону на службу христианству. Отнялась от меня и речь увещевать их, чтоб остались со мною. Отпустил я их, возлюбленный мой юноша, и вот много уже лет, как о них нет никакой вести. [116–117]

За словами коваля Потапа, Проклу Прокловичу 120 років (пояснення Прокла Прокловича: «Всех моих предков – упокой, Господи, в твоих обителях их души – по обету пятой заповеди, благословил Творец небесный долголетием на земле» [111]), однак він досі має гарні білі зуби: свого часу, у 99-річному віці, вони всі повипадали, однак –

> неизреченною благостию Божиею обновилась, яко о́рля, юность моя[39]: выросли новые зубы в старых ямках, и стал я видеть так, что никогда голуби мои не теряются для меня в поднебесьи, а слух мой изощрился до того, что когда хожу по своим лесам, то слышу, как растекается птичий говор по каждому древу, и могу издали различить плеск диких гусей от лебединого плеску. [111–112]

Прокло Проклович (уже йшлося про те, що Куліш симпатизував цьому герою), як і Божий Чоловік із «Чорної ради», мав спокійну ясність «души, которая проглядывала во всех чертах этого блаженного старца и которой ни с чем нельзя сравнить так, как с зер-

[38] Історії, пов'язані з синами Прокла Прокловича, (здається, їх було два, а не три) Куліш виклав у своєрідних продовженнях роману «Алексей Однорог» «Встреча», «Братья» та «Два стана».

[39] Це висловлювання із 103-ї книги (5-та пісня) Псалтиря, вжито і в «Чорній раді». Див.: П. Куліш, *Чорна рада: Хроніка 1663 року* (Санкт-Петербург, 1857), 303.

кальными равнинами слегка отуманенных вод, окружающих его удаленное от остального русского света жилище» [112]. Логічно, що власник Чорних Лоз як носій патріярхальних цінностей строго радить Алєксєю вернутися до свого батька.

Українська тема в романі простежується і в описах подій, пов'язаних із Лжедмітрієм, якого підтримують і запорозькі козаки, і польські найманці.

Зустріч Алєксєя та Лжедмітрія сталася за романтично-трагічних обставин – головний герой побачив боротьбу людини з ведмедем (популярний елемент сюжету в багатьох творах, наприклад, в історичній повісті Івана Франка «Захар Беркут» і в пригодницькому романі Івана Багряного «Тигролови») біля дерева, яке, за леґендою, означало застиглу Ольгу Багачку[40]. Зрозуміло, Алєксєй врятував життя людині, яка була в простій одежі й удавала «бортника» (бджоляра). Врешті, Алєксєй, зрозумівши, що це Самозванець, таки хотів заколоти його, щоби цим ударом відвернути «все беспокойство царя Бориса и все бедствия междоусобной войны, грозившие Русской земле» [315], однак підступний удар Однорогового ножа прийняв на себе хрест.

Українська тема з'явилася й в описі двобою Алєксєя з Мулюхою – коли Однорог, «отразя саблю Мулюхи, размахнулся на такой удар, который тут же окончил бы поприще удалого мятежника, но в то же самое время, когда сабля его свистнула в воздухе, Самозванец, по обычаю своих учителей запорожцев, накинул ему на голову петлю и в одно мгновение повалил его на землю» [316]. Згодом виявиться, що Лжедмітрій «носился на коне по степям запорожским» [321].

Алєксєй наочно переконався в тому, наскільки «как опасен для царя Бориса этот обманщик, вдохновенный верою в свое великое предназначение, неустрашимый ни перед какою человеческою силою и обладающий красноречием, властным подвигнуть толпу мятежников на самое отчаянное дело» [319–320]. Куліш водночас уви-

[40] Ось якою була ця картина: «Внизу под ее кручею, среди груд намерзнувшего льда, кипела вода, падая с камней на камни; а на горе, на самом краю, над кипящею пучиною, происходила борьба медведя с человеком. Но и человек, и животное думали уже не об умерщвлении противника, а о сохранении собственной жизни, потому что оба висели над пропастью: человек – обхватя одной рукой ствол сосны, представлявшей в рассказе Мулюхи Ольгу Богачку, а медведь – уцепясь когтями за человека. Зверь без большого труда вскарабкался бы вверх, но, видно, был ранен, потому что кровавая полоса видна была на снегу по краю горы; а между тем человек, держась правой рукой за дерево, не переставал наносить ему ножом удары во что попало. И вся эта сцена сопровождалась страшным рычанием медведя, чуявшего свою гибель, и громким криком человека, призывающего на помощь» [310–311].

разнив гідність і лицарську вдачу Лжедмітрія, який чинить із молодим Однорогом шляхетно, бо вважає, що той позбувся своєї московської сутности й теж став справжнім лицарем:

> Этот молодой человек воспитан не по-московски: он рыцарь телом и душою; я вижу это по его взгляду. Возьми свою саблю, – сказал он, отдавая ее Алексею. – Я знаю, что ты в моей куще, под моей кровлею, на меня не поднимешь оружия. [320]

Куліш відначив високий інтелектуальний рівень мислення Лжедмітрія, його добру освіту й особливе вміння впливати на людей навколо нього («Он видимо преобладал над умами всего общества своими мнениями о разных предметах и познаниями в науках, малоизвестных на Руси» [340]), зокрема й на Алєксєя, який мимоволі симпатизував йому, хоча й мав васальний обов'язок перед Ґодуновим:

> Алексей не мог не чувствовать к нему [Лжедмітрію. – *В. І.*] признательности, хотя – если б это от него зависело – охотно вырвал бы из души всякое чувство к этому врагу царя, кроме ненависти и мести. Мало того: он готов был бы отказаться навеки от Параши, которой судьба находилась в руках Самозванца, за малейшую возможность действовать против него в пользу царя Бориса, и в то время, когда Самозванец ласково обращался к нему то словом, то взглядом, он строил в уме разные планы, как от него освободиться. [341–342]

Лжедмітрій як тонкий психолог впливав на Алєксєя, і той «сам не заметил, как высказал ему свои не только семейные, но и сердечные обстоятельства» [344].

Куліш наголошував, що головному героєві роману було непросто, адже його юнаком доля перекинула «из цивилизованного, установившегося уже мира в мир нецивилизованный, дико организующийся» [352]. Алєксєй врешті таки змінився – став «существом новым, непохожим на себя прежнего, и действительно, это был уже не тот Алексей Однорог, который пустился через далекую северскую глушь прямым странствующим богатырем, чтобы проникнуть в тайну девического терема» [352]. Молодий Однорог таки збайдужів до всього, що діялось навколо нього, він «как будто в несколько недель отжил свой век, истратил весь сердечный огонь усиленным гореньем, выкипел до дна души и перестал чувствовать даже болезненное ожидание, чем кончится борьба царя Бориса с Самозванцем» [353].

Сумніви врешті визначили й подальшу долю героя – під час «знаменитой Новгород-Северской битвы» [354] на нього накинув-

ся боярин Однорог із своїми людьми з криками «Проклят! проклят! проклят!» [356]. Алєксєй намагався виправдатися перед батьком, бився з мулюхінцями, але несподівано «на голову Алексея обрушился такой удар, как будто Мулюха вырвал с корнем северскую сосну и грянул ею со всего размаха. Свет потемнел в глазах Алексея, и он упал без чувств на взрытый копытами снег...» [357].

Цим епізодом і завершується цей цікавий і талановито написаний роман – як уже йшлося, Куліш робив спроби продовжити твір, але ці тексти мають бути предметом спеціяльного розгляду. Думаю, після академічного видання історичного роману Куліша «Алексей Однорог» з'являться нові літературознавчі студії, адже чимало аспектів його художнього змісту конче варто прояснити.

Хто є ближчий до народу? Малоросійські проповіді Василя Гречулевича (1849) в едиції Пантелеймона Куліша (1857)

Андрій Даниленко

Наприкінці 1853 року в Петербурзі Пантелеймон Куліш познайомився зі священником Василем Васильовичем Гречулевичем (1822–1885), сином Василя Яковича Гречулевича (1791–1870), священника в с. Ганнопіль Брацлавського повіту на Поділлі[1]. Як свідчить лист Куліша від 10 грудня 1853 року до Михайла Максимовича, Василь Гречулевич-молодший заходився коло перевидання малоросійських проповідей свого батька «Проповеди, на малороссийском языке, Протоиерея и Кавалера Василия Гречулевича» (далі – ПГ1), які вийшли друком 1849 року в Санкт-Петербурзі, а Куліш на прохання нового знайомого пообіцяв «пройтися по них своїм олівцем»[2]. Щоправда, працю над другим виданням Гречулевиче-

[1] Однакові імена батька й сина Гречулевичів спантеличили Міхаеля Мозера [див. Michael Moser, «Clerics and laymen in the history of modern standard Ukrainian", *Journal of Ukrainian Studies* 37 (2012): 47], який прийняв Василя Гречулевича-молодшого за Василя Гречулевича-старшого. Мозер, зокрема, назвав Василя Гречулевича-старшого єпископом Могилівським, хоч цей сан і звання отримав його син – єпископ острозький Віталій, вікарій волинської єпархії Василь Гречулевич-молодший щойно 1882 року, тобто 12 роками після смерті батька (Moser, «Clerics and laymen", 47). І так само помилково зазначив, що автор малоросійських проповідей 1849 року надрукував, окрім творів українською мовою, ще й кілька праць російською мовою, які насправді писав Василь Гречулевич-молодший; ця сама помилка міститься в: *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 2 (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1988), 240; *Енциклопедія українознавства*, т. 2 (Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1955–1957), 434. З-поміж творів Василя Гречулевича-старшого Мозер називає лише проповіді 1849 року та їх перевидання 1857 року, а також «катехитичну розвідку» 1852 року (судячи з усього – *Беседы катихизические, на девять блаженств евангельских и десять заповедей Божиих, говоренные, на малороссийском языке*, Санкт-Петербург, 1852). Найповніший список творів Василя Гречулевича-старшого українською мовою можна знайти в книжці Йоганна Ремі, який назвав аж 9 публікацій священника українською мовою, що значно розширює рамки майбутнього дослідження його творів. Див.: Johannes Remy, *Brothers or enemies. The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s* (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2016), 298–299.

[2] Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, т. 2, *1850–1856*, упоряд., комент. Олесь Федорук (Київ: Критика, 2009), 150.

вих проповідей затяглася, як припустив Євген Нахлік[3], через прискіпливе ставлення цензури до українськомовних рукописів, а також заборону Кулішеві друкуватись. Щойно з'явилася можливість повернутись до цього проекту, Куліш написав 8 травня 1856 року в листі до Василя Тарновського-старшого:

> Єсть у нас надруковані по-нашому проповіді Гречулевича, тілько плохенька мова, да ще й по-подольському слебизованню. Так я сю книжку гарненько виправив, і Гречулевич оддає мені, що хотя з нею чинити. Якби надруковати її вдруге да пустить по Вкраїні, то велике б з того добро було народу християнському[4].

Допіру 24 жовтня 1856 року Куліш сповістив Василя Тарновського-старшого про перебіг праці над другим виданням Гречулевичевих проповідей. Судячи з усього, ця праця заполонила Куліша повністю; він укотре впевнився в потребі створення особливого біблійного стилю до використання в текстах гомілетичного жанру:

> Проповеди пишу, оставивши решительно Гречулевича и даже Иннокентия [архієпископа Херсонського і Таврійського, відомого проповідника. – *А. Д.*]. Вы увидите проповеди, обращенные к такой пастве, в которой могут быть паны и гетьманы[5].

За якийсь місяць, 26 листопада 1856 року, Куліш надіслав Василеві Тарновському-старшому кілька примірників другого видання проповідей «Проповеди на малороссийском языке, Протоиерея Василия Гречулевича, издание второе, исправленное» (далі – ПГ2)[6]:

> Посылаю Вам несколько экземпляров проповедей, пока придут ящики с ними. Читайте первую проповедь и тотчас переходите

[3] Євген Нахлік, *Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах*, т. 1, *Наукова біографія* (Київ: Український письменник, 2007), 123.

[4] «Письма Кулиша к В. В. Тарновскому (На малорусском языке). 1856–1857», [сообщ. А. Лазаревский], *Киевская старина* 63, № 12 (1898): 357. Тут і далі цитати подано за сучасним правописом (із збереженням орфоепічних особливостей мови), окрім текстів «Проповідей» Гречулевича та його «Бесед катихизических», де зберігаємо орфографію оригіналу.

[5] «Письма Кулиша к В. В. Тарновскому. 1855–1858», [сообщ.] А. Л[азаревский], *Киевская старина* 61, № 4 (1898): 124.

[6] Друге видання проповідей Василя Гречулевича з'явилося в Петербурзі у листопаді 1856 року, хоча на обкладинці зазначений 1857 рік; цензурний дозвіл дано 13 травня 1856 року. Відомо, що Гречулевичеві проповіді були перевидані в Кулішевій друкарні 1860 року «метеликами» (див. Куліш, *Повне зібрання творів*, 2:459).

> к 100-й странице, т. е. к тем проповедям, которые писаны мною по возвращении из Малороссии. В них выразилась вся душа моя. Напишите мне, которые проповеди Вам больше понравятся, и что будут говорить кияне[7].

У листі від 25 грудня 1856 року до Олександра Шишацького-Іллліча, який знав про працю над другим виданням малоросійських проповідей, Куліш одним реченням згадав про своє редаґування: «Проповіді я написав трохи не всі унов»[8].

Від 1853 року до початку 1858-го стосунки Куліша з Василем Гречулевичем-молодшим були щирі, надто – приязні[9]. Проте через рік після появи другого видання Гречулевичевих проповідей стосунки між ними геть зіпсулися. Як Куліш зізнався в листі від 19 жовтня 1893 року до Михайла Павлика, стосунки пішли шкереберть саме через це друге видання, адже замовник мусив помітити докорінні зміни, запроваджені Кулішем в першотвір:

> Гречулевичові проповіді написав я наново, відкинувши тупу попівщину, аби сказати з-під попової егіди слово правди євангельської (не книжницької і фарисейської) народові, що блукає із церкви в церкви, акі овечки не имущі пастуха [...] Через моє якоби друге видання розійшовсь я і з сином автора, петербурським Гречулевичем, таким же попом, як Ваш Огоновський, і російським єзуїтом[10].

Епістолярних свідчень, введених у науковий обіг, наразі замало, щоб уповні зрозуміти причину сварки Куліша з Гречулевичем-молодшим[11]. Цілком імовірно, до цього спричинилася не тільки «революційна» едиція Гречулевичевих доповідей, а й вдача Куліша, який часто-густо виказував зарозумілість у стосунках із приятелями та навіть друзями. Можна припустити, що в питаннях едиції Гречулевичевих проповідей Куліш зайняв був непримиренну позицію не тільки щодо їх змісту, як свідчить наведений повище витяг із листа до Михайла Павлика, а й щодо мови, якою вони були писані[12].

[7] «Письма Кулиша к В. В. Тарновскому. 1855–1858», 125–126.
[8] ІР НБУВ, ф. 63, од. зб. 40, арк. 7 зв.
[9] Нахлік, *Пантелеймон Куліш*, 1:124.
[10] Михайло Возняк, «Останні зносини П. Куліша з Галичанами (З додатком його листування з М. Павликом)», *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 148 (1928): 231.
[11] Див. Нахлік, *Пантелеймон Куліш*, 1:124.
[12] Посередньо про це свідчить перевидання саме першого (1849), а не другого видання (1857) проповідей, що його здійснив 1917 року в Полтаві онук Гречулевича-старшого – Олександр Васильович Гречулевич (О. М. Кошель, «Василь Якович Гречулевич – священик, діяч українського відродження», у кн.: *Освіта, наука і*

Нагадаймо, що в перебігу праці над другим виданням малоросійських проповідей Куліш почав був серйозно міркувати про майбутній переклад Святого Письма. Про це свідчить згаданий лист від 24 жовтня 1856 року до Василя Тарновського-старшого, в якому Куліш повідомив свого покровителя про свій рішучий відхід від мови проповідей Гречулевича й Іннокентія Херсонського. Під ту пору, як зізнався Куліш, він міркував «о новом труде для народа: о переводе Евангелия, сведенного по порядку событий, с приличными замечаниями»[13].

Відомо, що перекладати Святе Письмо Куліш розпочав кількома роками пізніше. Допіру у 1869–1871 роках, подорожуючи Австрією, Італією та Німеччиною, він уже активно перекладав Святе Письмо. З Кулішевого листа до Івана Хильчевського, написаного 29 листопада 1869 року з Варшави, стає відомо, що Куліш на той час уже переклав «чверть усієї Біблії» і мало не весь Псалтир (віршами); окрім цих текстів, він так само переклав «Пісню над піснями» й прокоментував її, «дотримуючися Гердера»[14]. У 1868–1869 роках в поодиноких числах часопису «Правда» Куліш надрукував кілька «Давидових псальмів», «Мусієву пісню: над Червоним морем. Передсмертну пісню Мусієву», книгу «Іова» (так само окремо «коштом і заходом» часопису «Правда»), а також «Пентатевх Мусієвий», чи пак «Святе Письмо або всю Біблію Старого і Нового Завіту руcько-українською мовою переложену», як додаток до часопису[15]. Ці публікації свідчили про намір Куліша перекласти Святе Письмо якомога швидше, щоб, як він писав у своїй статті «Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти», християнський світ нарешті довідався про нову сім'ю християнську, яка нараховувала аж п'ятнадцять мільйонів[16].

культура на Поділлі. Збірник наукових праць, т. 9, *Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі»* (Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2007), 18.

[13] «Письма Кулиша к В. В. Тарновскому. 1855–1858», 124; див.: М. Ф. Макар, «Значення та труднощі створення українського перекладу Святого Письма», *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*, т. 8 (Київ, 2006), 362.

[14] «Письма Кулиша к И. Ф. Хильчевскому. 1858–1875», *Киевская старина* 60, № 1 (1898): 90–91.

[15] Andrii Danylenko, *From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819–1897) and the Formation of Literary Ukrainian* (Boston, MA: Academic Studies Press, 2016), 3–5; див. *Святе Письмо, або вся Библія Старого і Нового Завіту руcько-українською мовою переложена* (Львів, 1869).

[16] [П. Куліш], «Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти», *Правда*, № 12 (1869): 111.

Перипетії перекладання Святого Письма Кулішем (самотужки та вкупі з Іваном Пулюєм) у цілому відомі. Описані й основні риси біблійного стилю, що його Куліш спромігся виробити на час появи 1880 року окремим виданням «Святого Письма Нового Завіту» й застосував під кінець життя в перших книгах «Устихотвореної Біблії»[17]. Утім, доконечним є з'ясування зародків Кулішевого біблійного стилю та динаміки його застосування у проповідницьких текстах. Іншими словами, щоб уповні зреконструювати мовну програму Куліша, що відшліхтовувалася й на полі перекладацькому, треба віднайти підвалини його майбутнього високого стилю. Останній мусив мати, згідно з Кулішем, два різновиди: біблійний, що його письменник кшталтував у релігійних перекладах, і секулярний, запроваджений у творах (та перекладах) нерелігійного змісту[18]. Із цього погляду друге видання малоросійських проповідей є показовим, адже Куліш переписав їх мало не всі «наново», «полишивши рішуче», як він висловився, Гречулевича та Іннокентія Херсонського. У цій розвідці я порівняю перше видання проповідей 1849 року, писаних Гречулевичем, з їх другим виданням 1857 року в Кулішевій едиції. Мене цікавитиме архітектоніка мовних засобів, що їх можна віднести до високого – як біблійного, так і секулярного – стилю в українській літературній мові новітнього взірця. Це дасть нагоду окреслити напрям розвитку біблійного стилю в мовотворчій практиці Куліша, ширше – високого стилю в новому стандарті української літературної мови.

Перед тим як насвітлити біблійний стиль проповідей 1849 року, зупинімося на огляді душпастирської діяльности Гречулевича. Їй присвятив спеціяльну статтю Антон Лотоцький, де, зокрема, зосередився на двох виданнях малоросійських проповідей – 1849 і 1857 років[19]. Оцінюючи Гречулевичів твір з погляду гомілетичного, Лотоцький писав:

> Нужно было глубоко знать народ, его дух и характер, нужно было прекрасно владеть его языком, чтоб с такою экспрессией, кратко,

[17] Danylenko, *From the Bible to Shakespeare*, 3–278; див., наприклад, Панько Олелькович Куліш, *Устихотворена Библія. Перва книга Мойсеёва, книга Настання Сьвіту. Частина перва книги Мойсеёвої первої*, що зберігається в Чернігівському літературно-меморіяльному музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського (інв. № А–4540, 110 арк.).

[18] Danylenko, *From the Bible to Shakespeare*, 374–385.

[19] Див.: Антон Лотоцкий, «Памяти протоиерея В. Я. Гречулевича. (По поводу тридцатилетия со дня его смерти)», *Киевская старина* 96, № 6 (1900): 279–287. Також див. його допис про Гречулевича, надрукований на шпальтах львівського двотижневика *Зоря*, № 19 (1893): 382–383.

просто и ясно высказать в понятной для всех форме самую суть в затронутых вопросах православно-христианской догматики и морали[20].

Саме задля простоти викладу автор часто-густо користувався «чисто-народными выражениями, которые искони созданы были самим народом»; з погляду термінологічного Гречулевичева мова містила «выражения славянские, которые близко срослись с малорусским языком и вошли в него как органическая часть его»[21]. Назагал, підсумував Лотоцький, «язик проповедей о. Василия Гречулевича – чистый малорусский с некоторыми иногда специфическими особенностями подольского говора»[22].

У своєму дописі Лотоцький наголосив на важливості українських проповідей у справі релігійно-навчальної просвіти простолюду. Переповідаючи арґументи, що їх навів 1849 року сам Гречулевич у присвяті архієпископу Полтавському і Переяславському Гедеонові (Вишневському) на користь друку проповідей народною мовою (ПГ1, i-v), Лотоцький виокремив кілька її рис. По-перше, успіх проповідей залежить від використання мови «загальнозрозумілої», простої, рідної серцю народу; тим-то Гречулевич бідкався 1849 року, що таких видань в Україні практично не було, а тутешні священники, здобувши освіту в семінаріях та академіях і звикнувши до російської літературної мови[23], продовжували проповідувати цією мовою, для «пасомих» малозрозумілою, хоча українська мова й належала, за словами «народописця» Павела-Йозефа Шафарика, «тридцятимільйонновому народові»[24]. Через це, як уважав Гречулевич, а за ним і Лотоцький, такі проповідники перетворилися для своєї пастви на таких собі «чужоземців», які нічого корисного своїми казаннями зробити не в змозі (ПГ1, i–ii). Нехтуючи «живою говіркою», такі проповідники, на думку Гречулевича, удавалися до речей «надто загальних» та «книжних понять», які не дозволяли «ввійти в дух його [народу] життя» (ПГ1, 24). Лотоцький, щоправда, поминув у своєму дописі одну важливу думку, висловлену Гречулевичем у присвяті архієпископу Гедеонові. Наго-

[20] Лотоцкий, «Памяти протоиерея В. Я. Гречулевича», 283.
[21] Ibid.
[22] Ibid.
[23] Прикметно, що сам Гречулевич закінчив Шаргородське духовне училище, де сформувався як оборонець православної віри від панівної тоді на Поділлі католицької конфесії, та Кам'янець-Подільську духовну семінарію (Кошель, «Василь Якович Гречулевич», 16–17).
[24] Лотоцкий, «Памяти протоиерея В. Я. Гречулевича», 284. Насправді йшлося про тринадцять мільйонів (ПГ2, vi).

лосивши на тому, що малоросійська мова є «загальнозрозумілою» («общепонятным языком»), автор написав, що «с нынешнею Вашею паствою, Полтавскою, мы, Подольцы, находимся в родстве, по языку малороссийскому» (ПГ1, iv).

Перше видання Гречулевичевих проповідей було надруковане «ярижкою», що, зрештою, не надто ускладнювало «малоросійської» інтерпретації (прочитання) текстів тими, хто був обізнаний із цією мовою. Що впадало в око – це системні риси Гречулевичевої мови, насамперед у словництві та морфосинтаксисі. Почнімо з того, що перше видання (ПГ1) містить стосунково велику кількість церковнослов'янських форм, часто-густо зукраїнізованих фонетично, наприклад, *жывотворящого* (108), *всемогущого и всеиспытующого* (108), *повынывшогося* (104), *дарствующи* (3), *неисповидымымъ*, *пречистои* (1), *чоловическый* (117), *грядущого* (116), *чадолюбивый*, *кромишнои* (2), *животъ* (6) проти *жизнь* (9, 126) та *жытьёмъ* (115), *житья* (125) абощо. Дуже багато у Гречулевича віддієслівних іменників на зразок: *благоволеніе* (1) проти *благоволенье* (2), *спасенье* і *мылосердье* (4), *рожденіемъ* (2), *смыреніе и кротость* (105), *мылосердіе* (3), *прошеніе*, *высокомеріе* (102). Можна навести ще такі характеристичні церковнослов'янізми: *въ человѣцѣхъ* (1) проти зукраїнізованого *въ слабостяхъ чоловическыхъ предъ лицёмъ Всесвятийшого* (108), *родъ чоловическый* (117) тощо.

Автор у деяких випадках тлумачить церковнослов'янізми засобами рідної подільської говірки. Часто-густо він уживає говіркову форму поруч із церковнослов'янською або книжною, незрозумілою, як йому здавалося, для його парафіян. Це був поширений полемічний прийом, до якого вдавалися релігійні діячі середньоукраїнської доби, приміром, Михайло Андрелла Оросвигівський, оборонець православ'я на Закарпатті наприкінці XVII ст.; відомо-бо, що за часів панування польсько-латинської культури частина православних, так звана «глупая Русь», погано розуміла церковнослов'янщину[25]. Немов наслідуючи цю традицію, Гречулевич удається у своїх проповідях до синонімів; вживані парами, ба й цілими рядами, такі синоніми є вживані стилістично або для витлумачення затемнених місць у проповідях. Ось деякі з таких пар: *храмъ ~ помишканье* (199), *ныщета ~ биднисть* (112), *отець* (2) ~ *батько* (3), *блудный*

[25] Андрій Даниленко, «Про внесок наддніпрянських православних священиків у розбудову української літературної мови в XIX столітті», *Rozprawy Komisji Językowej* 64 (2018): 102; див.: David A. Frick, «"Foolish Rus'": On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred, and Kasijan Sakovyč», *Harvard Ukrainian Studies* 18, no. 3/4 (1994): 210–218.

(сынъ) ~ пропавшый (113), *жизнь* (9) ~ *животъ* (6), *прымиръ* (109) ~ *прыкладъ* (110), *судьба* (1) ~ *доля* (2), *димъ* (110) ~ *хата* (106), *до неба ~ до гори* (200), *прочи* (*люды*) ~ *други* (104), *искренно ~ щыро* (199), *бревна, цилои колоды* (109), *прытча ся, чы-то прыповисть* (102), *истязания, чы пытку* (197) тощо. А ось більші ряди синонімів: *чванытысь ~ гордытысь* (104) ~ *велычатыся* (105), *хвалыты и славословыты* (108) ~ *воздаваты Іому хвалу* (109), *пыръ, чи баль* (113) ~ *беньке*ты (112) тощо. У деяких місцях Гречулевич перекладає церковнослов'янські фрази, як-от: «*Не вьсти, чесо просити», сами не знаете, чого просыте* (127), *мытарь, зборщыкъ казённыхъ грошій, податив*ъ (103).

Тлумачення церковнослов'янських форм у Гречулевича набуває стилістичного забарвлення. У поодиноких випадках він удається до протилежного вектора пояснення, тобто наводить спочатку народнорозмовний варіянт, а потім його «тлумачить» за допомоги рівнобіжного церковнослов'янського тексту:

> Боже, хвала тоби! Я не такый, якъ други, що от-тутъ стоять, люды, злодіи, неправедни, роспустни, – не такый якъ ось и сей мытарь: я пощусь два разы въ недилю, виддаю десяту часть на хвалу Твою зи всёго, що соби надбаю! Боже, хвалу Тебѣ воздаю: нѣсмь, якоже прочіи человѣцы, хищницы, неправедницы, прелюбодѣе, или якоже и сей мытарь. Пощуся двакрыты въ субботу, даю десятину всего, елика припритяжу! (ПГ1, 103).

Як зазначили Куліш із Лотоцьким, мова Гречулевича насичена говірковими (волинсько-подільськими) формами. З-поміж таких форм можна навести, зокрема, такі (з ПГ1): *выдтиля* (6), *иденъ*, *идно* (102), *идною* (1), *иднымъ языкомъ* (106); *о мытари* й *о фарисеи* (104); *батькови* (111), *фарысеёви* (104), *отцёви* (7); *захововаты* (120), *удержоваты* (121), *прислужовалы* (1); *грошій* (103), *очій* (110); *входы* (= *входе*) та *беры* (= *бере*) (110)[26]. Треба так само згадати послідовне вживання ступенів порівняння із суфіксальним *-й-*, наприклад: *повильнійшымъ* (122), *чистійша* (202), *яснійше* (116) та інші, які були поширені у писемних текстах, писаних на більшості українських земель, включно із Поділлям, аж до часів Тараса Шевченка[27]. Привертає увагу «нормативне» вживання форм наказового способу, як-от: *спрыяймо*, *будьмо*, *тишьмося*, *радуймося*, *по-*

[26] Див.: Ф. Т. Жилко, *Нариси з діалектології української мови* (Київ: Радянська школа, 1966), 82, 91, 93–94, 97,

[27] П. Д. Тимошенко, *Студії над мовою Тараса Шевченка* (Київ: КММ, 2013), 107; Danylenko, *From the Bible to Shakespeare*, 365.

могаймо, *утыраймо* (усі – на першій сторінці ПГ1). Підрядні означальні утворюються за питомим українським взірцем за допомоги сполучного слова *що* із анафоричним займенником або без нього: *той, що Іому престоломъ небо* (1–2), *все добре, що мають видъ нёго* (107); використання сполучника *который* могло бути підтримане польським впливом, наприклад, *прытчу, котору самъ Іисусъ Христосъ Сынъ Божый розказавъ* (102)[28]. Утім, попри реґіональну орієнтацію, Гречулевичеві проповіді містять такі діялектні лексеми, які потрапили до нового стандарту літературної мови: *нынькы* (102), *вкупи зъ воломъ и осломъ*, *тилько* (2), *тямывъ* (110), *тогди / тоди* (118) абощо.

Загалом беручи, говіркових і говірних форм у малоросійських проповідях ще не так багато, як, скажімо, у «Беседах катихизических» (див. прим. 1), які з'явилися друком 1852 року. У тексті «Бесед» натрапляємо на численні лексичні одиниці на взірець *кождый* (3), *кухоль* (3), *воряка* (43), *лыхва* (44), *згажатыся* (24), *збытно* (9), *зобыльно* (9), *за-для-рады* (23), *штыры* поруч із *чотыре* (6) та *чотыры* (8), полонізми *трафиця* (20), *хоцьбы* (22), *жычылы* (6) і *овшем* (48), а також енклітичні форми допоміжного дієслова *бути* та рухому частку *ся*. На той час Гречулевич уважав їх за «нормативні» у своїй мові: *объяснывымъ* (11, 48), *повыннисьмо* проти *повынни мы* (15), *повыннося хрестыты* (23), *абысьмо не убивалы* (36), *що-сьмо прогнивылы* (8), *которуюмъ прочитавъ* (4) та багато інших[29]. До граматичних форм, які з'явилися в ідіолекті Гречулевича у 1852 році, слід додати «синтетичні» форми мабутнього часу з допоміжним дієсловом *яти* 'брати' на місці закінчення, наприклад: *маты-муть* (7), *матымешь* (45) тощо[30]. Збільшення говір-

[28] Андрій Даниленко, *Предикати, відмінки і діатези в українській мові: історичний і типологічний аспекти* (Харків: Око, 2003), 188–194; Andrii Danylenko, «A Tale of Two Pathways: On the Development of Relative Clause Chaining in East Slavonic», in *Diachronic Slavonic Syntax*, ed. Jasmina Grković-Major, Björn Hansen and Barbara Sonnenhauser (Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2018), 366–371, 377–381.

[29] Докладніше див.: Даниленко, «Про внесок наддніпрянських православних священиків», 103–105; див. дистрибуцію таких форм у південно-західних українських говорах в: Andrii Danylenko, «Auxiliary Clitics in Southwest Ukrainian: Questions of Chronology, Areal Distribution, and Grammaticalization», *Journal of Slavic Linguistics* 20, no. 1 (2012): 3–34.

[30] Щодо граматикалізації форм цього майбутнього часу в українських діялектах, зокрема волинсько-подільських, а також їх відбиття на письмі див.: Андрій Даниленко, «Наскільки український синтетичний майбутній час є синтетичним?», *Мовознавство* 255, № 4–5 (2010): 113–21; Andrii Danylenko, «Is There Any Inflectional Future in East Slavic?», in *Grammaticalization in Slavic Languages: From Areal and Typological Perspectives*, ed. Motoki Nomachi (Sapporo: Hokkaido University: Slavic Research Center, 2011), 147–177.

кових одиниць коштом церковнослов'янських у гомілетичному тексті 1852 року порівняно з проповідями 1849-го тентативно свідчить про тенденцію до поширення говіркової основи біблійного стандарту Гречулевича, що не суперечило загальній практиці наддніпрянських письменників й унормовувачів мови.

Підсумовуючи огляд малоросійських проповідей 1849 року, можна ствердити, що Гречулевичеві притаманне вживання рівнобіжних (синонімічних) засобів, які належать різним стилістичним регістрам – книжному та говірково-говірному. На перший погляд, така мовна програма виглядає анахронічною, адже вона більше пасує бароковій традиції. Утім, якщо придивитись уважніше, Гречулевичева мова засвідчує тенденцію до якомога послідовнішого, хоча й місцями неоковирного, використання народних засобів як основи високого (біблійного) стилю нової літературної мови. У тексті 1852 року Гречулевич задемонстрував посилення зазначеної тенденції, яка в цілому збігалася з мовною практикою наддніпрянців, зокрема Куліша.

Кулішева програма, втім, таки різнилася від Гречулевичевих спроб унормувати біблійний (високий) стиль, за словами Куліша, «по подільському слебизованню». Заходившись 1853 року коло другого видання, Куліш, здається, мав доволі приблизне уявлення про те, як мусив бриніти проповідницький текст, адже йшлося про сполучання писемного й усного модусів. Недаремно в згадуванім листі від 26 листопада 1856 року до Василя Тарновського-старшого Куліш радив своєму меценатові переходити одразу від першої проповіді до сотої сторінки, від якої Куліш не редаґував, а властиво писав свої власні проповіді для цього другого видання. Така едиція, яка пізніше спричилася до ввірвання стосунків з Гречулевичем-молодшим, була вґрунтована в теоретичних настановах, що про них ідеться у передмові до другого видання 1857 року.

Куліш залишив без змін лише перші дві сторінки передмови-присвяти з першого видання, повторивши Гречулевичеві арґументи на користь оприлюднення проповідей малоросійською мовою. Зокрема Куліш наголосив на доконечній потребі у виданні проповідей мовою, яка є рідною для простолюду. Брак таких видань, бідкався він (слідом за Гречулевичем), був спричинений тим, що священники в семінаріях та академіях звикали до російської літературної мови, а тому проповідували мовою, яка є малозрозумілою для «пасомих» (v) [тут і далі посилання на ПГ2, якщо не зазначено інакше]. І все це відбувалося попри те, що українською розмовляло, за словами «народописця» Павела-Йозефа Шафарика, «три-

надцять мільйонів православних»[31]. Через це, мовляв, такі проповідники, бувши для своїх «слухачів» свого роду «чужоземцями», жодної користи для пастви не приносили (v).

Наступний абзац, присвячений життєвому й душпастирському шляху автора, Куліш залишив, але весь дальший текст передмови переписав наново (а це мало не три чверті тексту), зокрема зупинившись на двох, як він вважав, ґанджах першого видання. Куліш почав із того, що, хоча наклад видання 1849 року розійшовся, автор задемонстрував недостатню обізнаність з малоросійським народом і його словом. Проте задля поліпшення другого видання Гречулевич, мовляв, радився з «відомими в малоросійській словесності людьми»; тим-то наслідком «спільної» праці і є «мало не повністю нове видання» проповідей (vii).

Далі Куліш запропонував своє бачення стандарту загальноукраїнської літературної мови. Він наголосив на тому, що друге видання було розраховане не тільки на подільську паству, а й на всіх християн, які розмовляли малоросійською мовою; через це автор обрав за взірець те наріччя, що ним розмовляла «найбільша частина» українців, а саме – наріччя полтавсько-чигиринське (vii–viii). Згідно з Кулішем, це «гармонійне наріччя» не має звука, що його звичайно позначають літерою *ы*, наприклад у слові *волы*, адже полтавець вимовляє цей звук так, що він займає «приємну» для вуха середину між великоросійськими звуками *лы* и *ли* (viii). Оскільки літери на позначення такого звука не існує, продовжував Куліш, ми використовуємо для цього літеру *и*, а гострий звук *и*, наприклад, у слові *кони*, позначаємо через букву *і*. Окрім цього, на вираження «м'якого *е*», приміром, у словах *сине* та *листе*, вживалася літера *е*. Усе це дозволяло позбутися нарешті літери *ы*, яка до цього «спотворювала» малоросійську мову (viii).

У наступного абзаці Куліш виклав основи «народописання», адже священники мають, мовляв, доволі загальні та книжні уявлення про народ, серед якого вони живуть і працюють. Річ-бо в тім, що «жива мова народу» походить з історичного досвіду мовців і є наслідком уформування особливого, властивого певному племені характеру (ix). Цілком у гердерівському дусі Куліш припустив, що досвід племені закарбований у складі його розуму, в його тямах, почуттях, а також у способі вираження таких почуттів і тям. Щоб спілкуватися з людиною, виснував Куліш, треба знати цю людину, а щоб говорити з народом, треба «ввійти в дух його життя»; тим-то про-

[31] Куліш навів число українських мовців, змінивши водночас синтаксичну конструкцію в цьому реченні.

повідник слова Божого має тримати в голові уявлення про тих, для кого він проповідує (іх–х).

Переписана Кулішем передмова повністю змінювала ідеологічні настанови вступу до першого видання, властиво, присвяти архиєпископу Полтавському і Переяславському Гедеонові (Вишневському). Куліш запропонував, якщо використовувати термінологію польсько-литовського періоду в історії українців (та білорусів), «простомовне» бачення гомілетичного жанру, що потребував біблійного стилю нового взірця. «Простомовна» візія, проте, не виключала помірного використання елементів різного походження, зокрема й церковнослов'янізмів. У ґрунті речі, все залежало від пропорції та комбінування простомовних і церковнослов'янських елементів, хоча статистика так само важила.

Почнімо з того, що церковнослов'янських форм у Кулішевій едиції набагато менше порівняно з першим виданням. До того ж ці церковнослов'янізми виглядають певним чином усталеними (зукраїнізованими): *Благочестиві Християне*, *единородного Сина* (1), *Рождество* (2), *истинно глаголю вамъ* (9), *воздасть благодареніе Богу* та *хлібъ насущный* (101), спасенію (дав.) проти *спасения* (род.) (106), *вічне блаженство*, також *царства небесного* (104) та інші. На відміну від Гречулевича-проповідника Куліш-редактор вживає книжні елементи, передусім характеристичні граматичні форми на зразок *писано есть* (2) і *зробивъ еси* (105), які так само можна віднести до «простомовного» періоду в історії української мови, пор. ще *есть истинно* (113), *есть сила* (113) із дієсловом *бути* в екзистенційній функції. До книжних можна додати *злато* (2) проти *золото* (104), а особливо *прибель* (106), *погибель* (110), вживані в середньоукраїнську добу під упливом рівнобіжних церковнослов'янських та північноукраїнських форм[32]. До цієї групи слід віднести так званий «кулішізм» *рече*, що його Куліш ужив у цьому виданні чи не вперше у своїх біблійних перекладах та переспівах. Цікаво, що, критикована набагато пізніше Іваном Франком, Кулішева форма *рече* потрапила так само до біблійних перекладів Володимира Александрова та інших наддніпрянських літераторів[33].

Говіркових форм у тексті ПГ2 дуже багато. Правильніше сказати – весь текст побудований на очевидній наддніпрянській на-

[32] George Y. Shevelov, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language* (Heidelberg: Carl Winter, 1979), 305, 308.

[33] Андрій Даниленко, «"Хай дуфає Сруль на пана": до історії стосунків І. Франка з П. Кулішем», *Філологічні студії: Збірник наукових праць* (Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2009), 354–363; Danylenko, *From the Bible to Shakespeare*, 29, 94–96, 194–196.

роднорозмовній основі, пор. *попоісти*, *хатині*, *гордуе* (1), *у-купі* (3) і *вкупі* (111), *скарбоню* (3), *одъ* (21), *обідивъ* (101), *панотця й паніматки* (102), *отця-матіръ* та *отця й матіръ* (102), *крадькома* (104), *що дня* (108), *гульню* (115) тощо; задля стилістичного ефекту Куліш вдається і до форм, що походять з інших реґіонів України, але засвідчені в історії української писемної традиції, наприклад, закарпатський прийменник *икъ* 'до' (XIV ст.) в *икъ спасенію* (106), що його Куліш від 1869 року вживав у біблійних перекладах[34], пор. *ик полудню*[35]. З-поміж граматичних діялектизмів варто ще навести форми давального й місцевого відмінків, як-от: *Богові* (2, 3), *чоловікові* (2, 101), *спасителеві* (2), *сусідові* (101). Як у Гречулевича, Куліш уживав ступені порівняння із суфіксальним *-й-*, наприклад, *скорійшъ* (105), *труднійше* (105), *любійше* (4) та ін. Це була сливе унормована форма у літературно-писемних текстах, які походили з Наддніпрянщини в середині XIX ст.

Серед синтаксичних особливостей тексту впадає в око Кулішеве вживання сполучника *которий* (113, 114, 116 тощо) як основного засобу релятивізації у біблійному (високому) стандарті нового взірця; пор. також *що* в *князівъ, що надбали собі багатства* (103)[36].

Дуже цікавими у Куліша є взірці застосування «кулішівки», пор. *робитця* (113), *поклоняетця* (3), *змилуетця* (102), *квапитця* (103) проти інфінітивних форм *здержатьця* (113), *заняться* (114). Відбиваючи асиміляційні зміни на межі постфікса *-ся* з попереднім шумним, такі «південно-східні написання» потраплять щойно за кілька років до орфографії, вживаної Кулішем в українськомовних текстах журналу «Основа». Наведені взірці ще поміркованої фонетизації у 1860-х роках були лише першим кроком на шляху створення «найрадикальнішої фонетики» в системі Кулішевого письма 1880–1890-х років[37], скажімо, у його пізніх перекладах з Біблії. Наприклад, у книзі «Голосіньня й Пісьня Пісень» (1897) натрапляємо на написання з м'яким знаком у засимільованій групі приголосних в особових формах на кшталт *озиваюцьця*, *сьміюцьця* тощо[38].

[34] Danylenko, *From the Bible to Shakespeare*, 206; див.: Shevelov, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, 689; С. П. Бевзенко та ін., *Історія української мови. Морфологія* (Київ: Наукова думка, 1978), 425.

[35] *Святе Письмо, або вся Библія*, 11.

[36] Див.: Danylenko, «A Tale of Two Pathways».

[37] Олександер Барвінський, *Спомини з мого життя*, частина 1 і 2, упоряд. Альбіна Шацька та Олесь Федорук (Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004), 201.

[38] Андрій Даниленко, «"Пиши, як мовиш…", або чому Пантелеймон Куліш не став творцем сучасного українського правопису?», *Мовознавство* 266, № 4 (2012): 46, 49.

З погляду стилістичної архітектоніки Куліш-редактор залишився вірним основам гомілетичного жанру, який розвивали українські проповідники середини XIX ст.[39] Як і Гречулевич у своїх проповідях 1849 року, хоча в набагато меншому обсязі, Куліш удавався до тлумачної синонімії, коли питома українська форма уживалася або з церковнослов'янською, або із книжною формою. При цьому, як у Гречулевича, тлумачний синонім міг передувати тлумаченій формі: *у мизерстві да въ убожестві* (2), *мужество й смілость* (119), *шатри и намети*, *кошики чи корзини* (116), *й безъ труда, и безъ роботи* (112), *лінивство, чи праздность* (112–113, 115), *въ царськихъ палатахъ* (1) *у панськихъ будинкахъ* (2). Загалом беручи, тлумачна синонімія в Кулішевій едиції доволі багата, пор. такі окремо вживані синоніми, як *ницимъ* (107) ~ *неимущимъ* (108) ~ *бідного* (103) ~ *убогимъ* (100), *толковавъ* ~ *вияснявъ и до уваги викладувавъ* (107).

Отже, мова другого видання Гречулевичевих проповідей – народнорозмовна в своїй наддніпрянській основі, що впадає в око вже на першій сторінці цього видання. До того ж говірні риси сприймаються усталеними, ба внормованими, якщо порівняти їх із сучасною українською літературною мовою. Наведімо для прикладу один витяг:

> Благочестиві Християне! Живучи на світі, усяке зъ васъ на собі, або на людяхъ дознае, що, скоро чоловікъ забагатівъ, або въ велику честь увійшовъ, заразъ и возгордитця, и вже ёму у просту хату якось ніби негоже й зайти, а не то, щобъ изъ убогимъ сісти хліба-соли попоісти, або такъ розумне слово обмінити. Гордуе багатий, або значний чоловікъ убогими людьми, – а чого гордує? Того, що гроши дають чоловікові розумъ, тілько не той, що одъ Бога (1).

Як відомо, в другому виданні, починаючи із сотої сторінки, Куліш додав свої власні проповіді. Тексти ж Гречулевича він правив нещадно. Ідеться не тільки про їхній обсяг, – адже Куліш значно скоротив Гречулевичеві проповіді, – а й про стилістику редаґованих текстів. Затримавши певну кількість реґіональних одиниць, Куліш запровадив у текст такі церковнослов'янізми та книжні форми, які поставали органічними у його проповідницькій канві. Досить

[39] Див. мої праці: «Про внесок наддніпрянських православних священиків»; «Перші переклади Нового Заповіту новоукраїнською мовою: Антоній Кобилянський проти Пантелеймона Куліша», у кн.: *У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі*, ред. Василь Німчук та ін. (Київ: КММ, 2011), 86–101; «The Holy Gospels in Vernacular Ukrainian: Antin Kobyljans'kyj (1874, 1877) vs. Pantelejmon Kuliš (1871)», *Die Welt der Slaven* 55, no. 1 (2010): 83–104.

порівняти рівнобіжні місця з Гречулевичевої другої проповіді «въ день Святыя Пасхи» та відповідної проповіді «Великъ-день» у Куліша, щоб побачити як кількісні, так і якісні зміни в Кулішевій едиції (церковні та книжні форми подаю письмівкою):

Мое *желаніе истынно* и *нельщемирно*, и певне такъ воно конечне й буде, колы тилько вы сами захочете, колы видтеперъ, якъ вже очыстылысьте свою совисть пасхальною *исповидію* и *причастіемъ* святыхъ Таинъ, будете жыты по Закону Божому, выгнавшы зъ сердця свого гнивъ, *вражду*, *памьятозлобіе* и всяке *непріязненне чувство*, а будете украшаты себе *мылосердіемъ*, *благостію*, *смыреніемъ*, *кротостію* и *долготерпиніемъ*, выбачаючы иденъ другому и прощаючы всимъ, якъ и Христосъ насъ простывъ ныни. «Миръ вамъ», сказавъ Господь *Воскресшый* ученикамъ Своимъ (ПГ1, 58)

Певне такъ воно й буде, коли тілько сами ви захочете того, коли зачнете зъ сёго дня жити по Закону Божому, вигнавши зъ серця свого *зависть*, ненависть и злобу, а станете *благими* и *смиренними*, станете вибачати одинъ одному и прощати всімъ, якъ и Христосъ простивъ намъ и помилувавъ насъ нині, «Миръ вамъ!» сказавъ *воскреснувший* Господь ученикамъ своімъ (ПГ2, 66–67).

Отже, наприкінці 1856 року читачі отримали в руки значно перероблений і дописаний текст малоросійських проповідей, які виявляли однорідну (органічну) стилістичну канву та наддніпрянську говіркову основу. Друге видання Гречулевичевих проповідей засвідчило хист Куліша як редактора, так і творця нового біблійного стилю, розрахованого не тільки і не стільки на простолюд, але й на «одуковані» читацькі кола по обидва боки Дніпра. Недарма після закінчення праці над другим виданням, 27 грудня 1856 року, Куліш написав у згадуваному листі до Олександра Шишацького-Ілліча з приводи його регіональної мови – «козелеччини»:

Можна держатись по частям і свого, коли воно додає смаку, чи сили, тілько ж не мужик наш учитель, що квакає в шинку, а чоловік шановний, который читає Слово Боже, а читаючи його, свою річ облагорожує, не вдаючись у чужоземщину[40].

Немає сумніву, що друге видання сподобалося читачам. Хвалебну рецензію в журналі «Русская беседа» за 1857 рік надрукував Микола Мизко, підписавши її криптонімом Н. М.[41] Навівши довгі

[40] ІР НБУВ, ф. 63, од. зб. 40, арк. 7 зв.

[41] Н[иколай] М[изко], «[Рец. на:] Проповеди на малороссийском языке, Протоиерея Василия Гречулевича. Издание 2-е, исправленное. СПб. 1856», *Русская беседа* 3, кн. 7 (1857): 60–70.

витяги як з передмови, так і з проповідей, зредаґованих або написаних наново Кулішем, Мизко наголосив на кількох принципових рисах нового видання. Згідно з Мизком, рівень письменности народу можна підняти за допомоги казань, бо вони складають певну приналежність богослужінню, а також не вимагають ані примусових заходів, ні незвичних обставин[42]. Утім, на думку критика, це може й не допомогти простолюду стати письменним, якщо священники проповідують книжною, незрозумілою для парафіян, особливо селян, мовою, адже ця мова різниться не тільки від міської говірки, поготів сільського просторіччя, але й від міських наріч. Що вже казати про цілком відмінну від мови великоросійської мову малоросійську? – запитує далі Мизко[43]. За словами критика, навіть церковна мова, яка має багато спільного з мовою Південної Руси, є зрозуміліша малоросіянам за книжну (великоросійську) мову казань. Тим-то великоросійська книжна мова, яка ще й досі не позбулася різноманітних чужомовних впливів, є мовою цілком чужою для «малоросіянина малописьменного або неписьменного»[44]. Спробу заговорити з народом задля його напучування його ж таки рідною мовою було зроблено, на Мизкову думку, в другому, виправленому виданні малоросійських проповідей протоієрея Гречулевича[45].

Найголовніший висновок Мизка стосувався мови проповідей, уміщених у другому виданні. Ця мова, на думку критика:

> [...] отличается типическою верностию с наибольше-распространенным и самым чистым говором южно-русской речи, возведенной здесь до художественности, так что в этом отношении второе издание «Малороссийских проповедей» имеет важное филологическое значение, на которое конечно специалисты не преминут обратить внимание[46].

У післямові до рецензії Алєксєй Хомяков додав від редакції, що треба тільки радіти появі проповідей на одному з «наріч» російського («руського») народу, адже таких видань дуже мало через те, що російський народ, мовляв, жертвував «правами особи» на догоду «загальному будівництву» суспільства[47].

[42] Ibid., 60.
[43] Ibid., 61.
[44] Ibid.
[45] Ibid.
[46] Ibid., 69.
[47] [Алексей Хомяков], *Русская беседа* 3, Кн. 7 (1857): 70, 71; також див.: А. Хомяков, «По поводу Малороссийских проповедей священника Гречулевича», *Сочинения*, т. 3 (Москва: Университетская типография, 1900), 285–287.

Якщо не брати до уваги звичайної на той час для слов'янофілів великоросійської інтерпретації мови українців як одного з наріч спільноруської мови[48], то друге видання Гречулевичевих проповідей, підготовлене Кулішем, мало «всеросійський розголос». Якщо перше видання зажило успіху, так би мовити, локального, передусім серед «малописьменних» малоросіян, «мужиків», то друге видання в едиції Куліша зацікавило значно ширше коло читачів, включно, як він писав у листі до Василя Тарновського-старшого, «із панами та гетьманами»[49]. Річ у тім, що Кулішеві йшлося про вироблення та застосування, бодай у зародку, біблійного стилю нового типу. Цей тип у Кулішевій едиції Гречулевичевих проповідей відзначався певними ознаками унормованости («художественности», за словами Мизка) та наддіялектности, про яку не йшлося у першому виданні проповідей. Вибір найбільшого за кількістю мовців полтавсько-чигиринського наріччя як основи високого (біблійного) стилю нового взірця засвідчив готовність Куліша творити загальноукраїнський стандарт, розрахований не так на «малописьменних» селян, як на ширші й вищі верстви малоросійського суспільства.

Якщо відповісти на питання, поставлене в назві цієї розвідки, то Гречулевич у своїм виданні проповідей залишився локально й духовно «ближчий» до простолюду. Натомість Куліш значно підніс вимоги до поширення Слова Божого і на матеріялі гомілетичному заклав підвалини загальноукраїнського стандарту високого стилю.

[48] Про теоретичні підвалини імперської теорії про спільноруську мову див. мої праці: «Ukrainian Language in Oleksander Potebnja's Linguistics» in Andrii Danylenko, *Slavica et Islamica. Ukrainian in Context* (Munich: Otto Sagner, 2006), 335–355; «The "Doublibg of Hallelujah for the "Bastard Tongue": the Ukrainian Language Question in Russian Ukraine, 1905–1916» in *The Battle for Ukrainian. A Comparative Perspective*, ed. Michael S. Flier and Andrea Graziosi (Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 2017), 63–95.

[49] Протиставлення «мужиків» із «панами та гетьманами» переросте в Куліша з мовної площини у протиставлення в площині історіософській між, з одного боку, «ляхотатарським виродком-козацтвом» та, з другого, українським міщанством, українською та польською шляхтою, нарешті – російським освіченим абсолютизмом, див.: Андрій Даниленко, «Від "казащини" до "староруцщини", або про мовні суперечки М. Костомарова з П. Кулішем», у кн.: *Слов'янські обрії* 9: *XVI Міжнародний з'їзд славістів (м. Белград, Сербія, 20–27 серпня 2018 р.). Доповіді української делегації* (Київ: НАН України, Український комітет славістів, 2018), 400–410.

До питання про початки наукової мови Куліша

Галина Наєнко, Ярина Ходаківська

Вступні зауваги

У пропонованій розвідці розглядаються як зразки наукового тексту кілька статтей Пантелеймона Куліша з філологічною тематикою – «Про устню мову з науки», «Дві мові, книжня і народня», «Чого стоїть Шевченко яко поет народній».

На відміну від традиційної функціональної стилістики, зорієнтованої переважно на опис лексико-синтаксичних засобів у мовній палітрі твору, сучасний когнітивно-комунікативний підхід оперує поняттям смислової структури тексту. Враховуючи неоднорідність наукового дискурсу, визначену протиставленням первинних і вторинних, центральних і периферійних текстів, визначимо їх комунікативний тип. Під час вивчення стильової специфіки наукової мови результативними є методи лінґвостатистики. Достовірність отриманих результатів перевіримо за допомоги прийомів стилеметрії, добре апробованих у прикладній лінґвістиці.

Формулювання проблеми

Прийнято вважати, що в історії української літературної мови Куліш відіграв роль зачинателя певних стилів і жанрів. Ще Михайло Драгоманов, високо поціновуючи «Записки о Южной Руси» й «Историю воссоединения Руси», вказував на піонерську місію Куліша в опрацюванні української історіографії[1]. Іван Огієнко наголошував, що «Куліш творить літературну й наукову мову при праці над своїми перекладами»[2].

Останнім часом помітні спроби звернутися до визначення поняття ідіостилю Куліша: мовознавців приваблює легкість аналізу лексичних ресурсів, прочитуваних як найпомітніший складник мови

[1] Василь Шаркань, «Формування наукового стилю нової української літературної мови в підросійській Україні», *Українська мова*, № 2 (2013): 105.
[2] Іван Огієнко, «За соборну літературну мову», *Краківські вісті*, 4 лютого 1941 [https://zbruc.eu/node/47206].

письменника. У загальниках повторюються твердження про труднощі вироблення наукового, публіцистичного і ділового функціональних стилів, у чиїх жанрах працював Куліш. Автори обмежуються вказівкою на те, що він органічно поєднував книжну й розмовну лексику, вживав літературознавчу й мовознавчу термінологію, загальнонаукову, офіційно-ділову, суспільно-політичну й абстрактну лексику поряд з іншомовними чи експресивними елементами[3].

На тезу про гетерогенність мовної тканини досліджуваних текстів натрапляємо в сучасних працях. Скажімо, Світлана Єрмоленко також наголошує на тому, що мовотворчість Куліша як явище історії літературної мови ґрунтується на своєрідному поєднанні різних джерел мовного розвитку: писемно-книжних, або літературних (до них він зараховував і мову перекладів творів зарубіжної літератури, перекладів Біблії), а також фольклорних та народнорозмовних[4].

Утім, слід відзначити, що дослідники переважно обмежуються переліком назв статтей, які визначають як наукові[5]. Почасти автори пропонують категоричні твердження без детального попереднього обґрунтування. Наприклад, Ярослава Синєгуб, приписуючи Кулішеві непритаманну його часові сучасну лінґвістичну термінологію, твердить: «У часописі “Основа” (1861–1862) Куліш чи не вперше пише про потребу інтелектуалізації [sic! – *Г. Н., Я. Х.*] української мови через вироблення наукових стилів і формування національних терміносистем різних галузей знань і культури, закликає повертатися обличчям до Європи, щоби вписати українську мову в світовий контекст»[6].

Неоднорідність наукового стилю в часи його появи й зародження в Україні середини XIX ст. сумніву не викликають: Василь Шаркань, згадуючи попередні узагальнення Михайла Жовтобрюха й Миколи Пилинського, твердить, що за відсутності українськомовних інституцій у підросійській Україні такий стиль виростав із художнього чи з поєднання художнього, публіцистичного й епісто-

[3] Тетяна Должикова, *Мовна особистість Пантелеймона Куліша: автореф. дис. … канд. філол. наук* (Київ: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, 2003), 17.

[4] Світлана Єрмоленко, «Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови», *Культура слова*, вип. 72 (2010): 13; див.: Andrii Danylenko, *From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819–1897) and the Formation of Literary Ukrainian* (Boston: Academic Studies Press, 2016), 35–36, 275–276.

[5] Шаркань, «Формування наукового стилю», 105, 109.

[6] Ярослава Синєгуб, «Формування і розвиток української термінології», *Мовознавчий вісник: збірник наукових праць*, вип. 12–13 (2011): 293; див.: Андрій Даниленко, «Про мову Куліша і Куліш про мову», *Збірник Харківського історико-філологічного товариства* 16 (2019): 71, 90–92.

лярного[7]. Ще обережніше він висловлюється щодо архітектоніки творів Куліша, які відповідно до свого статусу першопочаткових не можуть бути достеменно подібними до сучасних, бо розвідки українською мовою, опубліковані в журналі «Основа», можна назвати «працями наукового плану»[8] .

Справді, якщо проаналізувати статті Куліша на мовознавчі й літературознавчі теми за звичними стилістичними канонами[9], то в першу чергу впадають в око ті засоби, що характеризують його мову як художню, а не наукову. Наприклад, коротка замітка «Про устню мову з науки»[10] привертає увагу мовними формами, що доречні були б в оповіданні чи поезії. Естетичної функції тексту досягнуто вживанням порівнянь: *Збіраємось, ніби на вечерниці;* приказок: *хоч не багато, а все ж краще, ніж нічого; Не тоді, пановe-браття, хорти годувати, як на полювання їхати;* фразеологізмів: *скільки нашої моги; не спаніли, тут живучи; и серцем радіють; зняв я слово про те;* метафор: *не туди розумом кинув; положив свою мову на папер; дбаємо про добро нашого краю; розважаємо лиш серце; нехай ся мова іде по добрих людях на взір; візьметься за… науку*[11].

З усього тексту хіба кілька речень можна визначити як наукові:

> Нехай один візьметься та й помізкує сам за одну *науку*, а другий за другу, собі, як би її *рідною мовою* зложити, та, прийшовши в громаду, і проговорить частину яку, так, ніби громада – його *учні,* а він *учитель,* ми ж, слухаючи, будемо записувати, против чого можна змагатись, коли не так висловився, або не туди розумом кинув. От се нашим громадянам буде *наука* і сама *практика*.

На користь означення цієї замітки як зразка наукового мовлення може правити за арґумент повторюваність поодиноких терміноодиниць. Водночас із цього контексту випливає, що термін *наука* Куліш традиційно тлумачить як ‘шкільну освіту, викладання’, а відтак ідеться не про заклик «до використання різних шляхів удоско-

[7] Шаркань, «Формування наукового стилю», 102.

[8] Василь Шаркань, *Формування наукового стилю нової української літературної мови в середині XIX століття*: автореф. дис. … канд. філол. наук (Чернівці: Чернівецький національний університет імені Осипа Федьковича, 2012), 9.

[9] Найтрадиційніший розділ стилістики, що має об’єктом стилістично забарвлені мовні засоби, їх виражальні можливості й семантико-функційні відтінки, тропи – стилістика ресурсів, див.: Lesley Jeffries and Dan McIntyre, *Stylistics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

[10] П. Куліш, «Устня мова з науки. Слово збоку», *Основа*, № 3 (1862): 29–30.

[11] Цитати із творів Куліша подаємо за сучасними правописними нормами із збереженням мови автора.

налення української наукової мови, зокрема й усної апробації наукових розвідок», як уважає Шаркань[12], а про запровадження української мови в шкільній освіті.

До літературознавчих досліджень зараховують і третій з «Листів з хутора» – «Чого стоїть Шевченко, яко поет народний»[13], якому притаманні ознаки рецензії та публіцистики водночас. Виклад підкреслено афористичний, високоемоційний, мовлення відверто полемізоване, оцінки загострені, на шкалі «позитивне – неґативне» виразно виявляються крайні полюси:

> *Письменні городяне – наші хуторяне; чужі люде; пани – простий чоловік; Наші письменники поплентались [...] книжки академічнім якимся складом писати; книжню академічню мову од моря до моря, мов який невід, на людські душі закинули – по-нашому розмовляли, по-нашому оберталися; реч книжна – рідне просте и виразне своє слово.*

Куліш уболіває за рідну мову, не представлену в освіті й красному письменстві, тому книжній церковнослов'янщині, що асоціюється з мовою російською, надано низку епітетів неґативного забарвлення: *письменство, школи – все одно, що в москалі; письменство химерне; своїми книжками каламутять*.

Даючи оцінку творчости українських письменників, Куліш збивається на тон рецензента-публіциста. Як відомо, комунікативна спрямованість наукової рецензії визначена її аксіологічною сутністю, а смислова структура зорієнтована на те, щоб визначити місце твору в літературному (науковому) процесі (дискурсі)[14]. Натомість для Куліша визначальним критерієм при оцінюванні літературного доробку є наближеність авторського художнього слова до живого розмовного мовлення. Традиційно він закидає Котляревському, що:

> *Мовою своєю він тілько нас передражнює і на сміх підіймає. Се він глузує з нашої простоти [...] він нашими звичаями ганьбує [...] українське слово перековерзує [...] Отакий дали йому суд наші розумні люде.*

[12] Шаркань, *Формування наукового стилю нової української літературної мови*, 9.
[13] [Куліш П.], *Листи з хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народній* (Петербург: В друкарні П. А. Куліша, 1861).
[14] Ірина Левчук, *Структурно-семантична організація жанру рецензії: автореф. дис. ... канд. філол. наук* (Київ: Інститут української мови НАН України, 2007); Елена Баженова и Мария Котюрова, «Жанры научной литературы», в кн.: *Стилистический энциклопедический словарь русского языка* [http://rus-yaz.niv.ru/doc/stylistic-dictionary/articles/16/zhanry-nauchnoj-literatury.htm] та ін.

Оцінка творів Тараса Шевченка вибудовується навколо концептів *душа, сльози, живопис,* які для Куліша виступають утіленням сутности національного духу й характеру, *нашого, свого, людського*; найважливіша фігура для передачі позитивної оцінки – метафора:

> се *наша душа* на Божому лоні по-нашому *заговорила*; Се перва була книжка; *слово Учителя благого*; *подивився [...] в душу* свого простого люду; і сами загадалися, звідкіля в його та *глибиня несказанна*; усі *співи народні* і всі людські *сльози разом заговорили*; *підняв* він з домовин *німу нашу пам'ять*; *намалювавши сам себе [...]у своїх думах*; *словесна живопись*; *душа поезії нашої* народнеї не-письменної *сталась душею його музи*; Широко він *обняв Україну з її могилами кривавими*; і співану *народну річ обернув на живопись* того, що було і що єсть на Вкраїні; Шевченко нам *явив поезію нашої жизні народньої*; слово, не що инше, як *рідне слово, вернуло нам повагу* між народами і нову *підвалину під нашу жизнь історично підкинуло*.

Отож арґументувати думку про «художність» наукової мови Куліша не так важко. Набагато складніше довести, що в його текстах є перспектива для розвитку наукового текстотворення.

Смислова структура статті «Дві мові, книжня і народня»

Нижче ми проаналізуємо ознаки наукового тексту, що визначають специфіку ранньої статті з історії української мови «Дві мові, книжня і народня»[15], яку Куліш написав 1858 р., але в науковому дискурсі вона з'явилася щойно 1914 року в журналі «Україна». Це дасть змогу встановити, наскільки вона наближалася до сучасного еталону наукового тексту; при цьому спиратимемося на розроблені в когнітивістиці методи моделювання його смислової структури[16].

Смислову структуру наукового тексту опосередковує епістемічна ситуація – результат усвідомлення автором основних аспектів пізнавальної діяльности, а саме онтологічного, методологічного, рефлективного й комунікативно-прагматичного, це власне метамодель процесу наукового пізнання[17].

[15] П. Куліш, «Дві мові, книжня і народня», *Україна*, кн. 3 (1914): 22–34.

[16] Див. про це: Галина Наєнко, *Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й комунікативно-функціональному висвітленні* (Київ: Освіта України, 2013), 13–24.

[17] Елена Баженова, «Научный текст в дискурсивно-стилистическом аспекте», *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*, вып. 5

Нагадаймо, що когнітивно-дискурсивний напрям вивчення наукового тексту оперує поняттями про основоположні категорії наукового тексту – інформативність та зв'язність. За словами Надєжди Рябцевої, відтворюваність результатів наукового пізнання визначена термінологічністю й зв'язністю викладу: терміни фіксують знання, а зв'язність забезпечує перехід від відомого до нового, від передумов до наслідків і доказів, так, щоб адресат, знайомлячися з науковою працею, міг сам пройти тією ж дорогою й дійти того самого висновку[18]. Дискурсивний аналіз має своїм початком рівень конкретної мовної реалізації певного змісту, тобто рівень тексту, лінґвістична інтерпретація здійснюється в руслі традиційного стилістичного аналізу: встановлення комунікативного центру, актуалізація адресата, особливостей стратегій тематичного розгортання, забезпеченого зв'язком окремих висловлювань між собою та їх тематичною проґресією. Власне дискурсивний аналіз, наголошує Валєрія Чернявська, починається з проєктування на елементи змістово-смислової та композиційно-мовленнєвої організації тексту психологічних, політичних, національно-культурних, прагматичних та інших чинників[19].

Лінґвістичну й літературознавчу термінологію Куліша досліджували досі з погляду семантики, походження й словотвірної структури, розглядали терміни з «Граматки» та з інших підручників і букварів[20], відзначали її перспективність, присутність у сучасній науковій мові[21].

У Куліша, схильного до стилізацій під старовину, й у вживанні терміноодиниць помітна настанова на запозичення термінів з різних наукових сфер. У строгому розумінні дефініції термінів тут нема. Натомість він уважний до історичної плинности номенів, інколи вказує на послідовність значень і вжитку: *Історія нашого*

(2009): 24–32, Елена Баженова и Мария Котюрова, «Смысловая структура, или смысл, текста», в кн.: *Стилистический энциклопедический словарь русского языка* [http://rus-yaz.niv.ru/doc/stylistic-dictionary/articles/102/smyslovaya-struktura-ili-smysl.htm]

[18] Надежда Рябцева, *Язык и естественный интеллект* (Москва: Academia, 2005), 457.

[19] Валерия Чернявская, *Коммуникация в науке: нормативное и девиантное. Лингвистический и социокультурный анализ* (Москва: Либроком, 2011), 181.

[20] Див., напр.: Василь Шаркань, «Терміни й номенклатура в українських шкільних підручниках 1857–1863 років (словотворення)», *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, вип. 1 (29) (2013): 277–282.

[21] Див.: Ірина Курабцева, «Науково-культурне значення "Букваря южнорусского" Т. Шевченка і "Граматки" П. Куліша», *Культура народов Причерноморья*, № 51 (2004): 114–116.

слова южного руського, чи (як напослі його названо) українського. Терміни-лінґвоніми, супроводжені епітетами, введені до антитез чи метафоричних фігур:

> Отож за князів варягів було дві *мові* на Вкраїні: одна *церковна, судова, панська*; друга *сільська, хуторська, щира народня*.
>
> А вона, ота *словесность, колись монастирська Болгарська, підправлена трошки, ніби нехотя, українським словом, потім академичня, помазана Польщизною, а далі пересажена до столиць и Московською мовою круто замішана*;
>
> мало вважаючи або й зовсім не вважаючи на мужиків *і на їх здорове, голосне, чисте слово*;
>
> *Літописна історія тяжко сумує* про те лихоліття;
>
> *писане право ще більш утяглось у ту химерну, суху, ненародню мову, а схоластика по школах розуміла речи тілько головою, а серцем їх не розуміла*;
>
> *і виріс потай народу у палатах язик, которого ні Польща своїм, ні Вкраїна своїм, ні простий руcько-московський люд своїм не називає, - виріс язик Россійський*;
>
> *живим народнім, а не глухим і мертвим академичним словом*.

Куліш байдужий до синонімічного вживання терміноодиниць, обігрує їх парадигматичні відношення (переважно антонімію), супроводжує епітетами. Розмежування й протиставлення церковнослов'янської – української мови він підкреслює за допомоги антитез *мертва – жива, чужа – наша, рідна – академічна, городська:*

> У городах и по монастирях *учила, радила, судила й писала новокована ніби то краща мова,* а по селах і хуторах *співала й розмовляла річ стародавня, правдиво рідна*.
>
> Бо вчили в тих школах ченці да духовні люде, которі *просту мову вважали недостойною про божественне діло глаголати, об високих науках правити, а піснесловиє народнє, яко суєту мирську, зневажали*.
>
> Ніхто не домислявсь, що та *ніби делікатна мова віщує смерть рідній словесності і силкується – не то в нас, да й на сівері – із людей руських зробить людей россійських*.

У цій статті не знайдемо згадки про методи й методології, як і очікувано на периферії наукового дискурсу – в популярних чи інструктивних текстах. Протиставлення старого/ нового знання Куліш здійснює дуже невиразно. Як і годиться для популярного тво-

ру, у статті «Дві мові…» трапляються тільки найзагальніші згадки про джерела, без жодних покликань на видання і його сторінку:

> Не багато ж ми й довідались із їх писаній про те, що зовемо тепер жизнью народньою*; як і сам Нестор Печерський описує*;
>
> *Не записав чернець Нестор Печерський,* як жили, як розмовляли й співали по своїх хатах найдавнійші предки наші.

Ще більш узагальнено він говорить про сучасних критиків:

> От же найшлись *такиї люде,* що, не вдовольнившись книжками, почали пильно до тої сільскої темноти придивлятись;
>
> Не помалу здивовались *розумні голови*;
>
> Помиляються *тиї, котрі думають,* що наша словесность Українська пішла од Енеїди Котляревського;
>
> Байдуже було *премудрим современникам Котляревського.*

Чи не вперше був звернувся до проблем визначення специфіки стилю Кулішевих текстів Юрій Шевельов, аналізуючи епістолярій письменника в категоріях «співгри двох особистостей, автора і адресата»[22]. Він спробував змалювати характер і природу особистості, яка постає поміж рядками листів, унікальних «своїм темпераментом, своєю філософією і своїм стилем… Аналітичність не перешкоджала щирости патосу, щирість і напруга не виключали аналітичности». Звертаючи увагу на запальний характер письменника, Шевельов запостулював, що «Темперамент і думка Кулішеві… вимагали нового *високого* стилю»[23].

Здається, і в науковій статті Куліш також пристрасний, хоча емоційна напруга оповіді тут дещо притлумлена. Зрідка у викладі зринав сумнів:

> *Може,* вже нема ратунку народньому руському слову на сівері, а в нас на Вкраїні ратунок іще буде. *Може,* темний руський, сіверний люд, навчившись колись письменства, прийме російську словесность за свою рідну.

Подеколи Куліш висловлює впевненість:

> *Ото ж* природня мова тинялась по лісових застумах укупі з давніми піснями й звичаями, […] а новокована, ніби-то вища мова,

[22] Юрій Шевельов, «Кулішеві листи і Куліш у листах», *Вибрані праці: у 2 книгах*, кн. 2, *Літературознавство*, упоряд. Іван Дзюба (Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008), 180-221.
[23] Ibid., 186.

> княжила в високих будинках і судила суд по городах і селах, і писала книжки і судні грамати по монастирях. *Отож* за князів варягів було дві мові на Вкраїні: одна церковна, судова, панська; друга сільська, хуторська, щира народня. *Тим то й кажу,* що історія нашого слова сягає в старовину глибше нашої літописної пам'яти.
>
> *От же,* як до Шевченка появлялись книжечки віршованої прози української, так і послі його первоцвіту випускав дехто пісеньки рідним словом зложенні, да не рідним духом надхненні.

Відсутність маркерів зв'язности (проспекції, ретроспекції, послідовности, логічного зв'язку поміж компонентами тексту чи слідування) загалом характеризує слабкість метатексту, який, як відомо, в науковому тексті є і надлишковим, і доконечним. Комунікативно-прагматичне спрямування тексту компенсується іншими засобами, зокрема в ролі «скріплення» частин виступають складники «питання – відповідь»:

> *то чому б же йому*, здається, не ширшати, не рости вгору, не вибратись із мови устньої в мову письменну? *Тому*, що письменни люде прийшли з землі чужої і принесли інший язик укупі з Божим словом.

Тільки зрідка у метатексті вживано відсилки до сучасного дискурсу, маркери часу:

> а вже *наши дівчата* скакали чарівничими словами кругом Купалової голі і співали, може, *так само, як і тепер* співають*:* і од найдавніших давен додержав у пам'яті деякі пісні нерушимо *аж до нашого часу*.
>
> Збагни ж *тепер*, хто здужає, до якого конця простує те смертоносне схоластичне зіллє, которе всіялось не знать коли в живий і співучий руський мир да й корениться на руській землі що та зіновать на степу.

Арґументованости досягнуто не за допомоги логічного членування тексту, а через накопичення художніх фігур, зокрема метафор та епітетів:

> На що вже той схоластичний терен, та школьна зіновать непроходима, невикоренима да й то задержалось воно в народі через тисячу рік. Ні одного поета не дали наши протинародні школи; глушили вони своїми науками й книжками всяку поезію в народі; от же до конця не заглушили, і із пониклої до землі словесности співаної піднялась угору словесность писана, і вже нема на світі такої сили, котора змогла б її заглушити.

Оскільки текст адресовано всій українській громаді, форми особових і присвійних займенників вживано із значенням «я+ми = всі українці», тобто «ми колективне»[24]:

> *Ми ж* опріч рідної пісні *маємо* рідних поетів, котрі вже роблять міцну реакцію тій академичній і городській словесности*; …* і *серце наше не б'ється* так до Наталки, як до Квітчиної Марусі або до Шевченкової Катерини. Чи такиї ж дівчата виступають *перед нас у «Народніх оповіданнях» Марка Вовчка?* Чи такиї вони *в наших піснях?… і в нас на Вкраїні* не мало позаводилось;
>
> Квітка – істинний батько *нашої словесности* книжньої.

Інколи коло адресатів, до яких автор себе залучає, звужується до «ми+я= інтеліґенція, письменники» (т. зв. «ми інклюзивне»):

> *Не честь нам,* не подоба чужими тропами ходити*; треба нам* свій путь до Парнасу прокладувати.

Вербалізація авторського «я» нагадує про влучне визначення Шевельовим усвідомленої Кулішем своєї «апостольської», «месіанської» ролі[25]:

> *Ніхто ж опріч мене*, не прикладав до того праці, щоб витравить ту погань із рідного письменства. *Да й на мене* напустилось чимало добродіїв… Дарма: *я знаю, яке діло роблю,* до якої словесної целі *простую, не збочу я з свого мановця, не смутять мене* легкодушні нарікання.

Отже, текст належить до популярних із елімінованими субтекстами методології, невиразним протиставленням старого й нового знання, рельєфною рефлексією, підкресленою авторизованістю. Метафоричні фігури з термінами, поміж якими нерідко виникає синонімія і майже завжди – увиразнена, наближена до барокової, антитетичність, дають змогу розглядати його на межі між художнім і периферією наукового дискурсу, яку власне й формують популярні тексти.

[24] Детальніше: Тетяна Яхонтова, *Лінгвістична генологія наукової комунікації* (Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2009), 250.
[25] Шевельов, *Кулішеві листи і Куліш у листах*, 218.

Статистичні параметри наукового тексту «Дві мові, книжня і народня»

Лінґвістика має в своєму арсеналі й точні методи, які використовуються, зокрема, в дослідженнях, спрямованих на вимірювання певних стилістичних параметрів (загальномовних чи індивідуальних) та визначення авторства окремих творів. Квантитативні методи застосовують як до сучасних текстів (наприклад, для пошуку реального автора, котрий пише під іменем Елени Ферранте[26]), так і до творів, написаних кілька століть тому (дослідження «Шекспірівського питання»[27], обстеження поетичної мови російської літератури XIX ст.[28] та ін.).

Маючи змогу скористатися ресурсом лінґвістичного порталу mova.info, спробуймо застосувати тут ті статистичні показники, які вважаються показовими для протиставлення різностильових текстів[29]. Для цього укладено частотний словник лексем статті «Дві мові, книжня і народня», дані якого порівняймо з даними частотного словника лексем оповідання «Орися»[30]. Тут спиратимемося на гіпотезу: статистичні показники можуть виявити специфіку мовленнєвого ланцюжка, визначену законами стилю і жанру[31].

Оскільки обсяги текстів для порівняння не збігаються, оперуватимемо не абсолютними, а відносними частотами лексем. Тематична різниця в текстах пояснює відмінність у частотах найуживаніших іменників, прикметників, дієслів.

[26] Arjuna Tuzzi and Michele A. Cortelazzo, eds., *Drawing Elena Ferrante's profile: Workshop Proceedings Padova, 7 September 2017* (Padova: Padova University Press, 2018).

[27] Petr Plecháč, «Relative Contributions of Shakespeare and Fletcher in Henry VIII: An Analysis Based on Most Frequent Words and Most Frequent Rhythmic Patterns», *arXiv:1911.05652v1 [cs.CL] 30 October 2019* [https://arxiv.org/pdf/1911.05652.pdf].

[28] Михаил Гаспаров и Татьяна Скулачева, *Статьи о лингвистике стиха* (Москва: Языки славянской культуры, 2004).

[29] Див.: Валентина Перебийніс, ред., *Статистичні параметри стилів* (Київ: Наукова думка, 1967); Juhan Tuldava, *Methods in Quantitative Linguistics*. Quantitative Linguistics, vol. 54 (Wissenschaftlicher Verlag Trier, 1995). Коректність порівняння показників для XIX і другої половини XX ст. визначена хронологічними межами поняття «нова українська літературна мова».

[30] Методи використання частотних словників описано в кн.: Валентина Перебийніс, Маргарита Муравицька і Наталія Дарчук, *Частотні словники та їх використання* (Київ: Наукова думка, 1985).

[31] Валентина Перебийніс, *Статистичні методи для лінгвістів* (Вінниця: Нова книга, 2001), 7.

Таблиця 1. **Найчастотніші лексеми**

	«Дві мові…»	«Орися»
Кількість слововживань	4333	2616
Кількість лексем	1363	868
Найчастотніші іменники	Мова, слово, пісня, люд, люди, серце, Вкраїна/ Україна, бог, пан, школа	Дівчина, Орися, вода, кінь, князь, козак, сотник, тур, річка, круча
Дієслова	Бути, вважати, знати, мати, писати, почати, промовляти, слухати, співати, судити	Бути, казати, знати, сказати, їхати, стояти, ринути, бачити, дивитися, глянути
Ад'єктиви	Народний, простий, рідний, письменний, руський, темний, сільський, український, чужий, російський	Старий, сив, кращий, повний, сивий, турів, хороший, молодий, білий, високий
Прислівники	Як, так, вже, тільки, тепер, багато, глибоко, іще, колись, недавно	Вже, там, так, тільки, як, ще, тепер, уже, де, давно

Оскільки репрезентативність повнозначних частин мови виявляється фактично непорівнюваною, можна звернутися до розподілу тих одиниць, що вживаються за найменшого усвідомленого контролю з боку автора: це незмінювані сполучники і частки.

Істотність розходження відносних частот перевіримо за допомоги критерію Стьюдента (див. табл. 2)[32].

Якщо $t < 1{,}96$, розходження не може бути значущим при будь-якій кількости ступенів свободи.

За критерієм Стьюдента, розходження процентних показників є істотним для сполучників *і, да, як* та всіх досліджених часток; з достовірністю 95% можна твердити, що їх вживання є т. зв. стилеметричною ознакою. Це означає, що названі лексеми вживаються у текстах із ознаками різних стилів. Водночас неістотним є розходження для сполучників (варіянтів сполучників) *а, й, що, чи*, отже, їх уживання не залежало від дискурсивних (стильових) ознак текстів. Результат може бути підтвердженням попередніх висновків

[32] Ibid., 75, 82–83.

Таблиця 2. **Розподіл частот незмінюваних лексем та їх розходження**

Частина мови	«Дві мові...»		«Орися»		Критерій Стьюдента
сполучники	*абсолютна*	*відносна*	*абсолютна*	*відносна*	*t*
і	164	3,78	73	2,7	2,45
а	55	1,26	45	1,72	1,569
й	50	1,15	24	0,92	1,09
що	38	0,87	31	1,18	1,27
да	29	0,66	37	1,41	3,125
як	28	0,64	28	1,07	1,95
чи	19	0,438	18	0,69	1,39
частки					
не	141	3, 2	54	2	3
ж	20	0,46	26	0,99	2,65
й	20	0,46	24	0,94	2,4

про дифузний, розмитий характер наукового стилю початку його формування в середині XIX століття.

Порівняння середньої довжини речень у статті «Дві мові...» та в оповіданні «Орися» Куліша також може вказати на їх стильову диференціяцію. Для дослідження цього параметру ми розділили обидва тексти на речення, орієнтуючись на пунктуаційні знаки: крапку, знак оклику, знак питання, три крапки. Контекст використання всіх знаків перевірявся: складні конструкції з прямою мовою ми вважали одним реченням, так само не відділяли від подальшої конструкції звертання, відокремлене знаком оклику, тощо. Ці заходи мали трохи вирівняти довжину речень в оповіданні, враховуючи те, що в ньому є діялогічна мова. Загальна кількість речень у статті «Дві мові...» – 163, в оповіданні «Орися» – 171. Навіть ці цифри промовисті, адже за кількістю слововживань стаття майже удвічі перевищує обсяг оповідання, тоді як кількість речень у ній менша. Обчислення показали, що середня довжина речень у цих текстах розрізняється значною мірою: 27,2 слова у статті та 14,7 слова в оповіданні (довірчі інтер-

вали для середнього на рівні 95% не перетинаються і становлять відповідно 24,8–29,6 та 13,2–16,3 слова). На рисунку 1 показано співвідношення величини речень в аналізованих творах в абсолютних числах. Права межа графіків нерівна через незначне розходження кількості речень у текстах.

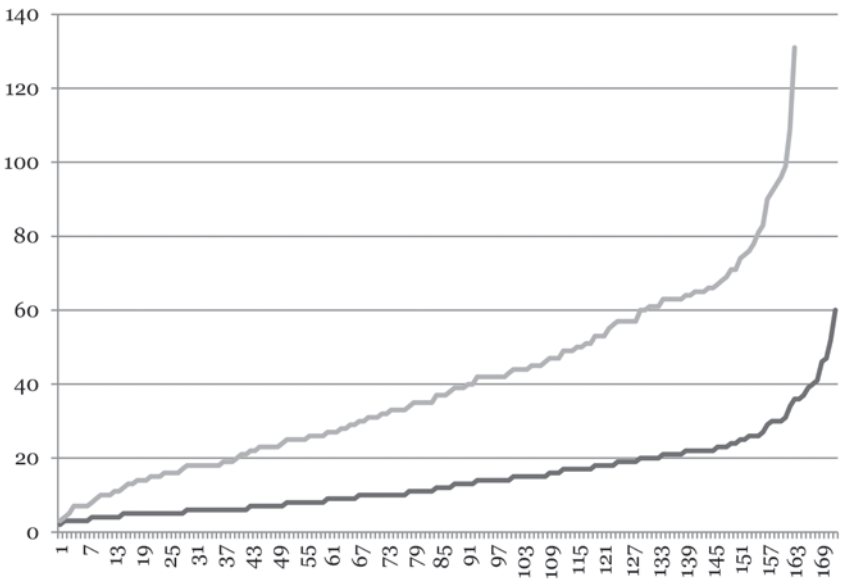

Вісь X – порядковий номер речень, відсортованих за збільшенням їхньої довжини; вісь Y – кількість слів у реченні. Верхня крива позначає статтю «Дві мові...», нижня – ідилію «Орися».

Рис. 1. *Довжина речень*

Як свідчать стилеметричні дослідження, в науковій літературі речення загалом довші, ніж у белетристиці[33]. Міхаїл Марусенко доводить: «дані свідчать, що для наукових творів та статей характерні речення більшого розміру, ніж для художніх творів та листування тих самих авторів. [...] стосовно цього параметра вплив жанрових умов виявляється сильнішим, ніж вплив авторської індивідуальности»[34]. Отже, за цим статистичним показником стаття «Дві мові...» ближча до наукового викладу.

[33] *Статистичні параметри стилів*, 151.

[34] Михаил Марусенко, *Атрибуция анонимных и псевдоанонимных литературных произведений методами распознавания образов* (Ленинград, Издательство Ленинградского университета, 1993), 19.

Ще один статистичний критерій, який було застосовано до двох текстів Куліша, – з'ясування частки представлення в них різних повнозначних частин мови. Адже, як показують дослідження сучасних унормованих стилів української мови, ця ознака може мати стилерозрізнювальне значення: «Науково-технічна та соціально-політична література відзначаються вищою порівняно з драматургією, прозою та поезією частотою вживання іменників. Статистичним параметром, що розмежовує стилі, є частота прикметників, які значно частіше вживаються в науково-технічних та соціально-політичних стилях, ніж у белетристичних. Що ж стосується дієслів, то частота їх у стилях науково-технічних та соціально-політичних нижча, ніж у белетристичних»[35].

Показники частоти використання лексем у текстах Куліша ми отримали автоматично на порталі mova.info (граматичну омонімію у цих двох текстах знято вручну після їх автоматизованої обробки морфаналізатором корпусу). Для більш показових результатів ми шукали відсоткову частку окремих повнозначних частин мови не від кількості всіх слововживань у текстах, а від сукупної кількості словоформ чотирьох частин мови: іменника, дієслова, ад'єктива (у корпусі він включає прикметники й дієприкметники) та прислівника. У статті «Дві мові…» сукупна кількість словоформ цих повнозначних одиниць становить 2474, а в оповіданні «Орися» – 1413. Результати обрахунку наведено в таблиці № 3.

Таблиця 3. **Слововживання повнозначних частин мови**

	«Дві мові…»		«Орися»	
	слововживань	*%*	*слововживань*	*%*
Іменник	1102	45	629	45
Дієслово	576	23	445	31
Ад'єктив	545	22	154	11
Прислівник	251	10	185	13
Разом	2474	100	1413	100

Як можна зауважити, частка іменників в аналізованих творах Куліша є рівною і не може свідчити на користь розмежування цих текстів за стилем. Можливо, результативним був би семантичний аналіз іменників (належність до абстрактної / конкретної лекси-

[35] Перебийніс, Муравицька і Дарчук, *Частотні словники та їх використання*, 153.

ки та інших семантичних груп), однак розроблений для корпусу семантичний аналізатор ще не охоплює весь словник художніх та наукових текстів, тож, сподіваємось, це справа найближчого майбутнього.

Водночас наповнення текстів дієсловами та прикметниками є цілком показовим, щоб стверджувати їх належність до різних стилів. Частка дієслів, які надають викладові динамічності й переважають у белетристичних стилях, більша в оповіданні Куліша, а частка ад'єктивів, які здебільшого виражають статичну ознаку, більшою мірою виражена у статті. Власне, в оповіданні «Орися» дієслів значно більше, ніж ад'єктивів, що свідчить, зокрема, про його сюжетний характер[36], а у статті «Дві мові…» лексика на позначення динамічної та статичної ознак (дієслова та ад'єктиви) представлена практично рівноцінними частками.

Висновки

Належність статті «Дві мові, книжня і народня» до першопочатків наукового дискурсу, отже, недвозначно підтверджує збіг результатів застосування різних лінґвістичних методів: як моделювання смислової структури тексту, так і обчислення його статистичних показників.

Відповідно до уявлень про сучасний неоднорідний характер наукового дискурсу кваліфікуємо цей текст як периферійний текстотип із неповною смисловою структурою: відсутністю показників інтертекстуальности та визначення методу, невиразним протиставленням старого й нового знання, рельєфною рефлексією, підкресленою авторизованістю. Функціонування тропів із термінами в їх складі: метафор, синонімів, антонімів, – вказує на ознаки художнього мовлення.

Порівняння квантитативних характеристик тексту статті та оповідання «Орися» увиразнює ці відмінності: вони показові щодо вживання сполучників *і, да, як* та всіх досліджених часток, довжини речення, протиставлення дієслів та ад'єктивів. Водночас не мають значення розмежування стилів частоти сполучників *а, й, що, чи* та вживання іменників: текст поєднує характерні ознаки художнього й наукового стилів.

[36] Див. про це: Гаспаров и Скулачева, *Статьи о лингвистике стиха,* 126.

П'єси Шекспіра в Шевченковій лектурі: джерелознавчі зауваги

Олександр Боронь

На перший погляд, усі згадки про п'єси Шекспіра в Шевченковому доробку вивчено вичерпно, на підставі документів і мемуарів виявлено джерела, за якими український поет знайомився із творами англійського драматурга. Попри окремі фактографічні розвідки[1], в науковій літературі з цього питання бракує конкретики, зокрема переліку п'єс, які Шевченко знав текстуально. У різних публікаціях, в тому числі й енциклопедичних, іноді містяться суперечливі відомості щодо видань творів Шекспіра у власності поета в різні періоди його життя, деякі неточності трапилися в коментарях останнього на сьогодні академічного зібрання творів у 12 томах тощо. Перегляд нібито добре відомої інформації дасть надійний ґрунт для інтерпретаційного шевченкознавства.

Твори жодного іншого письменника не вивчав Шевченко так ретельно впродовж усього свого життя, як драматургію Шекспіра, чому існують численні свідчення. Водночас, як видається, вона мало позначилася на поезії автора «Кобзаря». Необхідність точно з'ясувати Шевченкове коло читання драм Шекспіра не викликає сумніву. Щоправда, тут варто погодитися зі Станіславом Росовецьким, що будь-яка реконструкція лектури українського поета буде принципово неповною, адже для спостереження відкривається тільки видима частина читання[2]. У кожному разі до можливої повноти такої реконструкції слід прагнути, спираючись на достовірні джерела. Крім того, в цьому випадку обов'язково враховуємо, за пропозицією Росовецького, як «об'єкт лектури і ті драматургічні твори, з текстами яких Шевченко ознайомився лише в театрі, у сценічній інтерпретації»[3].

[1] Фелікс Білецький, «Т. Г. Шевченко про Вільяма Шекспіра», *Іноземна філологія*, вип. 1 (1964): 38–47; Марія Шаповалова, *Шекспір в українській літературі* (Львів: Вища школа, 1976), 23–32; Петро Одарченко, «Шевченко і Шекспір», у кн.: Петро Одарченко, *Тарас Шевченко і українська література: Збірник статей* (Київ: Смолоскип, 1994), 87–98.

[2] Станіслав Росовецький, «Лектура Шевченка», в *Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць*, вип. 1 (22) (Київ: Київський університет, 2019), 273.

[3] Росовецький, «Лектура Шевченка», 282.

Одне з ранніх свідчень звернення Шевченка до творчости Шекспіра – виготовлення гравюри в новій тоді техніці гальванокаустики «Король Лір». Відбиток уміщено на окремому аркуші в кінці книжки «Гальванография, или Способ производить гальванические медные доски для печатания кистью работанных рисунков. Сочинение Франца фон Кобелля [...]» (С.-Петербург, 1843), цензурний дозвіл на яку дано 10 лютого 1843 року, що і стало підставою для орієнтовного датування твору[4]. Водночас Іван Спасський на цій самій підставі відносить виконання ілюстрацій і виготовлення друкарських дощок для книжки з високою ймовірністю до другої половини 1842-го[5], тобто Шевченків малюнок слід датувати: друга половина 1842 року – не пізніше 10 лютого 1843-го. Досі не вдалося виявити оригінал, який міг використовувати художник. На думку Спасського, Шевченко копіював гравюру якогось близького за часом майстра, швидше за все німецької школи, адже навряд чи б гравер-початківець міг виконати оригінальний твір в одній із перших своїх спроб, та ще й піддаючи її ризику в геть новій, незнайомій техніці. Шевченко був, вірогідно, лише виконавцем, якого видавець залучив як фахівця-художника[6]. Дослідник також відзначає побудову зображення в традиційному дусі ілюстрацій до творів Шекспіра, серед яких постійно трапляється сцена, коли бурхливої ночі Лір стрімко прямує в супроводі блазня[7].

Коментаторка гравюри в академвиданні Валентина Судак заперечила Спасському, наголошуючи на самостійності художника. При цьому вона спиралася на спогади Шевченкового співвчня по Академії мистецтв Віктора Ковальова, що згадував про сепійний ескіз іншого варіянта композиції, виконаний в експресивнішій манері, що, на її думку, свідчить про власні творчі пошуки автора рисунка[8]:

> Из числа эскизов Т. Гр. в этом альбоме лучшим был «Король Лир», нарисованный сепией. Энергическая фигура короля была почти в нагом виде, с факелом в руках, в припадке безумия бегущим (sic) поджечь свой дворец. В таком положении мне никогда не случалось видеть «Короля Лира» на сцене при выполнении

[4] Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у дванадцяти томах*, т. 7 (Київ: Наукова думка, 2005), 389.
[5] Иван Спасский, «Первые годы гальванопластики в России», в кн.: Борис Якоби, *Работы по электрохимии: Сборник статей и материалов* (Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1957), 232.
[6] Спасский, «Первые годы гальванопластики в России», 232–233.
[7] Ibid., 232.
[8] Шевченко, *Повне зібрання творів*, 7:390.

этой роли лучшими артистами. Эскиз Т. Гр. производил сильное впечатление и по эффектному освещению. Т. Гр. готовился его исполнить, но неблагоприятные обстоятельства тому воспрепятствовали [...][9].

Описаний ескіз, як і весь альбом, наразі не виявлено. В образотворчому мистецтві перед Шевченком справді існувала тривала традиція змалювання відповідного епізоду трагедії (дія третя, сцена друга): гравюри кінця XVIII – початку XIX ст. невідомого автора, Едварда Скрівена (Edward Scriven) приблизно того ж часу, початку XIX ст. «Король Лір» невідомого автора, акварелі Йогана Генриха Рембергa (Johann Heinrich Ramberg, 1829), Арі Шеффера (Ary Scheffer, 1834)[10] тощо, однак ці твори не мають нічого спільного із Шевченковою композицією.

Водночас спогад Ковальова не спростовує остаточно тверджень Спасського, адже творчі пошуки художника могли виявитися невдалими, тому довелося звернутися до якогось оригіналу. Щоправда імовірність цього не надто висока, адже ілюстрації до «Короля Ліра», загалом добре відомі тепер. В описі Ковальова впадає в око суттєва відмінність від Шевченкової гравюри. Справа не у рівні експресивності манери, а в іншому змістовому наповненні: майже голий Лір, який у нападі безумства біжить палити свій палац, мало нагадує повністю вбраного короля, що, обійнявши за плечі блазня правою рукою, з патерицею в лівій стрімко простує берегом уздовж розбурханого моря на фоні скелі (чи урвистого берега), освітленої ударом блискавки. Отож питання міри оригінальности малюнка, за яким виконано гравюру, залишається відкритим.

У кожному разі незалежно від того, існував зразок для копіювання чи ні, Шевченкові для адекватного втілення задуму необхідно було знати не тільки зміст зображуваної сцени, а й усього твору. На той час існував тільки повний переклад Василія Якімова (С.-Петербург, 1833), якщо не брати до уваги переклад Миколи Гнідича «Леар» із французької переробки Жана-Франсуа Дюсі (С.-Петербург, 1808). Вірогідніше, однак, що художник знав цей монолог короля Ліра за скороченим прозовим перекладом Ніколая Карамзіна, опублікованим у виносках його роману «Письма русского путешественника» (1790–1801) паралельно з англійським текстом:

[9] «Воспоминания В. В. Ковалева о Т. Г. Шевченке», *По морю и суше* [Одесса], № 8, 25 февраля 1896, 135–136.

[10] Див.: https://luna.folger.edu/luna/servlet/view/search?showAll=when&q=King+Lear%2c+III%2c+2%2c+Lear+and+the+Fool&sort=call_number%2Cauthor%2Ccd_title%2Cimprint.

Тарас Шевченко. «Король Лір». За трагедією Вільяма Шекспіра.
Папір, гальванокаустика. 1843

> Шумите, ветры, свирепствуй, буря! Серные быстрые огни, предтечи разрушительных ударов! лейте пламя на белую главу мою!.. Громы, громы! сокрушите здание мира; сокрушите образ натуры и человека, неблагодарного человека!.. Не жалуюсь на вашу свирепость, разъяренныя стихии! Я не отдавал вам царства, не именовал вас милыми детьми своими! И так свирепствуйте по воле! Разите – се я, раб ваш, слабый, изнуренный старец, отверженный от человечества![11]

Поза сумнівом, Шевченко читав роман Карамзіна, бо згадував його в повістях «Близнецы» (1854 або 1855) та «Художник» (1856)[12]. Водночас Шевченко міг знати зміст трагедії за театральною постановкою у перекладі, ймовірно з англійської, Василія Каратиґіна. У Петербурзі впродовж 1838–1841 років відбулося 13 вистав, ще по одному разу, вже коли Шевченко перебував в Україні, її зіграли в 1843 і 1845 роках[13]. Цікаво, що 24 січня 1838 року, тобто за два дні до прем'єри трагедії 26 січня, Шевченко відвідав балетний спектакль у бенефіс Марії Тальоні у Великому театрі[14].

Раз чи кілька разів на рік у театрах Петербурга в 1830-х – 1840-х роках ішли вистави таких шекспірівських п'єс: від 1831 року, коли Шевченко прибув до Петербурга, по 1836-й – «Отелло, или Венецианский мавр» (трагедія Дюсі за Шекспіром у перекладі з французької Івана Вельямінова), у 1836–1844 роках – «Дездемона и Отелло, или Венецианский мавр» (інша назва «Отелло, венецианский мавр», окреме видання: С.-Петербург, 1836) у прозовому перекладі з французької Івана Панаєва, 9 грудня 1835-го – «Венецианский купец» у перекладі з німецької, у 1833–1836 роках – «Жизнь и смерть Ричарда III» у віршах Якова Брянського з підрядника, 29 квітня 1838-го – «Виндзорские кумушки» у перекладі Ніколая Селівановського з французької та німецької (окреме видання: Москва, 1838); у 1841-му – «Кай Марций Кориолан» у перекладі Каратиґіна[15]. (Про вистави «Гамлета» див. далі.) Треба визнати, що ймовірність Шевченкових відвідин цих вистав не надто висока, але вона таки існує.

[11] Николай Карамзин, *Письма русского путешественника*, изд. подг. Ю. М. Лотман, Н. А. Марченко, Б. А. Успенский (Ленинград: Наука, 1984), 234.
[12] Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 4 [2003], 101, 181. Див. докладно: Олександр Боронь, *Спадщина Кобзаря Дармограя: джерела, типологія та інтертекст Шевченкових повістей* (Київ: Критика, 2017), 293–297.
[13] Т. Ельницкая, «Репертуарная сводка», *История русского драматического театра в семи томах* [ИРДТ], т. 3 (Москва: Искусство, 1978), 266.
[14] Петро Жур, *Дума про Огонь: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка* (Київ: Дніпро, 1985), 48.
[15] Ельницкая, «Репертуарная сводка», 290, 244, 228, 255–256, 229, 262.

У колі кирило-методіївців твори Шекспіра читали і жваво обговорювали, про що дізнаємося з листа Куліша до поета від 25 липня 1846 року, в якому, зокрема, схарактеризовано майстерність англійського драматурга:

> Шекспир так умел располагать заманчивейшие вещи в своих пьесах, что нигде они не навалены грудою в ущерб другим местам, и новые впечатления у него следуют в скрытом механизме драмы со скрытою рассчитанною последовательностью. На этом основывается равновесие частей, целость, единство впечатления и вообще гармония во всяком эпическом и драматическом произведении[16].

Пропонуючи переробити поему «Гайдамаки», Куліш рекомендує Шекспіра як зразок для наслідування:

> Дайте побольше человечества вашим гайдамакам. Посмотрите у Шекспира: одно лицо в слепоте зверской ярости проливает кровь своих врагов, а другое говорит голосом человечества; иногда то же самое лицо содрогается и тем доказывает истину, что человеческое начало никогда не подавляется зверским[17].

Очевидно, Куліш знав про видання творів Шекспіра у власності поета, бо згадував, що той «Шекспира возив із собою, куди б не їхав»[18]. Про старанне вивчення в першій половині 1840-х років Шекспіра та інших великих діячів гуманізму Куліш писав й у присвячених Костомарову мемуарах[19]. На допиті в київського цивільного губернатора Івана Фундуклея 30 березня 1847 року Олександр Тулуб свідчив, що з Кулішем з-поміж іншого говорив про поетів, а саме Шекспіра та інших[20]. Отож шекспірівська тема була добре відома серед братчиків.

Під час свого другого приїзду в Україну Шевченко мав видання творів Шекспіра, яке в листі до Миколи Костомарова від 1 лютого 1847 року з Борзни просив доручити його слузі Хомі забрати в Михайла Сажина, що з ним разом поет мешкав на квартирі на Козино-

[16] *Листи до Тараса Шевченка*, упоряд. та комент. Василь Бородін та ін. (Київ: Наукова думка, 1993), 41.
[17] Ibid., 42.
[18] П. Куліш, «Перегляд українських книжок», *Основа*, № 1 (1862): 60 [третя паґінація].
[19] П. Кулиш, «Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове», *Новь*, № 13 (1885): 64.
[20] Євген Кирилюк, ред., *Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861* (Київ: Вища школа, 1982), 97, № 206.

му болоті (тепер пров. Шевченка, 8а): «[...] пошліть Хому до мого товариша, нехай він возьме у його *портфель, ящик або скриньку з красками і Шекспіра, та ще й брилі,* і все сіє сохраните у себе, бо товариш мій хоче їхать із Києва»[21]. Коментатор листа Василь Шубравський упевнено зазначає, що йдеться про зібрання творів Шекспіра в російському прозовому перекладі Ніколая Кетчера, яке почало виходити 1841 року в Москві[22]. На той час друком з'явилося 14 випусків: «Король Иоанн», «Ричард II», «Генрих IV» (частини перша і друга) (1841, ч. I, вип. 1–4); «Генрих V», «Генрих VI» (частини перша–третя) (1841, ч. II, вип. 5–8); «Ричард III», «Генрих VIII», «Комедия ошибок», «Макбет» (1842, ч. III, вип. 9–12), «Укрощение строптивой» (1843, ч. IV, вип. 13) і «Все хорошо, что хорошо кончилось» (1846, ч. IV, вип. 14)[23]. Можливо, Шевченко ще не дістав тоді 14-го випуску, однак інші 13 у нього мали би бути, якщо мова в листі саме про це видання. Поет міг писати про будь-яке окреме видання певної п'єси, не називаючи її з огляду на те, що іншої в нього не було. Водночас, оскільки видання Кетчера стало першим зібранням творів Шекспіра в російському перекладі, поет справді міг говорити про нього за іменем автора узагальнено. Так називалося й саме видання – «Шекспир».

Костомаров не виконав Шевченкове прохання, про що інформував його з Києва 13 березня 1847 року: «Твій Сажин не дав твоїх вещей, чотири рази ходила дівчина: він уїхав кудись»[24]. З цього виникло припущення, що видання Шекспіра було конфісковано під час трусу в справі Кирило-Методіївського братства разом з усіма іншими поетовими паперами. Помічник попечителя київської шкільної округи Михайло Юзефович у листі до правителя канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора Ніколая Пісарєва 19 квітня 1847 року повідомляв:

> Шевченко, последнее время, проживал у помещиков в Черниговской губернии Лизогуба и кн[язя] Кекуатова. – Здесь, в Киеве, он квартировал вместе с художником Сажиным, у которого взяты и отправлены все принадлежащие Шевченку бумаги. – Остались ли еще где-нибудь его вещи и бумаги – мне неизвестно[25].

[21] Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 6 [2003], 34.
[22] Ibid., 330.
[23] Инна Левидова, сост., Михаил Алексеев, отв. ред., *Шекспир. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1748–1962* (Москва: Книга, 1964), 23, 24, 26, 27.
[24] *Листи до Тараса Шевченка*, 45.
[25] Кирилюк, ред., *Тарас Шевченко. Документи*, 116, № 228.

Навряд чи видання Шекспіра було серед Шевченкових малюнків київських краєвидів чи в скриньці з фарбами, які залишалися в київського цивільного губернатора Фундуклея. Зрештою й вони теж опинилися у справах Третього відділу, про що свідчить красномовна резолюція його начальника Алєксєя Орлова на супровідному листі київського, подільського і волинського генерал-губернатора Дмітрія Бібікова від 24 червня 1847 року: «Оставить под сохранением при деле, такая дрянь, что нечего показывать»[26]. Окремі речі Шевченка додатково надіслано у Третій відділ 26 липня 1847 року, про що Бібіков повідомив Орлова: «При сем долгом поставляю препроводить к вашему сиятельству, в особом тюке, несколько вещей и бумаг, принадлежавших бывшему художнику Шевченке»[27]. У переліку отриманих паперів жодних книжок немає[28]. Доставлені тоді ж книжки Алєксєя Пєтрова, що вже служив у Третьому відділі, ретельно описано та під розписку йому повернуто[29]. Отже, Шекспір, схоже, залишився в Сажина, який, вірогідно, назвався власником видання, щоб воно не опинилося у Третьому відділі.

З Орської фортеці Шевченко 11 грудня того ж року листовно просить Андрія Лизогуба розшукати в Одесі й надіслати йому серед інших видань твори Шекспіра саме в перекладі Кетчера[30] та скаржиться на мовчанку Сажина, якому теж писав, непокоячись про долю своїх малюнків: «Сажин мені нічого не пише, не знаю, де він дів мою портфель з рисунками дрібними, там цілий жмут їх було. Як побачите його, то спитайте, та й возьміть до себе, а ящик з олійними фарбами нехай собі оставить»[31]. Не діставши відповіді від Сажина, поет, можливо, й вирішив звернутися до Лизогуба по улюблене видання. Вже 7 січня 1848 року Лизогуб обіцяв виконати поетові прохання, зокрема придбати видання Кетчера: «[…] Шекспіра найшов і скоро пришлю; піджидаю грошей з дому, бо тут зовсім процвиндрився, а як тільки роздобуду грошенят, то зараз усе укупі: і ящичок, і Шекспіра, і все пришлю […]»[32]. Лише за місяць, 7 лютого 1848 року виконав обіцянку: «Тепер з ласки Божої, що зміг, те й посилаю; а іменно ось що: Шекспир, перевод Кетчера,

[26] *Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847–1859). Метаграфовані тексти*, упоряд. Геннадій Боряк, Людмила Демченко, Валентина Шандра (Київ: Арій, 2018), 85, № 19.
[27] Ibid., 86, № 21.
[28] Див.: Ibid., 88, № 23.
[29] Ibid., 87, № 21.
[30] Шевченко, *Повне зібрання творів*, 6:38.
[31] Ibid., 37.
[32] *Листи до Тараса Шевченка*, 51.

13 випусков, тільки і є друкованого; я їх у дві книжки переплів, бо так кріпче буде»[33]. У відповіді 7 березня того ж року поет підтвердив отримання Шекспіра[34].

Необхідно зробити кілька уточнень у коментарях до цих листів. Лизогуб мимоволі ввів дослідників в оману: на той час друком з'явилося не 13, а 14 випусків Шекспіра у перекладі Кетчера, про що вже йшлося. Відповідно слід виправити роки виходу цих 13 випусків: 1841–1843. П'єсу «Все хорошо, что хорошо кончилось» видрукувано 1846-го, про що свідчить не тільки цензурний дозвіл, а й непідписана рецензія Віссаріона Бєлінського на переклад п'єси у квітневому числі «Современника» за 1847 рік[35]. Очевидно, в Одесі випуск ще не надійшов у продаж. Назву «Драматические сочинения Шекспира» мало друге видання перекладів Кетчера, перше вийшло під невибагливим заголовком «Шекспир», як уже мовилося.

Під час арешту у квітні 1850 року переплетені у два томи видання Кетчера разом з іншими книжками і паперами в поета відібрали, що зафіксовано в описі речей і книжок, доданому до рапорту від 14 травня того ж року[36]. Книжки арештанту, втім, невдовзі повернули: «Означенные по описи вещи получил рядовой Т. Шевченко»[37], і він узяв їх із собою на Мангишлак. Доказом цьому можуть слугувати спогади Нікіти Савічева, який побував у Новопетровському укріпленні 1852 року:

> Когда я пришел к нему в назначенное время, то нашел его опять в лежачем положении и с книгой. Он встал, положил книгу на полку над головами, где лежали еще книги, и стал одеваться. Пока он брал кисет, табак, застегивал на три наличные пуговицы коротенькое парусинное пальтецо, я взял на полке одну из книг. Это были исторические драмы Шекспира в переводе Кетчера[38].

Тобто один із двох згадуваних томів.

Звільнившись із солдатчини, Шевченко з Нижнього Новгорода в листі від 20 січня 1858 року просить Михайла Лазаревського:

[33] Ibid., 54.
[34] Шевченко, *Повне зібрання творів*, 6:44.
[35] Виссарион Белинский, «Шекспир. Перев. Н. Кетчера. Вып. 14. "Все хорошо, что хорошо кончилось". М., 1846», *Полное собрание сочинений*, т. 10 (Москва, Издательство АН СССР, 1956), 156–157. Першодрук: Современник, № 4 (1847): 126–127.
[36] *Слідчо-наглядові справи*, 197, № 135.
[37] Ibid., 197, № 135.
[38] Никита Савичев, «Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко», *Казачий вестник* [Новочеркасск], № 53, 24 мая 1884, 2.

«[…] купи мені Шекспіра, перевод Кетчера, і “Песни Беранже” Курочкіна. Та як успієш, то оддай і переплести Шекспіра»[39]. Як розуміти ці Шевченкові слова? Коментатор Микола Павлюк констатує, що надіслане в Орську фортецю видання Кетчера у Шевченка відібрано 1850 року, і вважає, очевидно, ніби не повернуто, якщо говорить про «прохання Шевченка придбати й знову надіслати йому до Нижнього Новгорода ці переклади»[40]. Поетове прохання припускає подвійне прочитання. Можливо, Шевченко мусив залишити два томи Шекспіра (13 випусків) в укріпленні, рушаючи на волю, тоді йдеться про необхідність придбати весь комплект перекладів Кетчера, яких після 14-го випуску друком з’явилося ще чотири: «Кориолан» (1848, ч. IV, вип. 15), «Отелло» (1849, ч. IV, вип. 16); «Два веронца» і «Антоний и Клеопатра» (1850, ч. V, вип. 17–18). На цьому перше видання припинилося. Лазаревський резонно відповів товаришу 10 лютого 1858-го: «Шекспир в переводе Кетчера редок и стоит не меньше 25 р., а потому до твоего разрешения я не купил его […]»[41], що й не дивно, адже видання на той момент розпочалося 17 років перед цим, а закінчилося – за сім років.

Коментар Валерії Смілянської до наведених слів Лазаревського потребує застережень. Дослідниця зауважує, що Шевченко просив своїх друзів надіслати йому згадане видання ще 1847 року, бо його власне разом із паперами при арешті потрапило до канцелярії губернатора Фундуклея, а потім – до Третього відділу[42], однак насправді жодних доказів цьому немає. Навпаки, як ішлося, з огляду на ретельність діловодства у Третьому відділі, маємо підстави припускати, що видання назавжди залишилося в Сажина. Коментаторка далі наводить інформацію про те, що Лизогуб 1848 року вислав, а Шевченко отримав 13 випусків видання Кетчера, але не знаходить пояснення поетовим словам: «З якої причини Шевченко знову просив (тепер М. Лазаревського) надіслати йому це ж видання, невідомо»[43].

Друге можливе тлумачення полягає в тому, що Шевченко хотів придбати ті випуски, яких йому бракувало, але тоді б він їх указав, щоб не змушувати Лазаревського марнувати гроші, проте в листі таких уточнень немає. Отож поет недвозначно доручає придбати саме повний комплект перекладів Кетчера, з чого випливає, що

[39] Шевченко, *Повне зібрання творів*, 6:155–156.
[40] Ibid., 434.
[41] *Листи до Тараса Шевченка*, 109.
[42] Ibid., 277.
[43] Ibid.

своє видання він залишив комусь із офіцерів (найімовірніше, Іраклію Ускову) в Новопетровському укріпленні або втратив чи подарував його раніше. 5 липня 1857 року засланець мимохідь згадує в щоденнику свою невеличку бібліотеку, яку знає «наизусть всю и которую уже давно упаковал в ящик»[44]. Хіба що видання Кетчера не помістилося в той ящик. У листі-відповіді Лазаревському від 22 лютого 1858 року з Нижнього Новгорода Шевченко зауважує: «Добре зробив, що не купив Шекспіра, цур йому, який дорогий!»[45].

Оселившись у Москві на квартирі Михайла Щепкіна, поет 12 березня 1858-го познайомився в нього з автором перекладів Шекспірових творів Кетчером, про що записав у щоденнику[46], а вже 21 березня заїжджав до нього додому: «Кетчер подарил мне все издания своей компании, кроме своего перевода Шекспира, – он еще в типографии»[47]. Мова про книжки створеного 1856 року видавничого товариства «К. Солдатьонков і М. Щепкін», у діяльності якого Кетчер брав діяльну організаційно-редакторську участь[48]. Після смерті Шевченка в його бібліотеці збереглося кілька подарованих тоді видань, що зафіксовано в описі книжок[49]. Поет згадав про друге видання перекладів, яке виходило під назвою «Драматические сочинения В. Шекспира. Перевод с английского Н. Кетчера, выправленный и пополненный по найденному Пэн-Колльером старому экземпляру in folio 1632 года». Воно розпочалося з частини V, випущеної 1858 року, про що і говорить Шевченко. У неї ввійшли дві п'єси, які вже з'являлися друком: «Два веронца», «Антоний и Клеопатра» (вони складали вип. 17–18 частини V, виданої 1850-го) та два нові переклади: «Тимон афинский», «Юлий Цезарь». Після цього видання знову перервалося до 1862-го, коли нарешті вийшла другого видання частина перша. Видання тривало до 1879-го, коли було видрукувано останню, дев'яту, частину.

У вже загаданому переліку книжок, які залишилися після смерті поета, випущеної 1858 року частини V не виявилося, отже, він її, мабуть, не дістав. Натомість знаходимо в цьому списку окреме видання перекладу Алєксандра Дружиніна п'єси «Король Лир» того ж року[50], спершу опублікованого у грудневому числі журналу «Современник» ще за 1856 рік.

[44] Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 5 [2003], 51.
[45] Ibid., 6:165.
[46] Ibid., 5:161.
[47] Ibid., 5:164.
[48] Ibid., 6:395.
[49] Кирилюк, ред., *Тарас Шевченко. Документи*, 367.
[50] Ibid., 368, № 619.

Друге видання суттєво поступається першому в адекватності, оскільки Кетчер узяв до уваги корпус творів Шекспіра в упорядкуванні Джона Пейна Кольєра, що в січні 1852 року оголосив про виявлення другого примірника фоліо 1632 року із понад 20 тис. рукописних поправок, спершу визнаних автентичними. Згодом, однак, з'ясувалося, що Кольєр їх сфальсифікував: він вніс у свої видання Шекспіра більшість зроблених ще до нього емендацій, різні варіянти текстів кварто і додав численні власні поправки[51]. Ці виправлення могли позначитися на Шевченковому сприйнятті хіба що чотирьох п'єс другого видання, опублікованих 1858 року, якщо поет до нього, звісно, звертався.

Шекспірівський інтертекст виразно простежується у повісті «Музыкант», у якій автор використовує імена персонажів англійського драматурга, називає окремі його твори. Розповідаючи про перебування на іменинах у Дігтярях, наратор в одному з епізодів зауважує, що «встретил своего Просперо» з повідомленням про очікуваний вечірній концерт[52]. Як відомо, Просперо – дійова особа трагікомедії «Буря», міланський герцог у вигнанні, повелитель духів, він утілює справедливість, відновивши яку, відмовляється від чарів і влади над духами. Із п'єсою «Буря», констатує коментаторка Ніна Чамата, Шевченко міг ознайомитися за двома перекладами на російську мову: Ніколая Сатіна (Москва, 1840) та прозовим – Матвєя Ґамазова[53] (Пантеон русских и всех европейских театров, 1840, ч. 1, кн. 3). Водночас не треба забувати, що український письменник міг знати ім'я Просперо із публікацій уривків п'єси: у перекладі Карамзіна в уже згадуваних «Письмах русского путешественника» (фрагмент першої сцени IV акту п'єси), того ж Сатіна[54] чи прозовому «И. Е-ва»[55]. До цього моменту розповідач у повісті називає свого супутника спершу Верґілієм (відсилання до «Божественної комедії» Данте), згодом ментором (до «Одіссеї» Гомера, у якій Ментор – наставник Телемака, Одіссеєвого сина, але головно до роману Франсуа де Саліньяка Фенелона «Пригоди Телемака», завдяки якому ім'я Ментора усталилося на позначення вихователя). Концерт почався: «Еще миг, и грянула "Буря" Мен-

[51] Див. докладно: Валентина Комарова, «Пейн Кольер и русские переводчики Шекспира», в кн.: Левидова, сост., Алексеев, отв. ред., *Шекспир*, 566–577.
[52] Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 3 [2003], 186.
[53] У коментарі його прізвище відтворено неточно.
[54] С*** [Николай Сатин], «Просперо и Ариэль. Из шекспировской "Бури"», *Библиотека для чтения*, т. XXII, № 6, (1837): 90–95.
[55] «Отрывок из II действия Шекспировой "Бури". (Явление II)» 6, № 12 *Сын Отечества* (1838): 65–73 [на с. 71–73 – переказ змісту].

дельсона»[56]. Без сумніву, письменник мав на увазі дуже популярну концертну увертюру Фелікса Мендельсона-Бартольді до комедії Шекспіра «Сон літньої ночі» (завершено 1826), неточно назвавши її «за асоціацією із щойно згаданим у повісті героєм іншої п'єси Шекспіра – "Буря"»[57].

Нещасна вихованка Арновського m-lle Тарасевич, розповідаючи Тарасу Федоровичу про свої поневіряння, згадує, з чого починалося її зацікавлення театром: «Я прочитала все, что было в нашей библиотеке драматического (репертуар нашего домашнего театра мне не нравился), начиная с "Синеуса и Трувора" Сумарокова до "Гамлета" Висковатова»[58], що має вичерпно охарактеризувати обмеженість її тодішньої лектури. Йдеться про переробку французької адаптації Дюсі трагедії Шекспіра «Гамлет», яку здійснив російський драматург Стєпан Вісковатов (перше видання: С.-Петербург, 1811; 2-ге – С.-Петербург, 1829). Найімовірніше, що Шевченко читав саме перше, бо воно було в бібліотеці Смірдіна, доступній учневі Брюллова[59]. Вісковатов певною мірою використав лише перші три акти твору Дюсі, інші два – оригінальна творчість російського драматурга[60]. Гамлет тут – король Данії, а не принц, Офелія – дочка Клавдія. Убивши Клавдія, Гамлет відмовляється від самогубства в ім'я врятування свого народу[61]. Критика відзначала помітну художню архаїчність твору навіть на час його появи, важку і подекуди неоковирну мову[62]. «Наслідування» Вісковатова Шекспірові після прем'єри у 1810 році ставили на петербурзькій сцені по 1837-й – до появи перекладу Ніколая Полєвого. Тарасевич продовжує: «Я дни и ночи бредила Офелией. А делать было нечего: я для своего дебюта принуждена была выучить роль дочери "Льва Гурыча Синичкина"»[63] – з комедії-водевілю Марі Теолона де Ламбера і Жана-Франсуа Баяра у переробці з французької Дмітрія Ленського. Тут прозоро протиставлено складний шекспірівський образ пласкому водевільному персонажу.

[56] Шевченко, *Повне зібрання творів*, 3:186.
[57] Ibid., 524.
[58] Ibid., 215–216.
[59] *Роспись российским книгам для чтения, из библиотеки Александра Смирдина* [...] (С.-Петербург, 1828), 530, № 6881.
[60] Петр Заборов, «Глава II. От классицизма к романтизму», в кн.: Михаил Алексеев, ред., *Шекспир и русская культура* (Москва; Ленинград: Наука, 1965), 94.
[61] Ibid., 94–95.
[62] Ibid., 95.
[63] Шевченко, *Повне зібрання творів*, 3:216.

В іншому місці повісті Тарас Федорович у листі до Івана Максимовича повідомляв: «Я завтра поеду в Качановку за партитурою Мендельсона “Сон в Ивановскую ночь”»[64]. Н. Чамата пояснює, що мова про партитуру концертної увертюри «Сон літньої ночі». Під назвою «Сон в Иванову ночь» комедію Шекспіра, на тему якої написано увертюру, опубліковано в перекладі Сатіна у жовтневому числі журналу «Современник» за 1851 рік. «Неточна назва, наведена в повісті, – зауважує дослідниця, – свідчить, що Шевченко читав п’єсу Шекспіра в “Современнике”»[65]. Такий висновок видається надто категоричним, бо Шевченко пише таки про «Ивановскую ночь», а не «Иванову». Під назвою «Сон в Ивановскую ночь» комедію у перекладі Івана Росковшенка вміщено ще 1841 року у квітневому числі журналу «Библиотека для чтения»[66]. Інших перекладів до часу створення повісти «Музыкант» в 1854–1855 роках оприлюднено не було. Шевченко, безперечно, читав номери журналу за 1840 і 1842 роки[67], тому в 1841-му теж мав би стежити за його публікаціями. Аналогічні свідчення маємо і щодо «Современника» за 1852-й[68], але за 1851-й достовірної інформації немає. Таким чином, обидві журнальні публікації могли слугувати Шевченкові джерелом для ознайомлення із Шекспіровою п’єсою, проте з огляду на збіг назви перевагу варто віддати перекладу Росковшенка.

На Шевченкову обізнаність із зовнішністю Отелло вказує гумористичне порівняння з ним, до якого вдається розповідач у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Во время работы я отгонял комаров запачканными карандашом руками, хватался за лицо, да и отделал свою физиономию а ля Отелло [...]»[69], що згодом викликало нестримний сміх присутніх. Мимохідь згадавши в цій самій повісті «потрясающий финал “Гамлета”»[70], український письменник засвідчив глибоку обізнаність зі змістом всесвітньо відомої трагедії.

Після поетового повернення із заслання у петербурзьких театрах (до Александринського і Михайлівського додався новий театр-

[64] Ibid., 233.
[65] Ibid., 535.
[66] «Сон в Ивановскую ночь. (Midsummer – night’s dream) Шекспира», пер. И. Р[осковшенко], *Библиотека для чтения* 45, № 4 (1841): 141–224. Перекладача вказано у змісті.
[67] Див. докладно: Боронь, *Спадщина Кобзаря Дармограя*, 451–453.
[68] Ibid., 469–470.
[69] Шевченко, *Повне зібрання творів*, 4:259.
[70] Ibid., 297

цирк, що невдовзі, 26 січня 1859 року, згорів) кілька разів на рік ішли вистави шекспірівських п'єс: у 1858-му – «Буря» (переробка Алєксандра Шаховського), у 1858–1859 роках – «Гамлет» (у перекладі Полєвого), у 1858–1861 роках – «Король Лир» (переклад Дружиніна), у 1859–1860 роках – «Отелло, венецианский мавр» (переклад Пєтра Вейнберґа), у 1860–1861 роках – «Шейлок, венецианский жид» (переробка Аполлона Ґріґорьєва)[71]. Про шекспірівські вистави в Петербурзі за участю Айри Олдріджа існує широка література. Виступи Олдріджа відбувалися у приміщенні театру-цирку 10 листопада – 22 грудня 1858 року. Шевченко тоді переглянув вистави: «Отелло», «Король Лир», «Венецианский купец». Щоправда, вони йшли у німецькому перекладі, тільки Олдрідж грав свої ролі англійською, якої український поет так само не знав. Алєксандр Благовєщенський згадував: «Игра африканского трагика Айро Ольриджа в ролях шекспировского репертуара производила на Шевченка сильное впечатление»[72]. Звільнившись із солдатчини, він не раз відвідував вистави шекспірівських п'єс. Надія Білозерська згадувала: «Он знал Байрона и Шекспира по русским переводам и тщательно изучил их, особенно последнего, нередко цитировал его и всегда кстати»[73]. Найвірогідніше, український поет цитував переклади Кетчера.

Таким чином, Шевченко майже завжди мав із собою твори Шекспіра в перекладі Кетчера, які на засланні були його улюбленою лектурою, тобто текстуально знав історичні хроніки «Король Джон», «Річард II», «Генріх IV» (частини перша і друга), «Генріх V», «Генріх VI» (частини перша-третя), «Річард III», «Генріх VIII», а також «Комедію помилок» і «Приборкання норовливої», трагедію «Макбет», у перекладі Дружиніна – п'єсу «Король Лір», в інших перекладах (чи за виставами), можливо, трагікомедію «Буря», трагедію «Гамлет» (у довільній переробці Вісковатова французької адаптації Дюсі), комедію «Сон літньої ночі» (ймовірно, у перекладах Сатіна чи Росковшенка), трагедію «Отелло» (після заслання, поза сумнівом, – за виставою за участю Олдріджа). Інші п'єси великого англійця Шевченко міг читати чи переглядати вистави за ними гіпотетично.

Хоч би як скептично не ставилися дослідники до пошуків впливів на поезію Шевченка, проте сторонні творчі імпульси не раз, хоч

[71] Т. Ельницкая, «Репертуарная сводка», *ИРДТ*, т. 4 [1979], 297, 340, 367, 415.
[72] Александр Благовещенский, «Шевченко в Петербурге. (1858–1861 гг.)», *Исторический вестник* 64, № 6 (1896): 901.
[73] «Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. Воспоминания Н. А. Белозерской», *Русская старина* 49, № 3 (1886): 611.

і обмежено, позначалися на його доробку. Приміром, Олександр Білецький убачає явну спорідненість трьох ворон у містерії «Великий льох», які вихваляються одна перед одною своїми злочинами, із трьома відьмами з «Макбета»[74]. Спостереження академіка набуває ще більшої переконливости, якщо взяти до уваги факт достеменної Шевченкової обізнаности з цією трагедією Шекспіра. В інших схожих випадках так само слід зважати на ймовірну хронологію поетового ознайомлення з п'єсами англійського драматурга і час написання досліджуваних текстів автора «Кобзаря», що відкриває перспективи подальших досліджень в окресленій ділянці.

[74] Олександр Білецький, «Ідейно-художнє значення поеми "Великий льох"», *Зібрання праць в п'яти томах*, т. 2 (Київ: Наукова думка, 1965), 246.

Мотивація Івана Ґонти (верифікація гіпотез Івана Франка, Данила Мордовця і Володимира Антоновича)

Євген Нахлік

Постать Івана Ґонти, одного з ватажків Коліївщини, висвітлюється, спеціяльно чи принагідно, в багатьох мемуарних, наукових та науково-популярних працях, однак залишається нез'ясованим питання мотивів, якими керувався цей сотник уманських надвірних козаків, перейшовши від шляхти до повсталих проти неї запорозьких та правобережних козаків і місцевих селян. Свої здогади щодо цього доволі розлого виклав Данило Мордовець[1], цілком визначено поставили це питання Володимир Антонович та Іван Франко[2], на їхні «спроби з'ясувати мотиви, що примусили Ґонту на його вчинок», звернув увагу Осип Гермайзе[3], побіжно висловив свої міркування щодо «рішення Ґонти» Владислав Серчик[4], однак ця проблема не отримала осмисленого наукового висвітлення. Франкова публікація, де це питання порушено на основі мемуарних і щоденникових згадок, менше відома фахівцям, аніж розвідка Антоновича, тому залишається не досить критично освоєною в літературознавстві та історіографії. У пропонованій статті уперше докладно верифіковано гіпотези Франка, Мордовця й Антоновича.

Позаяк мене цікавить передусім франкознавчий аспект зазначеної мотиваційної проблеми, то зосереджуся на тих першоджерелах, що їх використовував для своєї концептуальної гіпотези Франко (то більше, що саме його припущення – до слова, найбільш контроверсійне – стало спонукою до написання моєї розвідки). З цього погляду важливо з'ясувати, наскільки адекватно Франко розумів

[1] Д. Мордовцев, *Гайдамачина: Историческая монография*, издание 2-е, исправленное (С.-Петербург, 1884), 212–217. Першодрук: Д. Мордовцев, *Политические движения русского народа*, т. 2, *Гайдамачина: Историческая монография* (С.-Петербург, 1870), 300–307.

[2] В. Антонович, «Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.)», *Киевская старина* 4, № 11 (1882): 261–264; Іван Франко, «Польська поема про уманську різню», *Записки НТШ* 62, кн. 6 (1904): 36–38. Передрук: Іван Франко, *Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах*, т. 54 (Київ: Наукова думка, 2011), 455–519. Далі на передрук покликаюся в тексті.

[3] Осип Гермайзе, «Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів», *Україна* 1–2 (1924): 44–46.

[4] Władysław A. Serczyk, *Koliszczyzna* (Kraków, 1968), 95.

і трактував мемуарні джерела про уманську різанину, на які покликався, наскільки його гіпотези й висновки відповідають наведеній у спогадах інформації. Утім, ці мемуарні відомості, не раз невірогідні, не завжди підтверджуються документами й за браком деінде достеменної інформації не надаються до перевірки. Довільні мемуарні перекази написано різного часу: в липні 1768 року, через кілька, кількадцять або й п'ять-шість десятків років після уманської трагедії, та й опертi вони значною мірою на опосередкованих свідченнях[5].

У пошуках згадок про поведінкові мотиви Ґонти я переглянув відомі мемуарні та щоденникові матеріяли (до речі, Франко зробив огляд їх майже всіх [54:483–519]), а також дотичне листування посадових осіб і протоколи допитів і свідчення гайдамаків. На жаль, у спогадових переказах зазвичай констатується разючий перехід Ґонти від шляхти до коліїв (з погляду мемуаристів – «зрада»), але вкрай рідко трапляється пояснення, та й то побіжне, мотивів такого його радикального вчинку. Брак мотиваційних зізнань самого Ґонти чи бодай прямих записів із його вуст спонукує мене для порівняння брати до уваги також народнопісенні твори (пам'ятаючи, що в них історичні події часто набувають леґендарного та мітотворчого забарвлення). Тому шляхом критичного розгляду доводиться висловлювати здогади і припущення. Таким чином, я не передаю погляди мемуарних, щоденникових, епістолярних, урядових, народнопісенних чи історіографічних текстів, а на їх основі викладаю власне бачення порушеної мотиваційної проблеми в міру того, наскільки це дають змогу зробити наявні джерела. Зрозуміло, що сформульована в такий спосіб концепція може бути не так документальною, як логічно обґрунтованою і гіпотетичною.

Вірність королю?

У розвідці «Польська поема про уманську різню» Франко звернув увагу на один натяк у спогадах Адама Мощенського, колишньо-

[5] Варто зауважити, що, хоча мемуари про уманську різанину написано майже виняткова польською мовою, усіх їх некоректно вважати польськими, адже частина з них вийшли з-під пера греко-католицьких ченців і вірян: ігуменів Єротея Корчинського і Корнила Сорочинського, шляхтичів М. Даровського і Тучапського. За здогадом незазначеного публікатора (в російському перекладі) спогадів «Opisanie klęski Humańskiej i całej Ukrainy, w roku 1768 poniesionej», написаних у липні (ст. ст.) 1768 р., їх «анонимный составитель [...] был униатский священник» («Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 году», *Киевская старина* 1, № 3 (1882): 521). Тож ці всі мемуари є українськими польськомовними.

го учасника Барської конфедерації (1768), який, «говорячи про бунт Залізняка й Ґонти», зауважив, що той «miał pozór, że zrobiony był z poduszczenia Rosji, choć w samej rzeczy z innych powodów nastąpił»[6]. За Франковим зауваженням, «докладно він [Мощенський. – *Є. Н.*] не виявляє, що то були за “inne powody” […]» [54:513]. Насправді Мощенський тут же декларує дальше розкриття цих причин у мемуарах: «Buntu Żelaźniaka i Gonty powody, zaczęcie i koniec, następne opisanie jasno i rzetelnie okaże»[7]. І далі справді їх розкриває.

З огляду на описані Мощенським погрози правобережної польської шляхти українським селянам і козакам, що в разі непокори «przyjdzie wojsko konfederacji wycinać ich w pień», Франко дійшов власного висновку, начебто лівобережні «запорожці» повели правобережних козаків, які, сприйнявши королівське військо за конфедератське, втекли до підросійського Переяслава, – «назад у Смілянщину – очевидно, для оборони “правного порядку”, тобто короля і його авторитету проти анархії конфедератів» [54:515]. Що православні запорожці виступили проти барських конфедератів, які у збройній протидії проросійській політиці та реформам короля Станіслава Авґуста Понятовського, спрямованим на обмеження шляхетської демократії, затято боронили свої «вольності» й католицизм і при цьому переслідували православних, – це видається логічним і зрозумілим, однак сумнівно, щоб запорожці піднялися на захист авторитету короля, хоча він під тиском царату й домігся ухвали сеймом закону про зрівняння у правах православних із католиками[8]. Та Мощенський цього й не пише про запорожців. І Франко це помічає, а тому вдається до довільного припущення, наче «Мощенський тут не договорює, приплутує фальшивий па-

[6] Пор.: Adam Moszczyński, *Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*, wydanie trzecie (Poznań, 1867), 127.

[7] Ibid.

[8] Барська конфедерація – військово-політичний союз значної частини польської шляхти, заснований 18 (29) лютого 1768 року в місті Барі на Вінниччині у відповідь на підписаний 13 (24) лютого 1768 року «Вічний трактат між Російською імперією і Річчю Посполитою Польською», за яким Польща ставала російським протекторатом, а Російська імперія – гарантом її кордонів та внутрішнього устрою, і на ухвалений варшавським сеймом 15 (26) лютого 1768 року, за наполяганням православної Росії та протестантської Прусії, закон про надання православним і протестантам Корони Польської та Великого князівства Литовського рівних політичних прав із католиками. 22 лютого (4 березня) 1768 року було проголошено й приведено до присяги збройний союз конфедерації, спрямованої проти короля Станіслава та чужовірців у Польщі (протестантів і православних), а також проти імператриці Єкатєріни та російського війська, введеного в Польщу торік.

тент цариці Катерини, який буцімто дав Залізнякові ігумен Мелхіседек». Отак обумовившись, Франко все-таки не просто припускає, а твердить, наче «оповідання» Мощенського «ставить перед нами ситуацію зовсім ясно: *гайдамаки стають в обороні королівської поваги проти самоволі конфедератів*» [54:515].

А тимчасом Мощенський називає конфесійну причину гайдамацького повстання: православний переяславський ігумен намовив Залізняка та його запорожців почати в Польщі (тобто у Правобережній Україні[9], підвладній Польщі) «wojnę religijną», «czesną wojnę» проти «Lachów i Żydów» за звільнення з-під їхнього гніту, надто ж зважаючи на те, що поляки зробили в місті Барі конфедерацію проти православ'я. Задля переконливости ігумен дав Залізнякові підроблений на пергаменті указ імператриці[10]. На цих напученнях православного духовенства Залізняк, за Мощенським, і побудував своє повстання; на цих національно-релігійних мотивах до його кривавого визвольного походу Смілянщиною приєдналося чимало селян[11].

Про якийсь пієтет повстанців до королівської влади, авторитету польського короля-католика, про їхній намір обороняти королівський «правний порядок» супроти бунтівних конфедератів Мощенський не говорить. Однак ясно мовить про те, що повсталі запорожці й правобережні надвірні козаки мали пієтет до православної імператриці й надихалися поширюваним од її імені указом, сприймаючи його за автентичний. Зрозуміло, що православне духовенство Лівобережної України, підвладне російській церкві, не було зацікавлене в тому, щоб напучувати запорожців та надвірних козаків-утікачів виступати в обороні королівської влади. Воно прагнуло не ласки в слабкого католицького короля, а сподівалося на певніший захист православ'я від могутньої православної імператриці.

Коли конфедерація зажадала від місцевих урядів, щоб до Бару прибули всі надвірні козаки київського воєводи Францішека Салезія Потоцького (так звана міліція), то останній дав розпорядження полковникам, аби зібрали всіх козаків і стали на кордоні з Російською імперією, а з царським київським губернатором Фьодором Воєйковим (у Мощенського помилково – Войциков) домовився, щоб російські офіцери й урядники при потребі вільно пропускали козаків через кордон (але без зброї) для їх безпечного захистку від

[9] Термінопоняття «Правобережна Україна», «Правобережжя» уживаю в тому сенсі, як їх розуміли у XVIII ст., мавши на увазі Брацлавське і Київське воєводства Речі Посполитої (Serczyk, *Koliszczyzna*, 23).
[10] Moszczyński, *Pamiętnik do historii polskiej*, 135–136.
[11] Ibid., 136.

конфедератів. Водночас Потоцький, патрон Ґонти, грав подвійну гру: до Юзефа Пулавського, маршалка Барської конфедерації, написав листа з повідомленням про те, що замість козаків, які з російським військом щиро б не билися, розпорядився сформувати і спорядити з самої шляхти кінну й пішу міліцію і відіслати до Бару[12]. Проте уманський комісар Ра́фал Младанович та інші провідники місцевої шляхти ухвалили спорядити міліцію коштом козацьких господарів, чим іще більше налаштували їх проти конфедератів[13].

Тож Потоцький тримався королівсько-царського боку й, побоюючись за свої маєтки, загравав із конфедератами, які цілком визначено займали антимосковську й антикоролівську позицію. У цій ситуації Ґонта, як і інші надвірні козаки, був, природно, вороже налаштованим до конфедератів, а це знеохочувало його від того, щоб захищати від гайдамаків польську шляхту, яка схилялася на бік конфедератів. Водночас Ґонта в умовах наближення загону Залізняка не мусив ставати в оборону формальної королівської влади в особі київського воєводи Потоцького, який займав двозначну позицію.

Для Ґонти й усіх уманських надвірних козаків залишитися у підпорядкуванні губернатора Младановича означало пристати незабаром до конфедератів, до яких мали приєднатися тамтешній гарнізон графа Потоцького та вся уманська шляхта. До цього козаків схиляли, за покровительства Младановича, четверо посланців од барських конфедератів і декілька римо-католицьких монахів, яких, начебто з папського веління, прислали до Умані єпископи[14].

За Мощенським, Залізняк остаточно переконав Ґонту долучитися до гайдамаків, показавши вигаданий ігуменом Яворським (тобто Мельхиседеком Значко-Яворським) указ імператриці[15]. Таким чином, мотиваційні чинники Ґонти, зумовлені українсько-польськими конфесійними та соціяльно-економічними суперечностями на Правобережжі, посилив зовнішній, російський – чи то пак, на позір російський, – чинник: магічний вплив псевдоуказу імператриці. Вступивши до Умані, гайдамаки, зокрема надвірні козаки Ґонти, вирізали й шляхетську «міліцію, призначену до Бару, яка була безборонна»[16]. Після взяття Умані Ґонта проголосив себе воєводою

[12] Ibid., 138.
[13] Ibid., 138–139.
[14] Див. витяг зі звіту поручника Раде та інших російських розвідників, долучений до листа Воєйкова до Румянцева від 3 травня 1768 року: «Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украйне 1768 года», *Киевская старина* 3, № 9 (1882): 536–537.
[15] Moszczyński, *Pamiętnik do historii polskiej*, 141–142.
[16] Ibid., 143.

брацлавським, а Залізняк – київським[17]. Для цього, зрозуміло, їм не потрібно було погодження чи схвалення з боку королівської влади. Вони ставали самодостатніми… але не цілковито, бо залежали вже не від королівської, а від царської влади, на яку покладали свої сподівання, якій довіряли.

Отже, за Мощенським, причини Коліївщини – релігійна нетолерантність (фанатизм) з обох боків, самочинна воля православного наддніпрянського духовенства, страх козаків і селян перед бунтівними конфедератами, ворожість багатьох надвірних козаків, правобережних селян і запорожців до польської шляхти і євреїв, небажання надвірних козаків бути використаними для упокорення єдинокровних козаків і селян. Російському царатові, Єкатеріні II у цих розкладах причин і мотивів, що їх зазначив Мощенський, місця не знайшлося (підроблений указ імператриці, ясна річ, не був російським волевиявленням).

Варто зазначити, хто такий Адам Мощенський, польсько-шляхетський політичний і військовий діяч. Наявні нині джерела дають змогу це зробити краще, ніж за часів Франка. Тож дізнаємося, що Мощенський (Moszczeński, 1742–1823), політичний корупціонер, платний аґент російського колонізатора Півдня України Ґріґорія Потьомкіна, був одним з найзавзятіших діячів так званої Торговицької конфедерації – таємної змови польських магнатів Правобережної України з російським царатом, спрямованої проти польських патріотів-реформаторів (зокрема Конституції 3 травня 1791 року). Формально оголошена в містечку Торговиці під Уманню 14 травня 1792 року, ця генеральна конфедерація насправді була таємно ухвалена її провідниками-магнатами раніше, 27 квітня 1792 року, в Санкт-Петербурзі під патронатом Єкатеріни II, притому текст акту конфедерації уклав російський генерал Василій Попов, керівник Імператорського кабінету[18]. Ще в березні 1792 року Мощенський відвідав Петербург, а в квітні став одним із підписантів прохання до російського уряду про збройну інтервенцію та одним з перших консультантів конфедераційної змови. На початку трав-

[17] Ibid., 144.

[18] До речі, на честь окупаційного генерала Василія Попова назване місто Василівка, засноване 1784 р. як його родова садиба (тепер адміністративний центр Василівського району Запорізької обл.). Після ліквідації 1775 р. Запорозької Січі й отримання ним 1783 р. ділянки на колонізованих імперією Запорозьких землях він заснував слободу Василівку, переселивши туди кріпаків зі своїх маєтків на Катеринославщині, Чернігівщині та Полтавщині, а також кілька кріпацьких родин, куплених у Курській губернії; крім того він поступово покріпачив поселенців-старожилів на козацьких зимівниках і хуторах.

ня вирушив з Петербурга до російських обозів при польському кордоні. Обраний брацлавським маршалком, за допомоги російського війська й адміністрації Потоцьких організував локальну брацлавську конфедерацію. Під час повстання Косцюшка був засуджений 1794 року до страти. Торговицька конфедерація увійшла в історію Польщі як символ національної зради. Після третього поділу Польщі (1795) Мощенський перейшов на російську службу. За дієву участь у Торговицькій конфедерації від її провідника Щенсного Потоцького отримав у нагороду маєток на Уманщині. У Російській імперії мав статус генерала у відставці (із забезпеченою пенсією)[19].

Тож у мемуариста з такою біографією не дивним видається заперечення чуток про російсько-імперське підбурення до гайдамацького «бунту». Втім, чи було це підбурення – це ще питання (про це далі).

А Франко, як уже сказано, вбачав найвищий суспільний авторитет, в інтересах якого діяв Ґонта, у польській королівській владі. Спираючись на згадку в спогадах Павла Младановича, ченця католицького Ордену Піярів (сина загиблого Рафала Младановича)[20], який писав, що на третій день катувань Ґонта «zaczął króla wspominać, że wolą króla namawiającego wypełnił»[21], Франко доходив умоглядного висновку:

> Око в око стара історія з Хмельницьким, якого козаки зразу виступають також в обороні королівського авторитету проти самоволі магнатів і покликаються на королівські листи. Чи були направду такі листи, чи ні, – самі поголоски про них показують джерело, з якого вони виплили, а власне те почуття, що *бунт ішов не проти короля, а радше в інтересі королівської власти.* [54:515–516]

У своїх домислах Франко йшов іще далі, то називаючи шляхту в Умані «сторонниками конфедерації» (очевидно, за згаданим вище витягом зі звіту поручника Раде та інших), то геть фантастично припускаючи, наче «Младанович не посмів опиратися Ґонті та гайдамакам і відчинив їм уманські брами» тому, що

[19] Emanuel Rostworowski, «Moszczeński Adam h. Nałęcz», *Internetowy Polski słownik biograficzny*, доступ 18 березня 2021, https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adam-moszczenski.

[20] Авторство цих спогадів Франко помилково приписував Янові Ліппоману [54:504, 515].

[21] [Paweł Mładanowicz], «Rzeź Humańska czyli historia rewolucji zrobionej przez Żeleźniaka i Gontę: napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewolucji», w: *Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768, opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimiennych*, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego (Poznań, 1842), 177.

> Ґонта чи то сам, чи через своїх парламентарів мусив вияснити йому, що козаки з гайдамаками поборюють ворожу королеві конфедерацію і що, опираючися їм та стоячи за конфедератами, Младанович стає не лише проти короля, але також проти свого безпосереднього зверхника і хліботавця, київського воєводи Салезія Потоцького, що також був прихильником короля. [54:516]

Однак перше припущення суперечить другому: якщо Младанович був прибічником конфедератів, то, навпаки, мав би не пускати Ґонту назад в Умань, якби той позиціонував себе прихильником короля. А тимчасом загрожена гайдамаччиною місцева шляхта турбувалася вже не про інтереси конфедератів чи королівської влади, а про збереження своїх маєтків і самого життя.

Невдовзі в рецензії 1906 року на тодішню книжечку Михайла Лозинського про Гайдамаччину Франко повторив своє зауваження про Ґонтине «прилученє до гайдамаків»:

> [...] се був виступ далеко більше в обороні лєґальности королівської власти против шляхетської анархії, ніж в ім'я яких-будь иньших окликів. Правда, король, збанкротований матеріяльно й морально, без ваганя віддав свого оборонця на поталу шляхті, але се не повинно вменшувати значіня виступу Ґонти[22].

На відміну від Франка, Антонович ставив Ґонту в силове поле не конфедератів і короля, а конфедератів і київського воєводи, магната Францішека Салезія Потоцького (Ґонта був сотником його надвірної міліції в Умані). Антонович висловив умоглядне припущення, наче комісар Умані Младанович і Ґонта зумисне не порозумілися під час Ґонтиної присяги на ім'я Потоцького, бо кожен міг укладати в неї свій смисл: Младанович – вірність Речі Посполитій, шляхті й створеній у її середовищі конфедерації, а Ґонта – лише вірність Потоцькому[23]. Проте в мемуарах Сорочинського чітко зазначено, що Младанович змусив Ґонту заприсягти на вірність «panu i miastu» (тобто Потоцькому й мешканцям Умані), і той поклявся в замку й ратуші перед райцями й міщанами своїм здоров'ям, життям, дружиною і дітьми, що не зрадить міста[24].

[22] Ів. Фр[анко], «[Рец. на кн.:] Михайло Лозинський, Гайдамаччина. Із історії народніх рухів на Україні в XVIII-тім столїтю. Львів, 1906, 46 сторін», *Записки НТШ* 71, кн. 3 (1906): 210.

[23] Антонович, «Уманский сотник Иван Гонта», 261.

[24] «Василиянські записки й листи про Коліївщину. "Okrucieństwo w Umaniu na Ukrainie, przez x. Kornelego Sroczyńskiego Z z. św. B. W. missjonarza i hegumena w Krystynopolu opisana"», подав Аристарх Крижановський; до друку приладив Михайло Грушевський, *Записки НТШ* 57, кн. 1 (1904): 11.

Гермайзе вважав, що Франко близький «до історичної правди», коли на основі мемуарної літератури про Коліївщину «гадає […], що вчинки Ґонти логічно випливали із самої суті гайдамацького руху, а саме з того, що "гайдамаки стають в обороні королівської поваги против сваволі конфедератів"…»[25]. Однак суттю гайдамацького руху аж ніяк не було стати в обороні леґітимної влади короля проти свавілля конфедератів. А Гермайзе, визнавши, що Франкова «спроба витлумачення» мотиву Ґонтиних «вчинків […] досить правдоподібно добірається до правди», вже від себе додав таке пояснювальне припущення:

> Ґонта […], очевидно, діставши відомості про організований рух Залізнякового війська і пройнявшись тою вірою в з'єднаність боротьби гайдамаків із релігійно-політичними задачами російського війська в Польщі, якою (вірою) були перейняті всі, і став в оборону того, що вважалось законним і потрібним, в оборону влади проти бунтівників, конфедератів, шляхти[26].

Однак таке пояснення видається поверховим і спрощеним. Скоєне коліями в Умані, зокрема під проводом Ґонти, геть не вкладається в рамці королівської, та й царської, законности, а головне – воно було спрямоване не так на приборкання бунтівної (проти короля) і гнобительської (щодо правобережних українських селян та козаків) частини польської шляхти (власне, конфедератів), як загалом проти поляків, євреїв та «уніятів» (греко-католиків), тобто мало характер конфесійно-етнічної чистки.

Спираючись на Франкову цитату зі спогадів Павла Младановича, в якій переказано передсмертні слова Ґонти про буцімто виконану ним «волю короля», Ольга Ковалевська також ставить уманського сотника в силове поле між королем і конфедератами й, по суті, некритично продовжує Франкову гіпотезу, зовсім не розкриваючи і не верифікуючи її. За домислами дослідниці,

> польський монарх міг дати такий «наказ» лише київському воєводі, і лише на випадок активізації дій конфедератів на Уманщині. Той, своєю чергою, міг дати якісь конкретні вказівки щодо безпосередніх дій і компетенції полковників, сотників надвірного війська. Значить, якщо І. Ґонта отримав рекомендації щодо дій проти конфедератів, він діяв в інтересах польського короля, а не проти нього […][27].

[25] Гермайзе, «Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів», 44–45.
[26] Ibid., 45.
[27] О. О. Ковалевська, «Проблема іконографії І. Ґонти в контексті політик пам'яті та сучасних досліджень», *Український історичний журнал*, № 5 (2016): 142. До того ж

А проте в джерелах є інакші відомості. Потоцький, стривожений повстанням гайдамаків, листовно обіцяв передати Ґонті у власність хутори, якими той уже володів, і ще два села – в доживотне володіння, аби тільки той обороняв його маєтности, а особливо Умань. Однак Младанович не віддав цього листа Ґонті, а той звідкись довідався про нього, а потім, уже в захопленій Умані, знайшов його серед речей Младановича, принесених йому коліями. Розлючений, Ґонта звинуватив полоненого Младановича в тому, що той приховав листа і цим спричинився до кровопролиття: «Zdrajco! Zmienniku! Ty jesteś tego okrucieństwa powodem; ty jesteś tej krwi […] rozlania przyczyną! Czemużeś mi tego listu pańskiego, mając go w ręku, nie ukazał?»[28]. За версією Северина Ґощинського, Младанович приховав од Ґонти листа тому, що спокусився можливістю самому отримати в нагороду два села й тому всю оборону міста взяв на себе. А коли довідався, що загін Ґонти перейшов на бік гайдамаків, намагався повернути його обіцянками Потоцького, на що Ґонта начебто відповів: «Już za późno!»[29] Те, що Потоцький прохав Ґонту боронити його маєтки, видається імовірнішим, аніж наказ йому стояти за короля.

За віршованими спогадами учня василіянської школи в Умані М. Даровського в поемі «Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukrainie a najszczególniej tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu…», створеній десь наприкінці 1772 року – першої половини 1773-го[30] й уперше опублікованій Франком у розвідці «Польська

дослідниця не розібралася у Франковому з'ясуванні авторства «мемуарів про уманську різню» [54:483] Даровського, Младановича, Ліппомана, Корчинського й Тучапського і цілковито оминула це атрибуційне питання, обмежившись у покліку обтічною фразою «один з мемуаристів» (Ковалевська, «Проблема іконографії І. Ґонти», 142). А тимчасом Франко не знав записок Корчинського, який уписав їх до хроніки, тобто актової книги, уманського монастиря не пізніше 1772 р. (опубліковано під назвою: «Wierne opisanie rzezi z aktów klasztoru Umańskiego co do słowa wyjęte» в *Документы объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и к Польше*, [собрал документы и составил исследование член Археографической Коммиссии М. Коялович] (С.-Петербург, 1865), 460–513), і помилково приписував йому записки Тучапського, заперечував авторство справжніх записок Ліппомана й натомість хибно вважав його автором записок Младановича, опублікованих Едвардом Рачинським як анонімних (Євген Нахлік, «Франко про мемуарні описи уманської трагедії», *ZBRUČ*, розміщено 27 квітня 2021, https://zbruc.eu/node/104823).

[28] [Tuczapski], «III. Opis krótki rzezi w mieście Humaniu od czerni ukraińskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 roku zdziałanej», w: *Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768, opisany przez Lippomana*, 204–206. Уманська копія записок Тучапського датована 2 грудня 1787 р.

[29] Seweryn Goszczyński, «Kilka słów o Ukrainie i rzezi humańskiej», w: Seweryn Goszczyński, *Pisma*, t. 1, *Zamek kaniowski. Poezje liryczne* (Lwów, 1838), XI–XII.

[30] Див.: Євген Нахлік, «Франко про мемуарні описи уманської трагедії».

поема про уманську різню» [54:460–482], одним із мотивів Ґонтиного порушення присяги шляхті була особиста образа на Младановича та інших шляхтичів:

> Lubom[31] stwierdził przysięgą wierności przymierze,
> Iednakże choć kumowie ieden, drugi, trzeci,
> Którzy u mnie trzymali y ia u nich dzieci,
> Przecież czynią podemną podstępne zawody,
> Listy do mnie pisane taią woiewody.
> Nie daruię […]. [54:465]

Однак це ще не означає, що якби Младанович вчасно передав Ґонті листа зі щедрою обіцянкою Потоцького, то сотник не перейшов би на бік гайдамаків.

Варто мати на увазі, що Павел Младанович, бувши свідком уманської різанини в десятирічному віці й пишучи спогади на схилку літ[32], переповідав часто те, що чув або десь вичитав, і не міг знати достеменно, що говорив Ґонта під час страти. Звичайно, той міг виправдовуватися перед королівськими військовиками тим, що покинув шляхту, аби не діяти заодно з конфедератами, і що такий його крок відповідав протидії короля Барській конфедерації (хоча насправді в інтересах короля він нічого не зробив).

Якби Ґонта, вороже налаштований до конфедератів, виступив проти них в обороні «правного порядку», тобто королівського, він мав би приєднатися до коронних військ генерального реґіментаря Франциска Ксаверія Браніцького, які вирушили на війну з конфедератами. Проте уманські надвірні козаки не схвалили б такого його вчинку й могли б не піти за ним. Вони захищали б свої оселі, маєтки від конфедератів, але навряд щоб погодилися стати знаряддям королівської влади для придушення Барської конфедерації. Мета й прагнення конфедератів (оборона шляхетських «золотих вольностей», католицької віри й незалежности Речі Посполитої, а водночас збройний опір проросійській і толерантній щодо іновірців політиці короля Станіслава) були, звісно, чужими й неприйнятними для українських надвірних козаків, а то більше для запорожців, але й королівська влада була для них не своя.

Водночас Ґонта не міг не розуміти, що участь у гайдамацькому повстанні, яке мало відвертий антипольський, антиєврейський

[31] Тут слово *lubo* вжито в значенні *chociaż*.

[32] Він народився 1758 р., а спогади написав, за припущенням Храбана, «після 1810 р., можливо, в 20-х роках XIX ст.» (Г. Ю. Храбан, «Про спогади Павла Младановича», в кн.: *Історичні джерела та їх використання*, вип. 4 (Київ, 1969), 49, 50).

і антикатолицький характер, знищення всіх без розбору польських шляхтичів та їхніх родин (без огляду на те, чи вони конфедерати, чи ні), а також єврейських орендарів, їхніх жінок та дітей (якщо вони не погоджувалися, аби їх перехрестили на православних), не могло відповідати королівській волі та волі київського воєводи Потоцького.

Довіра до імператриці

Та й чи не мав на оці Ґонта під монархом, який «його підмовляв», насправді царицю з її начебто «Золотою грамотою»? У мемуаристів є й згадки про вплив на Ґонту псевдоуказу Єкатєріни II, які викликають більше довір'я. Про цей вплив мовив, як уже сказано, Мощенський, а згодом згадала Вероніка Кребсова, донька Младановича, яка, за її зізнанням, написала спогади на 72-му році життя[33]. Зі слів поручника польської національної кавалерії, а згодом бригадира Юзефа Антонія Ґолеєвського (Golejewski, ?–1790) вона переповіла таку звістку. Коли польські вояки у присутності російського загону полковника Ширкова почали катувати Ґонту, він у розпачі закричав: «Чому тут нема Желєзьняка і того указу»[34]. Звід-

[33] *Opis autentyczny Rzezi Humańskiej*, przez córkę gubernatora Humania z Młądanowiczów zamężną Krebsową, z manuskryptów hr. T. Działyńskiego (Poznań, 1840), 6.

[34] Ibid., 44. Сємьон Єрмолаєвіч Ширков (? –після 1795) – учасник війни проти барських конфедератів (1768–1772), на військовій службі від 1737 р., полковник Троїцького пішого полку (1767), генерал (1771), губернатор Києва (від 1780), управитель Київського намісництва (1788–1795). Див.: Władysław Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. 1 (Warszawa, 1991), 377. Троїцький піший полк перебував у складі російського армійського корпусу Пєтра Кречетнікова, введеного в Польщу 1867 р. (Гермайзе, «Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів», 52). Про участь російських піхотинців та кінноти в екзекуції Ґонти є згадка в розповіді очевидця, шляхтича Адама Конюшковського, яку записав з його вуст 1824 р. львівський архівіст Людвик Зелінський. Див. «Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповіданнє очевидця про смерть Гонти», подав Мих. Грушевський, *Записки НТШ* 79, кн. 5 (1907): 94–95. Не знайшовши документальних підтверджень цієї участи, Тетяна Таїрова-Яковлева вважає мемуарні згадки про неї «неймовірними»: «Це неможливо, адже під Сербами розташовувався табір Браницького і російських військ там не було (добре видно як зі щоденника Кречетнікова, так і з офіційних рапортів того часу, так само як із листів Браницького)» (Тетяна Таїрова-Яковлева, *Коліївщина: великі ілюзії*, пер. з рос. Тетяни Кришталовської, вид. 2-ге (Київ: Кліо, 2021), 222). Однак брак відомостей про участь російського війська в катуванні і страті гайдамаків у Сербах ще не означає спростування мемуарних згадок про таку участь. Якийсь російський підрозділ міг забезпечувати порядок на каральному заході. Про це є згадка в монографії Мордовця: «Русские солдаты во всё время суда содержали караулы, потому, вероятно, что на польских караульных не надеялись» (Мордовцев, *Гайдамачина* [1884], 284).

си виходить, що Ґонта перед смертю намагався апелювати до Залізняка та показаного ним псевдоуказу, що мав для Ґонти фатальне значення.

За відомостями Аполлона Скальковського (з архівних документів Війська Запорозького), ігумен Лебединського або, за переказом запорожців, Мотронинського монастиря Мельхиседек зі шляхетського роду Значко-Яворських буцімто навесні 1768 року прибув на Січ до кошового Петра Калнишевського й показав йому вигадану грамоту Єкатєріни II з велінням усіма засобами допомагати православній церкві, пригнобленій у Речі Посполитій, однак військовий писар розпізнав підробку й переконав кошового не встрявати в цю непевну справу. Тоді Мельхиседек начебто звернувся безпосередньо до знайомих гайдамаків, зосібна до Максима Залізняка, прибулого навесні 1768 року до Лебединського монастиря, і переконав його та інших православних вірян із простолюду взятися за знищення «ляхів та жидів» і «відновлення в Польській Україні *гетьманщини*»[35].

За припущенням Феофана Лебединцева, чутки про «Золоту грамоту» Єкатєріни II спричинила видана нею в Санкт-Петербурзі 3 вересня 1765 року ігуменові Мельхиседеку, управителеві православних монастирів і церков у Правобережній Україні, які підпорядковувалися Переяславській єпархії, рескрипту на ім'я посла у Варшаві Миколи Васильовича Репніна з дорученням обстоювати перед сеймом і королем права та привілеї православних у Речі Посполитій. А скласти «Золоту грамоту» (якщо вона, застерігався Лебединцев, справді існувала, а не була плодом народної фантазії) міг сам Залізняк і для більшої впливовости приписати її Мельхиседекові, у якому народ убачав несхитного захисника православ'я[36]. Підставою для чуток, які приписували «Золоту грамоту» Мельхиседекові, могло послужити й те, що йому для подорожі до Варшави було видано в Санкт-Петербурзі паспорт (грамоту) з особистою печаткою (підписом) Єкатєріни II[37]. До цих гіпотетичних пояснень, чому «сама грамота ототожнювалася у свідомості людей з Мельхіседе-

[35] А. Скальковский, *Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768* (Одесса, 1845), 68–73.

[36] Див.: Ф. Лебединцев, «Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский», *Архив Юго-Западной России* [*АЮЗР*], часть 1, т. 2, *Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.: Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759–1771 г.* (Киев, 1864), XCV, CCVI.

[37] Е. В. Клецкова, «Роль Мельхиседека Значко-Яворского в Колиивщине: религиозный аспект гайдамацкого движения на Украине в XVIII в.», *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета* 2, вып. 3 (2014): 190.

ком», Таїрова-Яковлева додала своє: «У 1766 році саме ігумен зробив "надбанням громадськості" отриману ним від польського короля жалувану грамоту православних Речі Посполитої»[38].

Водночас чутки про «Золоту грамоту» Єкатєріни II мали й глибші історичні підстави в антисемітській політиці російського царату. Ще 2 (13) грудня 1742 року імператриця Єлізавєта Пєтровна видала указ про вигнання з країни всіх громадян юдейського віровизнання – дозволено залишитися лише тим, хто погодиться прийняти православ'я (за Коліївщини такий ультиматум юдеям для їх порятунку ставили гайдамаки).

За народним переказом, що його записав Куліш десь у 1843–1845 роках від старого в Корсуні, «Золоту грамоту» «удрав» ігумен Мотронинського монастиря, «писака добрий», і «підніс» її Максимові Залізняку, коли той приїхав на поклоніння[39]. Очевидно, ця чутка поширилися вже після того, як Єкатєріна II своїм універсалом відмежувалася од приписуваних їй таких указів.

Однак насправді, як доводять факти й логіка поведінки Мельхиседека, він не міг скласти «Золотої грамоти». Мельхиседек був у своєму Мотронинському монастирі, ігуменом якого став 1753 року, ще в середині квітня – на початку травня н. ст. 1766 року. Від 27 квітня (8 травня) 1766 року перебував у Переяславі[40]. 23 липня (3 серпня) 1766 року при переправі через Дніпро був заарештований «уніятами»[41], але за допомоги російських купців йому вдалося втекти й разом з ними 31 жовтня (11 листопада) 1766 року він знову з'явився у Переяславі – у Вознесенському катедральному монастирі[42]. Повертатись до Мотронинського монастиря йому було небезпечно, тому там порядкував його заступник – намісник монастиря, ієромонах Гаврило. Тож опором православних на Правобережжі Мельхиседек керував із Переяслава[43]. 18 (29) січня 1768 року він приїхав до Варшави[44], де перебував до 22 березня (2 квітня), 22 квітня (3 травня) на зворотній дорозі приплив до Києва, а через шість днів знову повернувся до Переяслава, звідки вже не ви-

[38] Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 205.
[39] Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика*, т. 3, *Записки о Южной Руси*, упоряд., підготування тексту, стаття, комент. Василя Івашківа, кн. 1 (Київ: Критика, 2015), 110, 238.
[40] Serczyk, *Koliszczyzna*, 57.
[41] Ibid., 59.
[42] Ibid., 60.
[43] Ibid., 61, 151.
[44] Ibid., 66.

їздив[45]. Зі слів Мельхиседека генерал-губернатор Малоросії Пьотр Румянцев у листі від 8 (19) вересня 1768 року сповіщав командувача російськими військами в Новоросії Александра Прозоровського, що ігумен не був у Мотронинському монастирі від травня 1767 року й тому не лише про гайдамаків, а й про свій монастир жодної звістки не має[46]. Отже, Мельхиседек заїздив до Мотронинського монастиря по дорозі з Києва до Переяслава, а щодо звісток Серчик зауважив на підставі фактів, що насправді до кінця 1768 року ігумен «був *поінформований* про все не найгірше»[47].

Річ, однак, не лише у фізичній відсутності Мельхиседека на Правобережжі під час Коліївщини. За переконливими арґументами Серчика, мотронівський ігумен від самого початку доволі енергійно виступав проти коліїв і тому не міг підтримувати контактів з їхнім ватажком Залізняком, бо інакше уявляв собі перспективний шлях боротьби за інтереси православної церкви на підвладному Польщі Правобережжі: «Його лінія поведінки була проста й послідовна від самого початку – довести справу до російської інтервенції навіть шляхом уведення військових підрозділів на Правобережну Україну»[48]. З цією метою він робив різні заходи в Петербурзі та Варшаві, зокрема збирав матеріяли, що свідчили про недотримання зобов'язань з польського боку[49].

У травні 1768 року намісник ієромонах Гаврило повідомляв Мельхиседека, що на Мотронинський монастир іще 5 (16) квітня напали «гайдамаки или другій кто з собирающихся в конфедерацію полскую», а 11 (22) травня – «злодіє в полском платті» (правдоподібно, конфедерати), відтак 15 (26) травня військо конфедератів учинило розправу над православними в Жаботині та околицях. Щодо цього Мельхиседек 24 травня (4 червня) подав протест у Переяславський земний суд[50].

Мабуть, до Мельхиседека дійшли звістки й про те, що гайдамаки, які отаборилися у Холодному Яру поблизу Мотронинського монастиря, 16 (27) травня взяли штурмом Жаботин[51]. Наприкінці трав-

[45] Ibid., 68.
[46] «Переписка гр. П. А. Румянцева», 114.
[47] Serczyk, *Koliszczyzna*, 151.
[48] Ibid., 80.
[49] Ibid.
[50] *АЮЗР,* 1/3:704–709. Про напади на Мотронинський монастир і Жаботин див.: Serczyk, *Koliszczyzna*, 71, 74; Г. Ю. Храбан, *Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.)* (Київ: Вид-во при Київ. держ. ун-ті, 1989), 50–51.
[51] Про взяття Жаботина див.: Serczyk, *Koliszczyzna*, 81–83; Храбан, *Спалах гніву народного*, 50–51.

ня ст. ст. 1768 року ігумен із Переяслава звернувся до братії свого Мотронинського монастиря зі стурбованим настановчим листом, датованим «1768 года мая последних числ», умовляючи монахів у відповідь на свавілля конфедератів самим не вдаватися до гайдамацької помсти, розправи та погромів:

> Слишно ж у нас, что по многим містам совсім православних разорили і перемучили і нісколько человік своєволних от конфедерації полской в лісах людей, а по селах жидов руйнують. Єжели так оно єсть, то ви, благочестивіє христолюбци, сохраніте себе, чтоб ні єдина душа із вас до оних своєволников не пристала. [...] Ховайтеся, утікайте, єжели кто вас гонит ілі хощет взяти, а до гайдамак помянутих не приставайте, ібо і Бога прогніваєте, і нікто за вас не будет обстояти; кров-бо і обіди нікогда нікому не минутся. А єжели кто із безумія своєго до них согласился, такого всі цурайтеся і между себе такого не пускайте. Бо за одним легкомисленним многіє пропадут горкою смертію, потому что за своєволников, то єсть гайдамаков, Россія вступатися не будет, ані в гряниці свої не впустит; а єжели хто і вбіжит, то і там не скриється. Наше діло судом доходит да терпінієм. Ви чуєте, сколко уже разов войско россійскоє за вас б'ється, кров свою проливает, із того можете поразуміти, что ви не оставленні і о вас не забули.
>
> Щедротами Божіїми молю вас і прошу: терпіте і слуг своїх учіте, чтоб із дурачества хто не отважился на злоє, кров-бо невинная і обіди – не толко христіянская, но і татарская і жидовская – нікому не минется. [...] Пусть увесь світ знает, что ви не гайдамаки, не злодіє, не разбойники і чужой крові не проливаєте. [...] І третицею вас молю: ані самі до порочних людей не приближайтеся, ані їх між себе не пускайте[52].

Подібного листа з напученням не приставати до гайдамаків Мельхиседек скерував тоді-таки до мешканців Черкас і Смілої[53].

Щоправда, Таїрова-Яковлева допускає, що такі антигайдамацькі звернення Мельхиседек міг зробити під тиском київського губернатора Воєйкова[54], який, за його донесенням Єкатєріні II,

> «к переяславскому епископу Гервасию письмом отозвался с своей стороны начальнику того [Мотронинського. – *Є. Н.*] монасты-

[52] *АЮЗР*, 1/3:710–712. Оскільки це книжна українська, а не російська, мова (хоча й із русизмами, зумовленими тогочасним засиллям російської, зокрема у православному церковному вжитку), то букву *ять* (ѣ) передаю літерою *і*, як це й було властиво українській вимові.

[53] Ibid., 715–717.

[54] Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 201.

> ря найстрожайше предписать таким злодеям отнюдь никакого пристанища не давать и всеми мерами стараться сие, духовенству немалое предосуждение наносящее, зло пристойными духовными поучениями и увещеванием, как найскорее, отвратить и истребить»[55].

Однак невідомо, коли Воєйков надіслав такого листа Гервасієві. Про цей свій припис переяславському єпископові губернатор доносив Єкатєріні II щойно в листі від 26 червня (7 липня) 1768 року, тобто майже через місяць після листа Мельхиседека до мотронинських ченців:

> Но как напоследок до меня и такое дошло известие, что […] в Мотренинском лесу, где и небольшой Мотронинский монастырь Переяславской епархии находится, первое сборище сии разбойники имели и, собрав довольную тамо шайку, своё злодейство и разбои начали, оставив своё гнездо в тому лесу и монастыре, куда всё награбленное отправляют, то я […] к переяславскому епископу Гервасию письмом отозвался […][56].

Раніше – у листах від 7 (18) й 11 (22) червня 1768 року – Воєйков уже сповіщав імператрицю про «разбойничью шайку» «гайдамаков»[57], але тоді нічого не повідомляв про Мотронинський монастир і свій наказ Гервасію. Мабуть, звістка про причетність Мотронинського монастиря до гайдамацького повстання дійшла до губернатора справді наостанок («напоследок»), як зазначив він у листі від 26 червня (7 липня). Найімовірніше, Воєйков звернувся до Гервасія з вимогою зобов'язати Мельхиседека ізолювати Мотронинський монастир од підтримки коліїв уже після того, як ігумен сам застерігав братію од легковажного і богопротивного встряванння в гайдамацькі погроми.

Чи грав Мельхиседек подвійну гру, тобто на позір переконував ченців не підтримувати гайдамацьке повстання, а насправді таємно підбурював до нього? Щоб відповісти на це питання, треба обдумати інше питання: чи міг він допускати, що колії доб'ються настільки значних успіхів і незворотних змін, аби спонукати російський уряд відновити під своїм протекторатом козацько-старшинську владу і панування православ'я у Правобережній Україні або

[55] «Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг.», сообщил А. А. Андриевский, *Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца* 7 (1893): 140. Оскільки цей текст написано російською мовою, то передаю його сучасним російським правописом.
[56] Ibid.
[57] Ibid., 136–138.

навіть приєднати її до імперії? Судячи з його зацитованого листа до мотронинських ченців, конфесійний фанатизм не заслiплював йому тверезого розуміння ситуації та безперспективности гайдамацького бунту. Тому в напученнях братії він висловив, найпевніш, свої щирі міркування й доводи.

Гайдамацьке повстання ламало сподівання і плани Мельхиседека на леґальне відродження та утвердження православ'я у Правобережній Україні шляхом дипломатичного тиску Російської імперії на Річ Посполиту, а також – на використання царатом, за слушної нагоди, військової сили та анексію принаймні двох прикордонних воєводств. Обертаючись у колах високопоставлених російських урядовців у Петербурзі, Варшаві та Києві, мотронинський ігумен іще до уманської різанини розумів, що імперська феодально-монархічна Росія не підтримає кривавого козацько-селянського повстання, і тому не лише з християнських засад, а й політичних міркувань застерігав своїх ченців проти участи в ньому. Та було вже пізно: 26 травня (6 червня) після молебня у Мотронинському монастирі, з благословення намісника ієромонаха Гаврила та ченців, над якими перед тим познущалися конфедерати (на що намісник письмово скаржився Мельхиседекові 16/27 травня) і яким Залізняк одкрив свій намір «искоренять поляков и жидов», як зізнався він на допиті[58], гайдамаки на чолі з ним вирушили у кривавий похід[59].

Мельхиседек був натхненником боротьби православних Правобережної України, підвладної Польщі, за свої конфесійні права, й у цьому сенсі здійснив великий вплив на коліїв, які надихалися його самовідданою діяльністю, спрямованою на захист правобережних православних монастирів і церков, але сам він з власної волі натхненником Коліївщини не був.

А проте, на вимогу російських урядовців (Репніна, Нікіти Паніна), які вважали, що Мельхиседек своїм фанатичним обстоюванням православ'я надихнув запорожців і правобережних козаків та селян на повстання, синод наприкінці 1771 року перевів його з переяславської єпархії до київської (до Гамаліївського монастиря, розміщеного в околиці с. Гамаліївки на Сумщині), через що він утратив можливість впливати на православні монастирі й церкви у Брацлавському та Київському воєводствах, підпорядковані переяславській єпархії[60].

[58] Див. рішення Київської губернської канцелярії від 25–27 серпня 1768 р. про покарання М. Залізняка: І. Л. Бутич та Ф. П. Шевченко, ред., *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів* (Київ: Наукова думка, 1970), 438.
[59] Храбан, *Спалах гніву народного*, 54–55.
[60] Serczyk, *Koliszczyzna*, 51, 138.

Достеменного тексту «Золотої грамоти», приписуваної Єкатєріні II, не відомо. Проте не лише маємо про неї мемуарні згадки, а й запорожці на допитах свідчили, що чули про царицину «грамоту» чи «указ» або й бачили сам папір[61]. Майже сто років по тому опубліковано французький переклад «Золотої грамоти»[62], суперечно датований перед текстом 9 (20) червня, а наприкінці – 20 червня (мало б означати за ст. ст., прийнятим у Російській імперії, тоді за н. ст. було б 1 липня) 1768 року. За цим перекладом, Єкатєріна II в указі, буцімто призначеному «до виконання» Кошовому отаманові Війська Запорозького Петрові Калнишевському, дала «наказ» Максимові Залізняку з Тимошівського куреня, «полковникові й отаманові Низового Війська Запорозького», задля оборони православ'я вступити в польські володіння, взявши із собою частини російської армії з донських козаків, і «винищити *з Божою поміччю* всіх поляків і жидів, які зневажають нашу святу віру»[63].

Немає певности, що французькою перекладено саме той текст «Золотої грамоти», що ходив серед коліїв. Петро Мірчук вважав французький переклад за тенденційну польсько-шляхетську підробку, зладжену вже після уманської різанини й опубліковану у французькій пресі[64]. Це могла бути утрирувана версія поширюваного псевдоуказу[65].

[61] Ibid., 78; Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 121–124, 126–128, 130–131.

[62] *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762–1862, par le comte d'Angeberg* (Paris, 1862), 61–62. Публікатор – упорядник і видавець цього збірника, польський еміґраційний історик та архівіст Леонард Ходзько (Chodźko, 1800–1871).

[63] Російський переклад з французької за публікацією Ходзька див.: П. Щебальский, «Народные движения в Подолии и на Волыни в 1768 и 1789 годах», *Русский вестник* 45, № 5/6 (1863): 338–339; французький текст і переклад з нього українською: Петро Мірчук, *Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р.* (Нью Йорк: НТШ, 1973), 133–134.

[64] Мірчук, *Коліївщина* , 132–136.

[65] Авторство самої «Золотої грамоти», ориґінал якої, повторю, невідомий, залишається нез'ясованим. На думку Серчика, сфальшований указ вийшов із найближчого оточення Залізняка, коли його загін іще тільки формувався, автором був хтось із ченців Мотронинського монастиря, але в жодному разі не ігумен Мельхиседек, який на той час перебував у Переяславі. Так звану «Золоту грамоту» в кількох списках розіслано по цілому Правобережжю (див.: Serczyk, *Koliszczyzna*, 77–78, 148–149). За припущенням Таїрової-Яковлевої, «"золота грамота" була задумана й реалізована в союзі православних монахів Мотронинського монастиря, священників Чигиринського староства і запорожців», можливо, й за участи Залізняка (Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 203). За умоглядним здогадом Владислава Грибовського, її склав гетьман Ханської України, обмеженої містечком Дубосарами (тепер на території Республіки Молдови) та його довкіллям, Якуб-ага (Якуб Ізмайлович Рудзевич), виходець зі шляхетного роду литовських татар (липок), якого підтримував французький кон-

Підбурені й заохочені православними попами в Україні, запорожці та приєднані до них селяни підняли повстання, сподіваючись на протекцію російського царату й церкви. А Залізняк, показавши псевдоуказ і подарувавши Ґонті письмове благословення лебединського ігумена (нагадаю, ним Скальковський хибно називає Мельхиседека, та й загалом ця інформація про ігуменове письмове благословення не підтверджена іншими джерелами), обіцяв оддати йому у спадкову власність, якщо він допоможе взяти Умань, не лише це місто, а й усі маєтності Потоцького в Україні і, таким чином, зробити замість нього «воєводою руським»[66]. (Францішек Салезій Потоцький володів багатьма маєтностями, зокрема в Умані й Тульчині, мав резиденцію у Кристинополі, а в 1756–1772 роках обіймав уряд воєводи київського. Його називали «малим королем Русі».) На той самий корисливий мотив (захопити владу в краї) вказав у спогадах, написаних на схилку життя, Станіслав Крушельницький (помер 1841 року), митник на Київщині, який під час Коліївщини мав вісім років і був сином управителя маєтку гетьмана Жевуського в с. Буках Уманського повіту: «Gonta [...] po widzeniu się z Żeleźniakiem, obiecującym mu stanowisko władcy całego Pobereża, [...] przyłączył się do gromady hajdamackiej»[67] (відомості про уманську різанину надав Крушельницькому, зосібна, Ґонтин секретар Sirociński[68]).

Питання про мотиви приєднання Ґонти до Залізняка порушив Ян Ліппоман, але мусив визнати брак відомостей для його з'ясування:

сул у Криму Франсуа де Тот. Однак, як визнав Грибовський, «причетність Рудзевича до фабрикації того фальсифікату й передачі його Залізнякові неможливо довести (є лише підстави для підозри)» (Владислав Грибовський, «Хитра гра Якуб-аги», *Тиждень.ua*, розміщено 30 червня 2018, http://m.tyzhden.ua/publication/215778). Тож перебільшенням є твердження Івана Синяка, наче Грибовський «аргументовано довів, що цей документ був складений гетьманом Ханської України [...] Якубом-агою не без допомоги французького консула в Криму барона де Тотта, оскільки в інтересах Франції на той час було спровокувати війну між Російською і Османською імперіями, таким чином відвернути першу від анексії східних кресів Речі Посполитої» ([І. Синяк], «"И для чєго вы толъко слабое смотрѣніе имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчинѣнныхъ выходитъ такія разбоиничєскія партіи..." (Повстання 1768 року в документах Коша)», в кн.: *Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині*, т. 1, *Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – Т. 6/7: Справи № 227–229)*, упоряд., передм. та комент. Івана Синяка (Київ: НАН України, Інтут історії України, 2019), 16, 34).

[66] А. Скальковский, *Наезды гайдамак на Западную Украину*, 82.

[67] Stanisław Kruszelnicki, «Opisanie rzezi umańskiej w roku 1768 w miesiącu Junii przez Maxyma Żeleźniaka, kozaka zaporozkiego i Gonty, pułkownika kozackiego, a poddanego JW. Potockiego, wojewody kijowskiego potenczas», w: *Z dziejów hajdamaczyzny*, Z przedmową Henryka Mościckiego, część II (Warszawa, 1905), 14.

[68] Ibid., 8.

> Gonta […] nie był tak ciemny, żeby nieoparłszy się na jakiej podstawie chociaż zręcznie wymyślonej, będąc tylu dobrodziejstwami obsypany od wojewody kijowskiego […], dał się ułudzić, co przy zgonie jego […] okaże się; wreszcie jaka nastąpiła umowa jego z Żeleźniakiem, o tej nic pewnego powiedzieć nie można, następność tylko okazała pewność, że nastąpiła[69].

Насамкінець, стисло описуючи тортури, завдані Ґонті в с. Сербах, Ліппоман, покликуючись на відповідне місце в записках Кребсової, кидав жмут світла на те, чим «дав себе обдурити» уманський сотник: той «z rozpaczą wołał: dla czego niema tu Żeleźniaka? On to obiecywał mnie, że będę wojewodą kijowskim i panem Humańszczyzny»[70]. Однак у спогадах Кребсової немає згадки про те, наче Залізняк обіцяв Ґонті зробити його воєводою київським і правителем Уманщини. Певно, цю звістку Ліппоман узяв з якогось іншого джерела.

Згадане вище письмове благословення лебединського ігумена знайшли на грудях Ґонти під час його страти, через що з наказу реґіментаря Юзефа Стемпковського того ігумена буцімто посадили на палю[71] (ним, звісно, не міг бути Мельхиседек, який помер значно пізніше – 1809 року).

Про те, начебто сам Ґонта переконував своїх уманських козаків долучитися до гайдамацького зриву тим, що показував їм так звану «Золоту грамоту» Єкатєріни II, йдеться в народній пісні, яку записав од якогось бандуриста в с. Добрянці над річкою Синюхою Аполлон Скальковський:

> А наш сотник Гонта папір од царици дав,
> Та й давши нам, всім вголос сказав,
> Що цариця кошовому звеліла так служити,
> Щоб іти в Польщу [Правобережну Україну. – *Є. Н.*] […],
> А всіх жидів та ляхів колоти та палити;
> А добро їх і пожитки меж нами ділити[72].

Ґонта, ймовірно, підпав під проросійські, процарські ілюзії, що їх плекали колії під впливом прибулих із Січі запорожців. Ті, покликуючись на вигаданий указ Єкатєріни II, запевняли надвірних козаків, «jakoby ten zamiar był dworu rossyjskiego: aby wybiwszy Polaków, Żydów i Ruś w unii zostającą, [усі інші мешканці Правобережної України] oswobodzeni zostali od wszelkiego Polakom poddaństwa,

[69] *Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768*, opisany przez Lippomana, 33–34. Цю мемуарно-дослідницьку працю Ліппоман завершив 1830 року.
[70] Ibid., 73–74.
[71] Скальковский, *Наезды гайдамак на Западную Украину,* 126.
[72] Ibid., 151.

a przyłączywszy się do rossyjskiego państwa wiecznej zażywali wolności»[73]. Як повідомляв 26 серпня 1768 року з Переяслава генерал-губернатор Малоросії Румянцев президентові колеґії закордонних справ Паніну, чутками, що їх поширювали запорожці, та складеними від імені імператриці указами у правобережного простолюду «легко было ослепить умы, что сии все пограничные места приемлются под российскую державу и навсегда с-под владения польского освобождаются»[74]. Самі запорозькі учасники Коліївщини були впевнені, що «сия польская страна достанется под начальство гетманское и кошевого», тобто, очевидно, Гетьманщини та Запорозької Січі, що перебували у складі Російської імперії[75].

А тимчасом кількома роками раніше автономію Гетьманщини було ліквідовано: 10 (21) листопада 1764 року указом Єкатєріни II скасовано інститут гетьманату й натомість утворено другу Малоросійську колеґію під керівництвом її президента генерал-губернатора Румянцева. Гетьманщину з її десятьма полками реформовано в Малоросійську губернію. Універсалом імператриці від 28 липня (8 серпня) 1765 року замість слобідських козацьких полків утворено Слобідсько-Українську губернію. Утім, пересічним запорожцям навряд чи були відомі ці адміністративні утиски, здійснені кілька років тому. На їхньому житті вони ще не позначилися.

Універсалом від 9 (20) липня 1768 року, адресованим до православних Польщі і складеним російською та польською мовами, Єкатєріна II відмежувалася од приписуваних їй «фальшивих указів» на кшталт «Золотої грамоти» (а це доводить, що списки такої підробки, можливо, в різних варіянтах, справді ходили серед коліїв) і затаврувала тих, хто називав себе її посланцями із Запорозького війська, «розбійниками, злодіями та заколотниками спокою народу», яких російські військові частини будуть переслідувати, а спійманих оддавати під суд. Водночас імператриця обіцяла, з одного боку, «заступатися за наших одновірців» у Польщі «при наданій їм тепер правовій рівності з громадянами панівної релігії», а з іншого – «виконувати свої зобов'язання і щодо Речі Посполитої» – «признання форми її правління, спокою і цілісності встановлених на останньому сеймі у Варшаві прав [...]»[76]. Однак цей універсал вийшов уже після того, як донські козаки Ґур'єва схопили Ґонту 26 червня (7 липня) 1768 року й видали королівській владі.

[73] [Tuczapski], «III. Opis krótki rzezi w mieście Humaniu», 187–188.
[74] «Переписка гр. П. А. Румянцева», 105.
[75] Ibid., 107.
[76] Бутич та Шевченко, ред., *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.*, 376–377 (польський оригінал), 378–379 (український переклад).

За віршованими спогадами Даровського, Ґонта у зверненні до своїх козаків повідомив про застережливого листа –

pismo Żelezniaka,
By nie bronić żadnego Żyda i Polaka,
Bo bym się tak sprzeciwił i całey Rossyi,
I swojej bym od miecza nie uchronił szyi. [54:465, 487]

Із цих спогадів випливає *проросійський мотив учинку Ґонти* – не вірність королю, а *сподівання на самодержавну Росію*.

На мотивацію Ґонти кидають жмут світла документи, що їх опублікував нещодавно Олександр Пономарьов. Це свідчення гайдамаків-запорожців (за походженням – із Лівобережжя), яких допитували російські урядовці в Києві 9 серпня 1768 року. Наприклад, Іван Байрацький свідчив:

> А по прибытіи къ Умани бывшєй в тамошнєм лєсу уманской сотникъ, прозываємой Гонта, с казаками чєловєкъ до пятисотъ явясь оному Жєлєзняку сказывал, что, якобы онъ изъ Умани отъ поляков высланъ вонъ за то, что онъ нє похотєл пристават въ согласиє к полским конфєдєратам, и чинит против россіиских войскъ. И присталъ оной Гонта къ нємy, Жєлєзняку, і обще съ ним, Жєлєзняком, и с казаками пошли пєшиє вооружєнною рукою для грабитєлства оного города Умани […][77].

А ось подібне свідчення гайдамаки Нестора Літвініченка:

> А какъ прибыли под городъ Умань, то уманскои сотникъ, прозываємои Гонта с чєтырьюстами казаками, вышєдъ із Уманского лєсу пристал к нємy ж Жєлєзняку, и обявлялъ, яко онъ, сотникъ, от уманскихъ поляковъ высланъ для того, что россіискимъ воискамъ противится нє хочєтъ и нє пристаєтъ в согласиє к полскимъ к[он]фидєратамъ, и что при томъ онъ, Гонта, согласился съ онымъ Жєлєзнякомъ для раззорения того города Умани и пошєлъ съ своими казаками впєрєдъ, а по нємъ шли и оного Жєлєзняка казаки, и напавъ обще на оной городъ Умань разграбили і поляковъ и жидовъ покололи […][78].

[77] О. М. Пономарьов, «Неопубліковані документи про Коліївщину», *Архіви України*, № 4 (2018): 196.

[78] Ibid., 198. Свідчення Байрацького і Литвиниченка свого часу вже частково зацитував Гермайзе, але потрактував їх як «підтвердження такого погляду на мотиви вчинку Ґонти», наче той «став […] в оборону влади проти […] конфедератів […]» (Гермайзе, «Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів», 45–46). Однак у цих свідченнях ідеться лише про те, що Ґонта не хотів приставати до конфедератів і разом з ними воювати проти російських військ. Про оборону законної королівської влади не йдеться. Етнічна й конфесійна різанина, влаштована коліями,

Не вірити показанням свідків із числа гайдамаків немає підстав – їм не було сенсу щось вигадувати й оббілювати Ґонту, виданого іншій владі і страченого майже місяць тому – 14 (25) липня. Певно, вони переповідали ті відгомони про мотиви приєднання Ґонти до Залізняка, які ходили серед коліїв. За цими свідченнями, Ґонта долучився до Залізняка тому, що не хотів приставати до польсько-шляхетських конфедератів і воювати проти присланого для боротьби з ними російського війська[79]. Отже, чітко виявнюється нехіть Ґонти до конфедератів, але це ще не означає, що він при цьому залишався вірним королю чи хоча б своєму воєводі. Схоже, в Ґонти з'являється геть інша політична орієнтація – російська.

Приєднуючись до запорожців-гайдамаків, Ґонта з надвірними козаками, дарма що він та принаймні більшість із них, якщо не всі, були формальними «уніятами» (греко-католиками), повертався до православних одновірців і сподівався, що стає під протекторат Росії. Російське православне військо видавалося Ґонті, та й, певно, уманським козакам, по духу ближчим, аніж королівське. Тому вони легковажно братались та пиячили з донськими козаками, не очікуючи якогось підступу.

Та й назагал, здійснюючи етнічну та конфесійну чистку Правобережної Наддніпрянщини, провід коліїв орієнтувався на підпорядкування відвойованих од Речі Посполитої прикордонних українських земель (так званої Польської України) Російській імперії[80]. На підставі свідчень уманських купців Остапа Поламаного й Остапа Бочки Військовій Запорозькій Низовій канцелярії 2 (13) липня 1768 року про те, що «полковникъ Жєлѣзнякъ» на прохання уманських посланців обрати в місті «началника» «обявил имъ, что будто послал от сєбє в Києвъ къ командующему тамо гєнералитету писмо о присилкы оттуду къ ним потребних началниковъ»[81], Іван Синяк дійшов висновку, що «на той час (приблизно відразу по захопленню Умані) не лише була віра в російську підтримку, а й відвойовані землі розглядалися як частина Російської імперії, оскільки очі-

зокрема Ґонтою з його надвірними козаками, звісно ж, не була обороною чинної королівської влади.

[79] Корпус російського війська, розташованого в Польщі від початку 1767 року, на заклик прокоролівської Ради Сейму від 12 (23) березня 1768 року був переведений наприкінці березня (н. ст.) на Правобережжя для придушення Барської конфедерації. 9 (20) квітня корпус почав бойові дії проти конфедератів.

[80] Див.: Serczyk, *Koliszczyzna*, 150, 154, 156, 162–163; Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 43, 44, 85, 102.

[81] *Коліївщина*, 76.

кувалося від київського генерал-губернатора урядової особи, яка могла б керувати захопленою територією»[82].

Показово також, що в листі до Якуба-аги від 19 (30) червня 1768 року «полковник Максим Залізняк з товариством» запевняв, що гайдамацькі загони, їздячи «понад кордонами» з Ханською Україною, діють «згідно з указом *нашої* [курсив мій. – *Є. Н.*] імператриці щодо поляків, жидів та інших злодіїв, аби їх у Польщі вибити»[83], чим, по суті, визнавав підвладність гайдамаків Єкатєріні II (стосовно запорозьких козаків це мало правову підставу, адже вони були російськими підданцями), а отже – й владу російського царату над здобутою ними територією.

Полякові й католикові, пересічному шляхтичеві Домінікові Завроцькому, приватному офіціялістові, «завідателеві» містечка Тетієва, який у червні 1768 року вкрався у довір'я до двох православних ченців з Києва, удавши з себе «русина», ті призналися, що метою «українського уряду» є повалити польську владу на Правобережжі, вигнати з краю поляків і католиків, відновити панування православ'я і приєднати Київське та Брацлавське воєводства до Російської імперії[84]. Незрозуміло, щоправда, кого мали на увазі ченці під «українським урядом»: провід коліїв, російську київську адміністрацію чи Переяславську православну єпархію, якій були підпорядковані монастирі й церкви Брацлавського та Київського воєводств і в якій тон задавав ігумен Мельхиседек. Іван Шпитковський трактував їхнє зізнання як таке, що віддзеркалює «ціль й інтенції Росийської імперії»[85], з чим, як побачимо далі, не можна погодитися.

У науковій літературі, переважно польській (Теодор Моравський, Владислав Конопчинський[86] та ін.), а почасти й українській (Ната-

[82] [Синяк], «"И для чєго вы толъко слабое смотрєніє имѣете"», 17.

[83] Цит. за: В. І. Мільчев, «"Аби очистити Вкраїну так, як і раніше було": універсали, маніфести та ордери як продукт і контрагенти гайдамаччини», *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 43 (2015): 46.

[84] «Мемуар Домінїка Завроцкого про Колїївщину», подав Іван Шпитковський, *Записки НТШ* 97, кн. 5 (1910): 63–64. Назва спогадів: «Opisanie awantury, rzezaniny przez Haydamaków y domowników, Polaków y Żydów wyniszczających w woiewództwach kijowskim y bracławskim w roku 1768» (Ibid., 51). Публікатор датував написання цього мемуару 1784 роком. Див. *Записки НТШ*, 96, кн. 4 (1910): 61–63.

[85] Ibid., 83.

[86] Teodor Morawski, *Dzieje Narodu Polskiego*, t. 5, *Stanisław August*, wyd. 2-e (Poznań, 1877), 87–89; Władysław Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2, *1648–1795* (Warszawa; Kraków, 1936), 309–310.

ля Яковенко[87]), існує документально непідтверджена тенденційна гіпотеза, наче гайдамацький вибух 1768 року спровокувала хитро сплетена інтрига Петербурзького двору, за посередництва православного духівництва, з метою протидіяти конфедератам і загарбати Правобережну Україну. Така хибна версія художньо опрацьована в історичному романі польського письменника Міхала Чайковського «Wernyhora, wieszcz ukraiński» (1838). Проте польська історіографія часто перекидала вину за Коліївщину на російський царат, не бажаючи визнати передумовами та причинами гайдамацького повстання насильне переведення православних у греко-католицьку конфесію, свавілля, утиски й побори з боку конфедератів та панщизняні утиски селян шляхтою.

Евген Маланюк гадав, що Коліївщина вибухнула як реакція на «аристократичну анархію польської державности на нашім Правобережжі», «стан чимдалі нестерпніший для закріпаченого українського "поспільства"», а рівночасно – як наслідок «випробуваної москво-російської провокації – під'юджування, творення "п'ятих колон", організування внутрішньої війни і т. д.» (як за часів Маланюка, так і нині це звучить, далебі, актуально). Повстання 1768 року «політично було використане Катериною II цілковито» – як своєрідна «п'ята колона», засіб приєднати до Російської імперії Правобережну Україну[88]. Коліївщина, понад усякий сумнів, ослабила Річ Посполиту і стала одним із чинників, що призвів до її поділу, а власне, до російсько-імперської анексії Правобережжя. Однак насправді становище панщинних селян на Правобережній Наддніпрянщині аж таким нестерпним не було[89] (у Галичині, на Волині та Західному Поділлі панщинний гніт був значно тяжчим)[90], а «п'яту колону» в Речі Посполитій, як переконливо доводить Таїрова-Яковлева, царат не насаджував з гайдамаків, а мав на оці «захистом дисидентських прав»[91] сформувати там «контрольовану опозицію», «створити умови для формування "п'ятої колони" у Сенаті і сеймі»

[87] Н. М. Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* (Київ: Ґенеза, 1997), 274–275.

[88] Евген Маланюк, «Нариси з історії нашої культури», у кн.: Евген Маланюк, *Книга спостережень*, т. 2 (Торонто: Гомін України, 1966), 115.

[89] Як випливає із фактографії досліджень Серчика і Храбана, попри те, що автори в дусі панівної тоді марксистсько-ленінської ідеології перебільшували феодальний гніт: Serczyk, *Koliszczyzna*, 25–47; Храбан, *Спалах гніву народного*, 22–29.

[90] Яковенко, *Нарис історії України*, 270–271.

[91] *Дисидентами* (в сенсі: релігійними інакодумцями, погляди яких розходяться з догматами панівної церкви) називали в тогочасній Російській імперії польських підданців, які сповідували православ'я або протестантизм, тобто не належали до панівної римо- або греко-католицької конфесії. У самій Польщі *дисидентами* на-

із православних ієрархів[92]. А ще, додам, – використати як «п'яту колону» самих-таки польських магнатів і шляхтичів, як ось Потоцькі, Браніцькі, Мощенський… Далекосяжну мету – анексувати Правобережну Україну – царат волів реалізувати слушного часу зверху, а не знизу, бо остерігався некерованої козацько-селянської, хай і православної, стихії. Інформація Міхала Чайковського в примітках до роману «Wernyhora, wieszcz ukraiński», наче «*Żelazniak Maksym*, Attaman Kurenny Rogowskiego Kurenia, był wysłany przez Cesarzowę Rossijską i Attamana Kałnyszewskiego do wspierania chłopskiego buntu» і наче «Katarzyna w swoich notach dyplomatycznych, których kopije znajdują się w ministerijum spraw zagranicznych Francii nazywa go: *Mon Colonel des bas Zaporoques* "mój Pułkownik dolnych Zaporożców"»[93], не підтверджується (насправді це перекручені відомості зі французького перекладу «Золотої грамоти», що про нього йшлося вище[94]). Цей відомий романтичний містифікатор, який запевняв у примітці, наче «якнайвідповідніше до джерел»[95] (а насправді вигадано) описав, як Ґонта самочинно в пориві етноциду заколов списом обох малолітніх синів, а благочинний благословив це вбивство дітей від «ляшки»[96], не викликає довіри.

Вибух гайдамацького повстання застав зненацька командувача корпусу російських військ на Правобережжі, посланого для придушення Барської конфедерації, Пєтра Кречетнікова, генерал-губернатора Малоросії Румянцева, російського посла у Варшаві Репніна. Спершу вони не знали, як реаґувати, розвідували, провадили консультації з Петербурзьким двором і вичікували.

Зі щоденникових записів генерал-майора Кречетнікова (1727 – після 1800), зроблених у червні – липні (за ст. ст.) 1768 року (Франко взяв їх до уваги і цитував [54:505–506, 516–519]), видно, що першої половини червня той був заклопотаний приборканням конфе-

зивали тоді лише протестантів, а православних – *дизунітами* (тобто тими, що не приєдналися до церковної унії з Римом).

[92] Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 194, 209, 210.

[93] Michał Czajkowski, *Wernyhora, wieszcz ukraiński: powieść historyczna z roku 1768*, t. 1 (Paryż, 1838), 305.

[94] На це вже вказав І. Шпитковський, який також з'ясував, що копія «Золотої грамоти», наведена в романі «Вернигора» (Ibid., 282–283; у примітці Чайковський зазначив, що цей рескрипт Єкатєріни II виписаний з архівів Міністерства закордонних справ Франції: Ibid., 318), – це парафразування польською мовою тої самої копії (з виправленням дати 20 червня на 15 травня), що відома з пізніших публікацій Ходзька та Щебальського («Мемуар Домінїка Завроцкого про Коліївщину», подав Іван Шпитковський, *Записки НТШ* 96, кн. 4 (1910): 79–80).

[95] Czajkowski, *Wernyhora,* 318.

[96] Ibid., 291–293.

дератів («возмутителей»). Щойно 17 червня (тобто через тиждень після уманської різанини) до нього несподівано дійшла звістка про тамтешній заколот, і він сприйняв його за стихійний бунт селян і місцевих козаків проти загрози утисків з боку конфедератів, а тому послав в Умань козацький (донський) полк під орудою поручника Алєксандра Кологрівова для некривавого втихомирення бунтарів:

> [...] приказано ему, по причине там учинившегося открытия замешательства, с ними вооруженною рукою впредь до приказа не поступать, а только благосклонно уговаривать, чтобы шли в домы свои и жили б спокойно, ибо уже конфедераты все разрушены, следовательно, и они ни от кого притеснены быть не могут, к тому же и я с войсками в здешней стороне для наблюдения тишины и покоя нахожусь, то бы они конечно успокоились, и были бы в домах своих все, а инаково будут наказаны[97].

Наступного дня (18 червня) Кречетніков вислав кур'єра до Репніна із запитом, «коим образом с сими новыми возмутителями поступать, или совсем, яко в внутреннее их и поземельное дело, не мешаться»[98]. 24 червня Кречетніков послав загін полковника Ґур'єва в Умань[99], а 27 червня отримав од нього рапорт, що під Уманню з його наказу поручник Кологрівов узяв у полон «лагерь грабителей»[100]. 1 липня Кречетніков одержав листа від генерального реґіментаря коронних військ Ф. К. Браніцького, який вимагав, аби селян, які збунтувалися проти своїх (польських) комісарів, усмирити командою російських військ, на що Кречетніков у щоденнику зауважив про себе, що «его требование не весьма прилично, ибо сие возмущение есть партикулярное»; але, «чтобы без некоторого удовольствия его не оставить», наказав послати з комісаром офіцера й десяток козаків у бунтівні села «и велеть объявить, чтобы крестьяне жили в домах своих спокойно, или они будут штрафованы», а офіцер, «комисара оставя в деревнях, сам бы возвратился, не мешаясь больше ни в какие их партикулярности и не чиня ни малейшей обиды и притеснения мужикам»[101]. Після розмови 4 липня з Браніцьким, який поскаржився, що колії

[97] «Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главного командира корпуса Её Императорского Величества, Императрицы Всероссийской, о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах», издал О. Бодянский, *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете* 3 (1863): 171.
[98] Ibid., 171–172.
[99] Ibid., 174.
[100] Ibid., 175.
[101] Ibid., 178.

«больше опасности наводят», аніж конфедерати, і що королівські війська «не в силах их истребить», Кречетніков узявся за «истребление гайдамаков»[102].

Ще Репнін у листі від 24 червня (також ст. ст.) до Кречетнікова стосовно того, що «украинские мужики» із «фанатизма к нашему закону» (тобто православної віри) «взбунтовались против своих помещиков», з яких багатьох і «часть жидов перерезали», зауважив:

> […] наш высочайший двор иного не желает, как *спокойствия здешней земли*; следственно, не надлежит способствовать сему новому огню, а напротив всячески надлежит стараться оной *утушить*, *не оскорбляя*, однако ж, *тех мужиков*, а *ласку* к тому употребляя, уговаривая их дружески, чтобы они в домы свои возвратились и жили б там смирно и в повиновении к помещикам, как обыкновенно…

А в листі від 30 червня Репнін уже рішучіше наставляв Кречетникова на застосування сили:

> Бунт здешних крестьян, конечно, успокоить надлежит… Начиная ласково; наконец, естли они того не послушаются, захотят распространить сей огонь и вовнутрь земли ворваться, то сего, конечно, не допускать, хотя бы и силу против оного употребить[103].

При цьому Репнін роз'яснював тодішню політику російського уряду стосовно Речі Посполитої: «*Все, что разрушает здесь* (т. е. в Польше) *спокойствие, нам вредно*, […] и, конечно, сего бунта мужицкого во внутрь земли не допускать ворваться». Особливо наполягав Репнін на приборканні запорожців, які були російськими підданцями, але брали участь у повстанні в сусідній державі[104].

Щойно 9 липня Кречетніков отримав листа від посла Репніна з Варшави з приписом учиняти «не только истребление конфедерации, но и гайдамаков и крестьянских бунтов»[105]. Натоді головні сили коліїв разом із ватажками Залізняком і Ґонтою вже були захоплені.

Якщо спочатку російський феодально-монархічний уряд ставився до козацько-селянського зриву на польському Правобережжі хоча й критично, але стримано, з вичікуванням, то згодом, діз-

[102] Ibid., 179.

[103] Вл. П–ко, «К истории Колиивщины», *Киевская старина* 87, № 3 (1905): 238. За припущенням Марини Палієнко, «Вл. П–ко» – це історик Володимир Пархоменко. Див.: Марина Палієнко, *«Кієвская Старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу* (Київ: Темпора, 2005), 567.

[104] Вл. П–ко, «К истории Колиивщины», 238–239.

[105] «Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова», 180.

навшись про розмах гайдамацьких погромів із жахливими конфесійно-етнічними чистками (надто ж в Умані), що становив загрозу не лише для поміщицьких маєтків, а й загалом для мирного життя, та й то не лише на південно-східних теренах Речі Посполитої, а й у прилеглих районах Російської імперії, наказав війську, яке вже розгромило конфедерацію в Барі, придушити й гайдамацьке повстання. До рішучого упокорення посталих причинилося й те, що гайдамацький загін Семена Шила, переслідуючи поляків і євреїв, пограбував і спалив 20 червня (1 липня) турецьке місто Балту, де ті знайшли притулок, і Туреччина, вірячи чуткам, наче козацько-селянське повстання інспірували укази імператриці, погрожувала Росії війною.

На відміну від придушення Барської конфедерації, приборкати загони Залізняка й Ґонти вдалося майже без пролиття крові (щоправда, дальший розгром гайдамацьких загонів відбувався з боями). Надвечір 25 червня (6 липня) 1768 року полковник Ґур'єв запросив до себе на вечерю гайдамацьких ватажків, споїв і заарештував їх, після чого вночі проти 26 червня (7 липня) зі своїм карабінерським полком і донськими козаками поручника Колоґрівова захопив в оточеному таборі майже всіх повстанців, які, також споєні й сонні, не змогли вчинити опору[106]. Більшість польських підданців оддано королівському війську, а більшість російських (переважно запорожці) виряджено на суд до Києва.

[106] Така картина випливає зі спогадів А. Мощенського та писарів у повстанському таборі – учнів уманської василіянської школи (Храбан, *Спалах гніву народного*, 96–99). Натомість Таїрова-Яковлева потрактувала описи арешту Залізняка й Ґонти в мемуарах Мощенського, Кребсової та Младановича як невірогідні, а тому такі, що начебто спричинилися до «стійкого міфу», і прийняла за чисту правду рапорт Ґур'єва, який доповідав начальству, що, натрапивши під Уманню на табір гайдамаків, оточив їх і зажадав од них здатись, але, наткнувшись на збройний опір, стрімко атакував їх і змусив покидати зброю, після чого взяв у полон (Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 212–217). Гадаю, рацію мав Храбан, який з недовірою поставився до рапорту Ґур'єва як «прикрашеного»: подаючи захоплення гайдамаків «як справжню бойову операцію», той, таким чином, зумисно зображав себе «хоробрим» (Храбан, *Спалах гніву народного*, 98–99). Певно, в офіційному донесенні не годилося сповіщати про спільну пиятику з гайдамаками, хай і доволі стриману з боку російських вояків, а для військової кар'єри та відзнак вигідніше було акцентувати на бойовому геройстві. Та й дуже неправдоподібно, щоб сотні гайдамаків, з яких одні вже місяць, а інші принаймні два тижні йшли кривавим шляхом Коліївшини (у полон було взято, за повідомленням Ґур'єва, чи то 735, чи то 845–846 осіб), так малодушно покидали зброю при першій же спробі їх ув'язнити. Таїрова-Яковлева не врахувала арґументів і джерел Храбана (покликів на його монографію в її книжці немає), зокрема не взяла до уваги нотаток писарів із гайдамацького табору.

Коліївщина була стихійним народним вибухом, її натхненниками стали православні ченці та священники, а призвідником та організатором – порівняно невелика група запорозьких козаків[107], які разом зі значною частиною правобережних надвірних козаків та селян виступили рушійною силою повстання. Зовнішніми (неукраїнськими) чинниками, що спровокували гайдамацький зрив 1768 року, виявилися:

по-перше, політика Паніна стосовно урівноправнення релігійних дисидентів (православних і протестантів) у Речі Посполитій, бо породила в коліїв сподівання на підтримку з боку Російської імперії (*чинник співдії*);

по-друге, утворення Барської конфедерації (*чинник протидії*);

по-третє, воєнні дії російського корпусу, переведеного на Правобережну Україну, проти конфедератів, бо це призвело до поширення чуток про прихильність російського царату до українського населення краю, яке потерпало від свавілля конфедератів, і породило в частини місцевих українців, особливо у гайдамаків, ілюзію, що царський уряд підтримає їхні вимоги й надасть військову допомогу (*чинник співдії*).

Натомість немає підстав вважати Коліївщину підступною провокацією, безпосередньо запущеною і керованою російським царатом для ослаблення Польщі та приєднання Правобережної України до Російської імперії[108].

[107] Наприкінці березня (ст. ст.) 1768 року «її ядро складалося з восьми січовиків» (Храбан, *Спалах гніву народного*, 48), у похід із Холодного Яру вирушило вже близько 70 запорожців, тоді як надвірних козаків і селян – близько 300 (Ibid., 54). Більшість серед гайдамаків-запорожців становили вихідці із Правобережжя, зосібна майже всі провідники (Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 93). За підрахунками дослідниці, Київська губернська канцелярія винесла вирок 126 запорожцям, польський військовий суд розглядав справи 18 запорожців, у показах гайдамаків польському судові є згадки ще про кільканадцятьох запорожців-коліїв (Ibid., 118–119). Таким чином, відомо приблизно про 160 запорозьких учасників Коліївщини.

[108] Серчик арґументовано довів, що теза деяких польських істориків (Моравського та ін.), оперта на шляхетських уявленнях із часів Коліївщини, наче Росія підбурила селян до бунту, не підтвердилася, оскільки жоден із першорядних урядовців, відповідальних за політику Росії в Польщі (Репнін, Кречетніков, Воєйков, Румянцев), як видно з їхнього листування, нічого не знав про таку акцію. Тому дослідник «із цілковитою певністю» заперечив імовірність будь-яких дій офіційних осіб та російського уряду, спрямованих на вибух селянського повстання (Serczyk, *Koliszczyzna*, 11, 80–81, 116–119, 123–125, 147–148, 150–151, 166). За подібним пізнішим висновком Таїрової-Яковлевої, «повстання гайдамаків 1768 року стало для Катерини та її двору дуже неприємною несподіванкою, яка порушувала її плани і створювала серйозні геополітичні небезпеки» (Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 86; докладніше див. розділ «Імперія і Правобережна Україна», 45–86, 133).

Сподівання на відновлення козацько-гетьманського ладу

Розгадати мотиви переходу Ґонти до гайдамаків спробував на основі мемуарів Данило Мордовець. Він виокремив *три мотиви: природний український, процаристський та особистісно-психологічний*, а ось мотиву захисту королівської влади у вчинках Ґонти не виявив.

Слушно звернув увагу Мордовець на міжособистісну, родинну, конфесійну, етнічну, історичну та культурну єдність між гайдамаками, запорозькими та правобережними козаками: вони «были товарищи по прежней жизни, по гайдамачеству и родственники по вере, по крови и по общности исторических воспоминаний», у них «была та же родина [...] – Украина», вони співали ті самі думи й історичні пісні[109].

За цими духовими та душевними зв'язками Ґонта природно тяжів до історичного феномена козацької України, але цього було замало, щоб він одважився на злуку з гайдамаками, до яких у правовому суспільстві зазвичай ставилися як до соціяльно деструктивних елементів. Мало бути щось таке, що в Ґонтиному сприйнятті леґалізувало б гайдамацьке повстання. І тут, найімовірніше, спрацювала психологічна пастка наївної віри в російсько-імперську підтримку. На основі мемуарних згадок Мордовець гадав, що «Гонта не сам решился на измену, [...] он вовлечён был в это преступление обманом»[110]: «Железняк, так сказать, обошел доверчивого Гонту мнимым манифестом русской императрицы»[111]. На Ґонту, як і на всіх гайдамаків, «главным образом действовало [...] имя русской царицы»; під час зустрічі Залізняку «легко было действовать» на Ґонту, «имея в руках грамату с позолоченными буквами»[112]. Ґонта повірив у показаний йому буцім іменний указ імператриці, бо ніколи доти не бачив чогось такого. А ще Залізняк подарував Ґонті письмове благословення лебединського ігумена[113].

Відштовхуючись од мемуарів, Мордовець за допомоги багатої творчої уяви яскраво домислює їх і, дарма що пише «історичну монографію», переходить на белетристичний стиль. Як письменник він силкується проникнути в *особистісно-психологічні мотиви* вчинку Ґонти (цього не робили ні Антонович, ні Франко). За ре-

[109] Мордовцев, *Гайдамачина* [1884], 213.
[110] Ibid., 212.
[111] Ibid., 213.
[112] Ibid., 214.
[113] Ibid., 215.

конструкцією Мордовця, Залізняк «умел затронуть самую чувствительную сторону в казацком сотнике – его безграничное честолюбие». Обраний сотником, обласканий Потоцьким званням шляхтича й поміщика, Ґонта хотів зрівнятися з комісаром Младановичем, до якого почував заздрощі й затаєну злобу. Тож Залізняк і зіграв на цих слабих струнах[114]: говорив Ґонті

> о рыцарской славе истребления католиков, как это делал славный Хмельницкий, о распространении православия, о торжестве казачества и в то же время обольщал его богатою добычею. Завоевателям польской Украины русская царица, в лице Железняка, своего посланца, дарила все богатые имения Потоцких, самую Умань мог взять себе Гонта. Русская царица делает сотника воеводою русским на место Потоцкого. Гонта не мог не верить этому, видя своими глазами золотую грамату и другие доказательства истины слов Железняка. Русские войска […] уже воевали с поляками, усмиряли конфедератов. […] Железняк был представитель русских от лица запорожского коша, и потому ему нельзя было не верить.

Та й більшість городових козаків уже була перейшла на бік гайдамаків[115].

Утім, останнє твердження Мордовця потребує статистичної перевірки. Та, поза сумнівом, на рішення Ґонти вплинув приклад козацької міліції з лисянського замку, яка після захоплення Залізняком Лисянки приєдналася до гайдамаків і разом з ними рушила на Умань[116].

Козацько-гетьманська Україна під покровительством російського царату й особиста старшинська, ба навіть імперська влада (обіцянка стати воєводою) – ось якими арґументами, за Мордовцем, спокусив Ґонту Залізняк. Таким чином, Мордовець знаходив «то извиняющее Гонту обстоятельство, что он далеко был не злодей, а несчастная жертва обмана»[117].

На противагу Мордовцю Антонович так здогадно пояснював не розкриті в мемуарах «побуждения, которыми руководился Гонта, решившись примкнуть к движению Железняка». На думку дослідника, «слухи о мнимой грамоте императрицы были слишком наивны, чтобы могли сделать на него впечатление […]». Не могли й інструкції Потоцького спонукати Ґонту «к участию в гайдамачестве»:

[114] Ibid., 214.
[115] Ibid., 215.
[116] Див.: Антонович, «Уманский сотник Иван Гонта», 262. Щоправда, надвірних козаків у Лисянці, захопленій кіннотою Залізняка, здогадно, увечері 6 (17) червня, було лише кілька (Храбан, *Спалах гніву народного*, 59–60).
[117] Мордовцев, *Гайдамачина* [1884], 217.

> Потоцкий мог ему предписывать уклоняться от участия в конфедерации, может быть, приказывал действовать против конфедератов или соединиться с русскими войсками, но он не мог предвидеть движения Железняка и тем менее не мог желать разорения центрального города своих поместий и истребления проживавшей в них шляхты.

Тож Антонович урешті припустив, що вирішальними в діях Ґонти були народно-релігійні мотиви:

> [...] в переговорах с Железняком он убедился, что последний поднял восстание во имя осуществления заветных народных идеалов: восстановления козачества, изгнания панов и истребления унии [...][118].

У цьому висновку Антоновича виявнюється його ідеалізм, як і загалом тенденція до ідеалізації Ґонти, проте певна слушність у такій реконструкції мотивації уманського сотника є.

Натомість Гермайзе цілковито не приймав Антоновичевого пояснення, а до того ж закидав редакції «Киевской старины», що вона «розвиває» «надзвичайно ідеалістичний і цілком безпідставний погляд» на Ґонту[119]. Гермайзе мав на увазі декларативне твердження редакції, наче Ґонта свідомо чи інтуїтивно «приносит себя в жертву народу», бо мав «великий ум или самое тонкое чутье, чтобы в одно мгновение [...] обнять самый сложный и запутанный ход событий, [...] прозреть грядущее [...]», адже «Его отчаянный порыв поднимает дух народный, [...] спасает нам нашу веру и народность»[120]. На думку Гермайзе, на відміну від Антоновича та редакції «Киевской старины», «далекий від декламацій і ближчий до історичної правди Ів. Франко [...]»[121].

Причини Ґонтиного «непослуху Потоцькому» і злуки із Залізняком Серчик убачав у тому, що уманський сотник, який походив із селянської родини[122], став на боці «суспільного класу, з яким був пов'язаний походженням, релігією, національністю і, як виявилося, також ідеалами»[123]. Обережно поставивши запитання: «Хтозна, чи вирішальну роль не відіграв показаний Залізняком сфальшований маніфест Катерини II?», – Серчик відповів на нього ствердно,

[118] Антонович, «Уманский сотник Иван Гонта», 263.
[119] Гермайзе, «Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів», 44.
[120] Ред., «По поводу портрета жены Гонты», *Киевская старина* 7, № 9–10 (1883): 327.
[121] Гермайзе, «Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів», 44.
[122] Serczyk, *Koliszczyzna*, 92.
[123] Ibid., 95.

покликавшись на архівні та мемуарні джерела, зокрема з довірою сприйнявши переказ Павла Младановича про те, що Ґонта змусив комісара Умані Младановича погодитися на капітуляцію міста декларативною заявою, наче гайдамаки діють за указами цариці, гарантки прав і свобод Речі Посполитої, а тому дії козацько-селянського війська є правочинними і противитися йому не можна[124]. Про якісь ознаки вірности королю в діях Ґонти Серчик не мовив, хоча Франкова публікація, де висловлено обговорювану гіпотезу, була йому відома, бо він раз поклúкався на неї як таку, в якій дано «оцінку змісту» багатьох мемуарів про Коліївщину[125].

До інших крайнощів, аніж Антонович і редакція «Киевской старины», удалася нині Ковалевська у спробі дегероїзувати Ґонту, чим, по суті, реанімувала підхід Гермайзе. За її твердженням, начебто

> за всіма документами та окремими спогадами І. Ґонта не виступав ані як «організатор Коліївщини», ані як «друг і спільник» М. Залізняка, ані як «народний месник», ані як «борець за національне звільнення». Усе це – вигадки та кліше, поширені спочатку народницькою, а потім радянською історіографією, що дуже сильно спотворило реальний образ. […] Ніяких ідей щодо «національного визволення українського народу» в І. Ґонти не було […][126].

Таким чином, дослідниця зовсім відкидає будь-які козацько-старшинські амбіції Ґонти, які б спонукали його до боротьби за відновлення козацького ладу.

Однак, за відомостями мемуаристів, коли гайдамаки здобули Умань – 9–10 (20–21) червня, – то на одній з учт у їхньому підміському таборі Залізняка проголосили гетьманом з титулом князя (він сам назвав себе князем смілянським), а Ґонту – уманським полковником з титулом князя уманського[127]. За наведеною вище згадкою Мощенського, який переповідав розповіді очевидців та учасників трагічних подій, Ґонта проголосив себе воєводою брацлавським, а Залізняк – київським. Щоправда, ці їхні посади й титули не підтверджені документально. На офіційних документах Залізняка 1768 року (мандатах отаманові Іванові Бондаренку-Чало-

[124] Ibid., 94–96. Також див.: [Paweł Mładanowicz], «Rzeź Humańska czyli historia rewolucji zrobionej przez Żeleźniaka i Gontę…», 131.
[125] Serczyk, *Koliszczyzna*, 9.
[126] Ковалевська, «Проблема іконографії І. Ґонти», 144.
[127] За описом уманської різанини в актовій книзі Уманського монастиря оо. Василіян – так званими записками шляхтича Тучапського ([Tuczapski], «III. Opis krótki rzezi w mieście Humaniu», 208); за поемою уманського василіянського учня Даровського [54:477].

му від 6 (17) червня і Федорові Осадчому від 13 (24) червня, декреті від 13 (24) червня, листі від 18 (29) червня до благочинного Чигиринського духовного правління та ін.) він як підписант зазначений у званні «полковника» (рукою писаря); у протоколі допиту від 26 червня (7 липня) 1768 року Залізняк також фігурує як «полковник», яким, за його свідченням, його обрали запорожці-спільники при виступі з Мотронинського монастиря (замість нього, неписьменного, розписався польськими буквами Ґонта, який кириличним письмом не володів); полковник Ґур'єв доповідав у рапорті, що спіймано «злодіїв запорозьких начальника, який називається полковник Залізняк»; у вироку звинувачено Залізняка в тому, що він «самовільно полковником називався»[128]. У донесенні Кречетнікова послові Репніну від 18 (29) липня 1768 року зазначено, що «гуманский сотник или ротмистр» Ґонта, «соединясь с Железняком, у него подполковником был»[129]. За іншими відомостями, Ґонта в повстанському війську став зі сотника полковником: у рапорті інгульського полковника Тараса Чорного Кошеві Війська Запорозького Низового від 7 (18) серпня 1768 року зазначено, що «полковнікомъ Ґонта прозивається уманскімъ»[130].

Однак брак документальних відомостей про вельможні посади і звання Залізняка (гетьман, воєвода, князь) і Ґонти (воєвода, князь) ще не дає підстав для спростування мемуарних згадок, як гадали Григорій Храбан і, вслід за ним, Зенон Когут[131]. Не раз переказані відомості про високі виборні чи самовільні посади й титули Залізняка й Ґонти могли бути як леґендарними, так і небезпідставними. Ба більше, вони доволі вірогідні – їх цілком могли жадати обидва амбітні очільники Коліївщини, і їхнє оточення, значно вдовольнивши жагу помсти уманським свавіллям, могло їх відповідно величати. Щоправда, Залізняк міг остерігатися підписуватися гетьманом, князем чи воєводою, розуміючи свою залежність од росій-

[128] Див. (зокрема, фотокопії): Бутич та Шевченко, ред., *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.*, 347–349, 351, 361, 162; Храбан, *Спалах гніву народного*, 85, 89, 98, 99, 100, 170.

[129] Бутич та Шевченко, ред., *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.*, 403.

[130] *Коліївщина*, 157.

[131] Храбан, *Спалах гніву народного*, 89–90; Зенон Когут, «Міти старі та нові: Гайдамацький рух і Коліївщина (1768) в історіографії 1960-х – 1970-х років», в кн.: Зенон Когут, *Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України* (Київ: Критика, 2004), 289–291. У цій статті, вперше надрукованій 1977 року, Когут спирався на ранню публікацію Храбана «Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р.» у кн.: *Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання* (Київ: Наукова думка, 1970), 143.

ських урядовців (зосібна, київського генерал-губернатора), з якими мав би погоджувати свої надто високі посади й титул.

Франкове зіставлення Коліївщини з Хмельниччиною як аналогії «в обороні королівського авторитету проти самоволі магнатів» поверхове й некоректне. Вихідна ситуація в цих історичних подіях була істотно різною. Богдан Хмельницький починав як жертва міжшляхетського конфлікту: зазнавши кривди від польського шляхтича, вважав свою проблему за внутрішньодержавну (в Речі Посполитій) і шукав спершу справедливости й захисту в короля, а коли не знайшов, то вдався до повстання, а згодом – до обрання захисту для всього народу в іншої держави та монархічної сили – московської царської. Ситуативно царат виправдав сподівання Хмельницького (на відміну від пізніших сподівань Залізняка й Ґонти) і приєднав козацько-гетьманську Україну до Московського царства, проте в дальшій історичній перспективі поневолив і ліквідував Гетьманщину. З цього погляду слушним до певної міри видається Кулішеве часткове порівняння Хмельниччини і Коліївщини:

> Вообще трагедия 1768 года была повторением не забытой ещё борьбы козаков с польским дворянством в XVII веке, каковы бы ни были причины столь ужасного ожесточения гайдамак. Вся разница в том, что план главных двигателей Колиивщины не достиг своего полного развития и что они ошиблись в своих надеждах на союзников. Такая участь могла бы постигнуть и Хмельницкого, и тогда он был бы причислен к разряду разбойников, как Зализняк и Гонта[132].

Проте за Коліївщини міжнародні відносини польської, російської та турецької монархій були вже інакшими, ніж за часів Хмельниччини, Запорозька Січ не підтримала гайдамацького повстання (за винятком участи в ньому жменьки запорожців), а його провідники не виявилися особистостями такого масштабу, як Хмельницький та його сподвижники.

Залізняк і Ґонта відразу діяли як натхнені православними церковниками і, як гадали, царицею. Колії починали зі сподівання на допомогу російської влади, церкви, війська. Вони вже мали перед собою приклад Хмельниччини, її визвольні, героїчні й державотворчі традиції жили в пам'яті і слушного часу актуалізувалися, дарма що Младанович заборонив уманським надвірним козакам співати пісні про Хмельницького[133]. За відомостями Скальковського, Заліз-

[132] Куліш, *Повне зібрання творів*, 3/1:178.

[133] А. Смоктий, «Г. Умань и Софиевка. (История г. Умани. – Уманская резня. – Софиевка)», *Киевская старина* 4, № 12 (1882): 427.

няк мріяв про те, щоб стати гетьманом обох боків Дніпра, як Хмельницький[134]. Мабуть, це леґенда, що містить як перебільшення (щодо гетьманування на обидвох боках Дніпра), так і дещицю правдоподібности (гетьманування на Правобережжі). Ґонта, либонь, також був спокушений славою Хмельниччини. З рукописного щоденника донського козака чи офіцера Калмикова Мордовець переповів такий епізод. Заслухавшись напідпитку воєнних пісень донських козаків, Залізняк начебто сказав Ґонті: «И об нас, пане Гонто, будут петь такие песни, ибо мы, подражаючи Хмельницкому, землю русскую от ляхов и жидов чистою сделали»[135]. Перед Браніцьким Ґонта виправдовувався прикладом козацького гетьмана: «Чем мы хуже Хмельницкого? Подобно ему, мы с Железняком резали ляхов и жидов»[136]. Гайдамацьке повстання 1768 року від самого початку розгорталося як ідеологічне й політичне – національно-релігійне й антишляхетське.

У своїй протидії конфедератам гайдамацькі провідники вірили в допомогу російського війська, присланого Єкатеріною II на прохання короля Станіслава у Правобережну Україну власне для боротьби з бунтівною Барською конфедерацією, але водночас наївно сподівалися, що ця допомога не обмежиться декларованим захистом королівської влади, а дієво сприятиме відновленню козацького ладу на Правобережжі[137]. Показово, що після захоплення Умані Залізняк заводив козацький полково-сотенний устрій (Правобережна Гетьманщина мала складатися з полків, Уманщину було поділено на сотні).

Як зауважив Когут, –

> в основному гайдамацький рух був консервативним (якщо не реакційним) за своїм характером, бо намагався реставрувати попередню козацьку систему [...], гайдамаки дотримувалися певних традицій і мали особливі погляди на майбутнє: землі без поляків, євреїв і панів, скасування кріпацтва [точніше: панщини. – *Є. Н.*], особиста свобода та право на землю; свобода сповідувати православ'я; козацький спосіб життя[138].

За винятком соціяльних домагань гайдамаків, як ось скасування панщини, право на землю, що для заможного козацького сотника

[134] Скальковский, *Наезды гайдамак на Западную Украину*, 82.
[135] Мордовцев, *Гайдамачина* [1884], 264.
[136] Ibid., 285.
[137] Serczyk, *Koliszczyzna*, 150, 153, 154, 162–163; Таїрова-Яковлева, *Коліївщина*, 43–44.
[138] Когут, «Міти старі та нові», 292–293.

Ґонти були неактуальними, інші виявилися для нього близькими й, очевидно, вартими того, щоб заради них ризикувати своїми рідними, суспільним становищем і майном, зрештою, самим життям.

Висновки

Маємо три версії мотивів Ґонтиного переходу від шляхти до гайдамаків: Франкова (*прокоролівська*), Мордовцева (триєдина: *природноукраїнська, процаристська й особистісно-психологічна*) й Антоновичева (*ідеалізовано-україноцентрична*). З них найправдоподібнішою видається Мордовцева.

Мабуть, Ґонта мав сподіватись на щось доволі серйозне, приєднуючись до коліїв. Не на прохідний одно- чи кількаразовий бунт чи грабіжницькі напади на шляхетські міста й маєтки, щоб опісля тікати з награбованим у ліси, степи чи за кордон у підросійську Україну, або й на Січ. Мав велику родину (жінку, чотирьох доньок і сина) й не міг ризикувати нею. Мусила бути якась вагома мотивація, що схилила його до участи в гайдамацькому повстанні.

Масштабний розмах повстання 1768 року закроювався не на епізодичний месницький виступ, а на визвольний зрив з метою знести польсько-шляхетську й королівську владу, ба й прогнати з краю поляків, євреїв та «уніятів» (греко-католиків), а натомість утвердити Правобережну Гетьманщину під протекторатом Російської імперії та православної церкви. Оце і є та ідея, що, певно, припала Ґонті до душі й спонукала його приєднатися до гайдамацьких загонів Залізняка (немаловажний був і своєкорисливий потяг до влади). Та хоча Коліївщина мала визвольне спрямування, проте мета її провідників (відновлення козацько-гетьманського ладу з тотальним православ'ям, без іновірців або принаймні з оправославленими чужинцями) була реґресивною, а засоби її осягнення (конфесійно-етнічні чистки з масовими погромами, жахливою уманською різаниною) – антикультурними, антицивілізаційними.

Ґонту мали переконати – і зробив це, найпевніше, Залізняк, – що повстання – це не тимчасовий бунт, не одиничні набіги, не партизанська війна, а продовження національно-релігійного визволення, започаткованого Хмельницьким. При цьому ні Ґонта, ні Залізняк не могли не розуміти, що без зовнішньої підтримки їм не вдасться запанувати на Правобережній Україні, що самі надвірні козаки й селяни зі жменькою запорожців не зможуть протистояти польському війську – чи то шляхетському (конфедератів), чи королівському (а Ґонта, певно ж, усвідомлював, що своїм кривавим переходом

на бік гайдамаків він поставив себе поза королівським «правним порядком»). Сподівання могло бути лише на російсько-імперську силу, її протекцію, моральну підтримку, релігійне сприяння та військову допомогу. Тому-то Ґонта й Залізняк так безпечно довірилися донським козакам, убачаючи в них прихильників, однодумців і природних союзників.

Отже, ланцюжок мотивів Ґонти, що спричинили його приєднання до запорожців і загалом коліїв Залізняка, вимальовується таким чином: кровна, мовно-культурна, релігійна й історична ідентичність з гайдамаками → нехіть до конфедератів, які становили загрозу для українського населення, → небажання воювати проти російських військ → ілюзорні сподівання на підтримку російським царатом козацько-селянського антипольського, антиєврейського та антиунійного повстання → жадання відновити козацький лад і встановити старшинську та гетьманську владу на Правобережжі під російським протекторатом або навіть у складі Російської імперії, здобути славу визволителя і самому посісти у владній ієрархії одну з найвищих посад.

Інскрипти Пантелеймона Куліша

Олесь Федорук

За своє довге і плідне життя Куліш, як відомо, написав багато книжок. Його численні публікації в українській та російській періодиці не раз мали окремі відбитки. Свої книжки – художні твори, переклади, наукові й публіцистичні праці – Куліш часто друкував власним коштом (наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років, зокрема, у власній друкарні) або на позичені гроші. Ці видання, відбитки, а то й вирізки публікацій, книги інших авторів, які він підготував (як-от Миколи Гоголя, Григорія Квітки, отця Василя Гречулевича), чи якими просто користувався, Куліш роздаровував родичам, друзям, приятелям, партнерам, випадковим людям, а даруючи, красивим почерком долучав промовисті, часом розлогі дедикації.

Що видань, на яких Куліш зробив дарчі написи, було не просто багато, а дуже багато, можна не сумніватися. Ось, наприклад, під час урочистого обіду, влаштованого полтавцями на його честь, Куліш із вдячністю роздаровує примірники «Чорної ради», вочевидь, із підписами. «Чтоб чем-нибудь отвечать на сочувствие полтавцев, я роздал 12 экземпляров “Черной рады”, взявши в магазине, лицам, произносившим речи или стихи», – пише він 10 травня 1860 року управителю своєї друкарні й особистому секретареві Данилові Каменецькому[1]. Або, щойно надрукувавши у Львові «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року», він поспішає її розіслати знайомим, сповістивши про це Івана Пулюя листом від 15 квітня (н. ст.) 1882 року: «“Крашанки” напечатано 500 примірників. Десятків зо два я розослав»[2]. Без сумніву, значну частину цих дарунків Куліш і підписав. А було ще друге видання книжечки, яке автор також роздаровував. Тож не дивно, що до нашого часу дійшло щонайменше три автографи Куліша, зроблені на «Крашанках».

[1] «Письма Кулиша к Д. С . Каменецкому», *Киевская старина* 61, № 6 (1898): 383.
[2] «Листи П. О. Куліша до Івана Пулюя (1870–86 рр.)», *П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки)*, част. 2. Збірник філологічної секції НТШ, т. XXII (2) (Львів, 1929), 67.

На сьогодні, проте, виявлено небагато дарчих написів Куліша на його виданнях. Для прикладу, досі не ідентифікована (не введена в науковий обіг) або не збереглася жодна з книг, які автор подарував Осипові Бодянському (окрім збірника XVII століття «Пчела»), батькові та синові Василям Тарновським[3], Григорію Ґалаґану, Міхалу Ґрабовському, Тарасові Шевченку, Сєрґею Аксакову, Іванові Пулюю. З-поміж книг, повними або частковими накладами яких автор розпоряджався і які мав змогу дарувати, невідомо жодного примірника з дедикацією на виданнях «Алексей Однорог», «Воспоминания детства» (обидва – 1853), «Опыт биографии Н. В. Гоголя со включением до сорока его писем» (1854) і «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя…» (1856), «Шекспирові твори» (1882), поетичних збірок «Досвітки» (1862) і «Дзвін» (1893). Єдиний автограф на збірці «Хуторна поезія» наявний лише без книжкового блоку.

Кулішеві інскрипти досі не були предметом вивчення. Це питання набуває особливої актуальности з огляду на те, що нині здійснюється масштабний проєкт видання Повного зібрання творів Куліша, де належить опублікувати всю його спадщину. Згідно із проспектом, дарчі написи увійдуть до окремого тому серії «Varia», де планується зібрати також записні книжки, ділові папери, нотатки, марґіналії, власноручний каталог бібліотеки Куліша тощо[4]. І якщо такі компоненти цього тому, як записні книжки, зберігаються більш-менш компактно – в кількох українських і російських сховищах, то книжки з дарчими написами розпорошено буквально по всьому світу: не тільки в різноманітних столичних та провінційних бібліотеках України, Росії, Польщі, Сполучених Штатів Америки, решти країн, а й у приватних книгозбірнях. Майбутнім упорядникам такого тому доведеться неабияк попрацювати, аби всі їх виявити, і то йтиметься про працю засадничо системного штибу, позаяк потрібно буде якнайретельніше обстежити фонди бібліотек, рукописні відділи, літературні музеї, музеї-архіви тощо, переглянути достоту кожну книгу (адже наявність дедикації не завжди відбито в бібліотечному каталозі) й дослідити долю книжкових колекцій тих осіб, кому, як відомо, Куліш дарував свої книжки. Це сотні імен видатних і другорядних постатей української, російської, польської, інших культур. Одні книгозбірні загинули у воєнних лихоліт-

[3] Див. «Каталог печатных книг Музея украинских древностей В. В. Тарновского. Составленный в 1901 году М. Н. и Б. Д. Гринченко», *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*, вип. 19, спецвип. 2, част. 1 (Чернігів, 2018), 40–41, 77–78, 97, 210–213; Ibid., 2:24–25.

[4] *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів: Проспект* (Київ, 2005), 16.

тях, інші, такі як Осипа Бодянського, після смерті власників були розпорошені[5]. Деякі бібліотеки, приміром, Володимира Юзефовича й Миколи Костомарова, влилися до київської університетської та публічної бібліотек[6], а згодом розійшлися по різних київських бібліотеках, музеях, потрапили до приватних рук. Імовірність того, що багато таких видань Куліша збереглися донині, доволі висока. Про окремі дедикації знаємо лише з письмових джерел, а чи збереглися самі книжки – невідомо.

Книги з інскриптами Куліша становлять важливе джерело для коректного встановлення його текстів. Даруючи свої видання, автор не раз виправляв у них друкарські похибки (пор., наприклад, примірники «Записок о Южной Руси» чи «Истории воссоединения Руси», підписані відповідно Михайлові Максимовичу та Миколі Костомарову). Такі видання конче слід брати до уваги, опрацьовуючи Кулішеві матеріяли.

Дедикації становлять дуже важливий причинок для з'ясування взаємин Куліша з оточенням. В окремих випадках, окрім дарчого напису, немає інших істотних свідчень про Кулішеве знайомство з тою чи тою людиною. Таким, наприклад, є напис польському поетові української школи Алєксандрові Ґрозі на примірнику поеми «Україна». Ґроза, як знаємо, переспівав, користуючись польським перекладом Міхала Ґрабовського, леґенду «Про померлі душі» («O duszach umarłych. Powieść ukraińska»)[7], що її записав Куліш. Але про особисті взаємини обох письменників невідомо практично нічого, і дарчий напис наразі залишається чи не єдиним джерелом відомостей про їхні контакти. Цією дедикацією молодий Куліш ушанував поетичний талант Ґрози.

Оцінковий характер багатьох дарчих написів дає змогу зрозуміти ставлення письменника до адресата в певний період, що, своєю чергою, уточнює або кориґує ті чи ті характеристики, не завжди схвальні, якими Куліш наділяв своїх знайомих. Згадаймо, наприклад, як Куліш висловлювався і в молоді роки, і у зрілий період про Миколу Іванишева, професора-правника Університету св. Володимира й археографа. «Какую же пользу могут принесть юношеству Иванишевы и другие, холодные и на кафедре, и в жизни?», – так скептично він оцінив викладацький хист Іванишева у листі до Ми-

[5] Див.: А. А. Астапов, «О покупке бумаг, рукописей и книг профессора О. М. Бодянского в 1880 году: воспоминания старого букиниста», *К 50-летию книгопродавческой деятельности А. А. Астапова: 22 октября 1862–1912* (Москва, 1912), 39–55.
[6] Див.: В. Я. Герасименко, «Архівні матеріали М. І. Костомарова», *Науковий збірник бібліотеки АН УРСР*, ч. 1 (1946): 106. Також див. далі № 55.
[7] Alexander Groza, *Powieści ludu i dumy*, t. 1 (Warszawa, 1855), 1–14.

хайла Юзефовича від 8 липня 1845 року[8]. А про його дослідницьку працю ще різкіше відгукнувся в есеїстичній книзі «Хуторская философия и удаленная от света поэзия»: «Единственно важное, что он [університет. – *О. Ф.*] произвел, это брошюрка профессора Иванишева о сельских общинах, на которой почтенный автор опочил глубоким сном, точно на целом ворохе лавров»[9]. Зрозуміло, що тут важив контекст – Кулішева неґація науки й освіти загалом у Київському університеті, який йому свого часу не дали закінчити. Проте дедикація на книзі «Хмельнищина», яку Куліш подарував Іванишеву «на ознаку великої шаноби», свідчить про про його прихильне – принаймні на початку 1860-х років – ставлення до київського професора, ще й неофіційне, як випливає з україномовности напису (для Куліша вибір у звертанні між українською і російською часто правив за один із засобів конструювання дистанції до адресата).

*

У цій статті подаю відомості про ті дедикації, що їх мені вдалося зібрати впродовж майже двадцятип'ятирічних студій над Кулішем і його виданнями (дарчі написи на рукописах потребують окремого висвітлення). Не скажу, що ця моя пошукова праця вирізнялася належною систематичністю. Радше навпаки. Наведений реєстр – результат принагідних знахідок, коли, вивчаючи певне питання, я звертав увагу й на Кулішеві дарчі написи. Тим-то не завжди нотував інформацію про наявність маргіналій, провенанс і подекуди навіть шифр зберігання. Моїм завданням було скопіювати автограф, а книгознавча інформація залишалася на узбіччі. Натомість тепер, готуючи цю публікацію, я спробував заповнити відповідну прогалину, проте зробити це вдалося лише частково.

Декілька інскриптів, які потрапили до мене із вторинних, ба навіть усних джерел, теж подаю – головно для того, щоб відомості про ці примірники (що їх іще, можливо, пощастить віднайти, а надто якщо вони пропали назавжди) не згубилась остаточно. В кожному разі, вірогідність цієї інформації належить відтак по змозі верифікувати.

Ця добірка як перша спроба систематизації Кулішевих інскриптів, сподіваюся, приверне увагу дослідників до проблеми й заохотить їх до подальшої праці. Що тут велике поле для розшу-

[8] Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, т. 1, упоряд., комент. Олесь Федорук (Київ: Критика, 2005), 91–92.
[9] П. А. Кулиш, *Хуторская философия и отдаленная от света поэзия* (С.-Петербург, 1879), 110.

ків, які обіцяють сенсаційні знахідки, промовисто свідчить такий факт. 5 грудня 2015 року салон антикваріяту «Епоха» виставив на аукціонні торги перший том «Записок о Южной Руси» з якимось Кулішевим автографом (книгу тоді продано не було). У вельми скромній анотації про цей унікальний примірник лише зазначалося: «1-й экземпляр с печатью цензора и автографом автора»[10]. Наявність печатки цензора, вочевидь Ніколая фон-Крузе, дає підстави вважати, що йдеться про цензурний примірник, який містив, можливо, крім автографа, й ті чи ті цензорові позначки. Колись, маю надію, ця інформація стане публічною. Користуючись нагодою, прошу всіх, кому що-небудь відомо про Кулішеві видання з його інскриптами, повідомити мене про них.

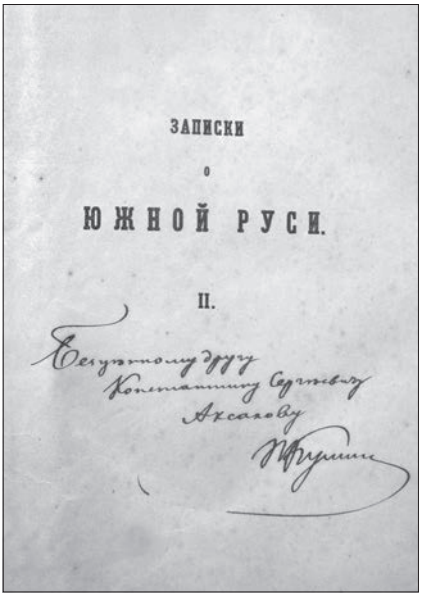
ЗАПИСКИ
О
ЮЖНОЙ РУСИ.
II.

1. Дарчий напис Константіну Аксакову на контртитулі другого тому «Записок о Южной Руси». *Див. № 1*

Переважну більшість інскриптів – а тут їх зібрано 57 – публікую вперше.

Тексти інскриптів як документальних джерел відтворюю зі збереженням правопису. Російський правопис у цитатах марґіналій і власницьких записів осучаснюю. Абзаци позначаю скісною рискою.

Аксаков, Константін Сєрґеєвіч (1817–1860)

Російський письменник, публіцист, літературний критик; закінчив Московський університет (1835), де захистив магістерську дисертацію (1847); один з ідеологів слов'янофільства; брав активну участь у всіх слов'янофільських виданнях.

1. «Безценному другу Константину Сергѣевичу Аксакову / П. Кулишъ».

На контртитулі другого тому «Записок о Южной Руси» (С.-Петербург, 1857). Зберігається в бібліотеці рукописного відділу Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) (інв. № 104 2/54). *Іл. 1.*

[10] Див.: https://is.gd/YmV1XD (переглянуто 15 вересня 2021 року).

Антонович, Володимир Боніфатійович (1834–1908)

Історик, археолог, археограф, етнограф, громадський діяч; один з організаторів Київської громади; головний редактор праць Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1864–1880); голова Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1875–1876); професор Університету св. Володимира (1878–1890).

2. «Высокоповажному Пану Владимеру Антоновичу / П. Куліш».

На обкладинці другого тому «Истории воссоединения Руси» (С.-Петербург, 1874). Зберігається в приватному зібранні Сергія Білоконя. *Іл. 2*.

Білозерська, Надєжда Алєксандровна (1828–1912)

Перекладачка, історикиня літератури, мемуаристка; дружина Василя Білозерського; одна з організаторок Вищих жіночих курсів у С.-Петербурзі (1878); літературна секретарка Миколи Костомарова (1868–1873).

3. «Надежде Александровне Белозерской. 1859 г. 29 марта».

У книзі «Народні оповідання» Марка Вовчка (С.-Петербург, 1858). Напис опубліковано: Гн. Стеллецький, «Українська збірка П. Потоцького», *Червоний шлях*, № 3 (1927): 182; Сергій Білокінь, *«Музей України. Збірка П. Потоцького»: Доба, середовище, загибель*, вид. 2-ге, повне (Київ, 2002), 133. Сергій Білокінь, *Музей України. Збірка П. Потоцького: Дослідження, матеріали*, вид. 3-тє, доповнене (Київ, 2006), 118. Примірник зберігався в колекції Павла Потоцького, у другій половині 1920-х – у першій половині 1930-х років – у Музеї України (структурний підрозділ Всеукраїнського музейного містечка на території Києво-Печерської Лаври). Теперішнє місце перебування книги невідоме.

Білозерський, Василь Михайлович (1825–1899)

Співзасновник Кирило-Методіївського братства; редактор журналу «Основа» (1861–1862); брат Олександри Куліш; разом із Кулішем служив у Царстві Польському; після Кулішевої смерти проживав у Ганниній Пустині (колишня Мотронівка), де помер і був похований поряд із могилою Куліша.

4. «Коханому земляковѝ Василю Михайловичу Бѣлозерскому, що маю найлѣпшого, дарую. П. Кулѣш. Р. 1843, листопада у 28 день. У Кіевѣ».

На примірнику поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмелницького. Зложив П. Куліш» (Київ, 1843). Напис занотував Микола М. Білозерський (див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 1, № 25743, арк. 75). Чи збереглася книга і де перебуває тепер, невідомо.

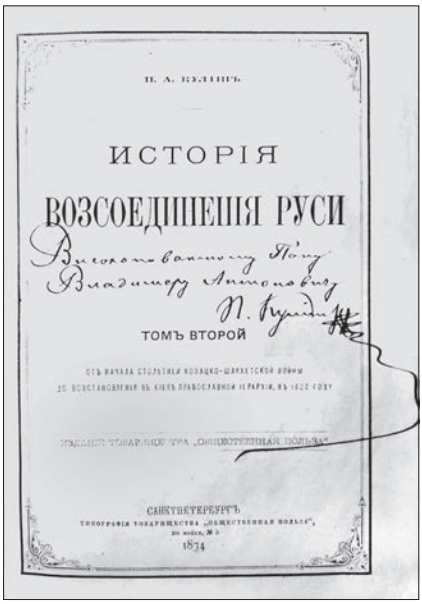
П. А. КУЛИШЪ

ИСТОРІЯ

ВОЗСОЕДИНЕНІЯ РУСИ

Высокопочтенному Пану
Владимиру Антоновичу
П. Кулишъ

ТОМЪ ВТОРОЙ

ОТЪ НАЧАЛА СТОЛѢТНЯГО КОЗАЦКО-ШЛЯХЕТСКОЙ ВОЙНЫ
ДО ВОЗСТАНОВЛЕНІЯ ВЪ КІЕВѢ ПРАВОСЛАВНОЙ ІЕРАРХІИ, ВЪ 1620 ГОДУ

САНКТЪПЕТЕРБУРГЪ
ТИПОГРАФІЯ ТОВАРИЩЕСТВА „ОБЩЕСТВЕННАЯ ПОЛЬЗА",
1874

2. Дарчий напис Володимиру Антоновичу на обкладинці другого тому «Истории воссоединения Руси». *Див. № 2*

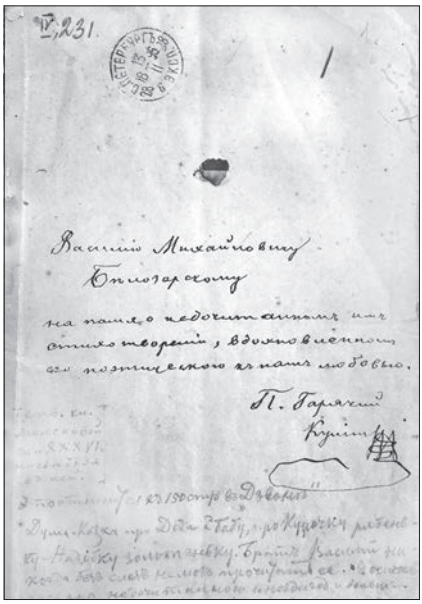
V. 231.

Василію Михайловичу
Бѣлозерскому
на память недочитанныхъ имъ
стихотвореній, вдохновленному
его поэтическою къ намъ любовью.
П. Гарячій
Кулішъ

3. Дарчий напис Василю Білозерському на примірнику статті «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого». *Див. № 5*

5. «Василію Михайловичу Бѣлозерскому на памя[ть] о недочитанномъ имъ стихотвореніи, вдохновленномъ его поэтическою къ намъ любовью / П. Гарячий Куліш».

На аркуші, приклеєному до першої, парної (298), сторінки статті «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого»; вирізка з публікації: *Русское обозрение* 31, № 1 (1895): 298–322 [11 арк.].

Авторські виправлення похибок чорнилом:

с. 305, р. 3: «о появлении которой» виправлено на «о подавлении которой»;

с. 306, р. 19–20: «сердитого на все зажиточное иночество, беспощадного ко всему цветущему аскетизма» – «сердитого на все зажиточное, иночества, безпощадного ко всему цветущему, аскетизма» [*пунктуацію виправлено олівцем*];

с. 306, р. 25: «с неутомимою жаждою мести» – «с неутолимою жаждою мести»;

с. 306, р. 36: «к лошадно-боевой жизни» – «к номадно-боевой жизни».

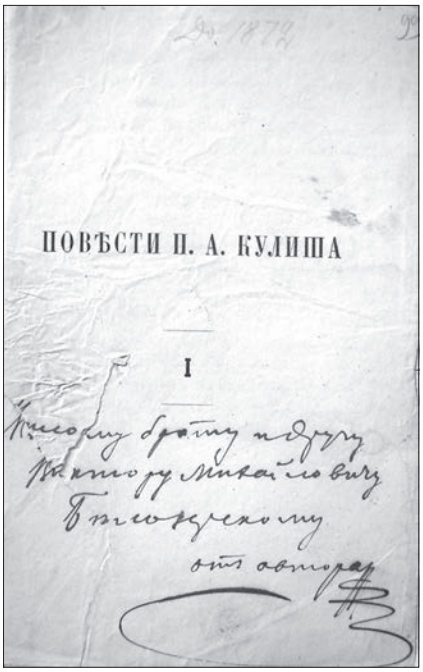
ПОВѢСТИ П. А. КУЛИША

I

4. Дарчий напис Віктору Білозерському на авантитулі першого тому зібрання творів «Повести П. А. Кулиша». *Див. № 6*

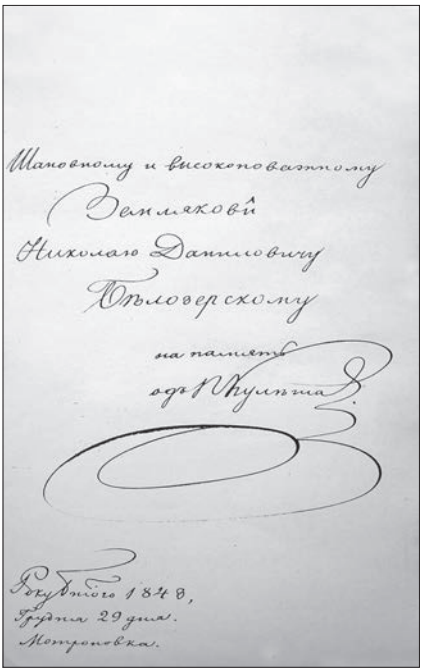
Шановному и высокоповажному
Землякові
Николаю Даниловичу
Білозерскому
на память
од П. Кулиша

Декабря 29 дня.
Мотроновка.

5. Дарчий напис Миколі Білозерському на примірнику поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмелницького». *Див. № 7*

На тому ж аркуші, що й дедикація, поштовий штемпель: «С. Петербург 1895 13/II / 28 / в эксп.». Тут-таки пізніші помітки Олександри Куліш олівцем: «Четв[ертая] кн[ига] Моисеевой, гл[ава] XXXVI, последняя в ней»; «Это относится к 150 стр. в “Дзвоне”. “Дума-казка про Діда й Бабу, про Курочку рябеньку – Надійку золотеньку”. Брат Василий никогда без слез не мог прочитать ее. А оставалась она недочитанною иногда год и дольше. По приезде его в хутор Кулишивку через год и дольше, думая, что набрался душевных сил, начал читать и опять от волнения, захлипаясь [*чотири слова нрзб.*]». У статті помітки олівцем. Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ф. IV, № 231). *Іл. 3.*

Білозерський, Віктор Михайлович (1815–1872)

Рідний брат Олександри Куліш та її хрещений батько. У 1840-х – першій половині 1850-х років разом із Кулішем служив у департаменті сільського господарства Міністерства державних маєтностей.

6. «Милому брату и другу Виктору Михайловичу Бѣлозерскому отъ автора».

На авантитулі першого тому зібрання творів «Повести П. А. Кулиша» (С.-Петербург, 1860). Аркуш (без книжкового блоку) знаходиться серед матеріялів Миколи М. Білозерського, зібраних для біографії Куліша (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 1, № 25743, арк. 99). *Іл. 4.*

Білозерський, Микола Данилович (1800–1870)

Брат у перших Олександри Куліш, посаджений батько на її весіллі з Кулішем; поміщик і колекціонер; мешкав на хуторі Миколаєві біля Борзни.

7. «Шановному и високоповажному Земляковѝ Николаю Даниловичу Бѣлозерському на память одъ П. Кулѣша. Року Бжого 1843, Грудня 29 дня. Мотроновка».

На примірнику поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмелницького. Зложив П. Куліш» (Київ, 1843). Опубліковано: «Автограф. З приватних зібрань», *Наше минуле*, № 3 (1992): 15. Зберігається в приватному зібранні. *Іл. 5.*

8. «Николаю Даниловичу Бѣлозерскому съ глубокимъ почтеніемъ и благодарностію за постоянное его сочувствіе литературнымъ моимъ предпріятіямъ и за помощь словомъ и деломъ – П. Кулишъ / 1856, окт. 24. С. Петербургъ».

На авантитулі першого тому «Записок о Южной Руси» (С.-Петербург, 1856). Експонувався 1997 року в Державному музеї Тараса Шевченка на виставці, присвяченій сотим роковинам Кулішевої смерті. Ін-

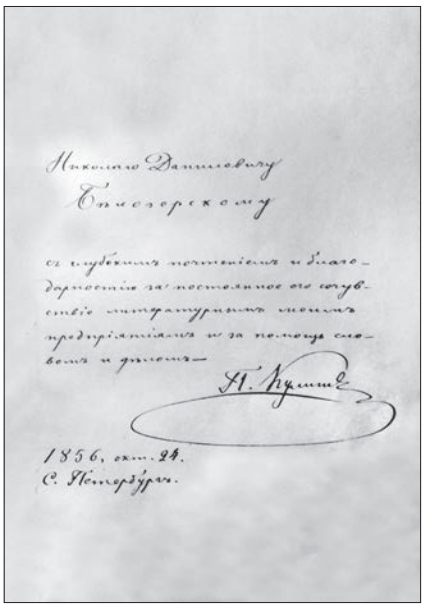

6. Дарчий напис Миколі Білозерському на авантитулі першого тому «Записок о Южной Руси». *Див. № 8*

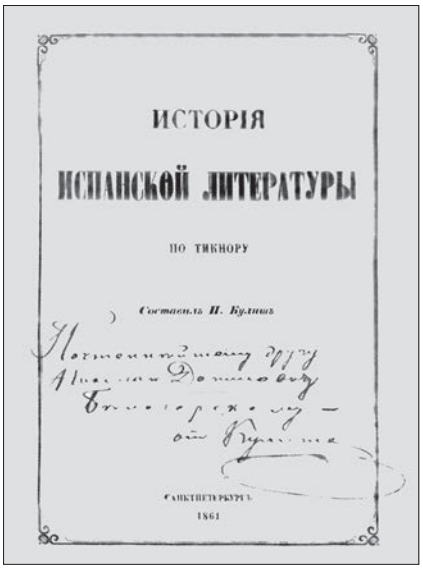
ИСТОРІЯ
ИСПАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ПО ТИКНОРУ
Составилъ П. Кулишъ
Почтеннѣйшему другу
Николаю Даниловичу
Бѣлозерскому –
отъ Кулиша
САНКТПЕТЕРБУРГЪ
1861

7. Дарчий напис Миколі Білозерському на титулі книги «История испанской литературы по Тикнору. Составил П. Кулиш». *Див. № 9*

скрипт опубліковано: Пантелеймон Куліш, *Листи до М. Д. Білозерського*, упоряд., вступ. стат., комент. О. Федорук (Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1997), 8. Факсиміле автографа див.: Сергій Білокінь, *На зламах епохи: Спогади історика* (Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005), 203. Зберігається у приватній колекції Сергія Білоконя. *Іл. 6.*

9. «Почтеннѣйшему другу Николаю Даниловичу Бѣлозерскому – отъ Кулиша».

На титулі книги «История испанской литературы по Тикнору. Составил П. Кулиш» (С.-Петербург, 1861). Автограф репродуковано: Інф. «ДЧ», «[Виставка до 170-ліття від дня народження П. Куліша в Державному музеї літератури УРСР]», *Друг читача*, № 32, 10 серпня 1989, 3. Книгу подарував Державному музею літератури УРСР (від 1999 року – Національний музей літератури України) бібліограф Мирослав Мороз (запис у книгу надходжень 25 січня 1989 року), де вона й зберігається в постійній експозиції (КН-20166, КА-3506). *Іл. 7.*

Бодянський, Осип Максимович (1808–1877)

Філолог-славіст, історик, фольклорист, письменник; професор на катедрі історії та літератури слов'янських наріч Московського університету (1842–1848 і 1849–1868); секретар московського Товариства історії і старожитностей російських (1845–1848 і 1858–1877) та редактор його органу «Чтений».

10. «Дарован сей рукопыс, глаголемый "Пчела", одъ мене, П. Кулиша, высокоповажному Панови Осипу Максымовычу Бодянському, р. Б. 1853, октября 10 дня».

На доклеєному чистому аркуші (VII зв.) з внутрішньої сторони верхньої кришки рукописного збірника «Пчела» XVII століття, що містить богословські, житійні й художні твори. Фоліянт (407 арк.), цільношкіряна палітурка з орнаментальним тисненням на корінці й мідними защіпками на шкіряних ремінцях; у першій полови-

ні XIX ст. на початку і в кінці книги доклеєно по сім чистих аркушів. Повна назва збірника: «Повѣлѣніємъ ѡтца и бл҃гословѣніємъ с҃на і съвѣршѣніємъ с҃. д҃ха помощію Хс҃вою Сп҃ситєлною списаса сіа книжка рєкомаа “Пчєла”, в Крупичполѣ при храмѣ Сл҃а Хр҃ва Николаа прєз мєнє, мног[о]грѣшнаг[о] Пєтра Виноградскаг[о] пєрєписана року АХОΘ и П-го, которая в собѣ такій початок маєт: “Пчєла, или Собраніє вєщєй от Бг҃одухновєннаг[о] с҃тых отць Писанія”. Яко жє пчєла от розних зєлій собираєт, так сію книжку трудолюбно собрано» (арк. 3). Його детальний опис та провенанс див.: *Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским*, т. 1 (Киев, 1856), 143–146. Куліш отримав книгу від Миколи Білозерського; див.: Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, т. 2, упоряд., комент. Олесь Федорук (Київ: Критика, 2009), 129, 135, 445, 446. Підкреслення червоним олівцем, які зробив, вочевидь, Куліш, у творі «Слово во врємя бєздождыя і глада, і всякоя пагубы, і всякоя нужда, і злоключєнія людєй в нємилосєрдію, жє и розныхъ справах людскихъ, якіє в сихъ часовъ дѣются, а мєновитє во христіянствѣ» (арк. 223 зв. – 233 зв.), а також його помітки у змісті (арк. 4–6). Тим самим олівцем на берегах Кулішевою рукою помітка: «Списать всю», яка стосується твору: «Лямєнтъ людєй побожныхъ, що ся стало в Литовской зємъли, мєновитє, хто хощєтъ, прійди и очима своими обачъ, що ся в мирѣ дѣєтъ, снат з волѣ

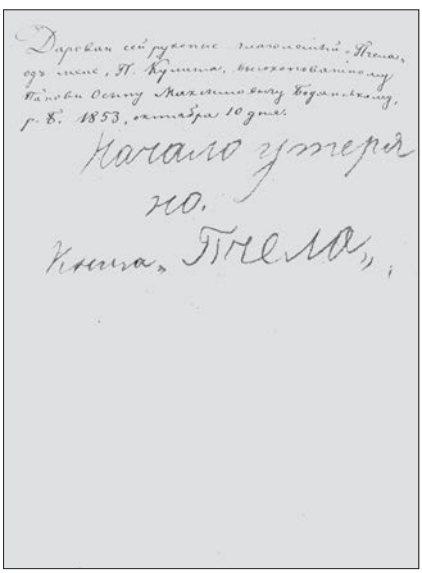
Дарован сей рукописи Пчела,
от меня, П. Кулиша, высокопреосвященному
Павлову Осипу Михайловичу Бодянскому.
г. 8. 1853, сентября 10 дня.
Начало утеря
но.
Книга „Пчела“.

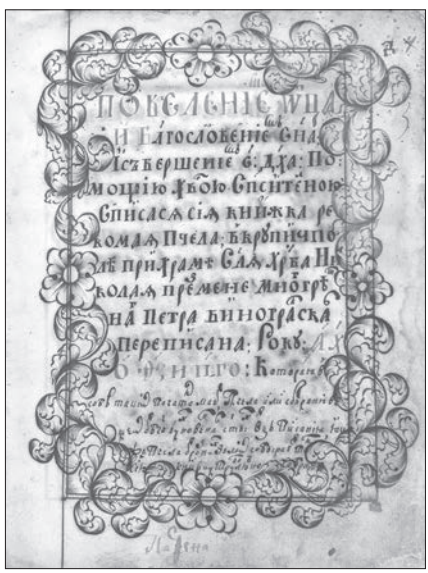
ПОВѢЛѢНІЄМЪ
И Г҃ЛОСЛОВЕНІЄ СНА
ІСЪВЕРШЕНІЄ С҃. ДХА: ПО
МОЩІЮ ХВОЮ СПСИТЄЛНОЮ
СПИСАСА СІА КНИЖКА РЄ
КОМАА ПЧЕЛА: БЪКРЪПИЧПО
ЛѢ ПРИ ХРАМѢ СЛА ХРВА НИ
КОЛАА ПРЄМЕНЄ МНОГР
НА ПЕТРА БИНОГРАСКА
ПЕРЕПИСАНА: РОКЪ:
КОТОРАЯ

8. Дарчий напис Осипові Бодянському в збірнику XVII ст. «Пчела» й титульна сторінка збірника. *Див. № 10*

Бжой, хто хочетъ то ся з насъ смѣетъ» (арк. 233 зв.). «Слово во время бездождыя і глада…» і «Лямєнтъ людєй побожныхъ…» опубліковано в «Южнорусских летописях» (с. 149–162). Збірник Бодянський використав у своїй дисертації «О времени происхождения славянских письмен» (Москва, 1855), де у примітці зазначив, що отримав його «в дар от П. А. К.» (с. LXV). Інскрипт опубліковано (з похибками): Куліш, *Повне зібрання творів*, 2:445. Книгу подарувала Ганна Андріївна Петренко 20 серпня 1964 року Державній публічній бібліотеці УРСР (нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), де у відділі рукописів вона і зберігається (ф. 30, № 103). *Іл. 8.*

Верхратський, Іван Григорович (1846–1919)

Мовознавець, фольклорист, педагог; учитель у гімназіях Дрогобича, Станіславова, Львова; дійсний член НТШ і перший голова його математично-природничо-медичної секції.

11. «Високоповажному Ив. Верхратскому на спомин / автор».

На обкладинці першого видання книги «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882). Штамп на звороті титулу: «Бібліотека Стасини В. М. № 12587 [*цифру вписано*]». Примірник належав Євгену Пшеничному, відтак Вікторові Рибчуку. *Іл. 9.*

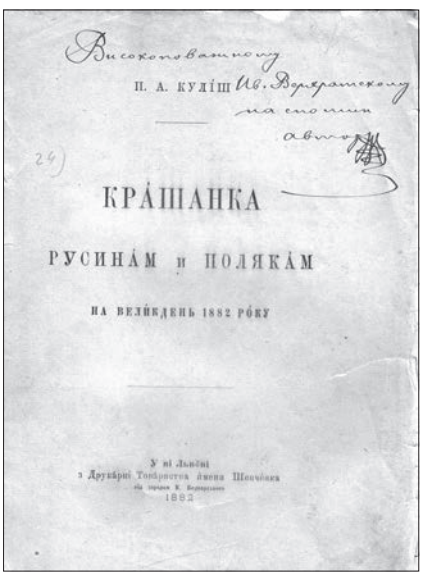

9. Дарчий напис Іванові Вархратському на обкладинці книги «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року». *Див. № 11*

Головацький, Яків Федорович (1814–1888)

Лінґвіст, фольклорист, етнограф, громадський діяч; один із Руської Трійці; професор руської мови та словесности у Львівському університеті (1848–1867); 1867 року виїхав до Російської імперії, мешкав у Вільні; голова Віленської археографічної комісії (1867–1868).

12. «Високоповажному Панові Якову Ѳедоровичові Головацькому / П. Кулішъ / на спомин / Р. Б. 1865, стичня 2. Варшава».

На обкладинці видання «Высочайший указ о римско-католи-

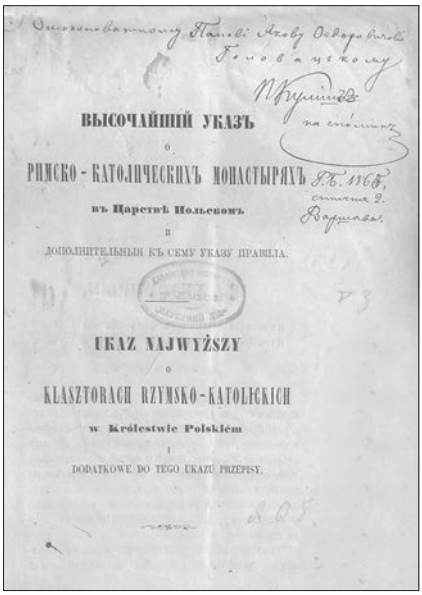
Высочайшій указъ
о
римско-католическихъ монастыряхъ
въ Царствѣ Польскомъ
и
дополнительныхъ къ сему указу правила.
Ukaz najwyższy
o
klasztorach rzymsko-katolickich
w Królestwie Polskiem
i
dodatkowe do tego ukazu przepisy.

10. Дарчий напис Якову Головацькому на обкладинці видання «Высочайший указ о римско-католических монастырях в Царстве Польском и дополнительные к сему указу правила». *Див. № 12*

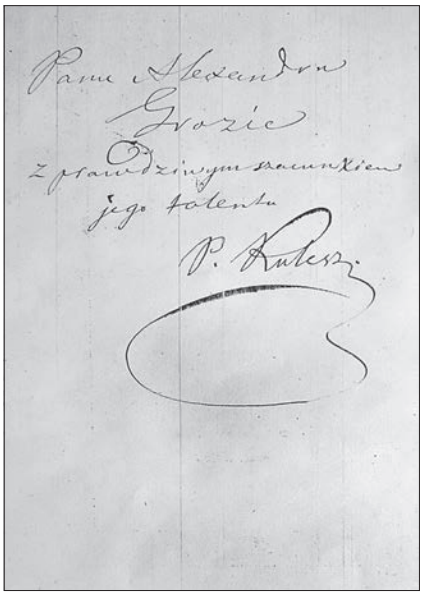
Panu Alexandru
Grozie
z prawdziwym szacunkiem
jego talentu
P. Kulesz

11. Дарчий напис Алєксандру Ґрозі на звороті обкладинки поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмелницького». *Див. № 13*

ческих монастырях в Царстве Польском и дополнительные к сему указу правила. Ukaz najwyższy o klasztorach rzymsko-katolickich w Królestwie Polskiem i dodatkowe do tego ukazu przepisy» [С.-Петербург, 1864]. У напису рік спершу було зазначено помилково: 1864 (цифру «5» вписано поверх «4»). Штамп на обкладинці: «Бібліотека інститута “Народний дім” у Львові». Зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника, відділ рідкісної книги (РК IV/35.106). *Іл. 10.*

Ґроза, Алєксандер Кароль (1807–1875)

Польський поет; редактор-видавець літературних річників «Rusałka» у Вільні (1838–1842) і «Grosz wdowi» в Києві (1849–1850); 1859 один з організаторів польського Книжково-видавничого товариства у Житомирі, яке займалося виданням і поширенням дешевих книжок для народу.

13. «Panu Alexandru Grozie z prawdziwym szacunkiem jego talentu / P. Kulesz».

На звороті обкладинки поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмелницького. Зложив П. Куліш» (Київ, 1843). Напис на титулі рукою, вочевидь, Ромуальда Подберезького: «В память почитателю таланта Кулеша от Рда Подбер [*обрізано розчерк*]». Зберігається в Російській національній бібліотеці, С.-Петербург (№ 18.57.6.26). *Іл. 11.*

Ґусєв, Пьотр Івановіч

У 1840-х поручник Першого кадетського корпусу, з 1849 жандармський офіцер у Тулі, капітан, на початку 1860-х років майор, служив у Динабурзькій фортеці.

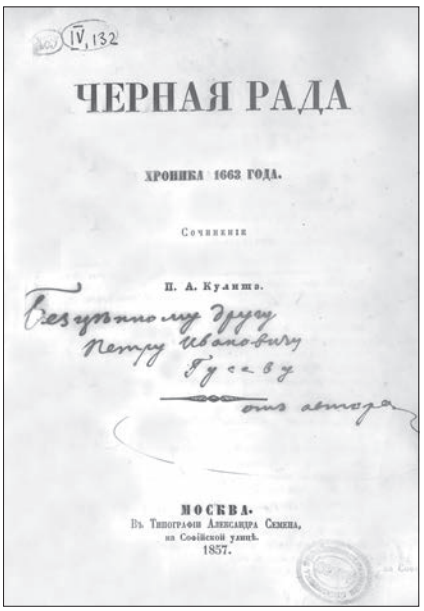

12. Дарчий напис Пєтру Ґусєву на титулі роману «Черная рада. Хроника 1663 года». *Див. № 14*

14. «Безцѣнному другу Петру Ивановичу Г у с е в у отъ автора».

На титулі роману «Черная рада. Хроника 1663 года. Сочинение П. А. Кулиша» (Москва, 1857). На примірнику неавторські помітки олівцем. Штампи: на титулі – «ВБУ», «Українська всенародня бібліотека · ВУАН», на звороті титулу та на с. 7 і 33 – «Всенародня бібліотека України в Київі». Автограф репродуковано: Тетяна Петриченко, «Видавець книжок для народу: (До 175-річчя від дня народження П. Куліша)», *Бібліотечний вісник*, № 5–6 (1994): 60–64. Зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (ВО485567, інв. № 818648). *Іл. 12.*

Жуковський, Василій Андрєєвіч (1783–1852)

Російський поет, перекладач, критик; один із основоположників романтизму в російській літературі; у 1826–1841 роках наставник майбутнього імператора Алєксандра II; з 1841 року стало мешкав у Німеччині.

15. «Его Превосходительству Василію Андреевичу Жуковскому въ знакъ глубочайшаго почтенія и преданности / Авторъ».

На форзаці першої частини книги «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (Київ, 1843). Конволют трьох частин. Книга в цільношкіряній подарунковій оправі з орнаментальними рамками на кришках із трійним золотим обрізом. На звороті верхньої кришки оправи власницький напис синім олівцем: «Ал. Попельницкий». Напис опубліковано: Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, т. 1, упоряд., комент. Олесь Федорук (Київ: Критика, 2005), 391. Після Олексія Попельницького книга потрапила до Олександра Дорошкевича (див.: Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 18, № 184, арк. 39–40). 1936 року її придбав Державний літературний музей (Москва) в Якова Євґеньєвіча Тарнопольского через букіністичний магазин № 35 мережі МОГИЗ; у цьому музеї (нині Державний музей історії російської літератури імені В. І. Даля) вона зберігається й далі (КП 50858/994; Биб. № 13122).

Забіла, Надія Михайлівна (1826–1912)

Рідна сестра Олександри Куліш. З 1846 року дружина Миколи Забіли (рідного брата поета Віктора), від середини 1850-х років громадянська дружина фольклориста і письменника Матвія Симонова (Номиса), мати письменниці Надії Кибальчич.

16. «Коханій сестрі Надежді Михайловні одъ щирого серця / П. Куліш».

Напис, адресований Надії Забілі, на авантитулі Кулішевого роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (С.-Петербург, 1857). Книгу експоновано на виставках у Державному музеї Тараса Шевченка: «Пантелеймон Куліш: Життя і творчість» [1997; див.: Володимир Яцюк, «Виставка матеріалів про життя і творчість Пантелеймона Куліша», *Народна творчість та етнографія*, № 4 (1997): 139], «Ганна Барвінок: Життя і творчість» [1998; див.: Василь Шендеровський, ред., Володимир Яцюк, упоряд., *Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження* (Київ: Рада, 2001), 546]. Примірник належав Володимирові Яцюкові, від нього потрапив до музею Куліша в Національному медичному університеті імені О. О. Богомольця. Нині цього музею немає, й теперішнє місце перебування книги невідоме.

Іванишев, Микола Дмитрович (1811–1874)

Правознавець, історик; професор Університету св. Володимира (з 1850), декан юридичного факультету (1850–1861), ректор (1862–1865); один із організаторів Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, її дійсний член (від 1843), діловод (1843–1859) і головний редактор (1861–1863).

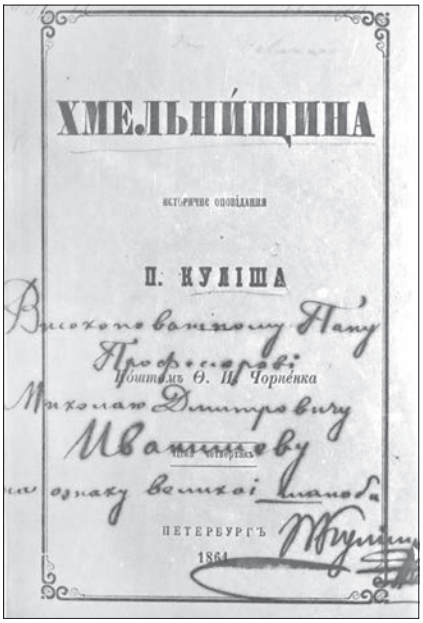
ХМЕЛЬНИЩИНА

ИСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

П. КУЛІША

Высокоповажному Пану Професорові: Чоботъмъ Ѳ. П. Чорнѣнка Михолаю Дмитровичу Иванишеву на ознаку великої шаноб[и]

ПЕТЕРБУРГЪ 1861

13. Дарчий напис Миколі Іванишеву на обкладинці книги «Хмельнищина. Історичнє оповідання». *Див. № 17*

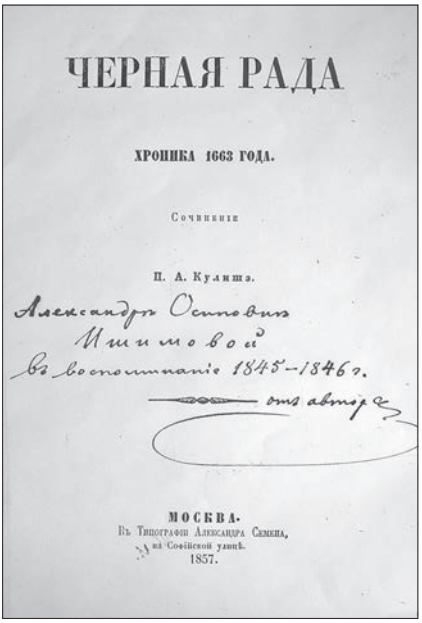
ЧЕРНАЯ РАДА

ХРОНИКА 1663 ГОДА.

Сочиненіе

П. А. Кулиша.

Александръ Осиповичъ Ишимовой Въ воспоминаніе 1845–1846 г. отъ автора

МОСКВА. Въ Типографіи Александра Семена, на Софійской улицѣ. 1857.

14. Дарчий напис Алєксандрі Ішимовій на титулі роману «Черная рада. Хроника 1663 года». *Див. № 18*

17. «Високоповажному Пану Професорові Миколаю Дмитровичу И в а н и ш е в у на ознаку великої шаноби / П. Куліш».

На обкладинці книги «Хмельнищина. Історичнє оповідання П. Куліша» (Петербург, 1861). Напис на обкладинці іншим почерком і олівцем: «Отъ Ревякина» (див. № 42). Зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (інв. № 1425904); див. https://is.gd/oM30x6. *Іл. 13.*

Ішимова, Алєксандра Осіповна (1804–1881)

Російська дитяча письменниця, редакторка-видавчиня дитячих журналів «Звездочка», де Куліш опублікував «Повесть об украинском народе» (1846), і «Лучи»; належала до кола близьких друзів Пєтра Плєтньова, з яким тісно спілкувався Куліш у 1845–1846 роках в Петербурзі.

18. «Александрѣ Осиповнѣ И ш и м о в о й , въ воспоминаніе 1845–1846 г. отъ автора».

На титулі роману «Черная рада. Хроника 1663 года. Сочинение П. А. Кулиша» (Москва, 1857). Зберігається в Російській національній бібліотеці, С.-Петербург (№ 18.264.2.7). *Іл. 14.*

19. «Александрѣ Осиповнѣ И ш и м о в о й , въ воспоминаніе 1845–1846 года, отъ П. Кулиша».

На авантитулі першого тому шеститомного зібрання творів «Сочинения и письма Николая Васильевича Гоголя» (С.-Петербург, 1857), яке підготував Куліш. Усі шість томів продавалися в лютому 2021 року на книжковому інтернет-аукціоні. Див.: https://is.gd/966bNG. Шкіряна складена однотипна оправа усіх шести томів із фірмовим знаком на звороті верхньої кришки: «В. И. Клочковъ · книжная торговля [...] Литейный пр. № 55». *Іл. 15.*

Каменецький, Данило Семенович
(не раніше 1830, не пізніше 1832 – 1880)

Фольклорист і видавець; керівник друкарні Куліша (з 1858) і фактично його секретар; навчався в Університеті св. Володимира; після продажу друкарні перебував на службі в Державному контролі та Головному казначействі.

20. «Товарищу невзгодъ житейскихъ Данилу Семеновичу Каменецкому, да пребудетъ онъ веренъ своимъ убежденіямъ, якоже и оный Дундукъ. / Авторъ».

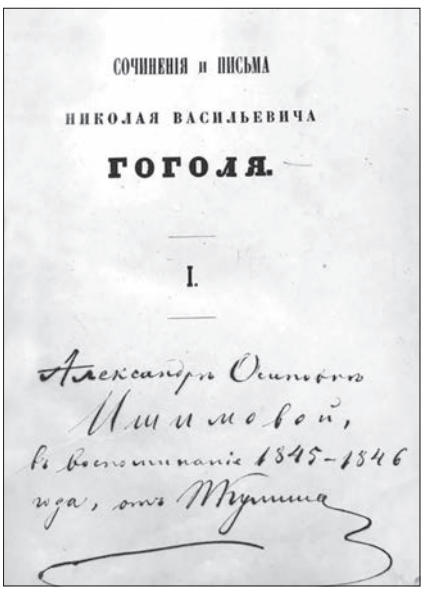

15. Дарчий напис Алєксандрі Ішимовій на авантитулі першого тому зібрання творів «Сочинения и письма Николая Васильевича Гоголя». *Див. № 19*

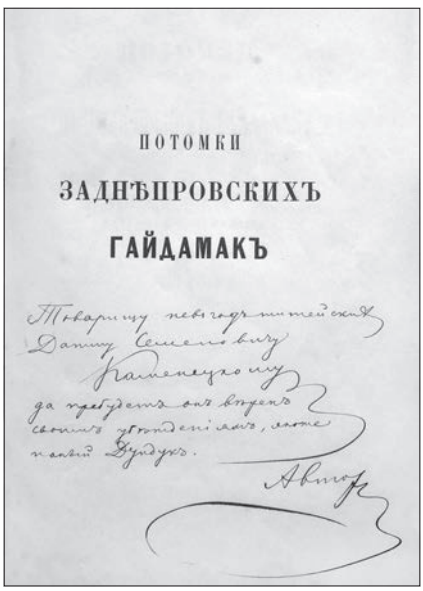

16. Дарчий напис Данилові Каменецькому на авантитулі повісти «Потомки заднепровских гайдамак». *Див. № 20*

На авантитулі повісти «Потомки заднепровских гайдамак. Рассказ П. А. Кулиша» (Петербург, 1860) – окремої відбитки із журналу «Народное чтение» (1860, № 2). Примірник належав Борисові Грінченкові. Зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (ВО103541, інв. № 1152297). *Іл. 16.*

Кониський, Олександр Якович (1836–1900)

Письменник, перекладач, громадський діяч; активний член Полтавської громади і організатор недільних шкіл; 1863 року його арештовано і заслано до Вологди, потім до Тотьми, 1865 року дозволено виїхати на лікування за кордон; 1866 року повернувся в Україну, з 1872 року – в Києві; підтримував галицьких народовців, один з ініціяторів заснування 1873 року Товариства імені Шевченка та його перетворення 1892 року в наукове.

21. «Александру Яковлевичу К о н и с к о м у на память от[ъ] автора».

На авантитулі першого тому зібрання творів «Повести П. А. Кулиша» (С.-Петербург, 1860). Напис рукою Кониського там само: «Получ. 22 января 1861 г. Полтава». Конволют першого і другого томів. Штампи: «Бібліотека наукового товариства імени Шевченка» (т. 1, авантитул, титул, с. 357; т. 2, авантитул, с. 357, 358), «Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка» (т. 1, с. 1; т. 2, титул, с. 1, 336), «Бібліотека Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові» (т. 1, с. 15, 288; т. 2, с. 27), «Наукове Товариство імени Шевченка у Львові» (т. 1, авантитул, титул, с. 73, 235; т. 2, с. 11, 257). Автограф репродуковано: Євген Нахлік, *Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах*, т. 2 (Київ: Український письменник, 2007), вклейка між с. 224–225. Зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника, відділ україніки (14019/1). *Іл. 17.*

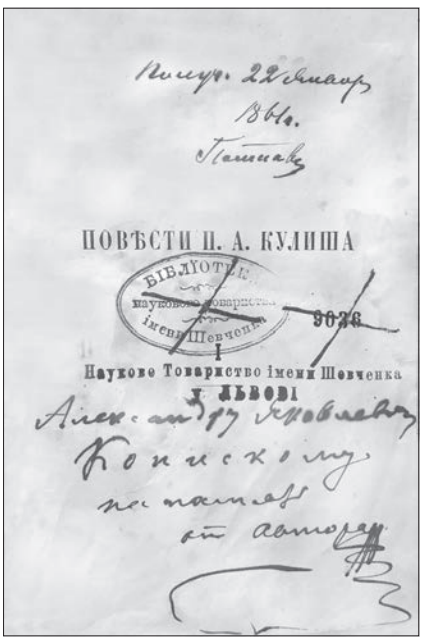

17. Дарчий напис Олександрові Кониському на авантитулі першого тому зібрання творів «Повести П. А. Кулиша». *Див. № 21*

Костомаров, Микола Іванович (1818–1883)

Історик, письменник; співзасновник Кирило-Методіївського братства; ад'юнкт на катедрі російської історії Університету св. Володимира (1846–1847), після річного ув'язнення (1847–1848) засланий до Саратова; з 1859-го в Петербурзі, професор Петербурзького університету (1859–1862).

22. «Честнѣйшему во схимонасѣхъ Отцу Микóлаю отъ смиреннаго и паче всѣхъ чѣловекъ грѣшнаго черноризца-пустынника / *ПК*»

На обкладинці книги «История испанской литературы по Тикнору. Составил П. Кулиш» (С.-Петербург, 1861). Штамп на контртитулі: «Библіотека Императорскаго университета св. Владиміра». На звороті друкований екслібрис: «Изъ библіотеки Николая Ивановича Костомарова, пожертвованной Университету Св. Владиміра Алиной Леонтьевной Костомаровой, № 511 [*цифру вписано*]». Зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, у складі книжкової колекції Миколи Костомарова (Кост. 511). *Іл. 18.*

23. «Николаю Ивановичу Костомарову отъ преданнаго ему автора».

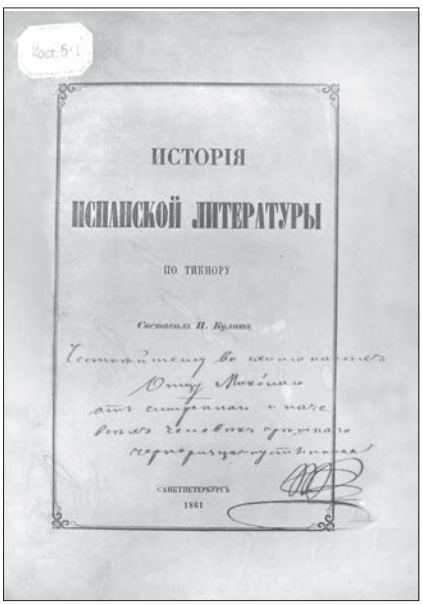

18. Дарчий напис Миколі Костомарову на обкладинці книги «История испанской литературы по Тикнору. Составил П. Кулиш». *Див. № 22*

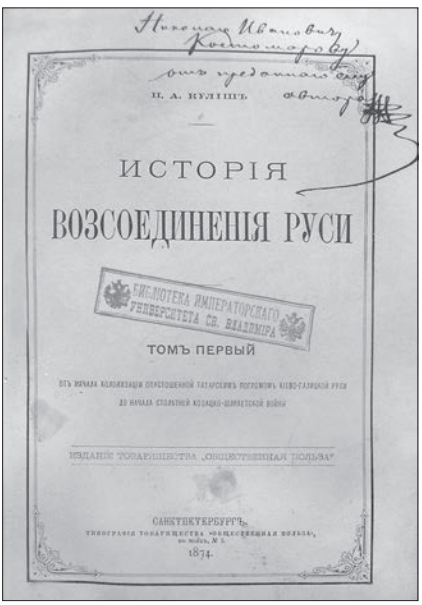

19. Дарчий напис Миколі Костомарову на обкладинці першого тому «Истории воссоединения Руси». *Див. № 23*

На обкладинці першого тому «Истории воссоединения Руси» (С.-Петербург, 1874). Штампи на обкладинці й титулі: «Библіотека Императорскаго университета св. Владиміра». На звороті оправи друкований екслібрис: «Изъ библіотеки Николая Ивановича Костомарова, пожертвованной Университету Св. Владиміра Алиной Леонтьевной Костомаровой, № 862 [*цифру вписано*]». Зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, у складі колекції Миколи Костомарова (Кост. 862). *Іл. 19*.

24. «Николаю Ивановичу Костомарову отъ преданнаго ему автора».

На обкладинці другого тому «Истории воссоединения Руси» (С.-Петербург, 1874). Штампи на обкладинці й титулі, а також екслібрис на звороті оправи ті самі, що й у № 23. Зберігається там само і під тим самим шифром, що й № 23. *Іл. 20*.

25. «Николаю Ивановичу Костомарову – отъ автора, тѣмъ выше цѣнящаго его послѣднія произведенія, чѣмъ строже относящагося къ первымъ. Да обновится, честнѣйшій отче, аки орля, юность твоя, и да живеши во вѣки! / *ПК*».

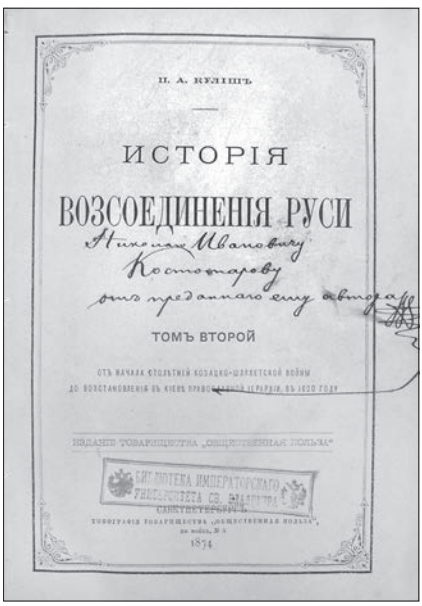

20. Дарчий напис Миколі Костомарову на обкладинці другого тому «Истории воссоединения Руси». *Див. № 24*

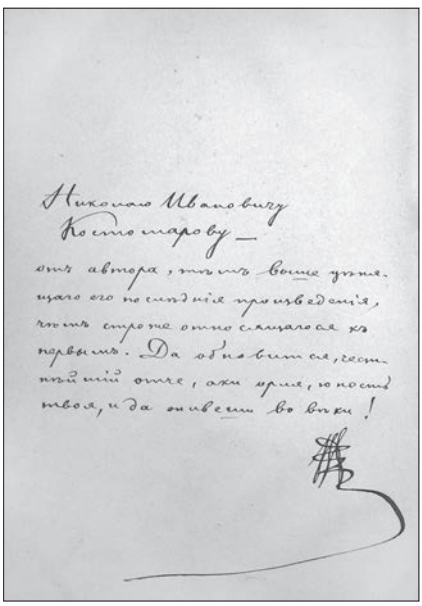

21. Дарчий напис Миколі Костомарову на звороті обкладинки третього тому «Истории воссоединения Руси». *Див. № 25*

На звороті обкладинки третього тому «Истории воссоединения Руси» (С.-Петербург, 1874). Штампи на обкладинці й авантитулі, а також екслібрис на звороті оправи ті самі, що й у № 23.

Авторські виправлення помилок олівцем:

с. 2, прим. 1: «докум. XV» виправлено на «докум. XVIII»;

с. 5, прим. 1: «докум. XIII» – «докум. XIV»;

с. 112, р. 14–15: «привел к европейской науке свой знаменитый скептицизм» – «привил [...] скептицизм»;

с. 128, р. 17: «подвергся преследованию» – «подвергался преследованию»;

с. 132, р. 7–8: «политических сочинениях» – «полемических сочинениях»;

с. 195, р. 19: «государевой отчизны» – «государевой отчины»;

с. 237, р. 17–18: «перед самою переяславскою войною» – «после переяславской войны»;

с. 275, прим. 1: «немножении» – «намножении»;

с. 373, р. 2: «жизни симпатии» – «жизни и симпатии».

Помітки чорним чорнилом:

с. 331: виділено уривок тексту від слів «И шляхетские, и простонародный сердца» (р. 1) до слів «польско-шляхетская письменность» (р. 12–13);

с. 332: виділено абзац від слів «В те времена» (р. 5) до слів «угнанным из Украины [...] скотом» (р. 19–20).

Помітки олівцем:

с. 335–336: виділено уривок тексту від слів «Чем трогательнее изображали» (р. 22) до слів «громким эхом у нас на пограничье» (р. 15).

Зберігається там само і під тим самим шифром, що й № 23. *Іл. 21.*

Крашевський, Юзеф Ігнацій (1812–1887)

Польський письменник; редактор журналу «Athenaeum» (1841–1852); навчався у Віленському університеті; з кінця 1830-х років мешкав на Волині (біля Луцька), у 1850-х роках – у Житомирі; 1859 року переїхав до Варшави; в 1860-х – переважно за кордоном, підтримував польське повстання 1863 року.

26. «Високоповажному Батькові свого народу Ю. І. Крашевському сердечна дани́на од найприхильнійшого брата и слуги / *ПК*».

На обкладинці другого видання «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882). Зберігається в Цешинській книгозбірні (Książnica Cieszyńska), Республіка Польща (№ K 7535). *Іл. 22.*

Куліш, Олександра Михайлівна (1828–1911)

Письменниця, відома під псевдонімом Ганна Барвінок; до одруження з Кулішем (24 січня 1847 року) – Білозерська.

27. «Милому моему Другу Сашѣ, / Перечитывая эту книгу, помни, что на каждую букву мои глаза смотрѣли, каждую букву моя рука писала. Во сколько разъ они были бы счастливѣе, читая въ твоихъ глазахъ тихое счастье! какъ бы счастлива была рука моя, служа тебѣ несомнѣнною опорою на пути жизни! / П. Кулишъ».

Інскрипт на звороті форзацу «Записок о Южной Руси». Конволют двох томів (С.-Петербург, 1856–1857). Примірник належав книгознавцю й бібліофілові Григорію Івановичу Коляді (1896–1977). У книзі власницька помітка: «2. 9. 34. Придбав у книгарні інвалідів "Жовтень" на вул. Короленка». Теперішнє місце перебування книги невідоме. Інформацію про неї надав Сергій Білокінь, який скопіював дарчий напис і авторські помітки. Їх опубліковано: Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Наукові праці; публіцистика*, т. 3, *Записки о Южной Руси*, упоряд, коммент. Василь Івашків, кн. 1 (Київ: Критика, 2015), 262.

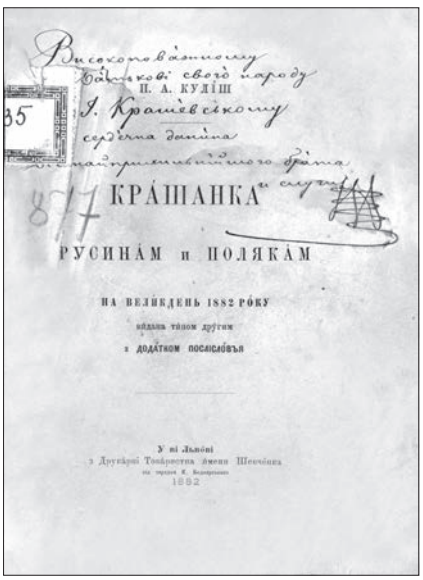

22. Дарчий напис Юзефу Ігнацію Крашевському на обкладинці книги «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року». *Див. № 26*

28. «Вотъ тебѣ, милый другъ Саша, памятникъ нашего совмѣстнаго труда. Дай Богъ еще намъ поработать вмѣстѣ. Твой».

На примірнику книги «Повесть о Борисе Годунове и Димитрии Самозванце. Чтение для молодых людей» (С.-Петербург, 1857). Напис опубліковано: Віктор Петров, *Пантелимон Куліш в п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість* (Київ, 1929), 333, де також повідомлено, що примірник «переховується в Кулішівському архіві У. А. Н.». Згодом книга зберігалася в приватному зібранні Олександра Дорошкевича. Див.: О. К. Дорошкевич, *Реалізм і народність української літератури XIX ст.* (Київ: Наукова думка, 1986), 60. Теперішнє місце перебування книги невідоме.

29. «Подарую золотую
Писанку дружині,
Що кохала мене вірно
При лихій годині, –

Що кохала, не питала,
Чи панського роду,
Оддала за серце серце
И пишную вроду.

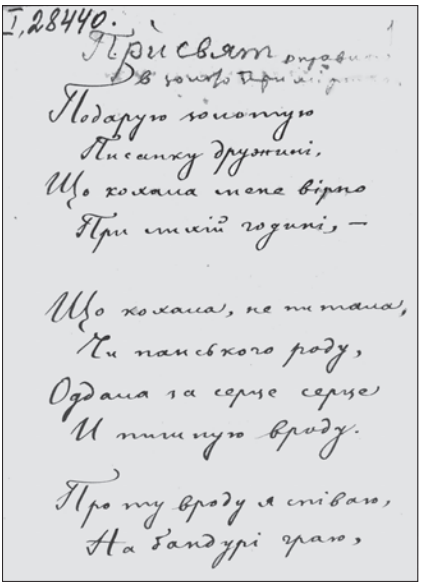

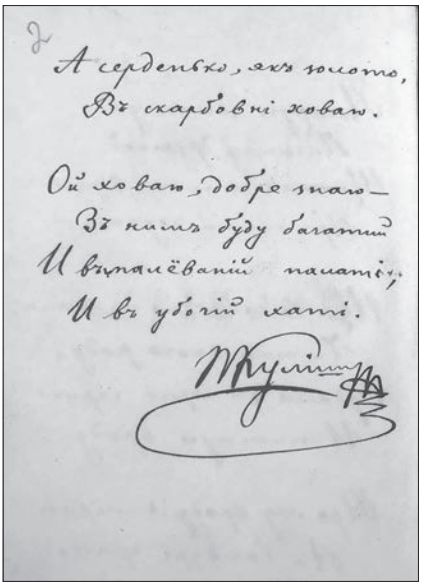

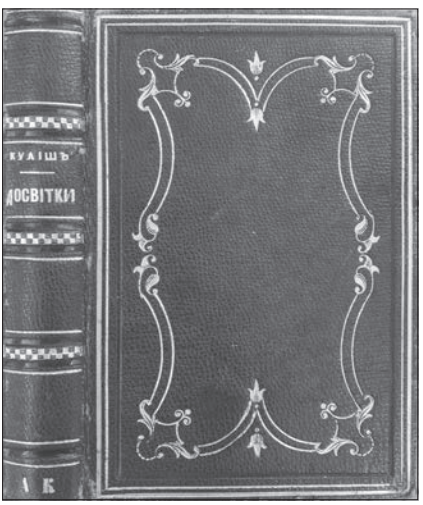

23. Дарчий напис Олександрі Куліш на примірнику поетичної збірки «Досвітки. Думи і поеми». *Див. № 29*

Про ту вроду я співаю,
На бандурі граю,
А серденько, якъ золото,
Въ скарбовні ховаю.

Ой ховаю, добре знаю –
Зъ нимъ буду багатий
И въ малёваній палаті,
И въ убогій хаті.

П. Куліш».

На вклеєному перед авантитулом аркуші поетичної збірки «Досвітки. Думи і поеми П. Куліша» (Петербург, 1862). Угорі десь наприкінці життя Куліш олівцем дописав назву: «Присвят оправного в золото примірника», яка, вочевидь, призначалася для публікації у третьому виданні збірки. Авторська помітка олівцем на с. 2 (де міститься закінчення поезії «Заспів»): «До кобзи». Книгу автор оправив у вишукану палітурку із золотим тисненням і трійним золотим обрізом. Дедикацію вперше опубліковано у третьому виданні «Досвіток» (Харків, 1899) на початку збірки (перед «Заспівом») під назвою «Присвят...» (с. 9–10). Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ф. І, № 28840). *Іл. 23.*

30. «Моей хранительницѣ вдохновительницѣ помощницѣ воскресительницѣ Ганнѣ Барвинокъ».

На окремій відбитці статті «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого», *Русское обозрение* 31–33, № 1–5 (1895). Експонувався 1997 року на виставці «Пантелеймон Куліш: Життя і творчість» у Державному музеї Тараса Шевченка; див.: Володимир Яцюк, «Виставка матеріалів про життя і творчість Пантелеймона Куліша», *Народна творчість та етнографія*, № 4 (1997): 140. Зберігається в приватній колекції.

Лободовський, Михайло Федорович

Письменник, перекладач, етнограф; закінчив Харківську духовну семінарію; у 1860–1870-х роках учителював, зокрема у приходському училищі при цукровому заводі Яхненка і Симиренка в містечку Городище Київської губернії, звідки був звільнений через україножильство; 1876 року еміґрував до Праги, потім – Женеви, де працював набірником видань Михайла Драгоманова в Українській друкарні; після повернення в Україну мешкав у Харкові, був членом Старої громади; видавав газету «Сніп» (1912–1913); працював з 1893 року помічником бухгалтера, згодом – бухгалтером Державного банку.

31. «Веселий Ратай співочому погоничові Михайлові Федоровичу Лободовському».

Напис у книзі «Псалтирь, або книга хвали Божої, переспів український Павла Ратая» (Львів, 1871). Опубліковано: М. Лободовский, «Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш», *Киевская старина* 57, № 4 (1897), 173. Публікація ярижкою; прізвище, ім'я та по батькові адресата скорочено до заголовних літер. Теперішнє місце перебування книги невідоме.

Максимович, Михайло Олександрович (1804–1873)

Історик, філолог, фольклорист; ректор Університету св. Володимира (1834–1835), професор на катедрі російської словесности (1834–1841, 1843–1845); дійсний член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (з 1843), перебуваючи у відставці, мешкав на хуторі Михайлова Гора біля с. Прохорівка.

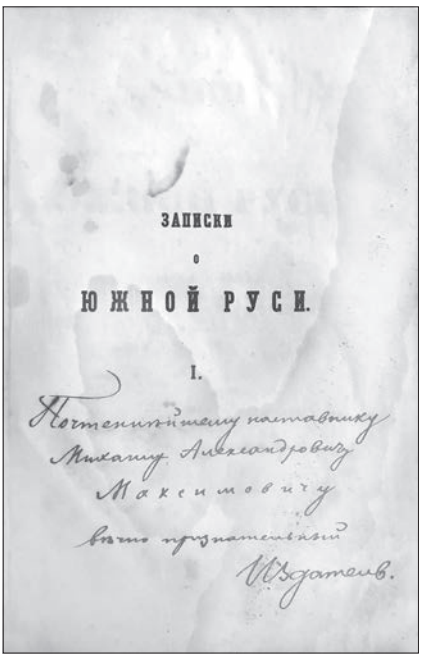
ЗАПИСКИ
О
ЮЖНОЙ РУСИ.
I.
Почтеннѣйшему наставнику
Михаилу Александровичу
Максимовичу
вѣчно признательный
Издатель.

24. Дарчий напис Михайлові Максимовичу на авантитулі першого тому «Записок о Южной Руси». *Див. № 32*

32. «Почтеннѣйшему наставнику Михаилу Александровичу М а к с и м о в и ч у вѣчно признательный Издатель».

На авантитулі першого тому «Записок о Южной Руси» (С.-Петербург, 1856). Два томи в сучасних палітурках, імітованих «під старовину» (шкіряна складена оправа). У другому томі (1857) напис Куліша, який стосується «Баллады из времен унии»: «Сеі штуки нема въ продажніхъ книжкахъ. Я самъ іі викинувъ, щобъ не присікались до цензора да й до мене изъ дуру архіереі и книжники; бо вони й досі тиі жъ, що були до Христа» (с. 83). Численні помітки Максимовича[11] та почерком невстановленої особи в

[11] Помітки Максимовича зазвичай оціночні, полемічні й уточнювальні. Наприклад, Кулішеву репліка щодо гуслів («один только раз, именно в 1853 году, я встретил этот инструмент в руках слепого певца-нищего в Золотоношском уезде Полтавской губернии») він прокоментував: «Не нищего певца, а козака *Калька* из Сушкив, видел у меня на Мих[айловой] Горе. Этого козака срисовал И. И. Соколов» (1:189). Стосовно твердження Куліша: «Жиноцких не поют козаки (или вообще – мужчины); козацких

обох томах (усі – олівцем). Книгу експоновано на виставках у Державному (згодом – Національному) музеї Тараса Шевченка: «Пантелеймон Куліш: Життя і творчість» [1997; див.: Володимир Яцюк, «Виставка матеріалів про життя і творчість Пантелеймона Куліша», *Народна творчість та етнографія*, № 4 (1997): 138–139], «Ганна Барвінок: Життя і творчість» [1998; див.: Василь Шендеровський, ред., Володимир Яцюк, упоряд., *Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження* (Київ: Рада, 2001), 546], «Пантелеймон Куліш» [2006; див.: Володимир Яцюк і Олесь Федорук, упоряд., *Пантелеймон Куліш: Виставка з нагоди презентації Повного зібрання творів. Каталог* (Київ: Критика, 2006), 4, Іл. 13]. Про цей примірник також див.: С. Пономарев, «Памятник М. А. Максимовичу», *Киевлянин*, № 108, 11 сентября 1875; Михайло Грузов і Микола Шудря, «Зоряне скупчення талантів: Книжкові етюди», *Київ*, № 3–4 (1996): 131–133; М. Грузов и М. Шудря, «Нить Ариадны: Из "Книжных этюдов"», *Библиофил: Люди, рукописи, книги. Тайны и открытия*, № 1 (2000): 146–153 [факсиміле автографа див. на с. 147]. Книга зберігалася у приватних зібраннях Миколи Шудрі, Володимира Яцюка, нині – у книгозбірні Віктора Рибчука. До Рибчука вона потрапила від дилера, який, щоб збільшити продажну вартість, змінив її вигляд. Раніше це був конволют двох томів, що містив інформацію про одного з перших власників книги Володимира Щербину. На оригінальних форзацах, тепер замінених, були власницькі штампи: «Владиміръ Ивановичъ Щербина», а на звороті верхньої кришки оправи – власницькі написи рукою Щербини: «Изъ библіотеки М. А. Максимовича. В. Щ.»; «Полный экземпляръ; есть "Баллада изъ временъ уніи", отсутствующая въ большинстве экземпляровъ (см. собственноручную приписку П. А. Кулиша на стр. 83)» та іншим почерком: «(Эта "баллада" въ несколько другой редакціи напечатана Θ. Кудринскимъ – въ Кіевской Старинѣ 1894 мартъ, стр. 543–548)». При створенні нової оправи книжковий блок дещо обрізано, внаслідок чого втратилася частина інформації марґіналій. У першому томі на титулі містився друкований напис «С портретами народных певцов и расскащиков, рисованными с натуры издателем», заклеєний стрічкою за розпорядженням Куліша. Сучасний «реставратор» стрічку відклеїв. *Іл. 24.*

не поют женщины; поэтому и невольницкие должны были петься, а следовательно, и слагаться невольниками» Максимович зауважив: «Вздор» (1:215). Повідомлення Куліша: «У меня в руках находится неизданная рукопись, составленная по рассказам старого польского пана Симона Закревского (Zakrzewski), который в молодости не один раз имел сам дело с гайдамаками» Максимович супровів приміткою: «Сравни о Мих. Закржевском у Скальковского ("Наезды гайд[амак]"), стр. 51» (2:109).

Максимович, Павло Петрович (1795–1888).

Педагог, літератор; закінчив Київську духовну академію та Петербурзький університет (1822); викладав географію в Головному інженерному училищі; інспектор Петербурзької шкільної округи до 1869 року, коли його в чині таємного радника призначили членом особливого відділу вченого комітету Міністерства освіти; автор популярної хрестоматії для початкового читання «Друг детей».

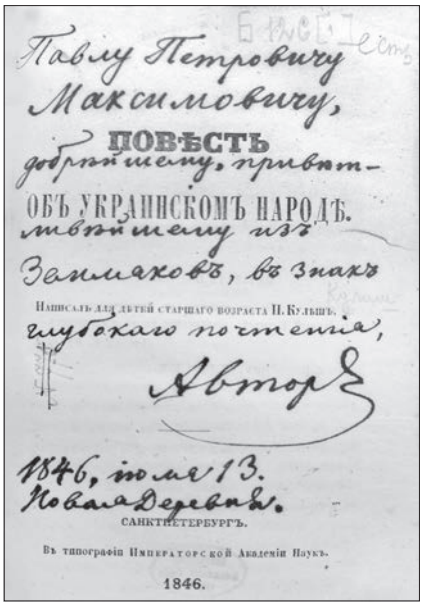

25. Дарчий напис Павлові Максимовичу на титулі книги «Повесть об украинском народе. Написал для детей старшего возраста П. Кулеш». *Див. № 33*

33. «Павлу Петровичу Максимовичу, добрѣйшему, привѣтливѣйшему изъ Земляковъ, в знакъ глубокаго почтения, / Автор / 1846, іюля 13. Новая Деревня».

На титулі книги «Повесть об украинском народе. Написал для детей старшего возраста П. Кулеш» (С.-Петербург, 1846). Зберігається в Бібліотеці Академії наук, С.-Петербург (Куник, и-146). *Іл. 25.*

Маркевич, Микола Андрійович (1804–1860)

Історик; вихованець Благородного пансіону при Петербурзькому університеті (1817–1820); мешкав у своєму маєтку в с. Турівка Прилуцького пов. Полтавської губ. (тепер Броварський р-н Київської обл.).

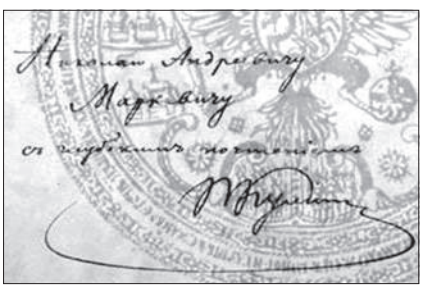

26. Дарчий напис Миколі Маркевичу на авантитулі другого тому «Записок о Южной Руси». *Див. № 34*

34. «Николаю Андреевичу Маркевичу с глубоким почтением / П. Кулиш».

На авантитулі другого тому «Записок о Южной Руси» (С.-Петербург, 1857). Два томи. У першому томі (1856) дореволюційний власницький штамп. 2009 року книгу продано на торгах Аукціонного Дому «Еремеев». Див.: https://is.gd/bXpTKb (переглянуто 15 вересня 2021 року). *Іл. 26.*

Мизко, Григорій Тимофійович (1782–1867)

Великий землевласник на Катеринославщині, уродженець Борзни; куратор у Товаристві ізраїльських християн (1817–1833), відомий своєю благочинною діяльністю для Церкви, статський радник; у 1840-х роках подарував Кулішеві Євангелію з написом: «Юноше с сединою». Див.: Г. Х., «Шевченкові епіґрафи», *Літературно-науковий вістник* 10, № 4, (1900): 52 [хроніка і бібліографія].

35. «Григорію Тимофеевичу Мизко в знак глубокаго почтенія и искренней признательности / П. Кулѣшъ / 1844 года, февраля 3. Кіевъ».

Напис у першій частині книги «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (Київ, 1843). Фотокопія книги зберігається у бібліотеці імені Вайденера Гарвардського університету (PG3948.K856 M5x 1843). Її оцифрувала та виставила для вільного доступу в інтернеті корпорація «Google» (https://is.gd/8oNtq0). *Іл. 27.*

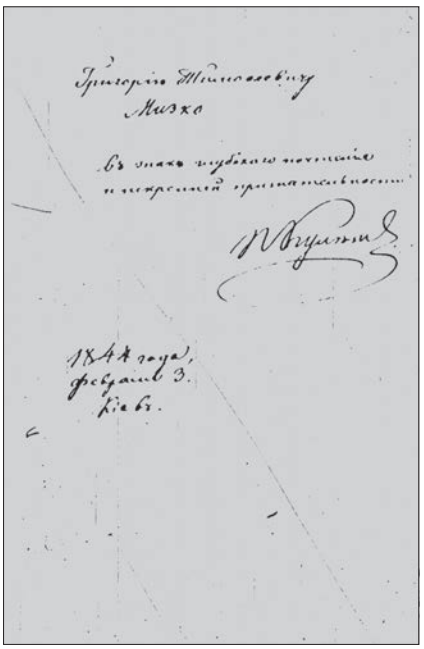

27. Дарчий напис Миколі Мизку на примірнику роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». *Див. № 35*

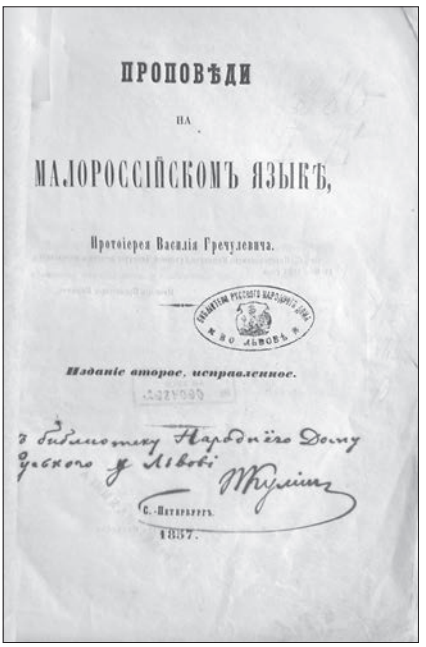

28. Дарчий напис культурно-освітній інституції Народний дім у Львові на титулі видання «Проповеди на малороссийском языке, протоиерея Василия Гречулевича». *Див. № 37*

Народний дім у Львові

Культурно-освітня інституція, яка діяла в 1849–1939 роках.

36. «До библиотеки Руського Дому у Львові / П. Кулішъ».

На титулі першого тому «Записок о Южной Руси» (С.-Петербург, 1856). Книгу продавали у травні 2002 року в магазині «Букіністична книга», що знаходився в Києві на вул. Сагайдачного, буд. 8. Поінформував (відтворивши напис з пам'яті) професор Борис Черняков (1946–2010).

37. «В Библиотеку Народнёго Дому Руського у Львові / П. Куліш».

На титулі видання, що його підготував Куліш, «Проповеди на малороссийском языке, протоиерея Василия Гречулевича. Издание второе, исправленное» (С.-Петербург, 1857). Штамп на титулі: «Библіотека Русского народного дома во Львовѣ». Зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника, відділ рідкісної книги (РК III/34.369). *Іл. 28*.

Никитенко, Олександр Васильович (1804–1877)

Літературний критик, журналіст; екстраординарний (з 1834), ординарний професор (1850–1864) на катедрі російської словесности Петербурзького університету; петербурзький цензор (з 1833); член-кореспондент (1853), академік Петербурзької АН (1855).

38. «Его Высокородія Александру Васильевичу Никитенку въ знакъ отличнаго уваженья отъ автора».

У книзі «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (Київ, 1843). Зберігається в Науковій бібліотеці Томського державного університету, куди примірник надійшов у складі книгозбірні Никитенка. Див.: Г. И. Колосова, сост., *Русские нелегальные и запрещенные издания XIX века в научной библиотеке Томского университета: Каталог* (Томск, 1983), 18.

Оболонський, Олександр Олександрович (1825–1877)

Громадський діяч, журналіст; після закінчення Ришельєвського ліцею в Одесі на військовій службі (з 1845); в 1854–1860 роках у петербурзькій контрольній експедиції IV відділення імператорської канцелярії; співредактор-видавець журналу «Народное чтение» (1859–1860); Гадяцький повітовий маршалок (1865–1868); «гласний» Полтавського губернського земства, «гласний» Харківської думи і член міської управи.

39. «Александру Александровичу О б о л о н с к о м у душевно преданный авторъ».

На авантитулі першого тому зібрання творів «Повести П. А. Кулиша» (С.-Петербург, 1860). Штамп на титулі: «Харьковская об-

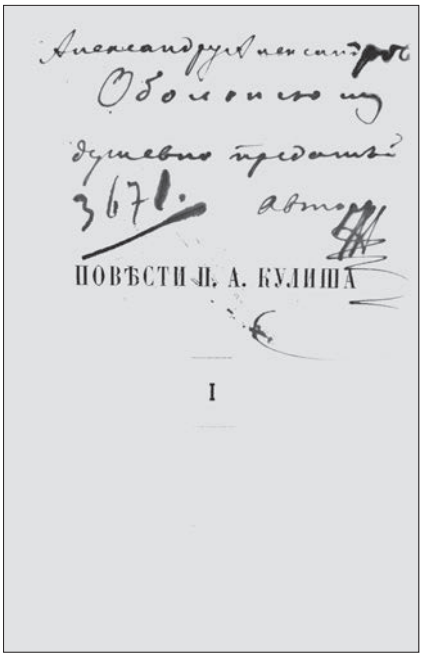

29. Дарчий напис Олександрові Оболонському на авантитулі першого тому зібрання творів «Повести П. А. Кулиша». *Див. № 39*

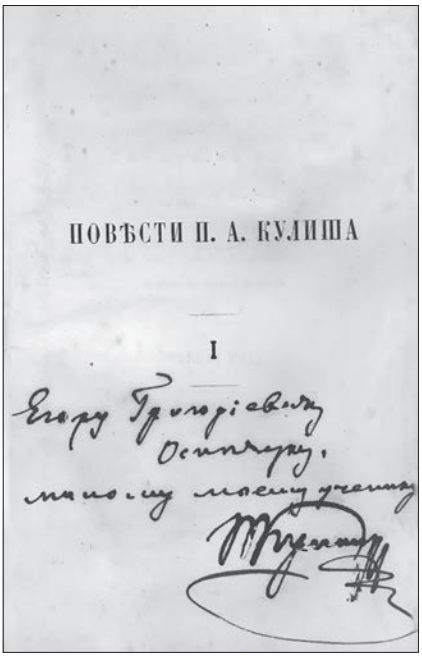

30. Дарчий напис Єгорові Осипчуку на авантитулі першого тому зібрання творів «Повести П. А. Кулиша». *Див. № 40*

щественная библіотека № 3671 [*цифру вписано*]». Опубліковано: И. Лосиевский и Ж. Хасаханова, «Инскрипты литераторов и ученых гуманитариев XIX – начала XX века в фондах Харьковской государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко», *Новое литературное обозрение*, № 81 (2006): 411; *Автографи діячів науки і культури на книгах із фондів ХДНБ ім. В. Г. Короленка: Тексти, факсиміле, біобібліографічні матеріали*, упоряд. та автор передм. І. Я. Лосієвський. Харківські колекції, вип. 1 ([Харків]: Харківський приватний музей міської садиби, 2008), 85, табл. [79]. Зберігається в Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка (№ 3671). *Іл. 29*.

Осипчук, Єгор Григорович

Офіцер 4-го резервного батальйону Великолуцького піхотного полку, звідки його в січні 1859 року переведено в поліційний штат (у званні поручника). В петербурзькій поліції служив на різних посадах: у 1864 році – по-

мічник наглядача 4-ї Адміралтійської частини (старший поручник), з 1867 року – в поліційному резерві (штабс-капітан), у 1870-му – помічник пристава Казанської частини (капітан), 1872-го – пристав Олександро-Невської частини. Як свідчить наведений нижче дарчий напис, навчався в одній зі шкіл, де вчителював Куліш: у Луцькому повітовому училищі, Києво-Подільському повітовому дворянському училищі або – менш імовірно – у 5-й Петербурзькій гімназії.

40. «Егору Григоріевичу Осипчуку, милому моему ученику / П. Кулишъ».

На авантитулі першого тому зібрання творів «Повести П. А. Кулиша» (С.-Петербург, 1860). Примірник належав літературознавцю Василю Яременку, тепер зберігається в приватному зібранні Віктора Рибчука. *Іл. 30.*

Плєтньов, Пьотр Алєксандровіч (1792–1865)

Професор на катедрі російської словесности (з 1832), ректор (1840–1861) Петербурзького університету; ординарний академік Відділення російської мови та словесности Петербурзької АН (1841); редактор-видавець журналу «Современник» (1838–1846); з 1828 року викладав словесність великому князю Алєксандру Ніколаєвічу (майбутньому імператору Алєксандру II) та його сестрам.

41. «Его Превосходительству Петру Александровичу П л е т н е в у съ губокимъ почтеніемъ / Авторъ / 1845, ноября 14. С. Петербургъ».

На контртитулі поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмелницького. Зложив П. Кулiш» (Київ, 1843), яка об'єднана в конволют з романом «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» у трьох частинах (Київ, 1843). Зберігається в бібліотеці рукописного відділу Інституту російської літератури (Пушкінський Дім), у складі книжкової колекції Пєтра Плєтньова (інв. № 77 4/30). *Іл. 31.*

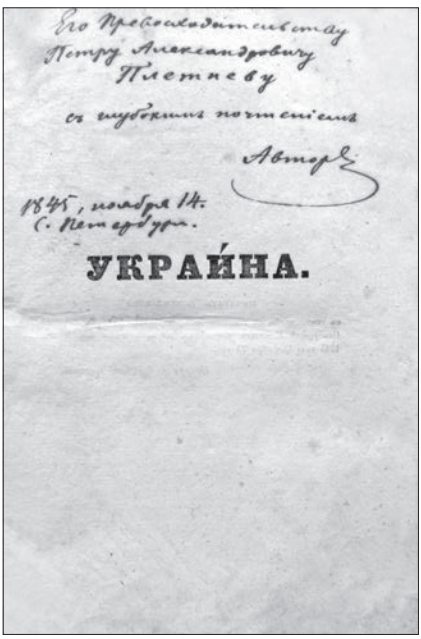
Его Превосходительству
Петру Александровичу
Плетневу
съ глубокимъ почтеніемъ
Авторъ
1845, ноября 14.
С. Петербургъ.
УКРАЇНА.

31. Дарчий напис Пєтру Плєтньову на контртитулі поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмелницького». *Див. № 41*

Рев'якин, Петро Іванович (1818 або 1819 – 1879)

Письменник, етнограф. У 1846 році – відставний підпоручник Київського внутрішнього ґарнізонного батальйону; в 1854–1858 роках – повторно на дійсній військовій службі в зв'язку з Кримською війною; в середині 1860-х – урядник з особливих доручень в Установчому комітеті Царства Польського. Проживав на хуторі Вовча Долина біля с. Красне Васильківського пов. Київської губ. Дописував до журналу «Основа» (1861–1862).

42. «Достойному продолжателю начатого мною дѣла Петру Ивановичу Ревякину».

У книзі «Записки о Южной Руси» – вірогідно, у першому томі (С.-Петербург, 1856). Див.: Ив. Новицкий, «П. И. Ревякин. (Некролог)», *Киевлянин*, 24 ноября 1879 (№ 140), 2; Віктор Дудко, «Забутий автор "Основи" Петро Рев'якин: віхи життєпису», *Вісник Київського славістичного університету. Серія: філологія*, вип. 36 (2007): 38. Після смерті Рев'якина книга була в розпорядженні Івана Новицького. Чи збереглася книга і де її теперішнє місце перебування, не відомо.

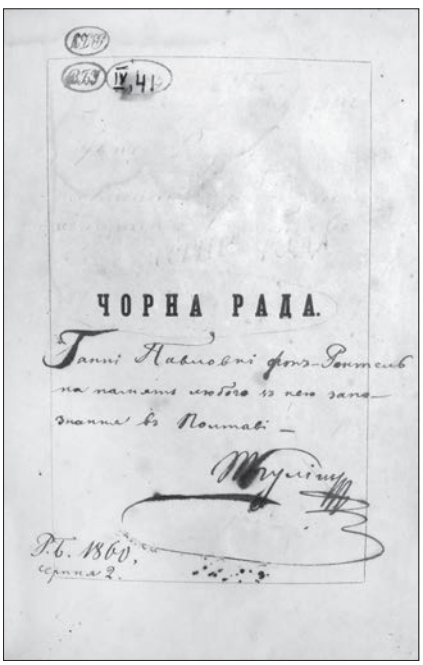
ЧОРНА РАДА.

Ганні Павловні фонъ-Рентель на память любого съ нею запознання въ Полтавѣ. –

Р. Б. 1860, серпня 2.

32. Дарчий напис Ганні фон Рентель на авантитулі роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року». *Див. № 43*

Рентель, Ганна Павлівна фон (?–1926)

У часі Кулішевого спілкування з нею – панночка, донька дрібного поміщика-барона з остзейських німців; мешкала в Полтавській губ. на хут. Анненському поблизу Диканьки; згодом – дружина В. Кузіна.

43. «Ганні Павловні фонъ-Рентель на память любого съ нею запознання въ Полтавѣ / П. Кулішъ / Р. Б. 1860, серпня 2».

На авантитулі роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (С.-Петербург, 1857). На звороті верхньої кришки обкладинки напис олівцем: «Передано з ВУАН за актом 1931. II. 14. В списку з Ак кабін. С. Ефр[емова] № XXVI (мат[еріяли] Рентель)». Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліоте-

ки України ім. В. Вернадського (ф. IV, № 41; інв. № 1966 /2226-8). *Іл. 32*.

Рудченко, Іван Якович (1845–1905)

Фольклорист, письменник, перекладач; літературний псевдонім – І. Білик; навчався в Університеті св. Володимира як вільнослухач (1865–1867); перебував на службі, зокрема в установах Міністерства фінансів у Вітебську, Херсоні, Варшаві, С.-Петербурзі та ін.

44. «Ивану Яковлевичу Рудченку отъ автора».

На обкладинці першого тому «Истории воссоединения Руси» (С.-Петербург, 1874). Зберігається в приватному зібранні Віктора Рибчука. *Іл. 33*.

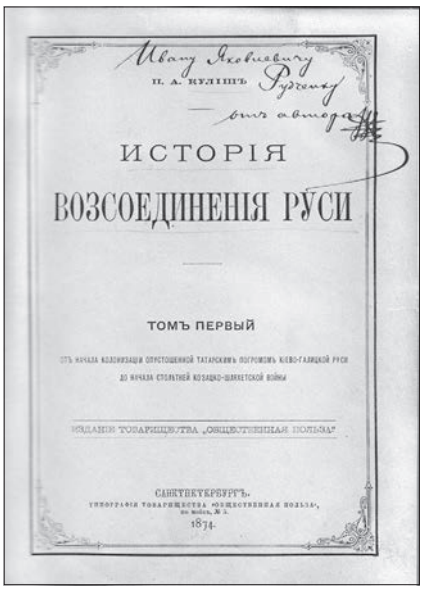
П. А. КУЛІШЪ
ИСТОРІЯ
ВОЗСОЕДИНЕНІЯ РУСИ
ТОМЪ ПЕРВЫЙ
САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
1874.

33. Дарчий напис Іванові Рудченку на обкладинці першого тому «Истории воссоединения Руси». *Див. № 44*

Руліковський, Едвард Лєопольд (1825–1900)

Польський історик, археолог, етнограф, дослідник Київщини; отримав домашню освіту; дійсний член Комісії для опису губерній Київської шкільної округи; з 1880 року активно співпрацював з виданням «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich».

45. «WP Edwardowi Rulikowskiemu w dowód wysokiego szacunku / P. Kulisz».

На першій сторінці статті «Восточный вопрос и задунайская славянщина перед глазами московского царя Михаила Федоровича. 1626. (Посвящается Ольге Платоновне М****.)» [С.-Петербург, 1878]. Окрема відбитка з: *Журнал министерства народного просвещения*, часть 195, № 2 (1878): 189–240; часть 196, № 3 (1878): 1–56. Включена до конволюту праць з історії України під назвою (напис на корінці): «Общины югозападной России».

Авторські виправлення помилок у тексті олівцем:

с. 73, р. 1: «неожиданно прибыл королевский дворянин» виправлено на «неожиданно прибыл к запорожцам королевский дворянин».

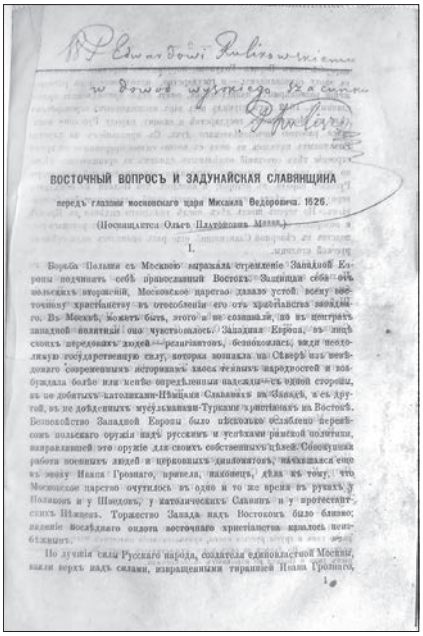

ВОСТОЧНЫЙ ВОПРОСЪ И ЗАДУНАЙСКАЯ СЛАВЯНЩИНА

передъ глазами московскаго царя Михаила Ѳедоровича. 1626.

(Посвящается Ольгѣ Плаховинѣ Малѣевъ.)

I.

Борьба Польши съ Москвою выражала стремленіе Западной Европы подчинить себѣ православный Востокъ. Защищая себя отъ польскихъ вторженій, Московское царство давало устой всему восточному христіанству, къ отособленію его отъ христіанства западнаго. Въ Москвѣ, можетъ быть, этого и не сознавали, но въ центрахъ западной политики оно чувствовалось. Западная Европа, въ лицѣ своихъ передовыхъ людей—реформаторовъ, безпокоилась, видя несокрушимую государственную силу, которая возникла на Сѣверѣ изъ ничтожнаго современными историкамъ хаоса темныхъ народностей и возбуждала болѣе или менѣе опредѣленныя надежды съ одной стороны, съ не добытыхъ католиками-Нѣмцами Славянъ на Славянъ, а съ другой, съ не добденныхъ мусульманами-Турками христіанъ на Востокѣ. Безпокойство Западной Европы было нѣсколько ослаблено перенесеніемъ польскаго оружія надъ русскими и успѣхами римской политики, направленной это оружіе для своихъ собственныхъ цѣлей. Совокупная работа военныхъ людей и церковныхъ дипломатовъ, начавшаяся еще въ эпоху Ивана Грознаго, привела, наконецъ, дѣла къ тому, что Московское царство очутилось въ одно и то же время въ рукахъ у Поляковъ и у Шведовъ, у католическихъ Славянъ и у протестантскихъ Нѣмцевъ. Торжество Запада надъ Востокомъ было близко; паденіе послѣдняго оплота восточнаго христіанства казалось неизбѣжнымъ.

Но духомъ силы Русскаго народа, создателя единодержавной Москвы, были верхъ надъ силами, извращенными тиранніей Ивана Грознаго,

1*

34. Дарчий напис Едвардові Руліковському на примірнику статті «Восточный вопрос и задунайская славянщина перед глазами московского царя Михаила Федоровича». *Див. № 45*

с. 73, р. 13: «папских имениях» – «панских имениях».

с. 73, р. 20: «фикциями правительства» – «факциями правительства».

Можливо, виправлення є і на інших сторінках.

Належала київознавцю Віталію Ковалинському, нині також у приватному зібранні. *Іл. 34.*

Скугар-Скварський, Михайло Михайлович (1864 – не раніше 1930)

Лікар-ветеринар; закінчив Чернігівську гімназію, Дерптський ветеринарний інститут (1892); працював у Ташкенті, Седневі.

46. «Приношу Вам это собрание картинок в память излечения славного Буцефалового потомка Хирни».

Напис, за словами його публікатора – Скугара-Скварського, у «товстому журналі французькому “Autour du Monde”» (Михайло Скугар-Скварський, «Спомини про П. О. Куліша», *Україна*, № 7–8 (1930), 84). Журналу під такою назвою, проте, розшукати не пощастило (зокрема в каталозі Національної бібліотеки Франції). Характеризуючи це видання, автор зазначив: «В журналі було багато картинок з життя різних тварин», а водночас пояснив зміст напису та обставини його появи: «Раз Куліш їхав по дорозі і побачив, що селянські діти б’ють камінням лоша. Він узяв це лоша на віз, привіз його додому. Лоша було хворе на якусь хворобу. П. О. довго вовтузився з ним, лікував його, попросив і мене подивитись його. Я знайшов у нього ревматичне запалення копит, хворобу, що її дуже трудно лікувати, і порадив дещо. П. О. вилікував його і прозвав “Хирно”» (Ibid.).

Соколовський, Павєл Алєксандровіч (1847–1906)

Російський історик; закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1870), помічник завідувача читальної зали Публічної

бібліотеки в Петербурзі (1872–1873), бібліотекар, завідувач відділення історії Академії наук (1873–1906).

47. «Павлу Александровичу Соколовскому – отъ благодарнаго посѣтителя Императорской Публ. Библіотеки / П. Куліша».

Напис на титулі першого тому «Истории воссоединения Руси» (С.-Петербург, 1874). Конволют першого і другого томів. Опубліковано: В. Панченко, «Несподівана знахідка: Про невідомий автограф Пантелеймона Куліша», *Літературна Україна*, № 33, 15 серпня 1991, 5. Тут-таки вміщено репродукцію автографа. Зберігається в Обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Д. І. Чижевського, м. Кропивницький (9(С2)13 / К90). *Іл. 35.*

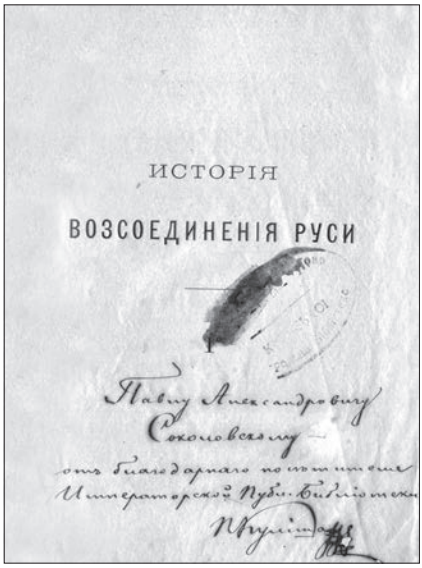
ИСТОРІЯ
ВОЗСОЕДИНЕНІЯ РУСИ
Павлу Александровичу
Соколовскому
отъ благодарнаго посѣтителя
Императорской Публ. Библіотеки
П. Куліша

35. Дарчий напис Павелу Соколовському на титулі першого тому «Истории воссоединения Руси». *Див. № 47*

Толстой, Алєксандр Пєтровіч (1801–1873)

Граф, обер-прокурор Священного Синоду (1856–1862); знайомий Гоголя, який адресував йому декілька листів у «Выбранных местах из переписки с друзьями»; допоміг Кулішеві отримати цензурний дозвіл на видання «Чорної ради» (1857).

48. «Графу Александру Петровичу Толстому, в знакъ глубокаго почитанія, отъ Издателя».

На авантитулі першого тому «Записок о Южной Руси» (С.-Петербург, 1856). Два томи (1856–1857). Внизу корінця наклейка червоної шкіри з прізвищем власника: «Щербань». Зберігається (з 1936 року) в Державному музеї історії російської літератури імені В. І. Даля (КП 50858/917; Биб. № 9235).

Унтилов, Василь Антонович (? – 1884)

Випускник Харківського університету; викладав російську словесність у щойно заснованій 1836 року Другій київській гімназії; в 1840-х роках – службовець Міністерства внутрішніх справ (столоначальник у департаментах загальних справ і господарському), з 1846-го й принаймні до 1864-го – урядник із особливих доручень при петербурзькому військовому генерал-губернаторі; на 1868 рік – дійсний статський радник у відставці.

49. «Коханму Землякові Василю Антоновичу У н т и л о в у на споминъ / П. Кулішъ».

На звороті авантитулу роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (С.-Петербург, 1857). Власницькі написи: на титулі – «Из книг И. С. Абрамова»; на звороті першої сторінки обкладинки – «И. С. А.»; на звороті останньої сторінки обкладинки – «Из книг ИСА», «23. VIII. 1961 г. [підпис]». Тиснений штамп на титулі та с. [2], паґін. 3-я: «Иван Спиридонович Абрамов». На авантитулі напис: «Автограф получен 1930 г. от Николая Васильевича Белозерского. И. Абрамов»; «П[етер]Б[ург]. 1857 г. От Н. В. Белозерск[ого]». Напис на с. [2], паґін 3-я: «Приобретена у В. А. Абрамовой 23 августа 1961 года. Н. Андреев». Експоновано 2006 року на виставці «Пантелеймон Куліш» у Національному музеї Тараса Шевченка; див.: Володимир Яцюк і Олесь Федорук, упоряд., *Пантелеймон Куліш: Виставка з нагоди презентації Повного зібрання творів. Каталог* (Київ: Критика, 2006), 5, іл. 11. Репродуковано: Євген Нахлік, *Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах*, т. 2 (Київ: Український письменник, 2007), форзац. Книга зберігалася в колекції Володимира Яцюка; де перебуває тепер, мені невідомо. *Іл. 36*.

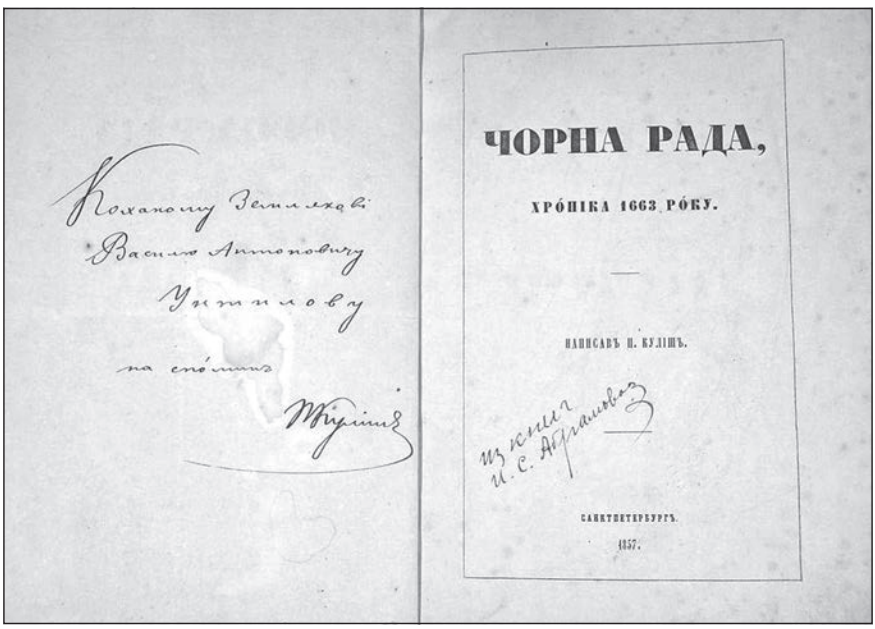
Коханому Землякові
Василю Антоновичу
Унтилову
на спо́мінъ
Кулішъ

ЧОРНА РАДА,

ХРО́НІКА 1663 РО́КУ.

НАПИСАВЪ П. КУЛІШЪ.

Из книг
И. С. Абрамова

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
1857.

36. Дарчий напис Василю Унтилову на звороті авантитулу роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року». *Див. № 49*

50. «Не осудите меня, почтеннейшій Василій Антоновичъ, за недостатокъ учтивости. Я обремененъ занятіями и не сдѣлалъ ни одного визита. Но, подобно домосѣду отцу, за старостью не выходящему изъ дому, посылаю къ Вамъ, вмѣсто себя, сіе мое дѣтище. / Преданный Вамъ съ истиннымъ почтеніемъ П. Кулиш».

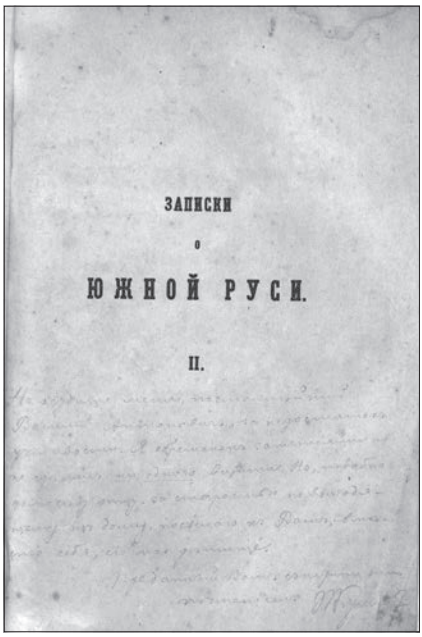
ЗАПИСКИ
О
ЮЖНОЙ РУСИ.
II.

37. Дарчий напис Василю Унтилову на авантитулі другого тому «Записок о Южной Руси». *Див. № 50*

Напис олівцем на авантитулі другого тому «Записок о Южной Руси» (С.-Петербург, 1857). Два томи. У першому томі (1856) на титулі міститься заклеєний стрічкою друкований напис: «С портретами народных певцов и расскащиков, рисованными с натуры издателем». Інформацію про інскрипт із посиланням на приватну колекцію бібліографа та бібліофіла Павла Бєркова подано в статті: С. Рейсер, «Невідомі П. Кулішеві рядки», *Червоний шлях*, № 3 (1930): 199. Спираючись на повідомлення Юліана Оксмана, Соломон Рейсер висловив припущення, що адресатом інскрипта є відставний генерал-майор Василій Антоновіч Скалон, який був одружений із донькою Василя Капніста – Софією й від початку або середини 1850-х років мешкав у Петербурзі. Книга має багато підкреслень і поміток характеристичним почерком, про який Рейсер зауважив: «Все, що позначено, писано олівцем старовинною рукою людини 30–40 р.р. (типове є “л” у вигляді грецької “лямбди”)». Проте певніше вважати адресатом Унтилова, позаяк уже існує синхронний інскрипт автора, що засвідчує їхнє знайомство. Натомість про Кулішеві взаємини зі Скалоном наразі нічого не відомо. Втім, Куліш міг знати Скалона через Василя Білозерського, який 1846-го бував на літературних читаннях у Скалона в Полтаві (у грудні того року Білозерський повідомив Опанаса Марковича, що на одному такому зібранні він читатиме уривки з Кулішевого роману «Чорна рада» та поеми «Україна»); див.: О. О. Франко, М. І. Бутич та І. І. Глизь, упоряд., *Кирило-Мефодіївське товариство*, т. 3 (Київ: Наукова думка, 1990), 92.

Книга зберігається у відділі рідкісних книг Центральної наукової бібліотеки імені Якуба Коласа НАН Білорусі (Мінськ) у складі колекції Бєркова (КБ 11886). *Іл. 37.*

Шенрок, Владімір Івановіч (1853–1910)

Російський історик літератури, гоголезнавець; учитель Третьої московської гімназії (1877–1902), з 1902 року помічник інспектора Московського університету. Автор біографічного дослідження про Куліша.

51. «Дорогому другу Владиміру Ивановичу Шенроку / Панько Хуторный»; «Дорогому другу Владиміру Ивановичу Шенроку отъ автора»; «Дорогому другу Владиміру Ивановичу Шенроку отъ автора».

На аркушах, приклеєних до парних сторінок – 298, 610 і 642 – статті «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого»; вирізка з публікації: *Русское обозрение* 31, № 1 (1895): 298–322; № 2, 610–632; 32, № 4, 642–682; 33, № 5, 179–205. Зброшурований блок (60 арк.).

Авторські виправлення похибок чорнилом і олівцем:

с. 306, р. 19: «иночество» – «иночества»;

с. 306, р. 25: «с неутомимою жаждою мести» – «с неутолимою жаждою мести»;

с. 306, р. 36: «к лошадно-боевой жизни» – «к номадно-боевой жизни»;

с. 613, р. 25: «Тегито» – «Тегиню»;

с. 614, р. 13: «надо было помнить» – «надобно помнить»;

с. 622, р. 14: «Подчайцы» – «Подгайцы»;

с. 628, р. 37: «Большовлем» – «Большовцем»;

с. 630, р. 23: «и с меткою стрельбою» – «и меткою стрельбою»;

с. 644, р. 7: «Петербург» – «Мариенбург»;

с. 653, р. 36–37: «дитанскими» – «султанскими»;

с. 654, р. 33: «Тегито» – «Тегиню»;

с. 655, р. 4: «Тегито» – «Тегиню»;

с. 656, р. 26: «браславского» – «брацлавского»;

с. 664, р. 9: «Лаща-Тучанского» – «Лаща-Тучапского»;

с. 664, р. 23: «бонитами-шляхтичами» – «банитами-шляхтичами»;

с. 664, р. 36: «Лаща Тучанского» – «Лаща Тучапского»;

с. 665, р. 29: «на форпостах колонизаций» – «на форпостах колонизации»;

с. 666, р. 38: «вырезал [...] до ночи» – «вырезал [...] до ноги»;

с. 667, р. 6–7: «“Заваюка” отец Хмельницкого» – «Михайло [*Кулішева помітка на берегах* “(а про ‘Заваюку’ автору и не снилось)”] отец Хмельницкого»;

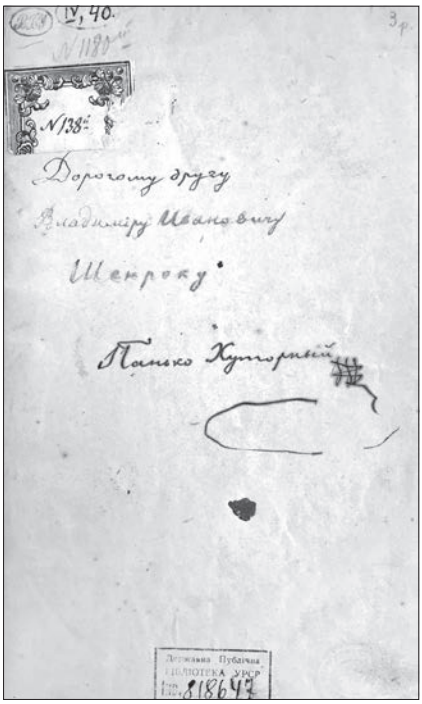

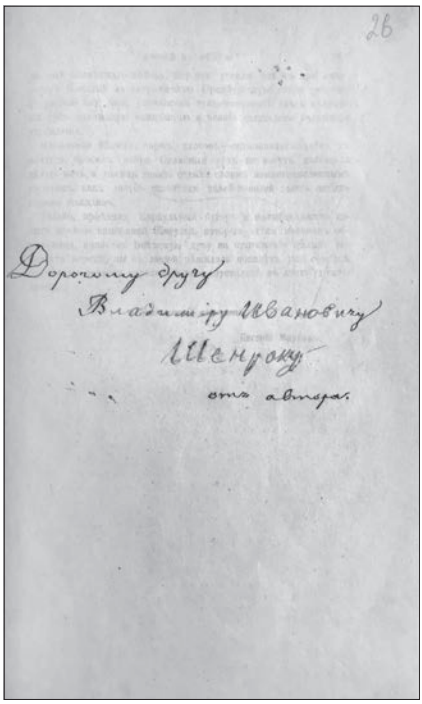

38. Дарчі написи Владіміру Шенроку на примірнику статті «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого». *Див. № 51*

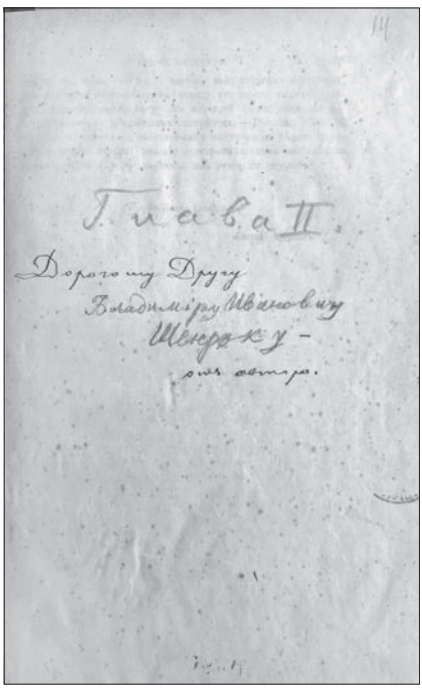

с. 180, р. 10: «казацкие *пригодольки*» [*курсив автора*] – «казацкие *пригодоньки*»;

с. 189, р. 34: «до смутного часу» – «до слушного часу»;

с. 191, р. 2: «в правах и обычаях» – «в нравах и обычаях»;

с. 191, р. 24: «поддержали» – «поудержали»;

с. 200, р. 23: «социальным национальным» – «социальным и национальным»;

с. 202, р. 27: «*вырезать до ночи*» [*курсив автора*] – «*вырезать до ноги*»;

с. 203, р. 11: «вырезать [...] до ночи» – «вырезать [...] до ноги»;

с. 204, р. 3–7: «Голота, не имея больше, что пропивать, присмирела, а казаки-дуки, находившиеся под ее террором, стали еще больше опасаться ответственности перед жолнерами, которые, пожалуй, не станут разбирать, кто насколько виноват | в казацких коморах да кринях» [*стосовно місця, позначеного рискою, – Кулішева помітка на берегах*: «пропуск»];

с. 204, р. 26: «действий» – «средства».

Штампи на арк. 1, 2, 14: «Українська всенародня бібліотека · ВУАН», на арк. 1, 60 зв.: «ВБУ». Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ф. IV, № 40; інв. № 818647). *Іл. 38.*

Щербан (Щербань), Олексій Микитович

Журналіст; редактор львівських часописів «Наука: Газета для народа» (1877–1881, 1883), «Новость: Иллюстрованная часопись для русской молодежи» (1881–1883). Упорядник збірника «Народныи русскіи пѣсни для молодежи» (Львів, 1874).

52. «Високоповажному Землякові Алексію Никитовичу Щербаневі на спомин від П. Куліша».

Напис на обкладинці поетичної збірки «Хуторна поезія» (Львів, 1882). Сторінка обкладинки (без книжкового блоку) зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Ф. 117. – Од. зб. 334). *Іл. 39.*

53. «Високоповажному Землякові Алексію Никитовичу Щербаневі на спомин від П. Куліша».

Напис на авантитулі «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882). Аркуш авантитулу (без книжкового блоку) зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Ф. 117. – Од. зб. 335). *Іл. 40.*

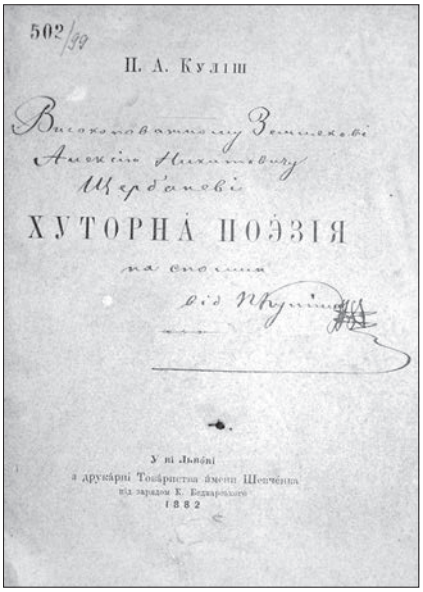

39. Дарчий напис Олексію Щербану на обкладинці поетичної збірки «Хуторна поезія». *Див. № 52*

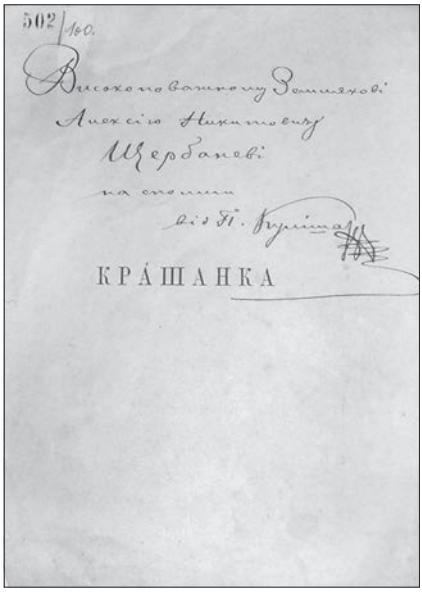

40. Дарчий напис Олексію Щербану на авантитулі книги «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року». *Див. № 53*

Юзефович, Михайло Володимирович (1802–1889).

Інспектор казенних училищ Київської губернії (з 1840), помічник куратора Київської шкільної округи (1843–1858); почесний член (з 1844), голова (1857–1889) Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.

54. «Михаилу Владиміровичу Ю з е ф о в и ч у для напоминанія о добромъ дѣлѣ, которое онъ можетъ забыть, но котораго я не забуду никогда. / П. Кулишъ».

На авантитулі першого тому «Записок о Южной Руси» (С.-Петербург, 1856). На титулі міститься заклеєний стрічкою друкований напис: «С портретами народных певцов и расскащиков, рисованными с натуры издателем». Книгу експоновано в Державному музеї літератури УРСР (з 1999 – Національному музеї літератури України) на ювілейних виставках Куліша 1989 року (див.: *Інф. «ДЧ»*, «[Виставка до 170-ліття від дня народження П. Куліша в Державному музеї літератури УРСР]», *Друг читача*, № 32, 10 серпня 1989, 3; інскрипт репродуковано) і 2019-го. Книга належала поетові, перекладачу й бібліофілу Миколі Терещенку, а по його смерті – його синові Роману, від якого її придбав разом із колекцією Тере-

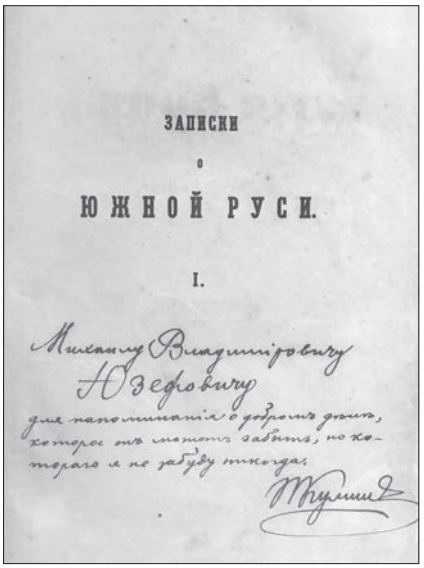
ЗАПИСКИ
О
ЮЖНОЙ РУСИ.
I.
Михаилу Владимировичу
Юзефовичу
для напоминанія о добрыхъ дняхъ,
которые онъ можетъ забыть, но ко-
торыхъ я не забуду никогда.
Кулишъ

41. Дарчий напис Михайлу Юзефовичу на авантитулі першого тому «Записок о Южной Руси». *Див. № 54*

щенкових раритетів Державний музей літератури УРСР (протокол закупівельної комісії № 19 від 29 серпня 1985 року). Разом із книгою придбано супровідний лист Куліша до Юзефовича від 8 жовтня 1856 року (Національний музей літератури України, КН-17715, Р-1365) і другий том «Записок о Южной Руси» (КН-15244, КА-2330; перебуває в постійній експозиції – його оглянути мені не вдалося). Зберігається в цьому музеї (КН-15243, КА-2329). *Іл. 41*.

55. «Михаилу Владиміровичу Юзефовичу вѣчно признательный за юные свои годы авторъ».

Напис у першому томі «Повести П. А. Кулиша» (С.-Петербург, 1860). Наведено в редакційній примітці в контексті повідомлення: «Экземпляр этих “Повестей” (4 т.) теперь находится в Киевской публичной билиотеке, куда поступил вместе с библиотекою Вл. Мих. Юзефовича» і стосується фрази з Кулішевого листа до Юзефовича від 5 грудня 1860 року: «С этою почтою посылаю Вам гостинец – мои повести, перепечатанные из журналов» («Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу (1843–1861 г.г.)», *Киевская старина* 64, № 3 (1899): 320). Теперішнє місце перебування книги невідоме.

Юркевіч, Альоїзій (?–1900)

Польський урядник; старший військовий писар, офіціял львівської фінансової дирекції (восени того року – в Городку), станом на 1885 рік – судовий службовець у містечку Улянові; з кінця 1880-х або початку 1890-х – у Новому Сончі. В 1882–1883 роках, під час останніх відвідин Львова, Куліш винаймав у нього помешкання.

56. «Daruję tę książkę uwielbionemu Panu Jurkiewiczowi na pamiątkę naszego pobytu we Lwowie. P. Kulisz 1883, lutego 4».

Олівцевий напис на авантитулі книги: Jan Wilhelm Draper, *Dzieje stosunku wiary do rozumu. Z piątego wydania amerykańskiego z*

upowaowinieniowi autora przełożył Jan Karłowicz (Warszawa: Nakład księgarni Ludwika Polaka, 1882). Слово «lutego» написано замість закресленого «stycz[nia]». На авантитулі ще один Кулішів напис олівцем: «Już nie potrzebuję tej książki. Posyłam więc kochanemu Panu. Po przeczytaniu proszę zachować i nikomu nie pożyczać». Угорі – іншим почерком і чорнилом: «Szymon Jurkiewicz X-889». Книгу отримав Василь Щурат від учителя Антона Лотоцького (який придбав її в «одному львівському антикваріяті») й описав у спеціяльній статті: «В середині книги текст густо підчеркуваний червоним олівцем, рідше чорним. Підчеркував Куліш для власної орієнтації; доказом цього й доволі численні на берегах карток дописки, роблені його ж рукою, по-польськи й по-українськи. Це знак, що в читача був намір читаним покористуватися пізніше» (Василь Щурат, «Куліш і Дрепер», *Діло*, № 172, 4 серпня 1928). Теперішнє місце перебування книги невідоме.

Ярославцов (Ярославцев), Андрєй Константіновіч
(1815–1884)

Російський письменник; з 1850 року секретар, у 1859–1860 роках – цензор Петербурзького цензурного комітету.

57. «Почтеннѣйшему Андрею Константиновичу Ярославцову. Отъ авто-издателя».

Напис на примірнику другого видання альманаху «Хата» (С.-Петербург, 1860). Станом на 1918 рік книга зберігалася в київській міській бібліотеці; див.: В. Міяковський, «Куліш і цензура», *Наше минуле*, № 2 (1918): 102. Її теперішнє місце перебування невідоме.

In memoriam

Про Богдана Рубчака

Василь Махно

На початку двотисячних Богдан Рубчак запросив мене виступити з поетичним читанням в Урбані-Шампейн. Там відбувалися щорічні українознавчі конференції. Це була моя перша тривала подорож Америкою. Придбавши квиток, я виїхав напівпорожнім автобусом з мангетенівського Bus Terminal. Трястися до Чикаґо потрібно було шістнадцять годин з двома пересадками в містечках штатів Огайо та Індіяна. Дорога була далека, і, прикипівши чолом до вікна, я споглядав американські пейзажі. Саме на цій конференції я з Рубчаком і познайомився. До того часу зрідка перемовлялися телефоном. Звісно, що тоді я був вдячний за запрошення, але ніяк не міг би передбачити, що згодом подружимося й спілкуватимемося на рівних.

Останніми роками мені пощастило часто відвідувати Рубчаків, адже Богдан із Мар'яною після виходу на пенсію переїхали з Чикаґо до зовсім непримітного ньюджерзійського містечка Бунтон. У Чикаґо Рубчак викладав на катедрі славістики в Іліноїському університеті й зрісся з тим містом, прийнявши його як своє. Власне, ми лише іноді зачіпали цю тему, однак було видно, що провінційний Бунтон ніяк не замінив йому ритмів мітологічного міста ґанґстерів і скотобоєнь. Кілька років життя у Нью-Йорку, на Квінсі, де осідали тисячі українських прибульців, що покинули Европу, зруйновану Другою світовою війною, варто, мабуть, визнати за тимчасову зупинку. А коли творилася Нью-Йоркська група, то Рубчак уже мотався автобусами поміж Чикаґо й Нью-Йорком, і багато хто вважав його мешканцем міста Великого Яблука. Ще перед еміґрацією до Америки, в Німеччині, несподівано помирає Рубчаків батько, й у Сполучені Штати юний Богдан прибуває з мамою, вольовою жінкою, яка зуміла перебороти всі труднощі повоєнного лихоліття і перших непростих років вживання у нові обставини.

Після смерти поета вдова Мар'яна готувала його архівну спадщину для Бахмєтьєвського архіву Колумбійського університету. Вона показала мені спаковані рукописи і деякі рідкісні знімки. Вразив

огром тих рукописів, здебільшого неоприлюднених – кілька ранніх поетичних збірок, проза, чернетки, щоденники, листи, наукові праці, рецензії тощо. Розглядаючи призначені на відправку пачки, я розумів, що цей матеріяльний складник словосполучення «Богдан Рубчак» залишається нащадкам, які згодом розгребуть ці папери, відчитають тайнопис Рубчакового почерку й опублікують повне зібрання творів видатного поета і критика. Він іще замолоду збирався бути письменником, але письменником англомовним, для чого мав, либонь, вагомі арґументи. Нині можна тільки уявити юначе балансування Рубчака поміж українською й англійською мовами. 1956 року поет видає першу книжку «Камінний сад» і присвячує її матері, яка зі своїх мізерних коштів оплатила друк. Відтоді й починається тривала одисея Богдана Рубчака хвилями літератури.

2009 року на замовлення «Українського журналу», що виходив у Празі, я записав розмову з Рубчаком. Про родинні корені він сказав тоді так:

> Багато Рубчаків вийшло з Калуша, і багато в ньому залишилося. Мій батько Ярослав був директором місцевої філії Союзу Кооператив. Він любив літературу й театр, рецитував вірші клясиків на всяких імпрезах, організував самодіяльні театральні гуртки по селах. Змалечку я чув поетичну мову й спів у нашому домі. Батько походив із багатодітної родини, отож у мене було багато дядьків і тіток. Його найстарший брат Іван став відомим актором і одружився з Катериною Коссак. Леґендарна Рубчакова померла рано, але Іван («вуйко Ясько») був мені і за «кумпля», і за дідуся. Я його дуже любив. Одна з його доньок, Ярослава, вийшла заміж за Ярослава Барнича, а друга, Ольга, за Гната Юру. Частина Рубчаків спольщилася, але дехто з них став у ряди УПА. Для мене також була дуже дорога мамина родина. В мами Анни з Микульських була сестра Марія («цьоця Маринця»), в заміжжі – Бедрій. Її сина Мирослава розстріляли нацисти, а її саму, з донькою Ксаверою, большевики заслали до Сибіру. Типова доля типової галицької родини[1].

У тій розмові ми торкнулися поетичної настанови молодого Рубчака, тобто на що і на кого він був зорієнтований. Як з'ясувалося, знаючи німецьку мову, яку він привіз із Німеччини до Америки, в університеті почав цікавитися експресіонізмом, згодом французькими символістами й американськими бітниками. Десь поміж дванадцятим і вісімнадцятим роками життя він орієнтувався на Олександра Олеся, Зерова, Рильського – тобто на український символізм

[1] Богдан Рубчак, «Життя цікаве своїм розмаїттям і ролями…», розмовляв Василь Махно, *Український журнал*, № 3 (2009), 48.

і неокласиків. При кінці 1950-х, іще до появи шістдесятників, кілька молодих поетів із Нью-Йорка й околиць, видавши перші поетичні книжки, зійшлися на спільній платформі розуміння поезії та літературної творчости. Так утворилася, в зародку, Нью-Йоркська група, що протягом тривалого часу становитиме кістяк літературного й інтелектуального життя української літератури діяспори.

Нарешті, у 1977 році, після викладання в Ратґерському, Манітобському та Ілінойському університетах, Богдан Рубчак захищає докторську дисертацію «Metaphor: Poetic Knowledge as Grounded in Perception, Imagination, and Language». Цю зацікавленість метафорою, її природою й структурою, її філософським та мистецьким вимірами різних епох і літературних творів Рубчак пояснював словами Октавіо Паса: «людина – це метафора». Мені довелося бачити, навіть потримати в руках опасистий том дисертаційного дослідження під час одного з моїх прильотів до Чикаґо у часи, коли Рубчаки ще там мешкали. Її автор з превеликим задоволенням показував – оправлену в темний коленкор, майже сімсотсторінкову працю. А на моє запитання, чому це не вийшло окремими виданням, Рубчак віджартувався: тоді, мовляв, забракло часу підготувати книжку, а тепер, мабуть, уже запізно. Ми обоє любили Антонича, обговорювали Рильке, згадували Маланюка. Рубчак сипав іменами, як із рукава: Васко Попа, Євґеній Євтушенко, Сол Белоу, Бродський, Льоса, Неруда, докладно розповідав про зустрічі з деким із них або ж давав влучні характеристики їхній творчості. З ним було цікаво – ці прізвища слугували наче кодами, коли розумієш з півслова, з натяку, з мовчання.

Коли 2016 року знімали фільм «Акваріум в морі. Історія Нью-Йоркської групи поетів», до якого я мав щастя долучитися, першим, кого відзняв режисер Олександр Фразе-Фразенко, був Богдан Рубчак. Ми приїхали до Бунтона, заздалегідь домовившись про зйомки. Мені вдалося переконати Рубчака погодитися на них. В окремому кабінеті, при картинах і меблях з крученими ніжками, поет спочатку знехотя, а згодом усе більше входячи в роль цікавого співрозмовника, розповідав свої життєві та літературні історії, пересипаючи їх кумедними анекдотичними ситуаціями. Прем'єру фільму призначили, з огляду на різні обставини, в Гантері – курортному містечку посеред Кесткільських гір, в Українському культурному центрі «Ґражда». Туди з'їхалися Богдан Рубчак, Богдан Бойчук, Юрій Тарнавський, Олег Коверко і Женя Васильківська – дехто з них, учасників Нью-Йоркської групи, роками не бачився, й приглядалися вони один до одного стримано, наче хотіли завважити зміни, що відбулися з ними і навколо них. Спеціяльно на цю прем'єру

прибули Григорій Грабович і Леонід Грабовський, долучилися місцеві мешканці – Тит Геврик, Тетяна Кейс, Марта Скорупська та багато глядачів з тамтешньої української спільноти. Фільм, звичайно, заворожував географічною панорамністю й щирими спогадами поетів НЙГ, усвідомленням проминулого часу й зблисками поетичних рядків, прочитаних старечими голосами, зведеним воєдино простором і розгалуженими, як сад, поодинокими постатями. Ми з Рубчаками мешкали в домі Тетяни Кейс, і Богдан післяпрем'єрного ранку сидів, спершись до вікна, й читав новий роман Аскольда Мельничука. Після прем'єри йому хотілось щонайшвидше дістатися до Бунтона, і він кілька разів запитував мене, на коли призначено наш від'їзд. Я знизував плечима, бо жіноцтво ніяк не могло розпрощатися. Фільм вийшов справжній, живий, у якому два Богдани і Юрій заочно полемізували один з одним, задерикувато, наче їм було не по вісімдесят, а по вісімнадцять років.

Пригадую київське видання Рубчакової книжки «Крило Ікарове» (1991), до якої увійшли вибрані вірші – після неї поет не видав жодної нової, хоча його колеґи з НЙГ успішно друкувалися. Ця пауза, якесь камінне мовчання Рубчака дивувало, бо я знав, що час до часу він пише вірші, працює над статтями й доповідями, а також розпочав спогади, яких, на жаль, не встиг завершити. Підозрюю, що вони залишилися на тому етапі, який чув ув його авторському виконанні – тобто виїзд із Калуша та перші роки в Німеччині. А от американський, найдовший і найцікавіший, на мій погляд, період Рубчакового життя залишився не описаним. Як було сказано, поетика Рубчака живилася різними джерелами. По-перше, він досконало й глибоко відчував мелос української мови, можливо, найглибше з усіх учасників НЙГ. Чи то було особливе чуття, чи особливе вухо, але пластика поетичних образів, масне підґрунтя метафоричного світовідчуття й особлива ритміка поетичного вислову чи в римованих, чи у вільних віршах вирізняла Рубчака з-поміж багатьох українських поетів другої половини XX століття. Як мені видається, його поетична модель більше виводилася з Рилькового модернізму й Антоничевого пантеїзму, аніж із бітницького «реалізму» та їхнього ж відвертого вислову й відгуку на суспільні та особисті теми. Рубчакова поезія, попри її відкритість, доволі герметична, отой первісний камінний сад, що походить з назви першої збірки, символізує збалансовану й медитативну поетичну манеру, можливо, почерпнуту з давніх китайських і японських поетичних шкіл з їхньою наголошеною увагою до деталей та незримих й тонких порухів сприйняття світу. Власне, закритість поетичного світу Рубчака розкривається в глибині метафор, створених його поетич-

ною уявою. Це камінне мовчання – як застиглий ковток повітря, як форма огрублого часу, як місце для медитування та розмислів – супроводжуватиме поета протягом цілої його творчости. Я недаремно назвав Рильке, бо інколи ми з Рубчаком говорили про нього і його вплив на європейську поезію та, зокрема, Антонича. Рубчак також шанобливо ставився до Рильчиної поетики, уважаючи її за суттєвий базальтовий пласт пізніших поетичних проявів у лірици XX століття. Якщо його колеґи з НЙГ – Тарнавський і Бойчук – були відкритіші до віянь бітницької естетики, то Рубчак, зберігаючи гармонію форми і змісту, був вірним послідовником високого модернізму рильківського штибу.

Розум його завжди вражав ерудицією, він сипав цитатами з різних праць різними мовами, в полеміці був задиркуватий, але готовий вислухати співрозмовника. Щось акторське, можливо, від вуйка Івана, йому таки дісталося через генетичні канали, бо інколи по-акторськи тримав паузу, а інколи лицедійствував, як на сцені. До його бібліотеки, тобто святая святих, я потрапив уже по його смерті. Ми зійшли разом з Мар'яною в долішнє приміщення дому, яке правило водночас за кабінет і бібліотеку. Осиротілі ряди книжок, яких уже не торкнеться рука господаря, здавалося, ще не зовсім звикли й усвідомили його відсутности. Та й ми з Мар'яною також увесь час зверталися до Богдана, який наче ось-ось мав би приєднатися до нас і продовжити нашу гутірку. Мені пригадалося, що одного разу я чомусь зблудив, їдучи до Рубчаків. Припізнився й, під'їхавши до оселі, побачив на веранді під дашком Богдана, який, спершись на костур, сидів і чекав. Його довга сива борода хилиталася, наче він молився, а не подумки сварився зі мною. Це було так зворушливо, що я почав картати себе та цей ньюджерзійський гайвей з його заплутаним мереживом доріг, з'їздів і дорожніх знаків.

У доробку Рубчака чимало блискучих літературознавчих розвідок. Дивним чином він поєднував поетичне чуття й аналітичний розум дослідника. Писав довго, завжди скаржився на те, що клопочеться з текстом, мовляв, марудить словами, але нічого із собою вчинити не може, бо прагне досконалости. Втім, передмову до книжки моїх вибраних віршів написав порівняно швидко – протягом трьох місяців. Мабуть, найбільшої любові в роздумуваннях про поезію, з-поміж інших, у Рубчака заслужив Антонич. У них – навіть імена римувалися, і той Рубчаків вірш про Антонича, що постав в образі листка й викликав поетичну рефлексію, зовсім не випадковий. У поезії, ризикну ствердити, як і в математиці, випадковостей не буває. До Антонича Рубчак, як атлет-важковаговик, підходив кілька разів: від невеликої сильветки в «Координатах», анто-

логії української поезії, у статті до вибраних віршів, упорядкованих Святославом Гординським, до англомовної праці про оніричність у поезії трьох слов'янських поетів: Антонича, Вєліміра Хлєбнікова та Єжи Гарасимовіча. Чим же приваблював Рубчака Антонич, цей дивовижний цвіт на дереві української поезії? Протягом багатьох років спілкування ми не раз згадували ім'я Богдана-Ігоря з різних причин. Рубчак завжди спалахував, коли доводилося йому вимовляти Антоничеве ім'я. Було видно, що він починає міркувати про щось вельми важливе. Взагалі для Рубчака такі розмови були своєрідним індикатором поділу на своїх і чужих. Отже, коли ти ставав своїм, то мусив говорити з ним про Антонича. Можливо, вперше в українському літературознавстві Рубчак сказав про Антонича важливі речі, які потім стануть мотивацією для інших розшифровувати густу, як ропа, поетику автора «Книги Лева».

У своєму незвичному й непримітному, як і більшість американських містечок, Бунтоні Рубчак вів життя самітника. Він оточив себе книгами, які давно перечитав, і тримався на відстані від хаотичного Нью-Йорка. Книжки та інтернет, до якого він призвичаївся в останні роки, правили йому за співрозмовників і місце для роздумів. Одного разу я привіз до Рубчака кіногрупу з Києва, але він навідріз відмовився записуватися і що-небудь говорити на камеру. Свою відмову мотивував тим, що як слід не підготовлений. І хоча я наперед домовився з Богданом про зустріч й описав, чого від нього чекатимуть кіношники, вмовляння тривало з добру годину, й, нарешті, Рубчак здався. Він переодяг свіжу сорочку, всівся у фотель й почав говорити. Його говір нагадував лопотання гірської річки, що проскакує поміж берегів з пласким камінням, у голосі вчувався гуркіт, а легені рипіли, як зношені ретязі. Рубчак був курильником зі стажем. Пам'ятаю, як ми курили з ним в Урбані-Шампейні, потім почасти в Чикаґо, потім я помічав його з набитою тютюном люлькою. Довга вітменівська борода часто змінювала колір від тютюнового диму, тютюном пахли всі його костюми, на сорочках світилися пропалені сиґаретним жаром діри. Рубчак колекціонував люльки, зібрав їх до двох сотень. Університетську платню він, як правило, витрачав на книжки та люльки – коштовні, з благородних сортів, зроблені знаними майстрами або ж фірмами, інколи за індивідуальним замовленням, що пам'ятають різні сорти тютюну та пахнуть особливим прокуреним запахом. Уже в старшому віці Богдан раптово кинув палити, відмучившись, як кожен затятий курець, однак не відмовлявся від колекції, що перетворилася радше на музейні експонати, аніж на ужиткову необхідність. Із цієї колекції у мене подаровані ним дві люльки.

Окрема тема – це Рубчак й авта. Зрозуміло, що в Америці без авта мешкати переважно незручно, особливо в містах із кепським громадським транспортом. У Чикаґо, неподалік Богданового будинку, проходила залізнична колія, якою сновигали наземні маршрути міського сабвею. Тоді я не надто зважав на цю обставину, але потім, вислухавши історію про навчання Рубчака в місцевій автошколі десь на початку 1960-х, зрозумів, що, власне, сабвей і є основним транспортом для університетського професора, а інколи з пересуванням допомагала Мар'яна. З її оповіді, коли вони тільки-но побралися, Мар'яна наполягла, щоби Рубчак отримав водійські права. Богдан записався до школи, а через тиждень за ним заїхав інструктор. Після довгої стоянки авто рушило з місця. Скільки Рубчак перебував за кермом і що він там витворив, можемо тільки здогадуватися. Інструкторське авто на швидкості примчало під Рубчаків будинок – відчинилися двері й услід почувся несамовитий викрик інструктора: «Never more». Якби він ще тямив, що з його стривожених уст злітає фраза з відомого вірша По, то він, либонь, розлютився б іще більше. Поетична розсіяність Рубчака, коли він якось дотерлиґав до першого перехрестя, ледь не коштувала їм обом життя, бо той поетичний автомобільний виверт, який зробив Богдан, не був зрозумілий ні інструкторові, ні водіям, що мали нещастя опинитися саме тоді і там. З мрією Мар'яни про водійські права для Богдана довелося розпрощатися, і поетові все життя стугоніли під вікнами проїджаючі мимо металеві вагони.

До Нью-Йорка повертався вечірнім рейсом. Злітав у Чикаґо, як кажуть, на раз-два. Побоювання, що місто вітрів зустріне снігом, не справдилися. Наступного дня хоча й причвалали снігові корови з-над озера Мічиґан, та, пирснувши своїм сніжним молоком, пішли бродити безкраїми просторами Ілінойсу. Міста майже не бачив, але перед поверненням заскочив з чиказькими друзями – Олегом Коверком та Борисом й Орисею Антоновичами – до Art Institute of Chicago на виставку японської графіки. Злітав, звісно, не заради японців – в Українському інституті модерного мистецтва вшановували пам'ять Богдана Рубчака. Грудневе Чикаґо спогадувало поета, який прожив тут найбільшу частину свого життя. І камінний сад, і особиста Кліо, і обпалене Ікарове крило – вся Рубчакова фірмова поетична символіка постала живою субстанцією *мовоміста*. Чи не це звалище будинків в Чикаґо чи Нью-Йорку нагадує камінний сад? А особиста Кліо – пристрасну і зрадливу коханку? А крило Ікарове – вічне прагнення неможливого?

Він помер у лікарні, снідаючи, перед випискою додому. Я бачив протягом останніх десяти років, як безжальний час доруйно-

Світлина Василя Махна

Богдан Рубчак
(6 березня 1935 — 23 вересня 2018)

вував його. Було помітно, як невидима сила пригинає до землі. Як слабне його слух, наче хтось насипав йому до вух піску. Як він усе частіше мовчить під час наших зустрічей в Бунтоні. Ці посинілі аж до чорноти жили на його руках. Усе, що було плоттю, перетворилося на попіл. Попіл в урні. В семантиці смерті своя жорстка справедливість: до якогось часу не було тебе на цій землі і – після кількох десятків років – знову нема. Але щось залишилося – книжки, рукописи, видруки статтей з інтернету, люльки з цінних порід дерев, три десятки костюмів, сорочки, мешти, відкоркована і недопита пляшка вина, кредитні картки, завалений паперами робочий кабінет, колекція дорогих чорнильних ручок, ліки, медичні довідки, медичні рецепти. Зостався ще пагорб в Бунтоні, на якому стоїть дім, що пам'ятає голос і кашель. Коли у фільмі «Акваріум в морі» Рубчак читає свій молодий вірш «Спомин про місяць» зі збірки «Промениста зрада» (1960) – за його плечима буяє весна, а галузки дерев обліплено білим цвітом. Старим, потрісканим голосом читає про любов. Це вірш про прощання, про смерть, про пам'ять. Прощальний тембр Рубчака шурхотить піском по скляній клепсидрі.

Літературні іпостасі Богдана Рубчака

Марія Ревакович

Восени 2020 року вийшла посмертно книга вибраних поезії Богдана Рубчака в англомовному перекладі Михайла М. Найдана та Світлани Буджак-Джоунс[1]. Крім перекладених поезій, збірка включає аж шість післямов, у тому числі спомин дружини поета Мар'яни Рубчак, статтю Буджак-Джоунс про сам процес перекладання поезій Рубчака, передрук у перекладі англійською вступної статті Миколи Рябчука із книги «Крило Ікарове» (Київ, 1991) та коротку біографію поета, яку написав Найдан. Можна тільки радіти, що поетична творчість Рубчака врешті дочекалася свого англомовного варіянта, але розгорнутий аналіз його поезій, безперечно, ще попереду.

Пропонована тут стаття також не претендуватиме на вичерпне дослідження. У цьому нарисі намагатимуся висвітлити тільки основні характеристики творчого шляху Рубчака, зосереджуючися на трьох аспектах його літературної діяльности – поета, літературознавця та члена Нью-Йоркської групи. Кожна із тих іпостасей розкриває іншу грань його особистости, притім конструюючи повніший образ цієї, без сумніву, неординарної людини.

Поет

Уже в першій своїй поетичній книзі «Камінний сад» (1956) Богдан Рубчак заявив, наскільки ставився він до поезії як до інтелектуальної, діялогічної та театральної гри[2]. Вірш, що відкриває цю дебютну збірку, – «В кімнаті ста люстер» – буквально апелює до театральности з усіма її такими похідними атрибутами, як сцена, костюми, маски, грим:

[1] Див. *The Selected Poetry of Bohdan Rubchak: Songs of Love, Songs of Death, Songs of the Moon*, trans. Michael M. Naydan and Svitlana Budzhak-Jones (London: Glagoslav Publications, 2020).

[2] Цей ігровий аспект Рубчакової поезії докладніше розглядаю в порівнянні з поетичною творчістю Емми Андієвської у статті «(Пост)модерністські маски: естетика гри в поезії Емми Андієвської та Богдана Рубчака». Див.: Марія Ревакович, *Persona non grata: Нариси про Нью-Йоркську групу, модернізм та ідентичність* (Київ: Критика, 2012), 97–108.

Часто я одягаю пишні шати. Вони
щедробарвно блищать на мені
на мініятюрній сцені мого інтимного театру.
Але у голім

білім світлі, між кущами камінного саду,
убрання зовсім сіріє, блідне казкова маска, стікає
ґрим ґротеску, і я
знову стаю собою[3].

Наведена цитата якоюсь мірою свідчить, що автор свідомий певної «штучности» всієї художньої творчости. Тут також виразно бачимо потребу ліричного героя приховувати справжнього себе, створюючи певну роздвоєність «я»: з одного боку, для сцени життя у масці, з другого – лицем перед самим собою, як у дзеркалі. Таку настанову можна простежити і в пізніших творах поета[4], бо для Рубчака, як і для актора, важливий аспект інтерактивности й комунікації з читачем (глядачем). Інтертекстуальність його поезії та гра з культурними символами минулого запрошують вдумливого читача розшифровувати Рубчакові діялоги з видатними представниками й західноевропейської, й української літературних традицій. Його відсилання до Шекспірового Гамлета, до головного героя Маннової саґи «Буденброки», натяки на античну (Орфей), старозавітну («Пісня пісень»), а то й рідну українську (Вишенський, Котляревський, Антонич) традиції свідчать про прагнення поета зберегти тісний зв'язок із цією культурною скарбницею. Треба, однак, наголосити, що ця інтертекстуальна гра непародійна за своєю природою. Рубчак часто вдається до іронії, рідше ґротеску, але в його текстах руйнівна сила цих засобів розчиняється: іронічна тональність не тяжіє до підривання гуманістської спадщини, а радше стає засобом для грайливого дослідження можливостей комунікації тексту з читачем.

У контексті інтертекстуальної гри міркування над мистецтвом самої поезії стають цілком виправданими та закономірними. Вражає контраст між раннім віршем «Ars Poetica» зі збірки «Камінний сад» та пізнішим віршем «Поетичний хліб». У першому ідеалістично налаштований поет зобов'язаний шукати правду :

[3] Богдан Рубчак, *Крило Ікарове: Нові і вибрані поезії* (Мюнхен: Сучасність, 1983), 145.
[4] За життя Рубчака вийшло шість його поетичних книг: «Камінний сад» (1956), «Промениста зрада» (1960), «Дівчині без країни» (1963), «Особиста Кліо» (1967), «Крило Ікарове» (Мюнхен, 1983), «Крило Ікарове» (Київ, 1991).

Шукати лиш суть, лиш голе буття шукати – суть буття.
Відчувати простір: лет чорних далеко птахів,
відчувати час: чіткі рисунки в чорних печерах,
і абсолютним вітром розуміти свій день, поете[5].

У другому добачаємо певну руйнацію елітизму – з високої онтології до сірої повсякденности, де треба заробляти на «хліб насущний», де, можливо, дратують «смердючі ночі та нудотні ранки», але де все ще можна «по віядуках мрії» знайти шлях:

А волю світу – бидлову, обидну –
по віядуках мрії обійду
та й тополину виявлю біду
в неділю, після доброго обіду[6].

Що єднає обидві поезії, опубліковані з понад тридцятирічним інтервалом, це апотеоз часу: «Моя пожива – час» («Поетичний хліб») або у повищій цитаті з вірша «Ars Poetica»: «відчувати час». Начебто поет свідомо (чи ні) повертається у темпоральність існування, до онтологічних міркувань, хоча, безперечно, з великою дозою іронії в пізнішіх поезіях. Рубчак не сумнівається у слушності усталеного світопорядку чи то з морального, чи з естетичного погляду, але хоче показати його вади. Він безумовно вірить у силу поезії, у її транцендентальність, здатність перетворювати світ, що вказує на модерністську позицію поета.

У Рубчаковій поезії рідко знайдемо натяки на долю імміґранта. Можливо, тому, що прибув він до Америки ще підлітком і засвоєння чужої культури відбулося для нього цілком природно. Але зате маємо ряд творів, в яких проривається екзильна свідомість. Це й відчуття відчуження (правдоподібно, спричинене також популярним на той час екзистенціялізом), і відчуття певної бездомности та інакшости. Сам вибір української мови як засобу поетичного вислову в чужій країні накидав таку позицію автоматично. Можна б сперечатися, що Рубчак свідомо плекав у своїй поезії ліричного героя як «аутсайдера». В одній зі своїх статтей він констатував, «що дім – не завжди означає географічне місцезнаходження, домом можуть бути самі тільки мова й культура, з їхніми власними суворими територіяльними імперативами»[7]. Рубчакове відчуження – це фактично і метафізичний стан, і психологічна ре-

[5] Богдан Рубчак, *Камінний сад* (Нью-Йорк: Слово, 1956), 52.
[6] Богдан Рубчак, *Крило Ікарове* (Київ: Дніпро, 1991), 33.
[7] Bohdan Rubchak, «Homes as Shells: Ukrainian Émigré Poetry», *New Soil – Old Roots: The Ukrainian Experience in Canada* (Winnipeg: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, 1983), 119.

акція на світ. Вірш «Зрада ангела» із другої збірки «Променista зрада» (1960) дуже наочно підкреслює це відчуття «інакшости», а чи ексцентричности:

Втомились плечі від незручних крил,
таких, як на старих дереворитах.
В куточках уст – усмішка сибарита,
і на сандалях – тротуарів пил.

За те, що землю взяв за небосхил,
земля забрала завеликі мита:
єдина справжність міту вже закрита,
і уявити лет немає сил.

Та хоч привабив світ ночей гостинцем,
хоч прикував тебе речей тягар –
останешся ніяковим чужинцем:

ясніють у очах знаки незмиті,
і заважають крила, і пече
сліпучий спогад першої блакиті[8].

Поет не може насправді тішитися матеріяльним комфортом, бо заважають «незручні крила» (його інакшість) і «пече / сліпучий спогад першої блакиті» (себто спогад про місце народження). Іншими словами, ангел (мистець? вигнанець?) ніколи не почуватиметься вдома серед землян, а буде тільки «ніяковим чужинцем». Сама реальність переміщення стає рівнозначною зраді.

У збірці «Дівчині без країни» (1963) Рубчак уводить мотив бездомности, але тільки для того, щоби ствердити можливість віднайти новий дім після довгої подорожі, сповненої непевности й боротьби:

Дівчино без дороги,
мандрівнице без дому,
захмарені болем
наші полудні бліді,
що ж розкажеш про нас
по мандруванні довгому,
коли ввійдеш, струнка,
у свій опромінений дім?[9]

[8] Богдан Рубчак, *Променista зрада* (Нью-Йорк; Чикаґо: Видавництво Нью-Йоркської групи, 1960), 11.
[9] Богдан Рубчак, *Дівчині без країни* (Нью-Йорк; Чикаґо: Видавництво Нью-Йоркської групи, 1963), 5.

Тут «опромінений дім» цілком закономірно може бути поезією, куди приходить Муза. Поезія як прихисток і як Муза помітно фігурують у творчості Рубчака. Його «опромінений дім» набуває символічного виміру й, вочевидь, указує на маленький світ, створений спеціяльно для простору письма.

Нарешті, щоб завершити цю коротку характеристику Рубчака як поета, варто згадати наявність універсальних тем любови й смерти та імпліцитного експериментування еротикою в його віршах. Еротизм виступає тут радше як закулісна сила, що створює напругу між символічно лібідальною образністю і контекстом цієї образности, ніж виражає себе в сексуально відкритій мові. Мабуть, найбільш еротично відкритою поезією є поема «Спомин про місяць» зі збірки «Промениста зрада». Тут поет надає місяцеві чоловічих (фалічних) атрибутів і відтак зображує його суто фізичне кохання з дівчатами (а чи дівчат з місяцем):

Самотні дівчата
носять на грудях стигми місяця –
два відображення його обличчя,
що сповнюються жадібним
страждання, коли ніч –
що сповнюються нестримною спрагою
і п'ють його повню.

І тоді
в золотих плесах їхнього волосся
палає повня місяця,
а їхні білі тіла
є палати для нього[10].

Рубчакові роздуми про кохання позначені песимізмом, і з них прозирає екзистенціяльне підґрунтя. Самотність і відчуження так глибоко вкорінені в людську екзистенцію, що навіть союз чоловіка та жінки (хай який пристрасний) не може їх пом'якшити. Щоб підкреслити тимчасовість і крихкість любовних стосунків, поет вибрав славну історію Елоїзи та Абеляра («Елоїза говорить»):

І навіть нам
прийшлось розстатися. Нашу прекрасну Цілість
розбито на Північ і Південь. Ніжне
майже-щастя (майже-вітер, майже-цвіт)
немов ніколи не було. Нічого не було. Пустка[11].

[10] Рубчак, *Промениста зрада*, 25–26.
[11] Ibid., 27.

Всю нашу вічність, Абеляре,
Ми не зазнаємо найвищого щастя –
Щастя закінченості[12].

Варто звернути увагу на той факт, що в цьому вірші ліричним героєм є саме жінка, Елоїза, котрої листи збереглися й через те забезпечили їй славу. Іншими словами, сексуальність і творчість нерозривно пов'язані, і можна припустити, що Рубчаків ерос найперше зворушує і розворушує творчий імпульс. Бажання для нього розгортається в поетичному слові й викликає в уяві його кохану, його Музу.

Літературознавець[13]

У 2012 році з'явилася книга есеїв Богдана Рубчака «Міти метаморфоз, або Пошуки доброго світу», упорядником якої був Василь Ґабор. Це стало неабиякою подією в літературознавчих колах України та діяспори: попри те, що Рубчак багато публікував свої критичні й наукові праці, вони ніколи не були зібрані під одною обкладинкою. «Міти метаморфоз» – це своєрідний підсумок літературознавчого доробку Рубчака і перша спроба зібрати статті, що друкувалися в різних журналах та збірниках від ранніх 60-х до пізніх 90-х. Втім, треба пам'ятати, що ця добірка – лише невелика частина Рубчакових критичних праць, але не буде помилкою сказати, що вони становлять найпоказовіші зразки його дослідницької активности.

Рубчак, поет і член-засновник Нью-Йоркської групи, від самого початку невтомно реаґував критичними статтями на творчі здобутки своїх колеґ у групі, а також не раз аналізував творчість діяспорних літераторів старшого покоління. Як учений-літературознавець, професор Іллінойського університету в Чикаґо, він водночас пропонував новаторські, теоретично обґрунтовані дослідження, часто компаративні , які торкалися різних аспектів та явищ української літератури.

«Міти метаморфоз» – це передусім книга глибоких роздумів поета про поетів та суть поезії. Рубчак зумів, як мало хто, поєднати в собі поета з науковцем – проникливість і неповторність візії мистця з дистанційованим, іноді іронічним, підходом прискіпли-

[12] Ibid., 29.
[13] Це дещо модифікована передмова до Рубчакової книги *Міти метаморфоз, або Пошуки доброго світу* (Львів: ЛА «Піраміда», 2012).

вого дослідника. Результатом такого небуденного зв'язку є тексти, які захоплюють високою ерудицією, інтелектуальністю та несподіваними порівняннями й асоціяціями. Характерною рисою цих есеїв є широка контекстуалізація піднятих тем. Автор не задовольняється лише самим прочитанням літературних творів – він будує для них теоретичне риштування, яке дає змогу по-новому побачити не тільки аналізовані тексти, а й самого інтерпретатора, що стоїть за ними. Його аналізи поезії переплітаються з філософськими міркуваннями, бо ж ідеться не тільки про естетику, а й про онтологічні основи поетичної творчости. Отже, не дивно, що Рубчак застосовує екзистенційний аналіз або використовує феноменологічний підхід, посилаючись, наприклад, на Сьорена К'єркеґора в есеї про Шевченка, чи Ґастона Башляра в порівняльному есеї про трьох слов'янських поетів, в тому числі й Богдана-Ігоря Антонича. Бо розглядати чільних представників української поезії без широкого філософського тла, а чи без контекстуальної перспективи, на думку автора, просто методологічно не виправдано.

Тринадцять есеїв, зібраних у цьому збірнику, єднає ще один фактор. Вони і про поетів-еміґрантів, і про поетів-дисидентів. І тут я маю на увазі не тільки розвідку про Василя Стуса, дисидента *par excellence* в повному розумінні цього слова, а й аналіз поезії молодомузівців – поетів-дисидентів у сенсі інакомислення, своєрідного виламування з панівної на той час манери творчої поведінки. Зрештою, інакомислячими були й поети Нью-Йоркської групи, і той же Шевченко, Антонич чи навіть Маланюк. Рубчакова увага саме й зосереджується на моментах певного відчуження, відсторонення, вигнання (що цілком оправдане для поетів-еміґрантів і поетів-дисидентів), досягнутих або через маскування, або мітологізацію, або й навіть антипоезію, як у випадку Юрія Тарнавського.

Проте справедливо буде зазначити, що автор чи не найбільше фокусує свою увагу на топосі міту. Звідси й заголовок «Міти метаморфоз», який, треба додати, є дослівним повторенням назви есею про Антонича, поміщеного у книзі. Рубчак розглядає міт як явище, нерозривно пов'язане з природою та з вічною циклічністю часу, але й рівно ж як одне із двох джерел, чи первнів поезії (пісня становить другий первень). І в кожному поетичному тексті переважає або мітотворчість, або піснетворчість. Прочитавши розвідки Рубчака, зібрані у книзі, стає зрозуміло, яким текстам і яким поетам він віддає перевагу, звісно – мітотворчим. На думку критика, мітології (до речі, різного походження) часто інспірують поетів, але найбільш інтригуючі поети це ті, що творять свої власні міти.

Книгу відкриває дослідження про Шевченкові профілі й маски, а закриває есей про поезію Василя Стуса – два поети дисиденти, яким у різний час довелося страждати за поетичне слово. Між цими двома прикладами екстремального вигнання Рубчак знайомить читача з іншими вигнанцями, переважно з чільними представниками трьох поетичних угруповань: Молодої Музи, Празької школи та Нью-Йоркської групи. Критик не ставить собі за завдання порівнювати ці поетичні школи, але мотив переступання звичного притаманний поетам усіх цих спрямувань, і на тому поставлено наголос. Втім, варто тут нагадати, що, попри неоспорюване новаторство інтерпретаційних підходів, не всі пропозиції критика утвердилися в історії української літератури. Наприклад, приписаний молодомузівцям передсимволізм не закріпився як термін. Молодші літературознавці (Тамара Гундорова, Соломія Павличко) воліють розглядати поетів Молодої Музи як ранніх модерністів, але, з іншого боку, Рубчак довів, що неможливо говорити про творчість молодомузівців без інтимного знання проявів європейського символізму.

У контексті роздумів автора цієї книги про поетів і поезію вельми вимовним стає назва есею, в якому проаналізовано творчість трьох слов'янських поетів, а саме – Богдана Ігоря Антонича, Єжи Гарасимовіча та Вєліміра Хлєбнікова. Заголовок цієї розвідки – «Поетичне бачення землі» – це своєрідна метафора пошуків доброго світу, бо, згідно з Рубчаковим розумінням суті поезії, саме вона, поезія, спроможна конструювати такий світ. Рубчак цей добрий світ для себе вже давно був знайшов і тепер просто відкриває двері іншим навстіж, запрошуючи їх туди увійти. Краса доброго світу манить, і було б недоречно не скористатись із запрошення.

Член Нью-Йоркської групи

Досліджуючи Нью-Йоркську групу, а особливо перечитуючи листування між окремими членами групи, мені стало зрозуміло, наскільки вагомим для неї був голос Богдана Рубчака, попри те, що він не був фізично присутнім у Нью-Йорку, коли група формувалася. І Богдан Бойчук, і Юрій Тарнавський добачали початки групи у власному знайомстві, проте невдовзі до них приєдналися Женя Васильківська, котра на той час мешкала у Нью-Йорку, та листовно Рубчак із Чикаґо. Тарнавський зав'язав із ним контакт уже в 1955 році – його перший лист датований 25 листопада, а на початку 1956 року з ним познайомився також Бойчук. У своїй

англомовній книзі про Нью-Йоркську групу «Literature, Exile, Alterity»[14] я використовувала деякі фраґменти листування між членами групи, але це тільки мала частина зібраного мною матеріялу. Мені були доступні листи Рубчака до Бойчука та Тарнавського, що знаходяться зараз у Бахмєтєвському архіві в Колумбійському університеті, та листи до Віри Вовк, які зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва у Києві. Хотіла б тут зосередитися головно на трьох моментах: 1) стосунок Рубчака і його думки щодо самої групи; 2) його критична оцінка поетів-колеґ; 3) його бачення свого власного поетичного доробку, тобто його *ars poetica*.

Можливо, найбільшою несподіванкою для мене як дослідника було відкриття, що формування групи не було зовсім хаотичним чи спонтанним, а навпаки – доволі продуманим і цілеспрямованим. Цей висновок виник на підставі першого листа Рубчака до Тарнавського від 25 листопада 1955 р., де він заявив про потребу певної організаційної структури, яка допомогла б їм, молодим поетам, здобути розголос:

> Ми молоді українські письменники, мусимо держатися *разом*, ми мусимо з'єднатися нерозривним перстнем дружби, бо одинцем пропадемо безслідно. Маю надію, що Ви усвідомили безнадійність нашої ситуації. Коли ми ще поживемо на еміграції десять–п'ятнадцять років, у нас взагалі не буде ніхто писати українською мовою. Українська культура переживає тепер *страшну* кризу і вона справді стоїть перед, пробачте трафаретний вислів, останнім «бути чи не бути». Влизько, Хвильовий, М. Куліш і інші прекрасні люди згинули за неї, ми не сміємо її занапастити. Наше завдання – врятувати її. Напевно завважуєте, наші «старші» культурні діячі зовсім не цікавляться нами, ніхто й не плюне в наш бік (говорю загально і не особисто вживаю слова «наші»). Ми мусимо виробити собі власну плеяду критиків, власні публікації, навіть власні видавництва. Ми мусимо об'єднатися в якусь формальну організацію, тоді в нас буде й сила. Інакше – «капличка»! Речі, які ми друкуємо в усяких «Студентських Словах», «Смолоскипах», додатках, сторінках, пів-сторінках, журнальчиках й інших псевдо-публікаціях, одразу ж безслідно пропадають, ніби затоплюються в трясовинні. Коли ми не будемо мати здібних критиків, *культурних* критиків, із знанням новітнього мистецтва, ми будемо «початківцями» й «адептами» до сорока п'яти років нашого життя. Про нас всякі кооператори і колишні вчителі народніх шкіл писатимуть такі безстидні дурниці, як тепер пишуть про Андієвську.

[14] Див. Maria G. Rewakowicz, *Literature, Exile, Alterity: The New York of Ukrainian Poets* (Boston: Academic Studies Press, 2014).

> Ми сьогодні не можемо бути «чистими» поетами, пишучи «в шухлядку», пишучи «може, майбутнє покоління видасть». Ми мусимо використати наші таланти в боротьбі за українське мистецтво з обставинами чужини й з глупою провінційною просвітянщиною своїх[15].

Тому нічого дивного, що три роки пізніше, 12 січня 1959 року, він пише Тарнавському:

> Як Ви смієте питати мене, чи я хочу бути в Вашій групі!!! А як інакше? Для мене це велика шана й честь. Далі, як смієте питати, чи хочу друкуватися в журналі [йдеться про «Нові поезії» – *М. Р.*]? Можливо, прийдеться писати 150 рядків 22 січня опівночі, а в журнал такий, як оцей, таки попаду! Маю готову одну поему приблизно на 40 рядків і один сонет, який мені обов'язково треба ошліфувати. Серйозно говорячи, я таки не знаю, чи «втну» аж 150 рядків. Знаєте, мої поезії – мініятюрні, і для мене 150 рядків це вже збірка. Але на 80 розраховуйте. В Кореї я не написав ні рядка, а передрукувати речі якось не пристойно. В кожному випадкові до 23 січня якось впораюсь, і чекайте від мене матеріялів[16].

Раз встановлення групи стало доконаним фактом, Рубчак дуже турбувався про її успіх і не раз журився та нарікав у листуванні, що групу не ооцінюють як слід. Наприклад, після виходу першого числа «Нових поезій» у листі від 4 серпня 1959 року він так писав до Бойчука:

> А рецензії на журнал таки немає [йдеться про «Нові поезії». – *М. Р.*]. Уперто іґнорують нас – систематично й послідовно. Насувається думка: що буде, коли ми зіґноруємо їх і всі почнемо писати по-англійськи? Що вони зроблять тоді? Ідіоти не уявляють, що вони просто не можуть собі позволити на те, щоб нас іґнорувати – вони аж такого широкого вибору не мають. Але що зробиш?
>
> Що творить Нью-Йоркська богема? Десь під осінь вийде багато збірок: Жені, Тарнавського, Твоя (драма), можливо, я з своєю збіркою щось зроблю. В мене вона «застигла» – мені взагалі тепер важко працювати – на праці багато роботи, особисті справи всякі заважають, а до того – літо, жахлива спека, просто жити не можна. Думав, що напишу щось на вакації, але їздив і нічого не написав. Мені приємно, що Ти можеш так добре працювати.
>
> Яка Твоя думка про статтю Лесича в «Листах» [«Листах до приятелів». – *М. Р.*]? Те, що він сказав про Тебе, не має ніякого сенсу [...] я взагалі не зрозумів, про що йому йдеться. Щодо мене,

[15] Архів Юрія Тарнавського. Бібліотека рідкісних книг і рукописів Колумбійського університету, Нью-Йорк.
[16] Ibid.

> я йому мушу признати трохи рації. В мене є «заморожені» місця – тому я здержуюся з збіркою – хочу їх «відморозити». Назагал, стаття не погана – бо вона – не пеан. Пеани нам тільки пошкодять[17].

У 1960-х роках, особливо після публікацій шістдесятників у діяспорній пресі, перед Нью-Йоркською групою ще гостріше постало питання, як привернути увагу до своєї творчости. Тому виникли дебати на тему, чи займатися виключно поезією, чи поширювати жанровий діяпазон. Ігор Костецький, наприклад, намовляв молодих поетів вдаватися до теорії і обґрунтовувати естетично свою творчість. У листі до Бойчука від 21 лютого 1963 року Рубчак пише про поради інших важливих на той час літераторів:

> Маланюк, може, і має рацію, коли говорить, щоб усі ми займались писанням майже виключно поезії, бо рідко буває, щоб інші «endeavors» поета принесли йому щось корисне. В переважній більшості випадків поет тільки витратив свій дорогий час. А Барка говорить цілком навпаки, кажучи, щоб ми зосереджувались і на других жанрах, бо виключне зосередження на поезії приводить до засушення інспірації, а то й до цілковитої імпотенції. Хто його знає…[18]

Але Рубчак також часто впадав у песимістичний настрій і вже в ранніх 1960-х був готовий поховати групу. Ось фраґмент його листа від 25 вересня 1962 року до Тарнавського:

> Як бачиш, наша література на еміґрації щораз більше підупадає. Прошумів легенький вітер Нью-Йоркської Групи, і ніхто більше нічого «спектакулярного» не робить. […] Так. Формативний період НЙГ пройшов, а з ним молодече захоплення, новизна, вірші в УЛГ [«Українська літературна газета». – *М. Р.*] і безвідповідальна молодість. Тепер кожний з нас виробив собі літературне обличчя, кожний з нас вже тепер щось значить для інтеліґентних українців, кожний вже є в повному розумінні цього слова індивідуальним письменником. Аж тепер починається фактична боротьба – закріплення, утривалення всього того, що ми почали, за що боролись і на що сподівались. Сповнений ностальґією, прочитав я деякі річники УЛГ. Наші початки – всіх без вийнятку – були далеко цікавіші, ніж безпосередня наша літературна сучасність. Принаймні, як це виглядає українському читачеві. Твоє прізвище цілком зникло з журналів. Васильківська також не друкує нічого. Андієвська робить репутацію літературними скандалами. Я нічого

[17] Архів Богдана Бойчука. Бібліотека рідкісних книг і рукописів Колумбійського університету, Нью-Йорк.
[18] Ibid.

серйозного не роблю. Один Бойчук приготовляє збірку. (Як справа з Васильківською? Треба до неї написати.) А ми тепер дуже потрібні. Не так еміґрації (а їй ми також потрібні!), як молодим поетам в Україні, що їхню прекрасну працю ми мусимо піддержати своєю працею тут. І тоді може народитися якийсь тяглий процес нової української літератури. Особливо потрібний... Ти. Не тільки тому, що Ти дуже добрий письменник, але також і тому, що Ти найбільш сучасний з нас – Твої речі найактуальніше, найбезпосередніше відбивають добу, що в ній живемо. М. Лебідь казав мені, що багато молодих українців з України має нагоду бачити «Сучасність». Треба, щоб вони читали Твої речі!

Напиши свої думки не так про НЙГ (вона вже майже не існує, бо потреба її перецвіла), але про дальшу долю її індивідуальних членів[19].

У тільки що процитованому листі Рубчак підкреслює важливість доступу діяспорної літератури для читачів в Україні, але згодом, у половині 1960-х років, він з огірченням заявить, що діяспорні критики більше цікавляться і цінують поетів України, як своїх на еміґрації. Це він висловив у листі до Бойчука від 10 квітня 1965 року:

Які Твої погляди на наслідки культобміну? Якийсь кошмар вийшов з цього всього. Справжня відьомська кухня. В усякому випадку, большевики скористали з цього всього більше, ніж хто-небудь міг сподіватись. На Україні робляться цікаві речі. Я маю доступ до «Дніпра», «Жовтня», «Зміни» та «Вітчизни» і читаю їх реґулярно. Особливо критично-теоретичні статті дуже сильні та вільні. Там відкриваються двері навстіж, і якщо їх хтось не здушить, ситуація буде в багатьох відношеннях цікавіша, ніж у двадцятих роках. Чи Ти коли задумувався над ролею нашої групи в цьому їхньому ренесансі? Просто цікаво, чи взагалі про нас хто чув. Цікаво б зустрітись з Коротичем. Шкода, що я не в Вінніпезі, а то був би з ним принаймні тиждень.

Що думаєш про майбутнє нашої групи? Все чомусь розлітається. Та й є причини. Очі всіх звернені на Україну, і про нас забули цілком. Похоронили та й все. Я часом запитую себе, чи взагалі варто продовжувати писати по-українському... Нам просто створено штучну смерть. Кошелівець та Костецький, та Лавріненко рішили одного дня, що НЙГ не виправдала своїх завдань, що вона скінчена та що нічого з неї не буде, і почали бавитись поетами на Україні.

Все це шкодить не так нам, як тим, що щойно починають. Незавидна доля Коломийця, Царинника, Коверка... Вони вже цілком не мають на що опертись. В теорії можна б говорити, що все це кінець-кінців загально-національна, українська література, що

[19] Архів Юрія Тарнавського.

> і Коверко, і Калинець – одне. Це зрештою правда. Але практично справа виглядає трохи інакше. Калинець має за собою 40 мільйонів читачів плюс еміґрацію. Коверко не має нікого, бо та горстка еміґрантів, що мусіла б ним піклуватись, з висолопленими язиками тягнеться до України. Виходить, що нам треба перестати писати взагалі, а активно піддержувати поетів в Україні. Бо навіть крихітку тієї уваги, що її ми мали на еміґрації, ми втратили в користь материка[20].

Ще одна подібна реакція в мінорному ключі в листі до Віри Вовк від 25 вересня 1962 року:

> Прикро дивитись, як поволі відходять від літератури деякі дуже цікаві індивідуальності. Юрко Тарнавський по-українському вже майже нічого не пише. Так само втихла Женя. Безперечно, двоє високих талантів. Боюсь, що обоє вони зражені цим, що їх останні збірки були просто зігноровані їхньою критикою. І ще боюсь, що навіть їх тихий відхід залишиться непоміченим. Тих кілька людей, що читає поезію, тепер так «зааферовані» молодими поетами в Україні, що нікого більше не помічають. Безперечно, поява їх велика й несподівана. Але в порівнянні з нашим прийомом їх прийом дуже непропорційний, особливо коли дивитись на те, що ні один з них ще не осягнув і частини віртуозности (говорю не про «світогляд», теми, національний дух – а віртуозність) Вашого верлібру і образности, ритміки й образности Жені, тонкої техніки Емми, великоміського патосу Тарнавського[21].

Ці уривки з листів виразно унаочнюють тісну пов'язаність Рубчака з Нью-Йоркською групою і його глибоку турботу за її існування та літературне функціонування.

Другою тематичною стихією Рубчакових листів є думки з приводу публікацій окремих збірок своїх колеґ. Він захоплюється творчістю поетів групи, але притім не оминає і критичних завваг. Найбільш критично Рубчак оцінює поезію Бойчука, а водночас і схвалює її. Ось промовистий відгук на появу Бойчукової збірки «Спомини любови» в листі від 15 квітня 1963 року:

> Вчора вперше прочитав Твою збірку. Абсолютно не можна порівняти її з «Часом болю» чи «Земля...» – Ти дуже виріс! Особливо в метафорі – деякі метафори роблять просто приголомшуюче враження. Це не тільки важлива позиція в Твоїй власній бібліографії, але і в розвитку української еміґраційної літератури взага-

[20] Архів Богдана Бойчука.

[21] Архів Віри Вовк. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Київ.

лі. Проте в збірці є поважні недоліки. Особливо в чисто формальних аспектах. Я знаю, що американці, і поляки, і французи захоплюються тепер «casual rhyme» (весна – стара і інші такі асонанси). Може, воно й добре, але до мене ніяк не промовляє. Українська і російська мова така багата евфонічно, що аж «гріх» не ввести чогось більш експериментального, цікавого, збуджуючого. Подекуди Ти робиш прекрасні знахідки – але подекуди ставишся до рими занадто недбало. Американці, поляки (Ґроховяк особливо), французи роблять так, бо вони вичерпали майже всі можливості. Проте деякі російські і українські поети (Маяковський, Тихонов, Пастернак, Барка, Емма, Лесич ... Рубчак (?) ...) показують нам, скільки східно-европейські мови ще таких можливостей мають.

Ритм Твій дуже добрий, дуже індивідуальний. Але старайся робити його ще більше інтересним, ще більш «jazzed up». Я цього не можу робити через скуту форму моїх речей, але Ти маєш настільки вільний ритм, що можеш дійти до дійсно прекрасних експериментів. Твій «tour de force» – як Ти це сам знаєш – метафора. Попри красу і силу більшості з них, Ти часом будуєш метафору для свідомого «відчуження», і тоді вона виходить трохи штучно[22].

А ось ще один відгук на Бойчукову поезію, в листі від 24 липня 1963 року, тим разом на збірку «Вірші для Мехіко» (вочевидь, Рубчак читав її в рукопису, бо сама збірка з'явилася у 1964 році):

Вибач, що так довго не писав. Твої «Вірші для Мехіко» мають, без сумніву, найкращі речі, що Ти досі написав. Подобається перш за все спряженість, зосередженість тих речей, що вигідно відрізняється від деякої розтягненості, часом здається навіть млявої розтягненості, в дечому з Твоєї попередньої творчости.

Дуже приємно вражає Твоя робота над римою. Хоч ще є – прости за щирість – мистецьки цілком безвартісні (бо не музикотворчі) консонанси типу «війни-черепи», «рукою-аналої» і т. д., такі речі як «наврочило-намоченим», «знеможений-заворожена», «скронь-голубінь» – цілком серйозні поступи Твоєї творчої лябораторії. Так само внутрішнє звукове оформлення далеко краще від попередніх речей. Щодо ритму, зосередженість, що про неї я говорив угорі, походить від більшої його систематизації і впорядкованости. Вірші Твої, я думаю, виграють на строфічній організації. «Тахсо», наприклад, чудовий модерний строфічний вірш.

Щодо образів, вони завжди були в Тебе сильні. Тут також трапляються перлини, особливо в «9», який мені дуже сподобався. Також подобається, що Ти пристосовуєш образи до інструментовки – «гусли голоси»[23].

[22] Архів Богдана Бойчука.
[23] Ibid.

Рубчак з особливою пошаною ставився до поезії Тарнавського, але навіть в оцінці його творів він не оминав критичних зауваг. Ось реакція Рубчака на першу збірку Тарнавського «Життя в місті» в листі від 30 червня 1956 року:

> Дуже дякую за збірку і за листа. Читати Вашу збірку було справді переживанням. Кожний вірш, кожний образ залишив у мене враження. Особливо сильно врізалася в пам'ять чудова поема «Flores para los muertos», яка – коли б українці розуміли літературу – стала б одним з найкращих поетичних творів молодого покоління. У *цивілізованих* людей з Вашою збіркою носився б кожний студент – кожна людина, яка цінить поезії. Запевняю Вас, що в цивілізованих людей Ваша збірка викликала б широку дискусію, цікаві погляди і на збірку і на поезію взагалі.
>
> Збірку я поки що прочитав тільки один раз, тому говорити про знаменності чи недоліки її поки що не відважуюся. Проте скажу одне – в українській літературі Ваша поезія це щось цілком нове і досі не бачене. Це є *подих закону*, якого так потребує українська література. Прикро, що так пізно відзиваються у нас наші Аполінери, Ґарсії Лорки, Ґотфріди Бенни, Е. Е. Камінґси. Але відзиваються! І це головне! На мою скромну думку, Ви дуже схиляєтеся до еспанської і південно-американської літератури. Ваші вірші нагадують чимсь (я ще не знаю власне чим – і чи це взагалі можна пізнати!) Federico Garcia Lorca, Pablo Neruda чи Carrera Andrade[24].

Рубчак також читав другу збірку Тарнавського «Пополудні в Покіпсі» в рукопису й дуже намовляв його видати її якнайскоріше в листі від 15 серпня 1960 року:

> Також думав про «Пополудне в Покіпсі». Ти його *обов'язково* видавай. В нашій ситуації рукописів не варто «магазинувати» – тепер все-таки рішається доля української культури – і в Україні, і тут. А кожна книжка – особливо книжка такої знаменитої поезії, як Твоя, – є позицією в новій українській літературі. А з «магазинування» не буде ніякої користи ні Тобі, ні читачеві, ні станові української літератури. Мені здається, що і в цьому трохи Лаврінекової вини. Він писав мені, що дуже жаліє, що колись порадив Тобі збірки не видавати, а Ти його послухав. Він мені також радив не видавати, я також його послухав. І яка користь збірці від цього, що вона в мене пролежала один повний рік???
>
> Раз збірка готова, тяжко вже її переробляти, тяжко вертатися до неї. Вона затримує поета, який шукає доріг вперед. Треба її позбутися з організму цілком – випустити друком. З власної

[24] Архів Юрія Тарнавського.

практики знаю, що як почну переробляти щось, написане рік-два тому, завжди зіпсую, а ніколи не направлю. Прошу Тебе, видавай збірку ще цього року![25]

Рубчак познайомився листовно з Вірою Вовк відносно пізно. Перший його лист до неї датовано 28 серпня 1961 року. У цьому листі він як редактор журналу «Овид» запрошував поетку до співпраці . Декілька місяців пізніше, діставши від Вовк її «Вітражі» та «Чорні акації», одразу відгукнувся на видання. Ось фраґмент Рубчакового листа до неї від 9 грудня 1961 року:

Місяць тому я був у Нью-Йорку – бачив Юрка [Тарнавського], Б. Бойчука, Патрицію, а також Шереха, Барку, Лавриненка й Лесича. В усіх похмурий настрій, і на майбутнє української еміґраційної літератури дивляться вони не надто радісно. І в великій мірі мають рацію.

Але не цілком. Бо от вийшли «Вітражі» – чудовий твір! Я його прочитав двічі вчора вночі, а сьогодні збираюся читати третій раз. Книга ж бо вимагає кількакратного читання. Найголовніше в книзі – атмосфера духового піднесення, витворена головно героями Шардоном і Яриною з її паяцом. Казковість, піднята понад будні. І взагалі – всі герої – першорядні. Вони *живуть*, переживаючи до краю свої особисті долі. Я хотів би багато дечого сказати про «Вітражі», чого не можна сказати листом. Може, колись, у зустрічі...[26]

А тут про «Чорні акації»:

Пробачте також, що не подякував за «Чорні акації». Прийшли вони дещо пізніше, ніж «Вітражі»; вже після цього, як я написав Вам останнього мого листа. Ваша збірка дуже-дуже добра – деякі речі перечитую знову і знову. Дуже хотів би написати рецензію, але дехто – доброзичливі люди – радять молодим письменникам, особливо людям, якось зв'язаним з Нью-Йоркською Групою, не писати рецензій один на одного, бо такі рецензії майже безвартісні в очах нашого, вже й так досить упередженого, читача. Особливо накинулись на мене за мої рецензії на книжки Андієвської і Бойчука. Може, й мають рацію...[27]

Рубчак все одно писав і публікував багато критичних статтей про своїх колеґ, попри те, що був свідомий, як це могло сприйматися. Адже він був не тільки поетом, а й літературознавцем та кри-

[25] Ibid.
[26] Архів Віри Вовк.
[27] Ibid.

тиком і, безперечно, відчував на собі обов'язок реаґувати на творчість членів групи, особливо в час, коли інші їх іґнорували.

Проте найцікавішою тематично групою листів є ті, в яких він висловлює думки про свою власну творчість і поетичну лабораторію. Цікаво, що тут він далеко більше відкривався Тарнавському, ніж Бойчукові. Його перші листи до Тарнавського дуже розлогі й сповнені подробиць про його підхід до поетичного ремесла. Але спершу зацитую, як Рубчак представив себе поетично Бойчукові в листі від 2 лютого 1956 року. Треба пам'ятати, що пише 20-літній юнак:

> Дорогий друже, Бернард Шов колись сказав так: «Я людина твердих переконань, але вони в мене зміняються щодня». Дадаїсти казали, що людська голова окригла тому, щоб думки в ній могли часто змінятися свій курс. Очевидно, приклади екстремні. Але вони дещо ілюструють. Я вже Юркові Тарнавському писав про це – він також запитував, чому моя поезія така «різноманітна». Справа в тому, що я вірю в думку, що поет мусить придержуватись одного стилю. Мій стиль – пробувати різні стилі. Скажу словами Петра Холодного – «Мені вже залегко малювати. Треба змінити стиль». Коли Ви щось *опанували*, це вже не боротьба й тому вже не цікаво. Очевидно, що опанувати щось забирає дуже багато часу. Але не забувайте, що *наш час ми мусимо розподіляти в пропорції до короткого часу наших життів*. Проте я тут мушу зробити застереження: стиль в мене – це тільки зверхня маска, політура. Речі, які нуртують глибше у моїх поезіях, залишаються *засадничо* ті ж самі. Коли Ви докладно прочитаєте мої речі в «Молодій Україні», «Студ. Слові» чи «Л. Г.» [«Літературна газета». – *М. Р.*], – відразу завважите, що світогляд той же самий – світогляд (жорстоко й несправедливо пробуючи вмістити його в одній фразі) активної боротьби проти жорстокого й несправедливого окруження – у філософії т. зв. tragic activism. Дороги цієї боротьби різні – включно з ескапізмом, але ніколи з резиґнацією. Резиґнація не є говорити правду в очі.
>
> Мені приємно, що Ви кажете, що моя поезія ранить. Я пишу про людину й її окруження. Я хочу лишити по собі *рекорд життя одної людини*.
>
> Ось Вам кілька хаотичних думок про мою поезію[28].

А ось як на початку 1956 року Рубчак писав про себе й свою поезію Тарнавському :

> Ви пишете, що для Вас поезія – залишки дитинства. Я йду хронологічно навіть трохи далі назад. Я погоджуюся з романтиками у цьому: поезія це спогад з країни, в якій я був перед народженням.

[28] Архів Богдана Бойчука.

Це, очевидно, не наукове і не «логічне», але хто хоче слухати науки чи логіки?!

Бачите, я щодня формально зустрічаюся із різними літературними школами, напрямками, групами і т. д. Мені їх доводиться вивчати й про них говорити. Але я ніколи не пробував примінити який-небудь напрямок, etc. до *своєї* поезії. Я рішив у своїй поезії в першу чергу висловити *себе*, а не стиль. Це трохи зле сказано – я рішив висловити себе, не дивлячись на спосіб, в якім це робиться. Ви кажете, треба знайти себе, спитати й рішити: Хто я такий? Це ж і є поезія: питати, хто я такий і яке моє відношення до мого окруження. Рішити чи відповісти на це, здається, ніколи не можна. Тоді людина перестала би писати поезію. Але питати, хто я такий – чи консерватист чи новатор, іншими словами – у кожну хвилину свідомо хотіти себе зодягнути в якісь одні штани, – це мені не підходить. Я почуваю, що минулі покоління лишили мені багато гарних скарбів для цього, щоб я ними користувався. Коли б я їх викинув, як, напр., дадаїсти або навіть сюрреалісти, це було б самообмеження. Чому ж, вкінці, мені не спробувати всього, особливо тепер, коли я щойно починаю? Може, колись (є надія!) я остануся в одному напрямку і буду гнатися вперед. Може, це краще. Але шукання, повірте, цікавіше. Коли я пишу вірша, я ніколи не стараюсь перед тим рішити про форму. Я ніколи не думаю: «Ага, я сьогодні напишу сонета, завтра верлібром, а післязавтра витрушу кілька ронделів». У мене зміст якось сам знаходить собі форму[29].

Звичайно, перечитуючи листи Рубчака до своїх друзів із групи, можна б там вибрати ще декілька інших тематичних стрижнів, наприклад, його ставлення до еміґрації, до шістдесятників або його думки про літературу загалом. Я старалася підібрати ці моменти, які найбільше суттєві щодо ролі Рубчака в колі поетів Нью-Йоркської групи. Решта чекає на своїх дослідників.

[29] Архів Юрія Тарнавського.

Науковець і Церква: пам'яті Ігоря Скочиляса (5 квітня 1967 – 20 грудня 2020)

Ігор Гирич

Не стало історика, який був чи не найкращим знавцем історії української церкви середньовічного й ранньомодерного часу. Ігор був не просто науковцем найвищої міри, – він був людиною з палаючим серцем і незгасним вогнем у душі. Не вмів бути байдужим, заспокоюватися на досягнутому, спочивати в затишку матеріального достатку. Йому боліли наукові справи того середовища, в якому він жив. Ігор дбав про розвиток й успішність наукових інституцій, де працював, прагнув змін і процвітання Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (ІУАД), а згодом – Українського католицького університету (УКУ). Не терпів оспалости, закликав до дії, до чину. І сам так жив – чесно та віддано. Бо був людиною ідеї. Таких, як він, – одиниці серед нас.

Ігор Скочиляс був надзвичайно живою людиною. Вів перед на численних конференціях, круглих столах, симпозіюмах; умів демонструвати й популяризувати свої наукові та освітні проєкти, залучати до наукових зустрічей публічний бомонд. Любив молодь, вмів бути для неї цікавим співбесідником й уважним вихователем. Кабінет зі слонової кістки зовсім не правив йому за ідеал, хоча сам він цінував спокій і можливість усамітнення за робочим столом.

Він був християнином за суттю, практикуючим вірянином. Любив людей і завжди випромінював тепло для інших. Підтримував, знаходив розуміння, надихав усіх довкола на працю. Бо кожному, хто був в аврі його особистости, присвічував Скочилясів власний приклад дієвого життя. Не випадково він поринув в освітній процес, став професором, викладачем і навчителем, проректором.

Спершу головні віхи його біографії. Народився на галицькому Поділлі – в селі Циганах на Борщівщині: вже сам цей край карстових печер і багатющих археологічних скарбів, здавалося, визначав дальший шлях дослідника-історика, а багатий на потужну краєзнавчу традицію Борщівський музей і доба національного відродження на зламі 1980–1990-х років зумовлювали громадську активність. 1992 року Скочиляс став редактором (спільно з

Михайлом Сохацьким) одного з найкращих музеєзнавчих і історико-краєзнавчих журналів «Літопис Борщівщини», де вмістив чимало своїх праць, надзвичайно різноманітних за тематикою і хронологією – головно розвідок із церковної історії краю і громадсько-політичного життя XIX – початку XX століть. 1991 року Ігор з відзнакою закінчив Львівський державний університет ім. І. Франка й почав працювати в Державному архіві Тернопільської области. Невдовзі починається львівський період життя історика. Впродовж 1993–2012 років він пройшов шлях від провідного археографа до провідного наукового співробітника Львівського відділення ІУАД на чолі з Ярославом Дашкевичем, увійшовши до ґрона науковців, як-от Андрій Ґречило, Мирон Капраль, Галина Сварник, Ірина Скочиляс, Ярослав Федорук, Надія Халак, які становили джерелознавчу школу Дашкевича.

У 1992–1996 роках він є членом редколеґії органу Львівського відділення ІУАД – періодичного збірника наукових праць «Україна в минулому». Разом із Ярославом Федоруком, а згодом і Мироном Капралем під керівництвом Ярослава Дашкевича було підготовлено дев'ять випусків видання.

З 1990-х визначилася орбіта наукового інтересу Ігоря Ярославовича – церковна історія України, і він почав співпрацювати з Інститутом історії Церкви УКУ (в 1996–2007 роках як науковий співробітник), а з 1999-го – викладати на катедрі церковної історії УКУ, того ж таки року захистивши кандидатську дисертацію «Протоколи генеральних візитацій Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело» зі спеціяльности «джерелознавство, історіографія та спеціяльні історичні дисципліни» (науковий керівник Дашкевич), а вже 2001-го – докторську «Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус».

2010 року Скочиляса обирають деканом гуманітарного факультету УКУ, в 2013–2015 роках він виконує обов'язки завідувача катедри нової та новітньої історії України, а 2015-го стає професором цієї катедри й 2016-го – проректором із наукової роботи.

У церковно-історичній царині Скочиляс, хоча й вивчав і видавав малознані та широко не використовувані джерела, передусім візитації, все ж був не фактографом, а істориком-концептуалістом, що розглядав українську Церкву на тлі глобальних соціокультурних процесів і формування ментальних орієнтирів як кліру, так і ширшого загалу. Він мав власну ориґінальну візію розвою церковного життя на правобережних і західних теренах України від києво-руських часів до кінця XVIII століття й, згідно з Наталею Яковенко, вперше в національній історіографії «зумів поєднати еклезі-

яльний підхід до вивчення релігійної сфери життя, властивий церковним історикам, із аналізом соціокультурних аспектів, які досі належали до компетенції світських науковців»[1].

Скочиляс ствердив існування протонаціональної ідентичности мешканців України в ранньомодерний час на підставі специфічної конфесійної свідомости, що стало новим словом у культурно-антропологічному прочитанні українського минулого. Якщо історики старої народницької та державницької шкіл українську ментальність пов'язували з формуванням окремішніх культурно-етнографічних рис українського народу, функціонуванням еліт або з місцевою державною традицією, то Скочиляс саме релігійне життя й Церкву вважав тими ключовими чинниками, що творили ту протонаціональну ідентичність упродовж століть від постання руської князівської держави до перемоги римо-католицтва й заникання тяглости Київської церкви в часи кризи Речі Посполитої, розборів Польщі та гонінь московського православ'я й російського уряду на унійну церкву. Якщо стара національна історіографія (насамперед Михайло Грушевський) головну увагу приділяла феноменові козацтва як суспільної потуги, що рятувала українську ідентичність від асиміляції, то Скочиляс силою, яка в добі бездержавности тримала народ при своїх національних традиціях, уважав церковну організацію. Мало того, саме вона на ділі забезпечувала органічну єдність народу й чільної церковної верстви, підтримувала соціяльний мир і запобігала громадянським катаклізмам, що розділяли б суспільство й нищили його органічність.

Власне цим можна пояснити сентимент Скочиляса до позитивної історії Речі Посполитої, в якій та візантійська традиція Київської церкви успішно існувала. Якщо стара історіографія вбачала в цьому утворенні суто польську національну державу, то Ігорю Ярославовичу йшлося все ж про державу чотирьох народів: поляків, литовців, українців і білорусів, які мають рівні права на

[1] Н. Яковенко, «Церква та соціорелігійна культура як поле новаторства в дослідженнях Ігоря Скочиляса», у кн.: *Ігор Скочиляс: Бібліографічний покажчик*, упоряд. Іван Альмес та Юліана Татьяніна (Львів: Вид-во УКУ, 2017), 14–22. За словами самого Скочиляса, «[в] українській, значною мірою, в західній світській історіографії релігію та організаційні структури християнської церкви розглядали зазвичай як середовище для продукування й циркуляції секулярних ідей. Натомість церковні історики і богослови цікавилися насамперед канонічними і, рідше, політичними аспектами функціонування християнських конфесій, мало звертаючись до тісно пов'язаних з релігією сюжетів культурної і соціальної історії» (І. Скочиляс, «Київське християнство та унійна традиція: десятилітня програма церковно-історичних студій (2012–2021 роки)», *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник* 1 (2012): 804–813).

її культурну спадщину. Тому й не був близьким історикові патос національної конфронтації, що не лише порушила світський мир у середовищі шляхти, а й спричинилася до загибелі тієї візантійської «Аркадії» – української Церкви, яка поєднувала дотримання традицій православ'я з прихильним ставленням до певних окцидентальних новацій, привнесених Берестейським собором. Звідси й спроба Ігоря шукати взаєморозуміння та підтримки серед польських дослідників Церкви східного обряду, а також серед істориків кола Наталі Яковенко, яка протиставляє свою візію козакофільському напрямові в сучасній українській історіографії. І такий Скочилясів підхід, безперечно, виявився вельми плідним, бо виводив українську історію зі сфери самих лише суспільно-політичних протистоянь у культурну сферу духу української селянської нації, яка свою свідомість уґрунтовувала традиціями християнської релігії та церковного життя. Можна сказати, що Скочиляс відкрив християнську ментальну тяглість української нації, що, як стрижень, тримала різні етапи української історії: князівські часи, литовсько-польську добу, козацький період, початок Нового часу. Він стверджував, що галицькому християнству аж до другої половини XVIII століття, коли почалося конструювання ранньомодерних уявлень про минуле, властива тяглість сприйняття київського сакрального простору, якій не заважали ні державні кордони, ні нове – православно-унійне – розділення церков. Тим-то творення модерних націй в Європі на зламі XVIII–XIX століть застало в Україні патріярхальне суспільство, що вело свою національну свідомість від київських князів і візантійської руської церкви.

У сенсі виокремлення Церкви як ключової організації, що тримала ціннісні прояви соціюму, його культури, мови, ментальности, думки Скочиляса загалом збігалися із засадничими візями істориків греко-католицької церкви XX століття Степана Томашівського, Миколи Чубатого, Теофіля Костуби, Йосифа Скрутеня та ін. З усіх суспільно-культурних інституцій українського народу, що утримували органічну єдність нації, ці історики виокремлювали передусім західноукраїнську церкву та її ієрархію. Проте Скочиляс не сприймав українську церкву як продукт західної римо-католицької цивілізації – він був прихильником історіософської позиції митрополитів Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого, які прокладали шлях орієнтальній настанові в УГКЦ й шукали порозуміння з православною церковною традицією Великої України.

Скочиляс був переконаним адептом ідеї Київської церкви – ідеї єдности між традиційним православним і унійним християнством. Тодішній ректор УКУ, історик о. Борис Ґудзяк (нині – митрополит

УГКЦ, голова Філадельфійської архиєпархії в США) у своїй візії відзначав кризу візантійського християнства в Україні XVI століття, що її подолати мав Берестейський унійний собор. Ігор же акцентував на безперервному триванні традиції візантійської церкви у Західній і Центральній Україні. Унія не змінила споконвічного церковного звичаю, попри конфесійну переорієнтацію на Рим. Київська церква зберігала вірність східному обряду, а отже, на ділі залишалася єдиною органічною структурою і в поунійні часи, надто коли брати побит білого духівництва і парафіяльний люд.

Скочилясові праці саме тому мали не лише наукове, а й засадниче суспільно-політичне значення, давали важливий інтелектуальний матеріял для діяльности греко-католицької церкви, фактографічні підстави для випрацьовування ідеології її поступу. Тому Скочиляса можна вважати певною мірою одним із ідеологів сучасного розвитку греко-католицької церкви в незалежній Україні.

Скочиляс був палким прихильником джерельного прочитання церковної історії. Він почав публікувати візитації різних єпархій греко-католицької церкви й плекав амбітний план видання церковних джерел, розкиданих по різних сховищах України, Росії, Польщі, Італії. В повоєнний період таку титанічну працю здійснив проректор Української папської колегії св. Йосафата в Римі о. Атаназій Великий, оприлюднивши 50 томів «Analekta» – серії джерел до історії української церкви з ватиканських архівів. Проте о. Атаназію на його труди Бог відвів набагато більше часу – понад 30 років.

За своє порівняно коротке життя Ігор встиг зробити в науці дуже багато. Він випустив близько трьохсот[2] наукових, науково-популярних і джерелознавчих публікацій, упорядкував і підготував до друку до десятка джерельних видань[3]. Саме цим працям – на думку фахівців, взірцевим археографічним публікаціям із огляду як на від-

[2] За покажчиком 2017 року Скочиляс мав близько 250 позицій праць (див. прим. 2). Ірина Скочиляс нині готує оновлену версію покажчика, де буде враховано публікації 2017–2020 років.

[3] Поміж іншого: Ігор Скочиляс, *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія*, т. 2: *Протоколи генеральних візитацій* (Львів: Вид-во УКУ, 2004), ccviii+512 с.; *Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть*, упоряд. та істор. нарис І. Скочиляса (Львів: Вид-во УКУ, 2006), cxliv+464 с.; Ihor Skochylas, *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej. Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. 4 (Lublin: IEŚW, 2008), 176 s.; *Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: Книга протоколів та окремі описи*, заг. ред. та істор. нарис А. Ґіля, І. Скочиляса; упоряд. А. Ґіль, І. Макевич, І. [Я.] Скочиляс, І. [Б.] Скочиляс (Львів; Люблін, 2012), cxl+282 с. тощо.

творення текстів, так і на кондиції науково-довідкового апарату, – Скочиляс завдячує своє наукове ім'я. Академічна спільнота високо оцінила також його монографії, зокрема «Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст.: За матеріялами Володимирського собору 1715 року» (Львів, 2008) і «Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус» (Львів, 2010), як і написані в співавторстві з Анджеєм Ґілем «Przed wielkim podziałem: Prawosławna metropolia kijowska do 1458 roku» (Lublin; Lwów, 2013); «Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси» (Львів, 2013) і «Kościoły Wschodnie w państwie polskolitewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia kijowska w latach 1458–1795» (Lublin; Lwów, 2014). А ще чимало Ігоревих розвідок далі залишається в рукописах.

Ще від часів «Літопису Борщівщини» Скочиляс зажив слави неперевершеного наукового редактора. В його доробку кілька періодиків, збірників статтей, окремих монографій тощо. Редаґував він й один із найавторитетніших фахових збірників із церковної (й не тільки) історії «Ковчег», і монографії Василя Вериги та Сергія Горіна, активно долучався до публікування творчої спадщини вчителя – Дашкевича, матеріялів всеукраїнської мазепинської конференції, наукових видань, присвячених річницям митрополитів Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого. За Скочилясової редакції в УКУ виходив збірник наукових праць «Acta studiosa historica».

Ігор Ярославович був учасником цілого ряду дослідницьких програм закордонних наукових центрів Польщі, Італії, Канади, США. Його багату творчу спадщину й далі публікуватиме видавництво УКУ. Можна сподіватися, що невдовзі з'явиться й книга пам'яти, присвячена цій винятковій постаті, буде зібрано спогади про нього, надруковано невидані праці… Ігор Скочиляс завжди залишиться серед нас, бо лишиться назавжди справа його життя.

Хроніка

Пантелеймон Куліш – 200 років: хроніка подій

Вшанування Пантелеймона Куліша у 200-ту річницю від дня його народження в Україні розпочалася за рік до ювілейної дати. Навесні 2018 року депутат Верховної Ради України Ігор Молоток за підтримки керівників найбільших фракцій звернувся до парламенту з проєктом Постанови «Про відзначення 200-річчя з дня народження Пантелеймона Куліша», який розробив Центр дослідження життя і творчости Пантелеймона Куліша при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Верховна Рада України схвалила Постанову 19 червня 2018 року.

Першим пунктом Постанова декларувала: «У серпні 2019 року урочисто відзначити 200-річчя з дня народження Пантелеймона Куліша». Далі йдуть рекомендації, адресовані Кабінету Міністрів України: «у місячний строк з дня прийняття цієї Постанови утворити організаційний комітет з підготовки та проведення заходів щодо відзначення на державному рівні 200-річчя з дня народження Пантелеймона Куліша за участи Центру дослідження життя і творчості Пантелеймона Куліша при Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, представників громадських організацій, органів місцевого самоврядування та виконавчої влади» і «у місячний строк з дня утворення зазначеного організаційного комітету розробити та затвердити план заходів щодо підготовки та відзначення на державному рівні 200-річчя з дня народження Пантелеймона Куліша». У плані заходів передбачалося «проведення урочистостей з нагоди відзначення 200-річчя з дня народження Пантелеймона Куліша у столиці України – місті Києві за участи представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, науковців, делеґацій з областей, а також урочистих заходів в обласних та районних центрах, населених пунктах, пов'язаних із життям Пантелеймона Куліша»; «проведення науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів, інших тематичних заходів, присвячених творчій та культурно-громадській діяльності Пантелеймона Куліша»; «проведення тематичних культурно-мистецьких заходів, зокрема всеукраїнських і регіональних виставок у музеях України, бібліотечних та архівних установах із головною виставкою в Національному музеї Тараса Шевченка»; «показ на телеканалах документальних фільмів про життя та діяльність Пантелеймона Куліша»; «забезпечення в установленому порядку фінансування заходів,

спрямованих на підготовку та відзначення 200-річчя з дня народження Пантелеймона Куліша»; «здійснення підготовки та видання, використовуючи науково-кадровий потенціал Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України у співпраці з Українським науковим інститутом Гарвардського університету та Науковим товариством імені Шевченка в Америці, повного зібрання творів Пантелеймона Куліша у 35 томах»; «проведення ремонтно-реставраційних робіт в історико-меморіальному музеї-заповіднику "Ганнина Пустинь" та музеї Пантелеймона Куліша при Шосткинській міській бібліотеці імені Л. Толстого з виділенням коштів для придбання експонатів та поповнення фондових колекцій»; «вивчення стану об'єктів, що знаходяться в Україні, які пов'язані з ім'ям Пантелеймона Куліша, вжиття в установленому порядку заходів щодо їх збереження»; «оголошення конкурсу та забезпечення спорудження у 2019 році пам'ятників Пантелеймону Кулішу на його батьківщині в смт Воронежі Шосткинського району Сумської області та в місті Києві»; «створення Київською міською державною адміністрацією в установленому порядку музею Пантелеймона Куліша в місті Києві». Було також висловлено рекомендації Полтавській обласній державній адміністрації, Полтавській обласній раді, Сумській обласній державній адміністрації, Сумській обласній раді, Чернігівській обласній державній адміністрації, Чернігівській обласній раді «подати до організаційного комітету з підготовки та проведення заходів щодо відзначення на державному рівні 200-річчя з дня народження Пантелеймона Куліша пропозиції щодо здійснення відповідних заходів». Рекомендовано Державному комітету телебачення і радіомовлення України «організувати тематичні теле- і радіопередачі, присвячені життю і діяльності Пантелеймона Куліша, та сприяти висвітленню державними засобами масової інформації заходів, що проводитимуться у зв'язку з відзначенням 200-річчя з дня його народження». Запропоновано Національному банку України «виготовити і ввести в обіг ювілейну монету, присвячену 200-річчю з дня народження Пантелеймона Куліша», а публічному акціонерному товариству «Укрпошта» – «видати серію поштових марок, присвячену 200-річчю з дня народження Пантелеймона Куліша».

Переважна більшість цих рекомендацій залишилася на папері. Держава в особі Міністерства культури (тодішній міністр Євген Нищук) та його сектора організації державних подій (тодішній керівник Вікторія Шевельова) цілковито усунулися від наміру відзначати Кулішевий ювілей. Спроба «достукатися» до першого віцепрем'єр-міністра Степана Кубіва через його радників, з якими Михайло Ратушний (голова Української всесвітньо-координаційної ради) і Олесь Федорук зустрілися у грудні 2018 року, також виявилася безуспішною. Почасти це можна зрозуміти: політикум готувався до президентських виборів, а вже наступного, 2019 року, був цілковито поглинутий владними ме-

таморфозами, коли на зміну президенту України Петру Порошенку та його команді прийшов Володимир Зеленський зі своїм оточенням. Аналогічно «не пощастило» й Тарасові Шевченку з відзначення його 200-літнього ювілею, коли 2014 року Росія, розв'язавши неоголошену війну з Україною, анексувала Крим й захопила Донбас, і всі зусилля нації були спрямовані на стримування аґресора і мілітарно, і за допомоги міжнародної дипломатії.

Провісником, «першою ластівкою» майбутнього відзначення Кулішевого ювілею був спеціяльно організований у рамках IX конґресу Міжнародної асоціяції україністів, що відбувся 25–28 червня 2018 року в Києві, круглий стіл «Життя і творчість Пантелеймона Куліша». З доповідями виступили: Андрій Даниленко («Куліш про мову і про мову Куліша»), Василь Івашків («Недрукована передмова Пантелеймона Куліша до збірника фольклорної прози»), Олесь Федорук («Стан, проблеми і перспективи видання Повного зібрання творів Куліша»), Лариса Похила («П. Куліш і М. Драгоманов у їх недрукованому листуванні»), Олександра Тоїчкіна («Тема украинского казачества в творчестве П. А. Кулиша»), Галина Тимошик («П'ятикнижжя Мойсея в перекладі Пантелеймона Куліша. Аналіз рукописних джерел»), Ірина Брижіцька («До історії тексту оповідання П. Куліша "Пан Мурло"»), Наталія Міллер («Нові матеріали до життєпису П. О. Куліша (воронізький період)»), Віктор Гуменюк («Кримські образи і мотиви в поетичній творчості Пантелеймона Куліша»), Тетяна Дзюба («Концепція розвитку української літератури П. Куліша»), Віктор Терлецький («Микола Василенко як дослідник життя і творчості П. Куліша»). Окремі доповіді було опубліковано в збірнику: *IX Міжнародний конгрес україністів. Літературознавство. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)* (Київ, 2018), 432 с. (див. https://is.gd/VI7Mum).

Ювілейний рік Куліша відзначили науковими конференціями, круглими столами, виставками в бібліотеках, архівах і музеях (Музеї книги і друкарства України, Національному музеї літератури України, Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського, Сумському обласному краєзнавчому музеї та ін.), святковими урочистостями на батьківщині Куліша (Воронежі та Шостці) та місцях його проживання й останнього спочинку (на його хуторі біля Борзни, де тепер діє Чернігівський обласний історико-меморіяльний музей-заповідник П. Куліша «Ганнина Пустинь»), встановленням пам'ятника в селищі Вороніж, випуском ювілейної монети й поштової марки, науковими й популярними виданнями.

Хронологічно першою подією 2019 року, де кулішівська тема прозвучала на повну силу, була 39-та щорічна Шевченківська конференція в Нью-Йорку, що її організували Наукове товариство імені Шевченка в Америці, Українська вільна академія наук у США та Україн-

ський науковий інститут Гарвардського університету. Конференція відбулася 3 березня в приміщенні Українського інституту Америки, і хоч її було присвячено Шевченкові, проте, що символічно, всі доповіді стосувалися Куліша, і це був вибір самих прелеґентів без взаємного узгодження. На конференції виступили Олесь Федорук («Тарас Шевченко в Кулішевому проекті ілюстрування "Чорної ради"»), Остап Середа «Shevchenko, Kulish, and the Shaping of Ukrainian National Populism in Habsburg Galicia in the 1860s and 1870s»), Григорій Грабович («Taras Shevchenko and Panteleimon Kulish: The Reception Reconsidered»). Виступи можна переглянути тут: https://is.gd/aaizty, а також у формі публікацій в: *Бюлетень*, число 47 (2019): 4–12 (https://is.gd/aaMk1g).

У березні пройшли ще три кулішівські науково-просвітні заходи за участи Федорука: 5-го в Українському науковому інституті Гарвардського університету (Кембридж, Массачусетс) відбувся семінар із його доповіддю «The Kulish Bicentennial (1819-2019): Rethinking the Reception»; 17-го Українська вільна академія наук у США організувала у Нью-Йорку його виступ «Куліш і цензура: Вступ до проблеми. (До 200-ліття Пантелеймона Куліша)»; 28-го у рамках курсу лекцій для вчителів від Літературної лабораторії Мистецького арсеналу «Література на межі дисциплін» у Києві він прочитав лекцію «Пантелеймон Куліш: ідеї, проєкти та письмо» (https://is.gd/2cNRpK). Невдовзі – 5 травня – в УВАНі виступила й Лада Коломієць з темою «Взаємодія європейських та українських контекстів у перекладацькій шексперіяні П. Куліша».

Наймасштабнішим науковим заходом, який, по суті, не мав прецедентів у новітній історії України, був цикл міжнародних наукових конференцій «Пантелеймон Куліш – 200 років», об'єднаних єдиним задумом і спільним оргкомітетом. Ініціяторами конференцій під патронатом Національної академії наук України та Міністерства науки і освіти України виступили Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України та його Центр дослідження життя і творчости П. Куліша, Львівський національний університет імені Івана Франка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Сумський державний університет, Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя і три закордонні наукові інституції – Наукове товариство імені Шевченка в Америці, Українська вільна академія наук у США та Український науковий інститут Гарвардського університету. До участи в конференціях, які відбулися протягом травня–жовтня у Львові, Сумах, Києві та Ніжині, зголосилося майже 250 науковців. Хоча не всі з тих, хто заявили себе і були внесені до програми, взяли участь у роботі конференцій, подія отримала широкий розголос в науково-освітньому світі й, без сумніву, посилила інтерес до вивчення життя і творчости Куліша та спричинилася до популяризації його спадку.

Перша конференція з цього циклу відбулася 16–18 травня у Львівському національному університеті імені Івана Франка під назвою

«Пантелеймон Куліш: класик на терезах історії». Програма містила понад 50 доповідей (див. https://is.gd/C1GxQL). Конференцію відкрив ректор університету Володимир Мельник, учасників привітали голова Львівської ОДА Олег Синютка, директор Інституту літератури Микола Жулинський, голова Наукового товариства імені Шевченка Роман Кушнір, керівник Львівського відділення Інституту археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Мирон Капраль. Було зачитано вітальні листи від заступника міністра освіти і науки Максима Стріхи, директора Інституту української мови Павла Гриценка. З доповідями на пленарному засіданні виступили Василь Івашків («Пантелеймон Куліш "перший справді національний писатель український"»), Григорій Грабович («Кулішеве бачення Шевченка: переосмислення рецепції»), Євген Нахлік («Письменники – провідники нації: типологічні зближення І. Франка з П. Кулішем»), Олесь Федорук («Куліш і цензура. Вступ до проблеми»). Після дводенної роботи учасники відвідали музейно-просвітницький комплекс «Краєзнавча бібліотека Анатолія Недільського» у с. Скнилові Львівської обл.

Від Львова конференційну естафету перейняли Суми. Тут у Сумському державному університеті на базі катедри журналістики і філології 19–21 вересня відбулася конференція «Між хутором і світом: Культурницька місія Пантелеймона Куліша» з програмою на 80 доповідей (див. https://is.gd/hXPFyB). Учасників привітали ректор СумДУ Анатолій Васильєв, голова Сумської обласної державної адміністрації Ірина Купрейчик, проректор з наукової роботи Анатолій Чорноус, завідувач катедри журналістики та філології Олена Ткаченко, директор Інституту української мови Павло Гриценко (листовно). На пленарному засіданні виголосили доповіді: Микола Жулинський («Культурницький націоналізм Пантелеймона Куліша»), Міхаель Мозер («Складні стосунки: Пантелеймон Куліш, галичани та історія української мови»), Наталя Сидоренко («"Многозначність" Пантелеймона Куліша в оцінці української еміграції (Є. Маланюк, Ю. Шевельов та ін.)»), В'ячеслав Артюх («Історіософські ідеї Пантелеймона Куліша»; опубліковано: *Світогляд – Філософія – Релігія: Збірник наукових праць*, вип. 15 (Суми, 2020), 5–13; https://is.gd/p2Jiua), Микола Сулима («Кулішевий роман "Чорна рада" і сьогодення»; опубліковано: *Слово і час*, № 12 (2019); https://is.gd/aTdxL9), Василь Івашків («Вороніж у світі Пантелеймона Куліша»), Олесь Федорук («Недрукована рецензія Куліша 1843 року: текст і контексти»; опубліковано: *Cossacks in Jamaica, Ukraine at the Antipodes. Essays in Honor of Marko Pavlyshyn* (Boston: Academic Studies Press, 2020), 110–127; https://is.gd/gLqrDE). На третій день учасники конференції побували на малій Кулішевій батьківщині – в селищі Воронежі Шосткинського району та відвідали музей Куліша у Шостці при Центральній міській бібліотеці. Відеозвіт про роботу конференції див. https://is.gd/gmMmyq.

Завершальна конференція з циклу «Пантелеймон Куліш – 200 років» пройшла одразу в двох містах і трьох локаціях – 2–3 жовтня у Києві (Шевченківському університеті та Інституті літератури), а 4–5 жовтня в Ніжині (у Гоголівському університеті). До програми цієї конференції під назвою «Пантелеймон Куліш у культурному та інтелектуальному просторі України» ввійшло 110 доповідей (див. https://is.gd/m71mav). Пленарне засідання в конференц-залі Інституту філології КНУ розпочав ректор університету Леонід Губерський, за ним учасників привітали Микола Жулинський, директор Інституту філології Григорій Семенюк, голова Української всесвітньої координаційної ради Михайло Ратушний, депутат Верховної Ради України Ігор Молоток (який надав істотну фінансово-організаційну допомогу в організації конференції) та президент Української вільної академії наук у США Альберт Кіпа (той і той – листовно; привітання Кіпи опубліковано: *Новини з Академії,* ч. 43 (2019): 26–27). Доповіді виголосили: Тамара Гундорова («П. Куліш та ідеологія українського народництва»), Павло Гриценко («П. Куліш: виростання в мові»), Андрій Даниленко («Хто ж ближчий до народу? Великодні проповіді Василя Гречулевича в едиції П. Куліша»; увійшла до цього тому «Записок»), Микола Сулима («Тема “сліпців” у творчості П. Куліша»), Світлана Задорожна («“Вони на один сніп жали”. Т. Шевченко і П. Куліш: особистий і творчий діалог»). Частину доповідей на «київській» частині конференції опубліковано: *Літературознавчі студії: Збірник наукових праць*, вип. 1 (59) (Київ, 2020) (https://is.gd/LlYIV7). Пленарне засідання див.: https://is.gd/HP4vPc.

На «ніжинський» частині цієї конференції виступили: Василь Івашків («Фольклор у науковому та письменницькому дискурсі П. Куліша (1840–1850-ті роки)»), Павло Михед («П. Куліш про український профіль Миколи Гоголя»), Григорій Самойленко («Родинна садиба Білозерських-Кулішів як гніздо культури»), Олесь Федорук («“Повне зібрання творів” П. Куліша: стан, проблеми, перспективи»), Олександр Морозов («Прижиттєві видання творів П. Куліша в фондах бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя»), Ростислав Мартинюк («Полки Гетьманщини на історичних картах та наукові студії П. Куліша»), Євген Луняк («П. Куліш у Ніжині»), Сергій Зозуля («Використання топографічних пам’яток як засіб “приземлення” сюжету в історичному романі П. Куліша “Чорна Рада”»), Олександра Тоїчкіна («Кулішеві переклади творів Байрона»).

По завершенні конференції учасники відвідали історико-меморіяльний музей-заповідник «Ганнина Пустинь», де вклонилися могилам Куліша, Ганни Барвінок і Василя Білозерського.

Кулішеві конференції відбувалися й в інших закладах. Першим відгукнувся на подію Центр українознавства філософського факультету КНУ, який у рамках «Дні науки філософського факультету – 2019» 24 квітня провів круглий стіл «Творча спадщина Пантелеймона Кулі-

ша в контексті сучасних реалій». У його роботі взяли участь Микола Обушний з доповіддю «Україноцентрична складова у творчій спадщині Пантелеймона Куліша», Олесь Федорук («Повне зібрання творів Куліша як виклик для української науки», Жанна Янковська («П. Куліш як літературний критик: на сторожі рідного слова та національної культури»), Тетяна Шептицька («Рецепція творчості Пантелеймона Куліша в українському репресованому літературознавстві»), Тамара Усатенко («"Граматка" П. О. Куліша у контексті граматології»), Олег Чирков («Формування знань про П. Куліша та його творчу спадщину у багатомовній енциклопедії "Вікіпедія"»), Світлана Кагамлик («Пантелеймон Куліш та переклади біблійних книг в Україні»), Ірина Грабовська і Тетяна Талько («Ідейний конфлікт Пантелеймона Куліша з козакофілами у світлі українського сьогодення»), Тетяна Антонюк («Творча спадщина Пантелеймона Куліша у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»), Тетяна Воропаєва («Сучасна українська національна ідея в контексті творчої спадщини Пантелеймона Куліша»), Людмила Сорочук («Педагогічна діяльність Пантелеймона Куліша в контексті просвітництва»).

Новгород-Сіверський, де в гімназії навчався Куліш, відзначив його ювілей двома подіями: науково-популярними читаннями 5 серпня, що їх організував Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім» і Новгород-Сіверська районна централізована бібліотечна система (доповідали Анатолій Федірко – «Нові архівні документи до біографії П. Куліша», Ніна Авдієнко – «Новгород-Сіверський період у житті П. Куліша», Ірина Лобачова – «Життєпис Пантелеймона Куліша», Олена Бунак – «Пантелеймон Куліш і "Слово о полку Ігоревім"»), і VIII історико-генеалогічними читаннями «Родові таємниці Сіверянського краю», що відбуваються з ініціативи Федірка (де Кулішеві присвятили доповіді Олесь Федорук – «Роман П. Куліша "Алексей Однорог" і сіверські реалії» та Наталія Міллер – «Освітні сходинки П. О. Куліша»).

Національний університет біоресурсів і природокористування України та його Гуманітарно-педагогічний факультет 26–27 вересня провели велику міжнародну науково-практичну конференцію «Пантелеймон Куліш – громадянин, науковець, перекладач». До програми було внесено 204 доповіді, здебільшого студентські, які йшли під контролем викладачів. І цей змішаний, «комбінаторний» характер конференції надавав їй не лише наукового, а й навчально-освітнього характеру. На пленарному засіданні з привітаннями виступили ректор університету Станіслав Ніколаєнко, голова наглядової ради Микола Томенко, декан гуманітарно-педагогічного факультету Василь Шинкарук, заступник директора Інституту літератури Сергій Гальченко, викладач Інституту неофілології Поморської академії в Слупську (Польща) Пйотр Ґанцаж, президент Воронізької загальноосвітньої школи імені Пантe-

леймона Куліша Богдан Смичек. Доповіді виголосили Олесь Федорук («Стан, проблеми і перспективи кулішезнавчих студій»), Віта Гаманюк («Пантелеймон Куліш: талант перекладача художніх текстів»), Валентина Біляцька («Фольклорні модуси ліроепіки Пантелеймона Куліша»), Оксана Кравченко («Пантелеймон Куліш – життя, віддане просвітництву»), Валентина Шандра («Значення постаті Пантелеймона Куліша для нашого сучасника»), Наталія Мех («Український мислитель Пантелеймон Куліш: Аксіологічні виміри літературної спадщини»), Василь Шинкарук («Роль Пантелеймона Куліша в українському культуротворенні»), Світлана Амеліна («Переклади-переспіви Пантелеймона Куліша у перекладознавчих студіях») – див. https://is.gd/Lgy3Wo.

Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Велет українського слова» організувала й Національна академія педагогічних наук у співпраці з Інститутом педагогіки НАПН України та Інститутом літератури. Конференція відбулася 18 жовтня в Києві також із розширеною програмою, до якої було включено 59 доповідей. Після вітального слова президента НАПН України Василя Кременя, на пленарному засіданні виступили Олесь Федорук («Кулішезнавство як міждисциплінарна галузь україністики»), Микола Євтух («Освітньо-педагогічна діяльність Пантелеймона Куліша»), Михайло Бойченко («Куліш як творець національної ідеї»), Оксана Кравченко («Національно-патріотичне виховання студентської молоді крізь призму творчої спадщини Пантелеймона Куліша»), Ганна Корж («Філософська педагогіка Пантелеймона Куліша: досвід дидактичної адаптації»). За результатами конференції опубліковано збірник: *Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша): Збірник матеріалів* (Київ: Педагогічна думка, 2019).

Кулішевому ювілею були приурочені Сьомі Колессівські читання у Львівському національному університеті імені Івана Франка, що відбулися 25 жовтня. Доповіді на відповідну тематику виголосили: Василь Івашків («Фольклор у науковому й письменницькому дискурсі Пантелеймона Куліша 1840–1850-х років»), Олесь Федорук («Пантелеймон Куліш і Тадеуш Лада-Заблоцький: нездійснений проект видання українських народних пісень»), Ліля Яремко «Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров: фольклорні діалоги»).

Особливо святково й урочисто відбулося відзначення Кулішевого ювілею на батьківщині Куліша – у Воронежі та Шостці, й на Борзнянщині. У Воронежі, завдяки зусиллям місцевого клубу краєзнавців «Воронізький літописець» та її керівника Наталі Міллер, встановили пам'ятник Куліша, відкрили музейну кімнату «Кулішева світлиця» (див. https://is.gd/yrX4r7). У Шостці 7 серпня з ініціативи мера Миколи Ноги було організовано круглий стіл «Пантелеймон Куліш: погляд крізь віки», проведено XV Кулішеві читання в селі Гукове. З нагоди ювілею Міллер випустила книгу «Вороніж і вороніжці в життєтвор-

чості П. О. Куліша» (Київ, 2019), де вміщено ранні оповідання Куліша «воронізького циклу» в перекладі українською зі вступною статтею упорядниці та її коментарями, сповненими краєзнавчої конкретики.

До відзначення Кулішевого ювілею активно долучилося товариство «Знання», яке влаштувало цикл просвітницьких лекцій, удоступнених для перегляду на YouTube. Уже першу лекцію в шевченківські дні у березні Володимир Погребенник (Київ) присвятив темі взаємин Шевченка й Куліша (https://is.gd/PSfp7T). Протягом серпня–вересня лекції прочитали: Михайло Назаренко («Пантелеймон Куліш як "справжній європеєць" української культури» – https://is.gd/v0XrqZ), Петро Кралюк («Пантелеймон Куліш. Українська доля: минуле, сучасне, майбутнє» – https://is.gd/E3xIBn), Микола Жулинський («Пантелеймон Куліш і сьогодення» – https://is.gd/OR01Go), Олесь Федорук («Пантелеймон Куліш як творець модерної української культури» – https://is.gd/Y7D87q), Леся Оленівська («Ганна Барвінок і Пантелеймон Куліш» –https://is.gd/Qes8Ni).

У ювілейний рік також з'явилося багато публікації про Куліша в науковій періодиці, пресі, інтернет-виданнях. Кулішеві було присвячено серпневий випуск журналу Інституту літератури «Слово і час», де вміщено статті Євгена Нахліка, Василя Івашкова, Олеся Федорука, Михайла Назаренка, Маріани та Зоряни Лановик (див. https://is.gd/3Z5zow). У видавництві «Критика» вийшла друком книжка Олеся Федорука «Роман Куліша "Чорна рада": Історія тексту» – його докторська дисертація. Під ґрифом Київського національного університету імені Тараса Шевченка видано колективну монографію (по суті, збірник статтей) Лариси Шевченко, Станіслава Росовецького, Олени Івановської, Юлії Дядищевої-Росовецької, Дмитра Сизонова, Оксани Луценко, Станіслава Росовецького-молодшого «Пантелеймон Куліш: рефлексія з відстані у 200 років» (Київ, 2020). Програмні статті про Куліша опублікували Євген Нахлік («Світогляд Пантелеймона Куліша. До 200-річчя від дня народження», *Світогляд*, № 4 (2019): 42–57; https://is.gd/lBmJES), Василь Івашків («Пантелеймон Куліш як визначна постать історико-літературного процесу XIX століття», *Дивослово*, № 12 (2019): 33–43) та Олексій Ясь («Історичне письмо пізнього П. Куліша як предтеча консервативного проекту української історіографії початку XX ст.», *Український історичний журнал*, № 4 (2019): 61–87; https://is.gd/Bfzmmo). Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого підготувала бібліографічний покажчик «Куліш Пантелеймон Олександрович: До 200-річчя від дня народження» (Київ, 2019), який містить 2137 позицій літератури за 2002–2019 роки (див. https://is.gd/E5EeAF). Чернігівський літературно-меморіяльний музей-заповідник М. М. Коцюбинського випустив два томи листів Ганни Барвінок до Іллі Шрага (Чернігів, 2019–2020), які впорядкувала й прокоментувала Галина Степанець. Літературознавець і письменник Володимир Діброва

написав п'єсу на дві дії «Куліш» (Київ: Український пріоритет, 2019). Леонтій Носенко та журналісти 5 каналу зняли 20-хвилинний фільм «Куліш» (https://is.gd/YUHEWO). Львівський композитор Мирослав Волинський створив три пісні на слова Кулішевих віршів «Троє схотінок», «До кобзи» та «Квіти з сльозами». У креативному сучасному дизайні (авторство LLIWELL branding agency) Благодійний фонд «Культурні новації» (засновник Владислав Трубіцин) випустив Кулішів роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року».

Від 2018 року у Facebook діє численна група «Пантелеймон Куліш – 200 років», завданням якої є гуртування симпатиків творчости Пантелеймона Куліша, популяризація його ідей у суспільстві та обмін науковою інформацією.

Останнім заходом, який виявився підсумковим для ювілейного року і водночас одним із найбільш резонансних, була міжнародна конференція «Celebrating the 200th Anniversary of Panteleimon Kulish, 1819–2019», яку організували Наукове товариство імені Шевченка в Америці, Українська вільна академія наук у США, Український інститут Америки та Український науковий інститут Гарвардського університету. Конференція відбулася 17 листопада в Нью-Йорку в найпрестижнішому приміщенні української діяспори – Українському інституті Америки на 5-й евеню. Символічно, що саме тут у шевченківські дні розпочався «Кулішевий рік», і саме тут він завершився. На конференції виголосили доповіді: Григорій Грабович («Panteleimon Kulish and His Role in Ukrainian Culture»), Олесь Федорук («Кулішезнавство сьогодні: стан, проблеми і перспективи»), Анна Процик («The Influence of "Young Europe" on the Political Thought of Panteleimon Kulish and His Milieu»), Тамара Гундорова («Пантелеймон Куліш і питання українського народництва»), Василь Івашків («Фольклор у науковому та письменницькому дискурсі Пантелеймона Куліша (1840 -1850-ті роки)»), Андрій Даниленко («The Origins of Kulish's Biblical Style»), Галина Івашків «Зображення Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка в кераміці»). Доповіді Грабовича, Федорука, подружжя Івашкових опубліковано: *Бюлетень*, число 48 (2019): 2–19; виступ Гундорової ліг в основу статті, вміщеної у цьому томі «Записок НТШ-А». Всі доповіді можна переглянути на сайті НТШ-А і на YouTube: https://is.gd/NKbPzb; https://is.gd/3POhYW; https://is.gd/K81FIU.

О. Ф.

Видання НТШ-А, присвячені Тарасові Шевченку і Пантелеймону Кулішу (2005–2021 роки)

Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів: Проспект. Вступ. стаття Григорія Грабовича. Київ: Критика, 2005. 16 с.

Куліш, Пантелеймон. *Повне зібрання творів. Листи*.

Том 1, *1841–1850*, упоряд., комент. Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова. Київ: Критика, 2005. 648 с.

Том 2, *1850–1856*, упоряд., підгот. текстів, комент. Олесь Федорук. Київ: Критика, 2009. 672 с.

Федорук, Олесь і Яцюк, Володимир, упоряд. *Пантелеймон Куліш. Виставка з нагоди презентації Повного зібрання творів: Каталог*. Київ: Критика, 2006. 32 с., іл.

Яцюк, Володимир, упоряд. *Тарас Шевченко: мозаїка цілости: Каталог виставки шевченкіяни зі збірки Володимира Яцюка (Національний музей Тараса Шевченка, липень-вересень 2011 року)*. Наук. ред. С. Захаркін. Київ: Критика, 2011. 52 с.

«Гайдамаки»: Факсимільне видання. Історія книжки. Інтерпретація [у трьох книгах]:

Шевченко, Тарас. *Гайдамаки*, факсиміле. Санктпетербург, 1841. [Київ: Критика, 2013]. 132 с.

Федорук, Олесь. *Шевченкові «Гайдамаки» 1841 року: Історія книжки*. Київ: Критика, 2013. 152 с.

Грабович, Григорій. *Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і критика*. Київ: Критика, 2013. 360 с.

Грабович, Григорій, заг. ред. *Тарас Шевченко в критиці*.

Том 1, *Прижиттєва критика (1839–1861)*, упоряд. Олександр Боронь і Михайло Назаренко; комент. Олександр Боронь, Степан Захаркін, Михайло Назаренко, Олесь Федорук; стаття Григорія Грабовича; наук. ред. Степан Захаркін і Олесь Федорук. Київ: Критика, 2013. lx+804 с.;

Том 2, *Посмертна критика (1861)*, упоряд. Олександр Боронь і Михайло Назаренко; комент. Олександр Боронь, Михайло Назаренко, Олесь Федорук; стаття Григорія Грабовича; наук. ред. Олесь Федорук. Київ: Критика, 2016. l+806 с.

Дудко, Віктор. *Тарас Шевченко: джерелознавчі студії*. Київ: Критика, 2014. 416 с.

Грабович, Григорій. *Шевченко, якого не знаємо. З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета*. 2-ге вид., виправлене і доповнене. Київ: Критика, 2014. 414 с.

Боронь, Олександр. *Повісті Тараса Шевченка і західноєвропейські літератури: Рецепція та інтертекстуальні зв'язки*. 2-ге вид. Київ: Критика, 2015. 160 с.

Боронь, Олександр. *Поет і його проза: генеза, семантика і рецепція Шевченкової творчости*. Київ: Критика, 2015. 344 с.

Ковальов, Іван, упоряд. *Тарас Шевченко і царська цензура: Збірник документів*. Підготування текстів, стаття Ірини Брижіцької; комент. Ірина Брижіцька, Іван Ковальов, Олесь Федорук; наук. ред. Олесь Федорук. Відкритий архів: Матеріяли та дослідження з історії модерної української культури 2. Київ: Критика, 2015. 336 с.

Росовецький, Станіслав. *Шевченко і фольклор*. 2-ге вид., виправлене і доповнене. Київ: Критика, 2015. 480 с.

Куліш, Пантелеймон. *Повне зібрання творів. Наукові праці. Публіцистика*. Том 3, *Записки о Южной Руси*, упоряд., стаття, коментарі Василя Івашківа; наук. ред. Олесь Федорук.

Книга 1. Київ: Критика, 2015. 416 с.

Книга 2. Київ: Критика, 2016. 384 с.

Боронь, Олександр. *Спадщина Кобзаря Дармограя: джерела, типологія та інтертекст Шевченкових повістей*. Київ: Критика, 2017. 160 с.

Назаренко, Михайло. *Поховання на могилі (Шевченкова біографія у фольклорі та фейклорі)*. 2-ге вид., виправлене і доповнене. Київ: Критика, 2017. 624 с.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці. Нова серія 1 (2017). 256 с.

Федорук, Олесь. *Роман Куліша «Чорна Рада»: Історія тексту*. Київ: Критика, 2019. vi, 590 с., іл.

Яцюк, Володимир. *Тарас Шевченко і світ фотографії: Альбом-монографія*, наук. ред., стаття Олеся Федорука. Київ: Критика, 2019. 232 с., 235 іл.

Куліш, Пантелеймон. *Повне зібрання творів. Переклади та переспіви*. Том 1, *Шекспирові твори: Отелло; Троїл та Крессида; Комедія помилок*, упоряд. Олександр Боронь і Олесь Федорук; стаття Андрія Даниленка; комент. Ольги Лучук; наук. ред. Андрій Даниленко. Київ: Критика, 2020. 448 с.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці. Нова серія 2–3 (2021). 344 с.